

Димитри Оболенски

ВИЗАНТИЈСКИ КОМОНВЕЛТ

Уредници
АЛЕКСАНДАР ЈЕРКОВ
МИЛОШ ЂУРИЋ

Скенирао: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Димитри Оболенски

ВИЗАНТИЈСКИ КОМОНВЕЛТ

Превела
Ксенија Тодоровић

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД
СКЗ — БЕОГРАД

Наслов оригинала
Dimitri Obolensky

THE BYZANTINE COMMONWEALTH

УВОД

Ова књига бави се двема темама. Прва, многострука и углавном наративна, историја је односа Византије према народима источне Европе. Ти односи — политички, дипломатски, економски, црквени и културни — биће размотрени у светлости спољне политике Византијског царства и са становишта источноевропских народа који су, по властитом нахођењу или на подстрек саме Византије, били увучени у њену орбиту. Друга тема је много јединственија и сажетија. Посредством односа које су ови народи успоставили са Византијским царством у средњем веку, њихови владајући и образовани слојеви примили су многе одлике византијске цивилизације, што значи да су могли да учествују у заједничкој културној традицији, којој су могућно и сами дали свој допринос. Ова је традиција била сачињена од различитих елемената. Међу њима су и заједничка вероисповест источног хришћанства, прихватање примата цариградске цркве, и — бар прећутно — одређене мере власти византијског цара над целокупним православним хришћанским светом, затим прихватање норми римско-византијског права, и убеђење да књижевни стандарди и уметничке технике које су неговане у византијским школама, манастирима и радионицама имају универзалну вредност и да их треба опонашати. Византијско наслеђе ових источноевропских земаља, верујем, била је толико значајна компонента њихове средњовековне традиције да, у извесном смислу, оправдава становиште да ти народи чине једну јединствену међународну заједницу.

С многим сам се тешкоћама срео покушавајући да напишем историју ове заједнице. Пре свега, географско подручје на којем су живели европски „наследници Визан-

тије“ временом је промењено, у неким областима проширено, а у неким смањено. Средиште је било на Балканском полуострву, домовини Грка, Бугара, Срба и Албанаца. У IX и X веку у ову заједницу ушла је Русија, а пред крај средњег века и румунске земље. Штавише, током неколико векова византијска цивилизација деловала је с обе стране средњег Дунава, па је на тај начин утицала на раносредњовековну културу и Моравацa, Чеха, и Мађара. Појам „источна Европа“ који користим у књизи треба да покрије све ове области, и није ништа друго до једна лабава емпиријска категорија, добијена спојем географских и културних критеријума. Према томе, из овог појма искључена је Пољска, чија се култура још од почетка средњег века ослања на латински свет; нема ни Сицилије, Венеције, ни кавкаских земаља, које ће, иако вековима леже унутар византијске културне орбите, из географских разлога бити само успут разматране. Будући да су границе источне Европе биле променљиве и несталне, континуирано проучавање њене историје донекле је ограничено.

Судећи по постојећим документима, додатна тешкоћа лежи у чињеници да су источноевропски народи у средњем веку имали само површну и непотпуну свест о природи ове међународне заједнице. Људској уобразиљи вероватно је тешко било да обухвати њену величину и сложеност, спорост њеног раста и таналност веза које су држале заједно њене саставне делове. Најлакше је било уочити и схватити њен верски вид. Када су о заједници размишљали као целини, источноевропски народи су је углавном схватали као целокупност православног хришћанства у којем је цариградска црква била признати вођа и њено управно средиште. Политичке, законодавне и културне одлике заједнице биле су мање јасне. Иако су њени владари схватали да византијски цар има велику моћ над црквом којој су припадали, да је он извор свих закона и да његова власт прелази политичке границе Царства, толико су жудели да оправдају властиту националну власт, да им је неко прецизније одређивање према цару изгледало непотребно, па чак и непожељно. Византинци, са своје стране, у уверењу да је политичка организација овог света део божанског поретка, као да нису осећали потребу да иоле дубље размисле о правом механизму међународног друштва. Већина је сматрала датом идеју о царевој свеопштој власти. Нису имали чак ни посебан

назив за ову заједницу својих сателита. Пре покрштавања били су „варвари“, а после крштења очекивало се да постану поданици источноримског цара. С особитом семантичком двосмисленошћу, исте изразе којима су описивали властиту државу — *василеа* (царство), *икоумене* (настањена васељена), *политеума* (влада, заједница) — Византинци су примењивали и на народе за које су сматрали да су у њиховој власти. У овој се књизи користи једна слично двосмислена реч — „комонвелт“, у смислу доста грубог еквивалента последњем од наведених грчких термина. Њој не треба придавати значај прецизне одреднице састава заједнице, нити је, пак, натукница неког савременог поређења. Нуди се као донекле погодан, а можда и не сасвим неприкладан опис друштва чије су устројство и међусобне везе средњовековни људи ретко могли да сагледају у целини, али које много јасније сагледава данашњи историчар, захваљујући својој израженијој свести о сједињујућем дејству културе на људске институције, вредности и поступке.

Било је то стварно друштво, а не нека интелектуална измишљотина. Неколицина истакнутих византолога указује на то последњих година на основу испитивања покретачке снаге која стоји иза тог замишљеног права Царства на васељенску власт. Њихово дело — посебно радови Георгија Острогорског, Франца Делгера и Андре Грабара — проширило је и продубило наше разумевање међународних односа у средњовековној источној Европи. Међутим, они су превасходно писали са становишта Византије: нису сматрали за потребно да се баве културним везама ове заједнице нити доприносом не-византијских народа с овог подручја. Много дугујемо источноевропским научницима, стручњацима за средњовековну историју својих земаља. Међутим, с релативно малим бројем изузетака — ту треба истаћи румунског историчара Николу Јоргу — они су поглавито писали с једног етноцентричног, ако не и националистичког, становишта. Много је допринела њихова спремност да се усредсреде на националне чињенице из прошлости своје земље. Међутим, пред оним ко се бави средњим веком, стоји опасно искушење — изједначавање националног јединства с јединством културе. Ако се удруживање источноевропских земаља са Византијом посматра као борба између византијског империјализма и националних стремљења тих земаља, губи се

много од оног космополитског доживљаја који је овим земљама био доступан током дужег раздобља њихове средњовековне историје.

Више пута у овој књизи бавићемо се питањем национализма. Његове трагове налазимо у неколико средњовековних земаља источне Европе. У поређењу са западном Европом био је пригушен и развијао се споро. Византија је задржала свој огромни углед, и нико није оспоравао њено верско, културно и политичко вођство. Без обзира што многе раздражује *superbia Graecorum*, средњовековна источна Европа не може се поистоветити са империјализмом Хоенштауфоваца XII века на који Џон Салисбери гледа с презиром: „Ко је Немце одредио да суде народима?" У крајњем исходу, чињеница да ни један једини источноевропски народ није успео да доведе у питање верску и културну премоћ Царства све док је постојало, најочитије нам потврђује да Византијски комонвелт није само хир људске уобразиље. Опружен између променљивих граница, подељен на етничке групе и зараћене националне државе, под све већом претњом да ће га центрифугалне силе расцепати, овај је комонвелт, рођен у трудовима варварских најезди, достигао довољно виталности и јединства да од средине IX до средине XV века опстане као опипљиви ентитет. Коначно је уништен отоманским освајањем Цариграда 1453, али је његов утицај у извесним деловима источне Европе живео све до касног XVIII века. Ова ће књига можда пружити одговор на питање како је успео толико дуго да се одржи.

1.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

1 *Балкан*

У средњем веку, кретање људи, роба и идеја преко Балканског полуострва у великој је мери зависило од особености његове физичке географије. Три такве одлике имале су трајан утицај на историју балканских земаља. Прво, само полуострво, по себи претежно брдовито, као левак се отвара на свом северном крају у једну широку долину, дугачку око 1.200 километара, коју пресеца Дунав са својим притокама, Савом и Дравом, и коју — осим ниског платоа око Гвоздених врата на крајњем југу Трансилванских алпа — не ограничава никаква физичка препрека. Према томе, комуникације између полуострва и земаља средње и источне Европе биле су једноставне; и Балкан је, тако, био отворен надирању народа с друге стране Дунава, нарочито са мађарске равнице и из степе јужне Русије. Друго, брдовита природа полуострва и разноликост предела, условљена многоструким планинским масивима и изолованим долинама, лишиле су га водећег географског средишта. Његови главни градови — Цариград и Солун — налазе се на периферији; Цариград, главни град Византијског царства, с времена на време је успевао да наметне своју власт готово целом Балкану, али ова раздобља византијске хегемоније била су и ретка и краткотрајна. После поделе Римског царства 395. године, само је у три наврата полуострво било политички уједињено под влашћу Цариграда: између 538. и 602, под Јустинијаном и три његова непосредна наследника; између 1018. и око 1070, после освајања Василија II; и, последњи пут, између 1172. и 1180, на крају владе

Манојла I. У својој средњовековној историји Балкан углавном нема јединствен политички центар. Најсредишњији положај од свих већих градова има Скопље у Македонији и, једном приликом, средином XIV века, изгледало је да ће овај град, тада политички центар српске државе, можда постати главни град уједињеног балканског царства. Међутим, источне, јужне и северне области нису биле у саставу средњовековне српске краљевине, те је овај последњи покушај уједињења полуострва под једним хришћанским владаром, окончан смрћу Стефана Душана 1355. године. Треће, средњовековна историја Балкана обележена је трима изразитим географским одликама — планинама, равницама и морем.

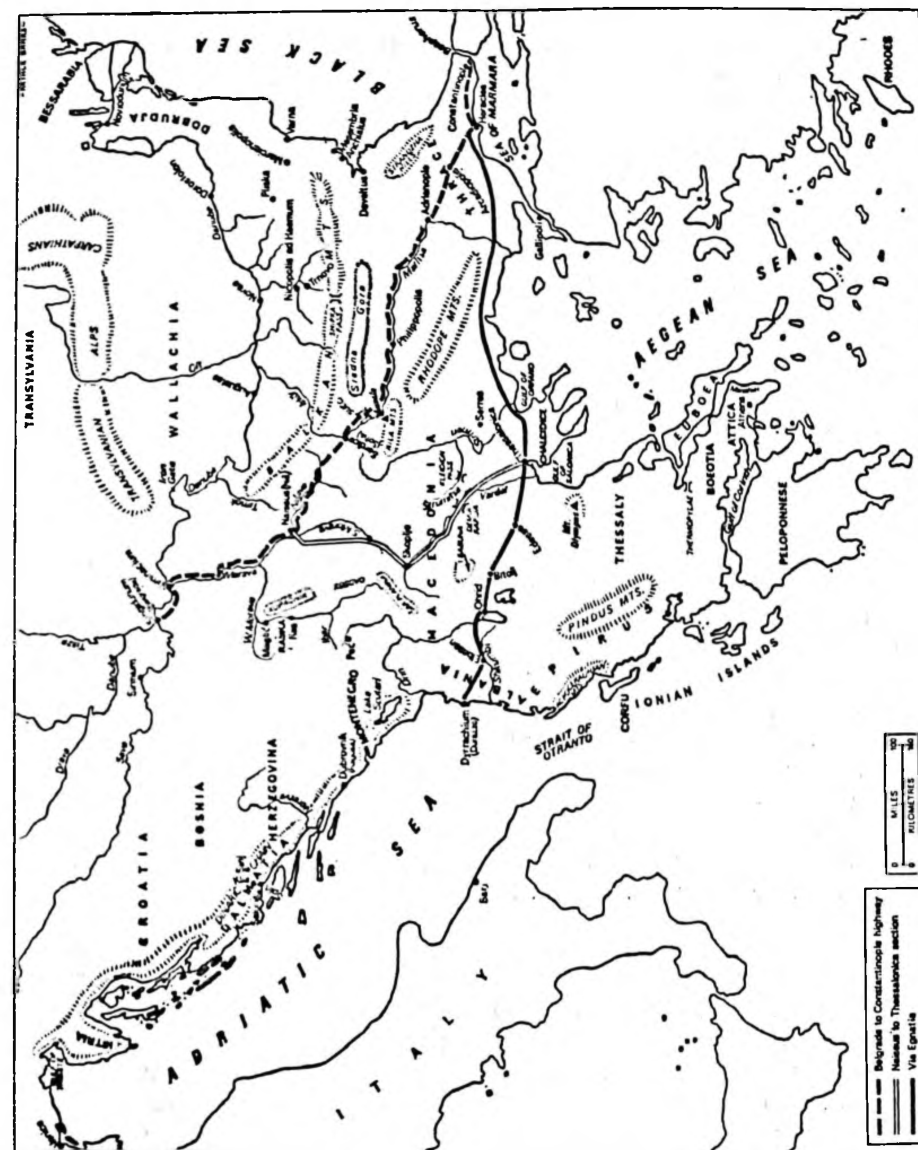
Планине су најупадљивија одлика Балканског полуострва. У ствари, *балкан* на турском значи „планински ланац“, па су овај назив, којим су Турци и неки савремени географи називали масив познат класичним и византијским писцима као Хемус (а који лежи јужно од доњег Дунава), у XIX веку проширили на цело полуострво. Дуж јадранске обале и у деловима Грчке ове су планине стеновити кречњачки гребени, бели, који бљеште на сунцу, а у средишњим и северним деловима полуострва, прекривене су шумама које су се прориделе од времена средњег века до данас и које су због своје влажности досељеницима понекад биле привлачније од безводних долина. Те су планине одређивале правце кретања становништва и њихово настањивање; биле су и узрок многих људских драма у историји Балкана. Судећи по алпским мерилима, ниједна није веома висока: чак је и највиши врх полуострва, Мусала у масиву Риле у Бугарској, нижи од 3000 метара. Све у свему, планински масиви полуострва нису се показали као непремостиве препреке кретању људи: динарски ланац, који се пружа упоредо с јадранском обалом, није уопште спречио словенске освајаче да пређу његове велике кречњачке гребене, освоје и разруше градове римске Далмације, нити је те исте освајаче дуготрајније задржао масив Пинда, када су кренули даље на југ да би заузели и колонизовали највећи део Грчке и Пелопонеза. Хемус, масив Балкана, био је још мања препрека освајачима са севера: терен је северно од дунавске равнице благо стрм, а на јужној страни планинска коса је много оштрија. Сам масив је средње висине и, мада га пресеца само једна река — Искер, има више проходних кланаца: шест су користили још Римљани, а најмање је девет било у употреби у доба Византије. Ови су кланци играли запажену улогу у средњовековној историји источне Европе: омогућавајући везу између долине Дунава и равнице у Тракији, они су разним освајачима са севера обележавали правац на путу ка Цариграду. Били су важни чиниоци свих хиљаду година које покривају животни век Византијског царства: Хуни и Авари, Бугари и Руси, Печенези и Кумани, Узи и Монголи, сви су они прошли овим планинским кланцима нападајући европске провинције Византије.

Теже је одредити до које су мере планине Балканског полуострва представљале делотворну баријеру ширењу културе. Понекад су, без сумње, успоравале, а понекад и вековима заустављале, и потпуно онемогућавале ширење идеја и институција. Утицај византијске цивилизације најлакше се ширио на север од Цариграда и Солуна преко трачких равница и уз долину Вардара. Али у сеоцима и на пашњацима Родопа — најнеприступачнијег масива полуострва — на висовима Шаре и Бабуне које окружују македонска језера, и на Пинду, Византија је вековима, можда и заувек, остала нека нејасна сила и слаб господар, на чије месне управитеље и порезнике углавном није обраћана пажња, и чији су се хришћански мисионари, ако су икад и стигли дотле, узалуд надметали с паганством и јереси. Поновно освајање и поновна хеленизација брдовитог Пелопонеза представљала је голем подухват који Византија није никад потпуно спровела. Најупечатљивији пример препреке која пред ширењем културе стоји у облику неког планинског масива, представља динарски ланац који прати обалу Јадрана од Тршћанског залива до ушћа Дрима у северној Албанији. У антици и у средњем веку, висина планина, суровост рељефа и неплодност карста потпуно је одвајала уски приобални појас Далмације од унутрашњости полуострва. Тај појас медитеранске климе и блиских веза са Италијом колонизовали су Грци, потом је био под римском управом, а затим под византијским надзором. У касном средњем веку постаје забран млетачке цивилизације.

Ова природна препрека између приобалне равнице и прекогорске унутрашњости није, наравно, била апсолутна. На неколико места прелазили су трговци на мазгама, а

кроз два пролаза који је прекидају — долином Неретве и око Скадарског језера — трговачки путеви су спајали обалу и унутрашњост. Међутим, ипак је тачно да је Динарски масив допринео изолацији Босне и унутрашњих делова Херцеговине и Црне Горе од културног утицаја Венеције и цивилизације Средоземља.

Планине Балканског полуострва помогле су и у одређивању ритма етничких миграција. Безбедна острва у опасним временима, склоништа за поражене народе који би на по неколико векова нестали с историјског обзорја, ове су планине потом, у некој другој прилици, истоваривале своје становнике у пространства полуострва. Најезда Словена у VI и VII веку уништила је римску и хришћанску културу у већем делу Балкана. Нема записа који би нам открили шта се догодило аутохтоном становништву, Илирима и Трачанима, који су успели да преживе ову разорну бујицу. Неки староседеоци, делимично или потпуно романизирани, вероватно су се пред Словенима повукли у планине. У документима из X и XI века два народа се први пут појављују на Балканском полуострву: Власи и Албанци. Њихово је порекло предмет многих расправа. Научници данас већином сматрају да Власи потичу од полуроманизованих староседелаца Балкана, које су словенски освајачи натерали у планине. У средњем веку номадски пастири романског језика појавили су се из својих планинских скровишта, са Хемуса, Родопа и Пинда, и сишли у долине Тракије, Македоније и Тесалије. Рана историја Албанаца, иако је исто толико нејасна, може да послужи као илустрација овог ритмичког пулса планине, која и гута и бљује велике скупине људи. Вероватно потекли од старих Илира, верује се да су се Албанци пред словенским најездама повукли у планине у којима и данас живе, и тамо су опстали све до средњег века, заменивши свој дотадашњи ратарски живот пастирским. Онда су изненада, у XIV веку, Албанци почели да се спуштају из својих планинских станишта. У великом покрету освајања широког простора, што се по обиму и силини може мерити са ранијим словенским освајањем, они су се проширили на исток и југ. Већ у следећем веку чврсто су на земљи у Тесалији, на Атици, у Беотији, Евбеји и на Пелопонезу, насељавају и обрађују земљу, путују као номадски пастири или служе у војскама оближњих грчких и франачких војвода.

Балкан

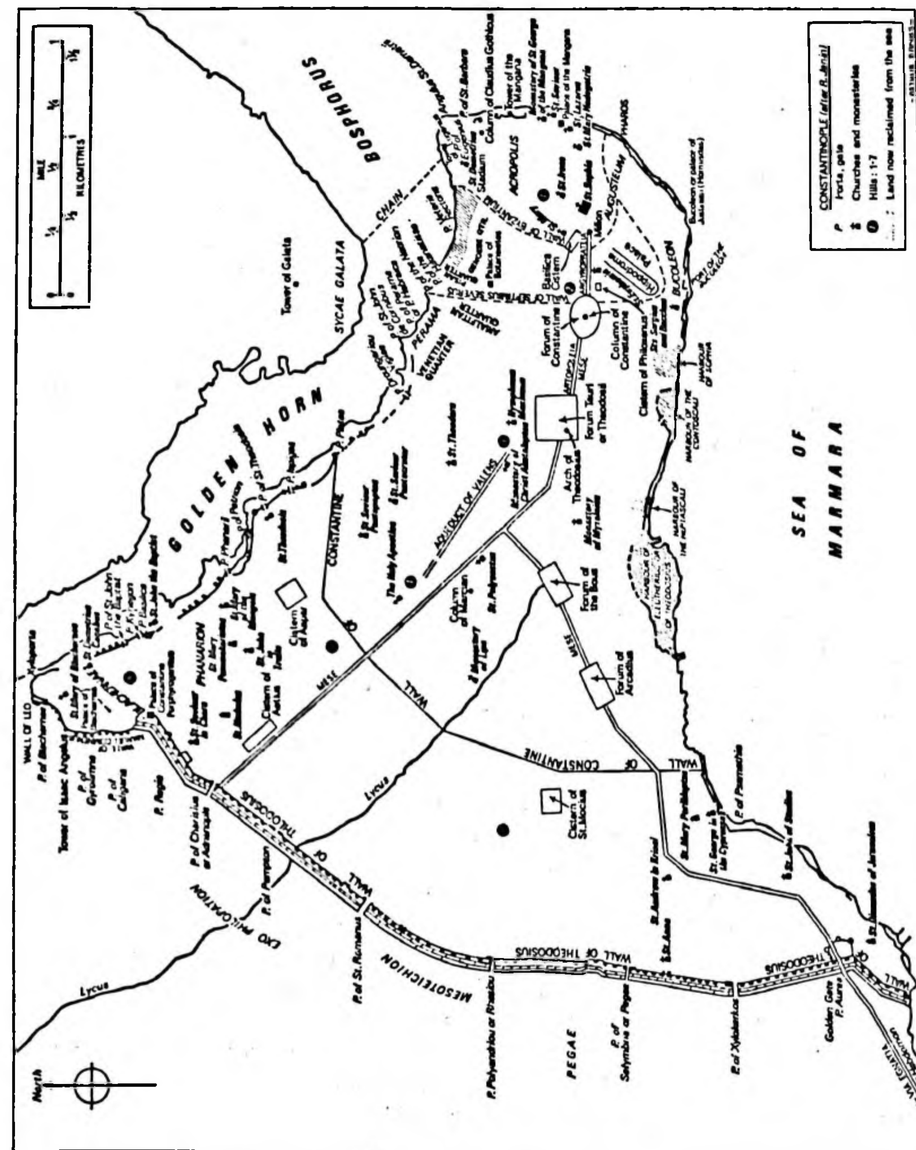
Уопште није чудно што су планине Балканског полуострва вековима служиле као уточиште избеглицама и слободарским скупинама оних који су тежили да се одупру градитељима царства из равница. У грчкој народној песми која уздиже војна дела *клефта,* (који су повремено устајали против Турака), Олимп с поносом изговара похвалу планини као упоришту слободе:

„Ја сам стари Олимп, славан у целом свету; имам четрдесет и два врха и шездесет два извора; на сваком врху је застава, на свакој грани седи клефт. А када дође пролеће и гране отворе своје лишће, планине се напуне клефтима, а долине робовима.“[1]

Ови су примери довољна илустрација улоге, многоструке и животне, коју планина игра у средњовековној историји Балкана: склониште за бегунца, бескућника и разбојника; упориште политичке слободе; земља разбацаних села чији становници, живећи на маргини записане историје, вековима одолевају напреднијим цивилизацијама из равнице; честа препрека ширењу културе. Планина је економски повезана са равницом сезонским сеобама номадских пастира и њихових стада; она је дом варвара и извор сталне бриге сељака за безбедност њива, винограда и маслињака; расадник војника, често најбољих на целом полуострву; уточиште народима који су у својим потоњим сеобама показали глад горштака за обрадивом земљом, запосевши велике комаде полуострва, и заувек оставили траг на његову демографску слику. Планина својим људским и физичким видом представља стално поприште историје Балкана.

„Планине гледају на Маратон, а Маратон гледа на море“, ове Бајронове речи говоре о близини и блискости односа планинског скелета Балканског полуострва и мора која га запљускују са свих страна сем са севера, и која местимично — најупечатљивији пример су Солунски и Коринтски залив — улазе дубоко у његову унутрашњост. Ово вековно општење планина и мора омогућило је Балкану да током целе своје историје учествује у животу Средоземља. Попут планине, море и непознати свет преко њега могу бити извор опасности која прети сеоским и

[1] N. G. Polites, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, треће издање, (Атина, 1932), бр. 23, стр. 40.

Цариград

градским насељима. Неки од најљућих непријатеља Византије — Арапи у VII и VIII веку, Руси у IX и X, Нормани у XI и XII — нападали су и освајали Балкан са мора.

Од свих која окружују полуострво, два су мора — Црно и Јадранско играла нарочито важну улогу у његовој историји. Одређују му североисточни и северозападни бок, образују два залива путем којих Средоземно море најдубље продире у европски континент, обезбеђују трговачке путеве, канале за ширење Царства и византијске цивилизације.

Најраније везе Балкана и Црног мора потичу још из антике. Грчке колоније на западној и северној обали Црног мора у VII веку пре наше ере, и касније, играле су веома значајну улогу у економској и културној историји античког света: ова трговачка средишта, од којих су нека израсла у напредне и самосталне градове-државе на североисточној ивици хеленског света — Тира на ушћу Дњестра, Олбиа у делти Буга, Херсон, Теодосија и Пантикапеум на Криму, Танаис на ушћу Дона и Фанагорија у делти Кубана — извозила су у своју постојбину у Грчкој сировине добијене од домородаца са севернопонтијске обале — рибу, со, а посебно жито — а владарима јужне Русије продавала су грчке индустријске и уметничке производе. И тако, с предметима од злата и сребра и понеким занатлијом који их је направио, грчки су занати стигли у јужну Русију. На тај начин су економски и културно грчки градови на северној обали Црног мора постали, у класично и хеленско доба, посредници између степа западне Евроазије и грчког света Средоземља. Скитским и сарматским владарима јужне Русије они дају прилику за извоз и приступ индустријском тржишту грчког света. За Грке, а касније и за Римљане и Византинце, они су предстража хеленизма на ивици тајанствене „скитске" степе — „руб Грчке", како је Цицеро описао грчке колоније, „нашивен на варварска поља".[2]

До краја антике, већина ових севернопонтијских градова изгубила је свој значај. Два — Херсон и Пантикапеум — су, међутим, опстала до средњег века и одржала

[2] Cicero, *De Re Publica*, II, 4, ed. C. F. W. Mueller (Лајпциг 1898), стр. 309.

своју традиционалну улогу привредног и културног посредника између Византије и јужне Русије. Ову улогу ћемо касније подробно разматрати. Засад треба да се задовољимо следећим чињеницама: извоз жита из јужне Русије смањен је после варварских најезди у IV и V веку; када је после петсто година поново оживела трговина између Византије и источне Европе, више се није између Црног мора и Цариграда редовно превозило жито, већ роба из северних шума — крзно, восак, мед и робови; а када је, у касном средњем веку, севернопонтијска степа поново постала основни снабдевач хране за Цариград и остале балканске градове, посредници су били трговци ђеновљанских и венецијанских колонија на Криму. Све до XVI века Црно море остаје значајан канал за снабдевање Цариграда.

Није мање значајна улога Јадранског мора у средњовековној историји Балкана. Оно је у суштини представљало артерију комуникација Исток—Запад. На његовом крајњем југу, између обала Апулије и Албаније, Отрантска врата су широка само 72 километра, што се чак и у антици под добрим ветром могло превалити за један дан. Преко овог мореуза Византија је одржавала везе са својим поседима у јужној Италији све док Нормани нису освојили Бари 1071. године. Потоњи господари јужне Италије, Нормани у XI и XII веку, Анжујци у XIII, користили су исти пут да на албанској обали успоставе мостобране за освајање византијских поседа на Балкану. Дуг трансјадрански пут ишао је дужинском осом мора: од Венеције до источних обала Средоземног мора, и на тај начин је повезивао централну Европу са Левантом. Попут Црног мора, и Јадранско је чувено по својим зимским непогодама; када би низ обалу дувала страшна бура, византијски и млетачки бродови често су се склањали у уски канал између обале и острва који се протеже упоредо са обалом од Истре до Дубровника. Даље на југу, после брдовите црногорске обале и ниске обале Албаније, налазе се јонска острва. У средњем веку најзначајније од ових острва био је Крф, природни ослонац на путу из Бриндизија у Епир, чувар јужног улаза у Отрантски мореуз и кључ јадранског пута. Стратешки значај овог острва учинио га је главним згодитком за који су се од краја XI века бориле водеће силе Балканског и Апенинског полуострва — Византија, кнежевина

Епир и Отоманско царство с једне стране, а Венеција, Нормани и Анжујци, са друге. Међусобна борба, али и коегзистенција грчке и италијанске традиције оставиле су трајан печат на културној историји Крфа. Године 1386. острво је пало под власт Венеције, где је остало још четири века; задивљујућа утврђења која се још уздижу над главном луком казују колико је Венеција бринула о Крфу, тој неопходној вези у трговини са Критом, Кипром и Сиријом.

Значај који су Византинци приписивали путу кроз Јадранско море, очитује се у труду уложеном у одржавање надзора над обалним градовима Далмације и над острвима најближим обали. Ти напори, о којима ће бити више речи у наредном поглављу, све до касног XII века имали су успешан исход. Међутим, од почетка XIII века, Венеција је успоставила надмоћ на Јадрану и у великом делу Далмације; и мада су у другој половини XIV века Мађари ту надмоћ довели у питање, и мада је она била ограничена самосталном трговачком Дубровачком републиком, Венецијанци су с правом у средњем веку Јадранско море звали „својим заливом“.

Оне Бајронове речи не односе се само на блиски однос планина и мора којим се одликује историјска географија Балкана. Уска долина Маратона, која „гледа“ и на једно и на друго, уноси у овај однос трећи чинилац — равницу. Њен допринос пределима полуострва размотрићемо сада.

Проучавање великих низија полуострва наговестиће њихове три главне функције: оне су биле: 1) извор пољопривредног изобиља за снабдевање балканских градова храном; 2) центар војне моћи и грађанске управе; 3) веза са осталим светом јер их пресецају путеви освајача и ширења културе. Привредну, политичку, војну и културну улогу равнице најбоље осветљавају три следећа чиниоца: доња дунавска равница, између Трансилванских Алпа, Балканског масива и Црног мора; Тракија, која лежи између планинских масива Средне горе и Родопа и простире се на исток до Црног мора а на југоисток до Мраморног, а пресеца је долина Марице; и „Кампања“, која се налази између Егејског мора, Родопа и македонских планина, и чија је главна нит везе са унутрашњошћу доњи Вардар, а главни град Солун.

Базен на обе стране доњег Дунава, историјски и географски представља зону преласка од Балканског полуострва у јужноруске степе. Северно од реке, у садашњој Румунији, лежи област Влашка чији је западни део, после Трајанових ратова 101—105, придодат римској провинцији Дакији. Река Олт, која од Карпата тече ка Дунаву тада је била главна саобраћајница између балканских провинција Римског царства и Трансилваније, средишта римске Дакије. Међутим, 272. године Римљани евакуишу Дакију и доњи Дунав поново постаје северна граница Царства. Уз северну обалу реке лежи широки појас мочвара које се пружају чак до делте, док је виша, јужна обала с уочљивим римским утврђењима чувала Балкан од упада освајача из јужне Русије и централне Европе. Јужни Дунав је задржао своју традиционалну улогу као *limes Romanus* и у раном византијском раздобљу; међутим, за одлучне освајаче са севера он ни тада не представља несавладиву препреку: да би освојили или уништили царске поседе на Балкану, реку су прешли и Готи у IV веку и Хуни у V. У току следећих седам векова судбина југоисточне Европе више пута је решавана на обалама доњег Дунава. Касније ћемо објаснити главне потезе Византије у задржавању, или поновном освајању дунавског лимеса: они су обележени Јустинијановом тежњом да сагради мрежу утврђења пред варварским нападима са севера, попуштањем ове одбрамбене линије под налетима Словена и Авара почетком VII века, византијским победама крајем X века које су вратиле северну границу Царства на Дунав, и коначном пропашћу византијске надмоћи на северном Балкану крајем XII века.

У тој области, скоро четвртастој, оивиченој Црним морем и почецима делте Дунава, лежи Добруџа. У средњем веку ту су се укрштали разни путеви и разни народи с оне стране Дунава; будући да је због мочвара, канала и лагуна око делте Дунава и уских простора на којем се налази, Добруџа на неки начин била изолована, на тој су територији створени етнографски џепови у којима је бок уз бок вековима живело разнолико становништво. Са друге стране, већи део овог подручја је раван плато, јужни крак велике евроазијске степе која је у средњем веку покривала целу јужну Русију и простирала се преко западне и средње Азије. Стога је Добруџа, која је у Риму с правом називана „Малом Скитијом“ и при-

појена у време Августове владавине, представљала пожељан циљ многих номадских народа, који су или због непријатеља или због немаштине напуштали огњишта у јужној Русији, жудели да опасности отворене степе замене релативном сигурношћу крајева јужно од Дунава, и да уместо неизвесног номадског живота воде сређенији живот ратара. Добруџа није била само пребивалиште разних раса и језика: одлучном нападачу она је показивала пут ка срцу Балкана, а најамбициознији од тих освајача из јужне Русије врло брзо су открили да најкраћи пут од дунавске делте до Цариграда иде обалом Црног мора.

Јужни део доње дунавске равнице је плато који се благо уздиже од реке ка гребену Балкана: то је била римска провинција Доња Мезија. Богатство ове земље и још веће богатство јужнијих предела до којих се стиже преласком планинских кланаца, привлачило је многобројне освајаче са севера. Због варварских најезди у III веку ово је подручје постало једно од олујних средишта Балканског полуострва. Визиготи су 382. године могли да се ту населе као римски федерати. На путу ка југу, у VI и VII веку Мезијом су прошли Словени и Авари, рушећи римске градове, а ови први су се ту и населили. Све до 681. године земља је била у рукама Бугара, хунског народа из евроазијске степе. Захваљујући државама које су основане на Балкану (681—1018; 1187—1393) мезијска равница постала је једно од главних средишта политичке и војне моћи на полуострву. Била је то област од прилично великог привредног значаја: наводњавана многобројним рекама које теку на север и уливају се у Дунав, прекривена плодним тлом, Мезија је била посебно погодна за пољопривреду. Још у I веку наше ере била је позната као житница. Житу са поља око Варне порасла је цена крајем XIII и у XIV веку, када је Црно море отворено италијанским трговцима, па су Венецијанци и Ђеновљани бугарско жито бродовима превозили у Цариград и Италију.

Пређашњу напомену да су балканске низије у средњем веку играле троструку улогу: снабдевача храном, центара моћи и путева за комуницирање, подупреће прича о највећој низији — равници Тракије. Путник који се упутио ка југу, пошто пређе Балкански масив, суочава се

са много нижим бреговитим ланцем, Средном гором, који такође мора да пређе да би дошао до низије, с југа окружене Родопима и пресечене долином Марице. Ова река (антички Хебрус) извире на Рили, јужно од Софије и скупља воде с великог дела трачке равнице, пре него што се улије у Егејско море. Северна граница маслињака пролази средином Тракије, чије јужне области имају изразито медитеранску климу. Два најважнија балканска града, Филипопољ и Адријанопољ леже на Марици, с тим што је овај потоњи саграђен на раскрсници путева који воде од Егејског, Мраморног и Црног мора, био главно утврђење одбране Цариграда од најезди са севера, па је стога у средњем веку представљао кључ за војну превласт на полуострву. Због многих незаборавних битака које су се код њега одиграле — а најчувенија је пораз цара Валенса против Гота 378. године и победа Бугара над војском Балдуина I, цариградског латинског цара 1205. — Адријанопољ је представљао главни згодитак за који су се много пута током средњег века борили Византинци и Бугари. Стратешки значај града потврђен је и 1365. године, када га је у првом одлучујућем кораку турског освајања Балкана султан Мурат I прогласио престоницом.

Од Адријанопоља главни пут је водио југоисточно, поред брегова Странџе из чијих је шума слато дрво за византијске бродове, кроз житне степе источне Тракије, до Цариграда. Многи су писци уздизали и величали изузетан положај града, на бреговитом рту који се пружа од источног краја Тракије све до места где воде Босфора утичу у Мраморно море. У књизи која се поглавито бави сусретом Византије са народима источне Европе, сусретом у којем се Царство најпре бранило, а на крају успело да укроти и цивилизује своје северне суседе, две су одлике положаја Цариграда вредне посебног помена: његова улога природне и изграђене тврђаве, и положај средишта међународних комуникација.

Иако је са свих страна, сем с једне, окружен водом, град је био готово неосвојив са мора. Брза струја која из Босфора иде према Мраморном мору, лучки ланац који је у тренуцима опасности преграђивао улаз у Златни рог, и големи бедеми с морске стране бранили су Цариград у бројним нападима с мора. Многи од тих напада, попут аварско-словенског 626. године, великих арапских

опсада 674—678. и 717—718, и руског препада 860. године убрајају се у најупечатљивије догађаје историје Византије. Једини успешни поморски напад догодио се 1204. када су венецијански бродови пробили зидине према Златном рогу и тако омогућили војсци четвртог крсташког рата да заузме град. Међутим, с копна је Цариград имао сасвим друкчији одбрамбени положај: с те стране град је био отворен према нападачима из трачке низије. То је већ у другом веку пре наше ере уочио грчки историчар Полибије, те наводимо његове опаске на ову трагичну изложеност античког грчког града Византа нападима са северозапада. Те опаске дају живописну и тачну слику војних проблема с којима су у средњем веку били суочени државници Источног римског царства у својим односима са балканским суседима:

„Пошто Тракија", пише Полибије, „са свих страна окружује Византинце, и простире се од мора до мора, они су стално у бескрајном и мучном рату са Трачанима, будући да није могуће, ни после обимних припрема и освојене одлучујуће победе, ослободити се заувек њиховог непријатељског деловања: варварски народи и династије сувише су бројни. Кад један надвладају, стижу три још гора од првог и нападају. Никакву предност не могу да задобију ни плаћањем данка нити каквим чврстим уговором, јер ако једном кнезу попусте, од тога настане пет пута више непријатеља. Зато су у сталном и мучном рату. А шта је опасније од лошег суседа, и шта страшније од рата с варварима? Осим других зала која прате рат, морају да истрпе и (да се паснички изразим) Танталове муке, јер када . . . имају среће да им је летина изузетно добра и обилна, ево варвара који, побравши део жетве да са собом понесу, униште оно што не могу да носе. Византинци само с презиром гунђају и трпе."[3]

Ако Полибијеве Трачане заменимо северним непријатељима Византијског царства — Готима, Хунима, Аварима, Словенима, Бугарима, Мађарима, Печенезима, Русима и Куманима — и ако стрпљивој трпежи старих Византинаца додамо способност војне издржљивости коју су у Цариграду показали њихови наследници из Источног царства, добићемо целокупну слику борбе за војну превласт на Балкану која се током целог средњег века води између Царства и његових северних суседа.

Исход ове борбе од којег је често зависио опстанак Византијског царства, више пута је одлучен под бедемима Цариграда. Ова утврђења, дуга четири миље, од Мраморног мора до Златног рога, још увек су, иако доста разрушена, најупечатљивији световни споменик Византијског царства и сведок су сталних изазова који су Византији стизали преко трачке равнице. Саграђени 413. године и проширени у дубину за време Теодосија II 447. године, ови су бедеми били трострука линија утврда: унутрашњи зид висок једанаест, спољни осам метара, подупрти бројним кулама, и спољни јарак широк осамнаест метара с грудобраном дуж унутрашње стране. Ови Теодосијеви бедеми, обнављани више пута током средњег века, хиљаду година били су несавладиви. Маја 29, 1453. године напала их је војска Мехмеда II: те је ноћи последњи цар Источног римског царства погинуо у борби крај пробоја који је направио турски топ, а с њим је пала и Византија.

Положај Цариграда на јужном излазу из Босфора, одакле може да надзирава и копнени пут из Европе у Азију и поморски из Црног мора у Средоземно, учинио га је средиштем једне светске империје. Благословен једном од најбољих природних лука на свету — Златним рогом — морао је да постане и међународни трговачки центар и лука у коју су долазили бродови са три континента. Све до пред крај XI века, све док је Византија била господарица мора, њена је флота била способна да пружи подршку политичким и војним потезима Царства чак и далеко у Млецима и на Криму, могла је да врши притисак на непријатељски расположена балканска племена одржавањем реда у доњем току Дунава, могла је да одржава везе између царске престонице и лука на обали Егејског и Јонског мора, а била је кадра да Византији обезбеди и стално присуство у Далмацији. Тај положај Цариграда као жиже међународних веза још више је појачан чињеницом да је он био и последња постаја и почетна станица неколико копнених путева који су пресецали Балканско полуострво. Ови путеви нису били само правци освајачких напада којима су варвари са

[3] Polybius, *Historiae*, IV, 45, ed. T. Büttner-Wobst, II (Лајпциг, 1889), стр. 57—8; прев. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, II (Лондон, 1889), стр. 11—12.

друге стране Дунава стизали до балканских градова и срца полуострва, већ су их, посебно од IX века, редовно користили трговци источног Рима, амбасадори и мисионари који су ширили византијску цивилизацију по целом Балканском полуострву, све до средње Европе, Румуније и далеке Русије. Најважнији пут био је друм од Цариграда до Београда који је пресецао равницу Тракије и уз реку Мораву ишао до Дунава. Ту је затим *Via Egnatia,* која је повезивала Цариград са Солуном, а преко македонских планина и са јадранском луком Драчом. Ту су били и путеви који су преко Тракије и превоја Балкана водили до доњег Дунава.

Трећа, мања равница, јужномакедонска „Кампања" играла је, као и Тракија, улогу канала за везе између Царства и северних суседа. Окружују је јужни огранци Родопа, полуострво Халкидик и планине југоисточне Македоније. Њена оса је један алувијални базен јужног Вардара (Аксиос), а политички и економски центар био је Солун. Положај Солуна, другог по важности града Византије, из више разлога се може поредити са положајем Цариграда: богата лука у дну добро заштићеног залива који доминира северним делом Егејског мора, главна мета варвара који из средњег дела Балканског полуострва и с друге стране Дунава јуришају на југ према топлом мору. Иако се показало да није тако неосвојив као Цариград — Арапи су га заузели 904, сицилијански Нормани 1185, а Турци пред крај средњег века — била је то тврђава завидних димензија. Њена гломазна утврђења на врховима брегова изнад града на северној страни помогла су јој да почетком средњег века издржи сталне нападе Гота, Словена, Авара и Бугара. Као преко Цариграда, и преко Солуна су сировине из унутрашњости Балкана извозили у главне луке Средоземља. И он је стајао на југоисточном крају великог копненог пута који је пресецао полуострво: друм је пратио долине Вардара и Мораве и водио до Београда, средњег Дунава и средње Европе. Као и друм Цариград—Београд уз Марицу, и ово је био канал за ширење византијске цивилизације на север. Постојање овог града и његов блистави културни живот објашњавају нам и чињеницу да је у средњем веку, осим Тракије, од свих балканских области Македонија била највише под утицајем ове цивилизације.

Планине, мора и низије, географско окружење које је природа наметнула балканским народима, представљају природни оквир унутар кога се одвија њихова историја. Међутим, човек је стално покушавао да побегне од притисака свог непосредног окружења, покушавао је да га укроти и преобрази, и да из њега извуче властиту корист. Да би то постигао, потребна му је слобода кретања. Да би обрадио земљу на којој живи, да би из тла црпао минерална блага, да би трговао, путовао и подизао државе, он мора да савлада своју изолованост и да прошири своје видике, физичке и менталне. Да би уживале плодове цивилизације, а врло често и да би преживеле, људске заједнице морају да изграде путеве и да науче да их користе и одржавају. На Балкану, посебно од римских времена, путеви су имали значајну историјску улогу. Док пролазе кроз низије, дуж речних долина, заобилазе или пресецају планине, почињу или се завршавају у приобалним градовима, они, као дело људских руку, сједињују издељени пејзаж полуострва. Ово је јединство ограничено, јер велики путеви Балкана, као и данашњи аутопутеви, добрим делом пролазе мимо села, кроз ненасељене просторе, али ретко заобилазе веће градове, тако да, осим раздобља жестоких немира — за време најезди Хуна и Гота у V и словенских освајања у VII веку — историја Балканског полуострва пред крај старог и у средњем веку носи печат двоструке мреже путева и градова.

Неки су од ових главних путева већ поменути, али би, можда, било корисно да их сада ближе опишемо и да се позабавимо њиховом међусобном повезаношћу. Те везе које је човек створио нису само физичка одлика балканског пејзажа, већ и стециште сусрета Византије са народима источне Европе.

Најважнији од ових трансбалканских путева био је између Београда и Цариграда. Од када су га Римљани изградили, вероватно у I веку наше ере, па све до данашњих дана, када њим иде железничка пруга Оријент-експреса, то је главни копнени пут који повезује средњу Европу са Цариградом. Он је свој јединствени значај имао и као *Via militaris* римских легија и као *царски пут* балканских Словена према Византији, и као основни пут Отоманског царства у Европу.

Неке одлике овог пута представићемо пратећи кретање неког замишљеног путника за Цариград средином VI века. И византијски официр, на повратку кући из свог војног округа на граници, и изасланик неког варварског народа северно од реке који иде према Цариграду, запазиће војна својства пута. Цео северни део у знаку је Јустинијанових градитеља, који су, да би заштитили Царство од све већег притиска словенских племена с оне стране Дунава, журно обнављали градове и утврђења, оштећена или уништена за време најезди Хуна и Гота. Једно од њих била је последња постаја на северу пута — град Београд, Римљанима знан као Сингидунум, који је на ушћу Саве у Дунав заузимао кључни положај у одбрани Царства од напада са севера. Одатле би дводневно путовање низ десну обалу Дунава довело једног спороходајућег путника до Виминацијума, главног града римске провинције Горње Мезије. Одатле пут више не прати Дунав већ, скрећући према југу, улази у унутрашњост Мезије. Даље, долином Мораве он улази у провинцију звану Средоземна Дакија, а седмог дана путовања путник стиже у град Наисус (Ниш), родно место Константина Великог и раскрсницу путева који воде на север до Дунава, на југоисток до Цариграда, на југ до Македоније и Егеја, и на запад до Јадранског мора. После Ниша, пут напушта долину Мораве, окреће се ка југоистоку и, пратећи Нишаву, почиње да се пење уз планине које данас граниче Југославију и Бугарску. Пошто пређе три планинска превоја, путник једанаестог дана са своје леве стране види Хемус, односно Балкански масив, а испред себе овални базен са Сердиком (Софијом) изнад којег се диже планина Витоша. Сердика, напредни римски град још од IV века, тек обновљен после хунских пожара, поред Адријанопоља и Филипопоља, имала је најважнији стратешки положај у унутрашњости Балканског полуострва. Због близине Искера, који тече неколико миља источно од града, и Струме, која извире под Витошом, он доминира вододелницом између Црног и Егејског мора, а путеви који воде ка Дунаву, Тракији, Македонији и Јадранском мору сусрећу се унутар његових зидина. Три дана после Софије, четрнаестог дана путовања, путник стиже до најупечатљивијег обележја целокупног пута. Пошто се претходног дана попео на превој Вакарел, на 840 метара надморске висине (највишу тачку путовања), управо се спрема да пређе нови превој

који води у клисуру коју Римљани зову Суки (*Succorum angustiae*). Улаз у клисуру затвара високи зид са каменом капијом с утврђењима на обе стране и сталном стражом. Ово је чувена „Трајанова капија", много пута описана у путописима, све док је Турци нису срушили (1835), поприште многих битака за превласт на Балкану. Ова величанствена тврђава стоји на граници Дакије и Тракије, на међи латинског и грчког говорног подручја Балкана. Ту је и средина пута између Београда и Мраморног мора.

Прешавши превој Суки, путник ће угледати незабораван призор: с леве стране пружају се брегови Средне горе, а у даљини, на северу, још уочљивији врхови Балканских планина; здесна се диже планина Рила, готово стално прекривена снегом, и густо пошумљени Родопи. Испод њега низија Тракије пружа се до обзорја, а у даљини се назиру три купаста брда Филипопоља (Пловдива). Пут се сада спушта у равницу и прати меандре Марице кроз Филипопољ до Адријанопоља (Једрена), главног града провинције Хемимонт. До овог тренутка, путовање траје већ двадесет један дан. Следећих шест дана пута кроз Аркадиопољ (Лилебургас) и преко равнице која је у то време била под високом шумом, доводе нашег путника до Мраморног мора и Хераклеје. Кроз три или четири дана, зависи да ли иде обалским путем кроз Селимврију или копненим, он стиже у Цариград. Дужина путовања од Београда — тридесет до тридесет три дана — израчуната је према једном прилично комотном путнику. Царски гласник, или неки хитрији саобраћај, свакако би ову раздаљину прешли двоструко брже.

Пустошења аварско-словенских најезди бацају тамну сенку на каснију историју овог пута. Два и по века после смрти цара Маврикија (602) ни један балкански град северно од Сердике уопште се не помиње у тадашњим документима. А када се, у IX веку, тама полако диже с полуострва, насеља римских имена готово су сасвим нестала, заменила су их нова словенска имена. У XI и XII веку пут је поново постао велики међународни друм. У овом је раздобљу, као и у VI веку, пут целом својом дужином био углавном под надзором Византинаца, а између 1096. и 1189. године познат је био широм Европе као главни копнени пут свих крсташа. На путу за Свету

земљу њиме су прошли Петар Пустињак и Готфрид Бујонски 1096, Конрад III и Луј VII 1147, а Фридрих Барбароса 1189. У тадашњим извештајима о прва три крсташка рата, стално се са посебним наглашавањем понавља иста тема — осим жалби на нељубазност локалног становништва — крајње тежак прелаз преко „бугарских гора“ између Београда и Ниша. Виљем Тирски, хроничар првог крсташког рата, оптужио је „јадне Грке“ да овај део пута намерно не крче, те је зарастао и диваљ, јер се надају да ће огромне шуме и непроходно грмље одвратити стране освајаче. Овај предео, који Срби називају Шумадијом — данас углавном под пољима — све до почетка XIX века био је чувен по својим пространим храстовим шумама.

Врхунац међународног значаја друм је доживео у XI и XII веку. Међутим, до половине XV века ривалство између сила на Балкану пред крај средњег века и турска освајања довели су га у сасвим јадно стање. После пада Београда у турске руке 1521. године, по трећи и последњи пут у својој историји, друм је под надзором само једне силе.

Друм између Цариграда и Београда добио је своју улогу главног пута свих освајања, трговине и распростирања културе захваљујући и везама са другим балканским путевима. У томе су имали своје значајно место и путеви који су повезивали доњи Дунав са Тракијом и Цариградом, преко превоја Балканског масива. Два треба посебно поменути. Први је ишао дуж обале Црног мора од ушћа Дунава, кроз Варну, Месемврију и Анхијал, до византијске престонице. Други је водио од Нове на Дунаву, кроз Никопољ и Хемум, преко чувеног превоја Шипка, па кроз Долину ружа и брегове Средне горе, у низију Тракије. Иако стално у употреби, пред крај средњег века постао је главни пут од главног града Бугарске, Трнова, на југ.

Преко ових путева који су ишли са севера на југ, друм између Београда и Цариграда био је повезан са доњим током Дунава и са румунским и руским поседима с друге стране реке. На исти начин је његов северни део пратио кретање другог значајног друма који пресеца Балканско полуострво — пут Морава—Вардар, од средњег

Дунава до Солуна. Захваљујући дубоком солунском заливу и, с друге стране, спуштањем Дунава у средњем току до најјужније тачке Панонског басена, ово је био најкраћи пут север—југ на Балканском полуострву. Између Београда и Солуна — раздаљина од око 700 километара — низ улегнућа у планинама Србије и Македоније праве природну бразду. За њим наилазе Морава и Вардар чије токове једва да одваја ниска вододелница на југу косовске низије. Низ ову бразду Римљани су изградили пут, поставили гарнизоне у Сингидунуму, Нишу, Јустинијани Прими и Солуну. У средњем веку се главни пут местимично одвајао од речних долина да би избегао теснаце опасне за војску у покрету. И тако, да заобиђе вардарску клисуру код Демир-капије, он се код Скопља одваја од реке и иде ниским басеном Овчег поља, Штипа и Струмице. Код Струмице једна грана пута се поново спаја с Вардаром у низини, а друга води кроз кланац Клеидион, „кључ“ (где је у једној од историјских битака Балкана Василије II победио Бугаре 1014. године), преко долине Струме до Сера и мора. Пут Морава—Вардар, којим сада пролази железничка пруга Београд—Солун, има кључни положај на Балкану: он полуострво природно дели на источну и западну половину и, осим области између доњег Дунава и Хемуса, то је једини део Балкана који по својој природи гради кичму држави која географски може да опстане. Срби су једини покушали да у средњем веку створе такву државу на овом простору. Међутим, нису почели од долине Мораве, већ од једне бразде на западу, која иде готово упоредо с овом, долином Ибра ка косовској низији. И ту, дуж уског кланца између тврђаве Маглић (код Краљева) и Косова поља, налазила се Рашка, језгро средњовековне српске државе. Пред крај XIII века Срби су почели да се шире из ове области на југозапад с намером да под својим надзором држе цео пут Морава—Вардар (што су готово и остварили средином XIV века) и да створе једну вишенационалну балканску царевину, први корак ка освајању Солуна и Цариграда.

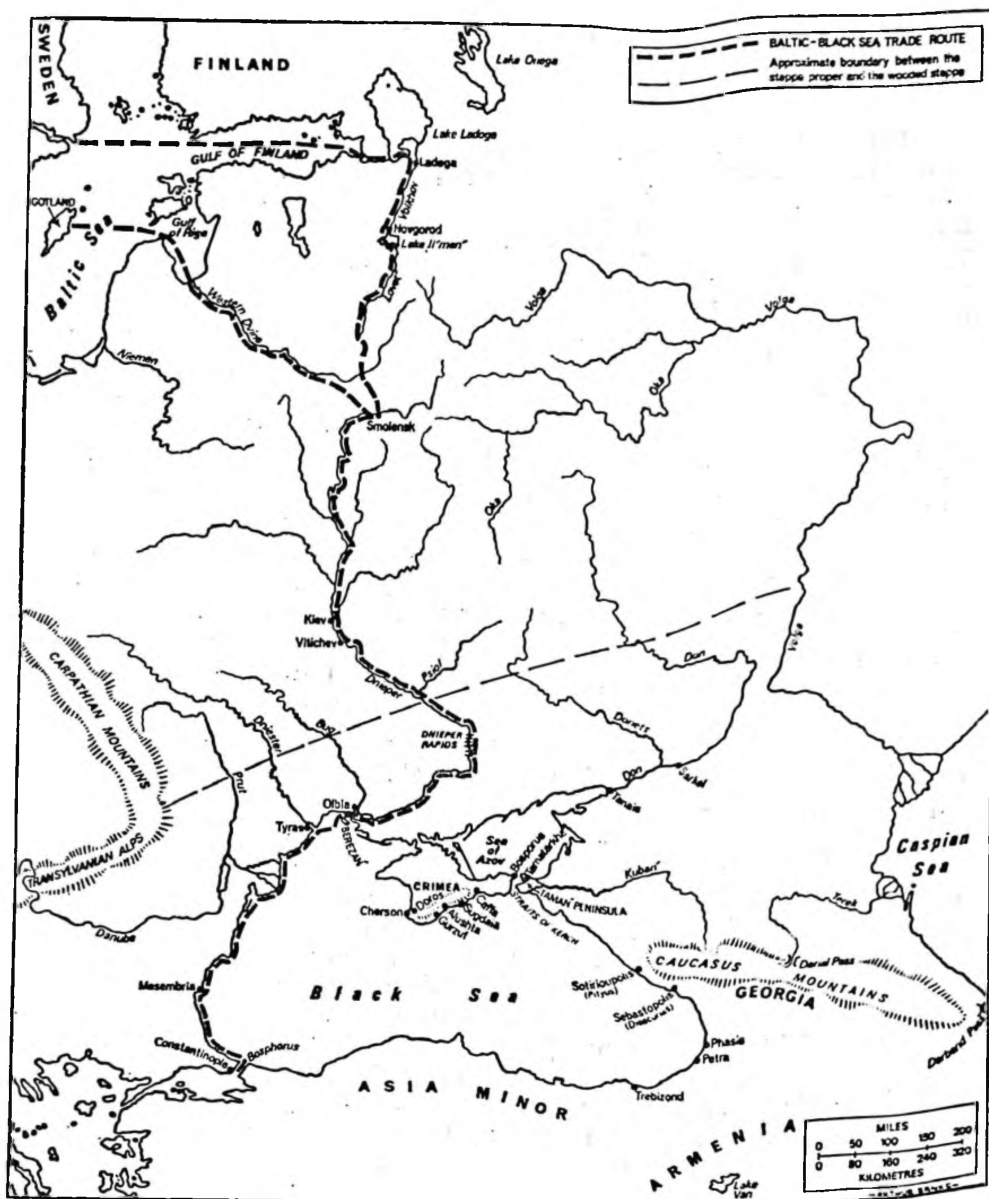
Мрежу путева у источном делу Балкана, као што смо већ видели, чини један уздужни пут — друм Београд—Цариград — и низ попречних путева који спајају доњи Дунав са Тракијом. Сличан се узорак може наћи

и у западном делу полуострва, где пут Морава—Вардар игра улогу уздужне линије, а попречне везе чини неколико путева који иду са истока и североистока до обале Јадрана.

Све до почетка XIII века, *Via Egnatia* је била најважнија. Почињала је од тврђаве Драча на албанској обали, стожера византијске моћи на западном Балкану и јужном Јадрану почетком средњег века, која се уздиже над равницом — највећом на западној обали полуострва — између Скадарског језера, албанских планина и Акрокераунијских планина. У средњем веку, пре него што су приобалне мочваре заражене маларијом приморале албанске градове да се селе у више пределе унутрашњости, ова је равница била велики произвођач жита. Од Драча *Via Egnatia* је пролазила кроз Елбасан, на север кроз долину Скумби, па кроз Охрид, Битољ и Едесу до Солуна и одатле до Цариграда. Римљани су је изградили непосредно после заузимања Македоније и то им је био најкраћи копнени пут до њихових азијских територија. Византинци су га ценили као најдиректнији начин да се стигне до њихових предстража на Јадрану и поседа у јужној Италији, а и до Рима.

Пред крај средњег века јачање краљевина Србије и Босне и развој рударства у средњем и западном делу Балкана појачао је значај и других попречних путева који повезују јадранску обалу са унутрашњошћу. Један је од тих путева ишао дуж северне обале Скадарског језера, преко црногорских планина, до Пећи, а одатле, преко Косова поља до Ниша. Млечани и Дубровчани, који су овај пут користили за трговину са Србијом и Бугарском, звали су га *Via de Zenta,* по Зети, најранијој словенској држави на обали Јадрана. Одиграо је важну културну улогу јер је обезбедио редовне везе центра у унутрашњости са јадранским градовима где је живело становништво латинског језика, а преко њих и са Венецијом. Српске везе са западом одржаване су и другим путем, од Дубровника кроз срце Србије до рударских области Копаоника и Ниша. Дубровачки трговци који су највише користили овај пут били су посредници у извозу жита, стоке, сребра и гвожђа из Србије и Бугарске у Италију. Два друга пута су, више на северозападу, водила од обале у унутрашњост Босне: један је ишао кањоном Неретве, а други од Сплита, преко динарског ланца, кроз утврђени Клис и Сињ.

Као што смо видели, постоје две врсте средњовековних путева Балканског полуострва — уздужни и попречни. Релативни значај и једних и других зависио је од промене равнотеже политичке моћи и од седишта културних и имућних центара на полуострву. Словени који су своје државе градили у унутрашњости користили су обе врсте путева: да би припојили Тракију, Бугари су надирали преко превоја Балканског масива, а за напад на византијску престоницу, користили су друм Београд—Цариград. Срби су се спустили у Македонију и према Солуну дуж бразде Морава—Вардар, а попречне путеве користили су за трговину са Дубровником и Венецијом. Међутим, на историју балканских путева дуготрајнији утицај имале су велике империјалне силе чији су се центри налазили на периферији полуострва, или чак и изван њега. Римљани, који су искористили све природне путеве и на њима саградили главне друмове Балкана, изгледа да су се клонили попречних друмова. Тиме би се делимично могло објаснити и зашто је римска цивилизација (за разлику од војних освајања) била углавном ограничена на јадранску обалу и на долину Саве и Дунава. Насупрот томе, византијска цивилизација се с успехом ширила користећи уздужне путеве, уз Марицу и Вардар. Када је у XII веку ослабио византијски надзор на северу Балкана, и када су силе западне Европе — Нормани, крсташи, напуљски Анжујци — тражиле начина да нападну у срце Царства, попречни путеви, пре свега *Via Egnatia,* привремено су добили војни значај. У XIII веку привремени пад Византијског царства после четвртог крсташког рата, обезбедио је трговачку превласт Венеције у југоисточној Европи, те су Млечани и Дубровчани све више користили попречне путеве који су ишли од Јадрана у унутрашњост полуострва. Све до краја средњег века ови су путеви задржали свој значај. Међутим, иако су имали важну улогу у повезивању средишта Србије са латинском културом приобалних градова, нису значајније помогли у ширењу млетачке цивилизације, која је на северозападу Балкана углавном била ограничена на уски појас Далмације. И коначно, најважнију улогу имали су велики уздужни друмови. Они су повезивали глав-

Русија и севернопонтијска област

не градове полуострва, служили су као канали за преношење византијске цивилизације народима на југоистоку Европе, и на њима или у њиховој близини, одиграли су се готово сви кључни догађаји историје Балкана.

2. *Предео северно од Црног мора*

У средњем веку доњи ток Дунава имао је двоструку географску улогу. Народима који су се досељавали са севера обезбеђивао је приступ путевима који су се зракасто ширили Балканским полуострвом према великим градовима на Црном, Мраморном, Егејском и Јадранском мору и све до пред крај XII века у очима Византинаца био је обележје границе непосредног политичког суверенитета над северним провинцијама, без обзира да ли су и саму реку држали под надзором. С друге стране *limes Romanus* лежала је пространа и недовољно позната земља која се простирала до обале Црног мора и преко низија, река и шума, до границе географског обзорја Византије. На овој су земљи били настањени народи и племена чији се број стално увећавао и чије су сеобе веома забрањивале власти у Цариграду — из дугог и болног искуства знали су да народе с оне стране Дунава и Црног мора често привлачи могућност освајања царских територија и насељавања на Балкану. Номадска племена, померена низ понтијску обалу пред разним освајачима из Азије, иверје евроазијских царевина, под притиском економских недаћа и страха од источних суседа, опасности отворене степе замењују релативном сигурношћу Балкана; народи који су настајали из сточарског номадства у потрази за земљом коју ће да обрађују и да се на њој настане; паразитске хорде жељне богатијих и топлијих крајева средоземног света; будући градитељи царства обузети сном о успостављању сопствене власти на рушевинама Источног Рима; и, углавном, сви они досељеници из Понтијске степе чију је знатижељу, амбицију и похлепу за освајањем потхрањивало сазнање да се већина путева који воде на југ природно завршава код Цариграда, најбогатијег и најнапреднијег града на свету — и од свих њих се могло очекивати да пре или касније пређу Дунав и нападну Балканско полуострво. Стално присутни страх од напада са севера дубоко је утицао на слику источне Европе у очима Византинаца, и на њихову политику пре-

ма тој области. Пажљиво и дуготрајно проучавање земаља северно од Црног мора није представљало пуки академски посао — оно је било од пресудног значаја за безбедност Царства. На задовољство савремених историчара, ова обузетост кретањима северних суседа оставила је довољно трага у византијским списима. У средњовековним изворима — пописима војних мисија, извештајима посланика, приручницима за војну стратегију, поверљивим упутствима за спољну политику, етнографским прегледима и хроникама — налази се забележена историја многих народа источне Европе још пре него што су сами могли да је запишу. Та борба да се одбрани северна граница од варвара учврстила је у Византији већ постојеће веровање у сопствену срећну звезду и још више истицала разлику која је Византинцима била најважнија — разлику између грчко-римске цивилизације, чијим су се јединим законитим представницима сматрали, и спољних, хаотичних сила варварства представљених у паганским *ethne,* а које је њихово царство одређено да потчини, укроти и цивилизује. Веровали су да ће то најбоље постићи комбинацијом вере и техничког умећа: оданошћу визији царске мисије која им је поверена и паметним коришћењем дипломатије. Захваљујући овом изазову са севера, постојаном вером и бистрим размишљањем, пажљивим проучавањем и посматрањем, на покушајима и грешкама искована је традиција византијске спољне политике која је много допринела очувању и ширењу цивилизације у источној Европи.

Какву су улогу играли физичко окружење и комуникациони путеви у сусрету Византије и народа источне Европе у овој области? Средином X века један важан и поверљив државни документ састављен је у Цариграду под личним руководством цара Константина VII Порфирогенита. Расправа о стању државе упућена Константиновом сину будућем цару Роману II, превасходно је требало да буде приручник за спољну политику у области која је у то време представљала најозбиљнији изазов за Византију — у земљама северно од Црног мора. У расправи коју су савремени научници назвали *De Administrando Imperio,* уз историјски и географски преглед готово свих суседа Византије и много корисних савета како с њима поступати, налази се и једно поглавље (четрдесет

друго) посвећено географском опису области с друге стране северних граница Царства[4]. Написано је у облику путописа, и највероватније је засновано на топографском извештају неког царског изасланика. Путовање почиње у Солуну, одакле изасланик путује на северозапад, вероватно уз друм Вардар—Морава: „Од Солуна до реке Дунава на којој се налази град по имену Београд, уколико се путнику не жури, угодно се путује осам дана." Од Београда пут иде низ Дунав све до ушћа. Од ушћа Дунава даље се путује у полукругу око северне обале Црног мора. Крећемо се, вероватно бродом, уз обалу, поред ушћа Дњестра и одатле уз „златну обалу" до места где се улива Дњепар. Ту нас чека један кратак поглед на унутрашњост земље, преко степе, све до источноевропског шумског појаса: „На горњем току Дњепра живе Руси, који се низ реку спуштају све до Ромеја." Од ушћа Дњепра поморски пут скреће на југоисток и, после западне обале Крима, стиже у Херсон. „Од реке Дњепра до Херсона има три стотине миља, између су мочваре и луке по којима Херсонци тргују сољу." Јужни Крим је био под влашћу Византије, а следећи део путовања од Херсона до Боспора, штитили су царски гарнизони смештени уз обалу. Боспор је стајао на европској страни мореуза Керч близу улаза у Азовско море, на том месту под својим класичним именом „Језеро Меотис, које због величине сви зову морем". И ту аутор себи дозвољава још једно скретање у северно залеђе, што се, као и његов претходни обилазак унутрашњости Русије, може објаснити тадашњим политичким интересима његове владе. Води нас уз реку Танаис (Дон) у област под хазарском управом, све до тврђаве Саркел на левој обали доњег Дона. Пошто је закључио обилазак, наставља од Боспора ка граду Таматарча на источној обали мореуза Керч, и прати североисточну обалу Црног мора, поред територије Зика, Черкеза и Абазга — све до града Сотириопоља (садашње Питсунде), где је и крај путовања. Још једно скретање, краткотрајно, мада политички веома значајно, води нас преко Кавказа у земљу Алана на горњем току Терека — у Византији су одавно Алане ценили као најкориснијег савезника Царства у области северног Кавказа.

[4] *DAI*, стр. 182—9.

Овај историјско-географски опис земаља северно од Црног мора јамачно је одраз стања средином X века. Многобројне етничке и политичке промене које су се дешавале у тој области и пре и после прилагођавања византијске спољне политике промењивој равнотежи снага у степама, не дозвољавају нам да четрдесет друго поглавље дела *De Administrando Imperio* користимо као матрицу за целокупан средњи век. Међутим, ако узмемо у обзир да се та политика стално прилагођавала геополитичкој стварности подручја, могућно је овај приказ сматрати поузданом основом за историјску географију тог дела света. Област којом се приказ бави може да се подели у три подобласти, одређене двама готово концентричним полукруговима. Први прати обрисе Црног мора, од ушћа Дунава до обронака северозападног Кавказа. Други је оивичен Карпатима и доњим током Волге, и пружа се преко доњих токова великих река које утичу у Црно и Азовско море. У њега је укључена и јужноруска степа. Иза овог другог полукруга, који пресеца Дњепар на четрдесет деветом упореднику, почиње шумовита степа, која око три стотине миља северно одатле прелази у велики појас шума који се пружа североисточно преко равнице европске Русије. Свака зона има сопствене изразите географске одлике. Свака је дала сопствени допринос средњовековној историји источне Европе. И сваку су, из различитих разлога, византијски државници сматрали животно важном.

Прва зона као стожер има јужну обалу Крима. Полуострво Крим је простор географских и културних супротности. Три четвртине површине, умерено суве климе, у средњем веку је било под пашњацима као део јужноруске степе. Ниска превлака која полуострво спаја са копном погодовала је најездама са севера. Ситуација северног Крима објашњава нам због чега је играо двоструку улогу: био је и мета освајача и релативно добро заштићен џеп у којем су остаци претходних господара јужноруске степе — Симеријанци и Скити, на пример — опстали вековима пошто су успомене на њих нестале из њихових постојбина горе на северу. С друге стране, јужним делом Крима доминира неколико паралелних планинских венаца, делимично пошумљених, од којих се највиши местимично уздиже до 1500 метара. Најјужнији ланац

простире се упоредо са обалом, и с геолошког становишта представља наставак Кавказа. Он се стрмо спушта до уске, плодне обале с мноштвом природних лука и пределима који подсећају на француску и италијанску ривијеру. Заштићена овим планинама, обала има климу медитеранског типа која је, уз маслине и вино, које су грчки колонисти донели још у античко доба, условила начин живота сличан грчком, римском и византијском, а сасвим различит од сточарског живота континенталних номада с друге стране планина. Због те разлике између полусуве степе, кишних планина и раскошне обале, Крим је у средњем веку природни декор за разнолику и веома драматичну историју. Приобални појас је претерано узан, а обиље воћњака и винограда сувише непоуздано за било какву самодовољну привреду. Стога ова далека предстража средоземног света може да опстане само у сталном контакту са својом околином: с морем чији су се трговински путеви зракасто пружали на југ према Балкану, Малој Азији и Кавказу; с отвореним пространствима иза планина, опасних због варвара који су се повремено одатле спуштали, али животворних захваљујући прехрамбеним производима и сировинама које су се тамо налазиле. То су основне одлике кримског пејзажа — море, планине и долине — у типично медитеранском међуодносу. Због тога су јужњаци насељени уз обалу — Грци, Римљани, Византинци и касније Италијани — постали посредници између средоземног света и евроазијских степа.

Градови Херсон и Боспор стоје на супротним крајевима овог обалског појаса — Боспор на најдаљој источној избочини, а Херсон на југозападном врху Крима, на споредном крашком полуострву. Оба града штите брегови, иако су оба по страни од главног ланца, и тако лакше опште с копненим путевима унутрашњости него обалски градови између њих који су се угњездили у подножју планина. Оба су обдарена одличним лукама. Боспор, настао на месту античког града Panticapaeum, у рановизантијском раздобљу био је важно средиште грчке и хришћанске цивилизације. Царска влада придавала је велики значај граду као дипломатској и мисионарској предстражи и последњој копненој постаји пута свиле из Кине. Међутим, његов положај био је сувише изложен нападима номада из евроазијске степе и после VI века Византија је у ретким приликама могла

дуже да одржава делотворну власт у Боспору. Стога су њени државници били приморани да се у својим дипломатским активностима у степи све више ослањају на политичку оданост Херсона.

Положај Херсона, две миље удаљеног од садашњег Севастопоља (који су Руси основали 1784) имао је неколике предности: од свих главних кримских лука био је најближи Малој Азији; лежао је на најкраћем морском путу од доњег Дунава до западнокавкаског приобалног појаса; мање него Боспор био је изложен нападима из степа, а дубоки Карантински залив представљао је изванредну луку. Његове огромне копнене бедеме, први пут подигнуте у хеленистичком периоду, Византинци су неколико пута изнова подизали: једном је то урадио цар Зенон негде око 488, а потом Јустинијан. У оба случаја подигнути су да би град заштитили пред скупинама Хуна који су, после слома Атилиног царства, заузели степу северног Крима. Јустинијан је обновио зидине Херсона и Боспора, али је између ова два града саградио и низ утврђења уз саму обалу, међу којима су Алоуста (Алушта) и Горзовиум (Гурзуф), и још низ утврда у планинама даље у унутрашњости да би прелазе заштитио од напада са севера. Према томе, у VI веку повучена је права војна граница преко јужног Крима, а Јустинијанов *limes Tauricus,* који се поклапа са природном границом између средоземног и евроазијског дела полуострва и вероватно прати стару линију утврда коју су Римљани саградили пред Скитима, појачао је безбедност Херсона и других византијских поседа на обали. Неке су Јустинијанове тврђаве вероватно још стајале када је фрањевачки фратар Виљем из Рубрука, прошао Кримом на путу за Монголију 1253. године, и могућно су биле међу четрдесет замкова који су у то време, како нам он каже, бранили јужну обалу полуострва[5].

Византијски државници, верни опробаним методама римске дипломатије, нису били задовољни чињеницом да је одбрана кримског лимеса зависила искључиво од бедема и утврђења. До пред крај V века обезбедили су савез са кримским Готима, да би успоставили противтежу притиску

[5] *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis,* ed. C. R. Beazley (Лондон, Hakluyt Society, 1903), стр. 146, 187.

Хуна и других степских варвара. Ти остаци моћне остроготске државе која је заузимала велики део јужне Русије после хунских разарања 370, повукли су се у безбедне кримске планине. Њихов главни град био је Дорос, вероватно подигнут на месту тврђаве Манкуп-Кале, смештене на стеновитим планинским литицама двадесетак километара источно од Херсона. Кримски Готи постали су блиски пријатељи Византије у време Јустинијана. Њихова оданост Царству још је већа била због тога што су и сами били хришћани од IV века, и за разлику од аријевских Гота који су се настанили у западној Европи, увек су остали православни. Четири пуна века имали су корисну улогу чувара северних прилаза византијским поседима на Криму. Све до XIII века, када их је Царство изгубило, ови поседи су имали приличан значај, делом из економских разлога, јер су са Крима у Византију, као и у градове античке Грчке, стизале сировине из унутрашњости — риба из широких ушћа руских река, со из Азовског мора и са обала западног Крима, крзно, мед, восак и робови из шума на северу. С политичке тачке гледишта, Херсон и јужни обалски појас, Грцима познат као Klimata (области) драгоцена су осматрачница, стражарска кула над рубом варварског света у јужној Русији који су византијски дипломати тако жељно проучавали и који су жудели да имају под својим утицајем и надзором. Из ових кримских предстража царска влада је могла да прати кретање номадских племена која су лутала степама између Дона и Дњепра и често је успевала да их благовременим митом или подметнутом унутрашњом борбом одврати од напада на Балкан. С ових истурених положаја на северу, Византинци су на степске народе могли да примене традиционалну римску политику „завади, па владај“, односно, кад ово није било могуће, „ослаби и проматрај“[6]. Безбедност балканских провинција Царства често је зависила од будности представника на Криму. Није ни чудо што се Византија грчевито држала те своје кримске предстраже, настојећи да је сачува од турских племена утаборених између доње Волге и Азовског мора и покушавајући — понекад безуспешно — да у законску форму каналише традицију грчке градске аутономије која је одувек била веома јака у Херсону.

[6] M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Оксфорд, 1922), стр. 153.

Све до пред крај средњег века Кримско полуострво задржало је своја два лика, један окренут на север ка степама, а други на југ преко Црног мора према Средоземљу. У том периоду, међутим, обрасци његовог политичког и трговачког живота више нису били под утицајем одлука донесених у Цариграду. Монголски господари Русије, који су у XIII веку и полуострво држали под својим надзором, ђеновљански и млетачки трговци насељени у приобалном појасу, одлучивали су о судбини острва. Херсон и Беспор потонули су у безначај и мрак. Уместо њих, уз обалу су никле италијанске трговачке колоније: важније су биле у Кафи (на месту античког грчког града Теодосије) и на западу у Сугдоји (Италијани су је звали Солдаја, а Руси Сурож). Две стотине година опскрбљивали су Цариград и Италију житом и сољу из јужне Русије и свилом из средње Азије и Кине. Њихова историја, која је преживела и отоманска освајања, пример је изузетног континуитета привредне историје Црног мора. Ова сталност почивала је на три чиниоца: на присуству политички стабилних друштава у јужној Русији, која су могла да обезбеде мир и ценила предност трговине са страним земљама; на опстанку заједница југа Крима чија је специјалност била транзитна трговина, и које су преко културе и политичке оданости биле повезане са домовином у Средоземљу или на Балкану, а ипак способне да се прилагоде животним условима на рубу евроазијске степе; и на способности средоземних сила да апсорбују вишак производа из Понтијских степа, а степским становницима понуде производе властите привреде и надзиру трговачке путеве који су ишли преко Црног мора кроз Босфор и Дарданеле. Монголи Златне хорде, наследници трговинских традиција својих скитских, сарматских, готских и хазарских претходника у степи, Ђеновљани и Млечани, наследници грчких и византијских трговаца на Криму и њихови родни градови у Италији који су изградили трговачка царства у источном Средоземљу на рушевинама византијске „таласократије" — те су касно-средњовековне силе Црном мору вратиле улогу коју је имало у антици почетком средњег века — улогу велике саобраћајнице светске трговине.

Последњи део севернопонтијског пута описан у *De Administrando Imperio* иде источном обалом Црног мора од мореуза Керч до града Сотириопоља. Ту обалу на којој се налази и ниско Таманско полуострво, пресеца делта Кубана. Она се пружа на југ преко низа уских али богатих долина над којима се издижу шумовити северозападни обронци Кавказа, и завршава се у богатој и топлој равници Мингрелији, Колхиди античког доба. По традицији, прве везе ове области са грчким светом потичу још од путовања Аргонаута. У класичном периоду источна обала Црног мора била је посута грчким градовима — најважнији су били Фаз, Диоскур, Пит — чије су осниваче у тај крај привукли кавкаски рудници злата. Због стратешких и економских чинилаца ова обала је имала велики значај за Византију. Њени вијугави обриси и изражена усмереност ка југоистоку омогућавали су везе са унутрашњим делом и градили праву одскочну даску за одбрану целе кавкаске превлаке. За Византију је одбрана ове превлаке из три разлога била од животне важности: њен северни крај отварао се као левак ка евроазијским степама и ка путу који су користили номади у својим најездама ка Црном мору и Дунаву; кланци у средњем Кавказу пружали су истим тим номадима директан пут ка византијској Малој Азији; а даље на југ, земље Закавказја пружале су великим силама Средњег истока — Персијанцима, Арапима и Турцима — привлачну одскочну даску за њихове нападе на Малу Азију, Босфор и Цариград. Да би се заштитила од тих опасности византијска дипломатија је тежила да изгради погодну равнотежу моћи у области Кавказа; политички, то је значило створити једну ниску савезничких или вазалних држава од доње Волге и Азовског мора, до језера Ван у Јерменији. Улога коју су у том одбрамбеном империјализму имали народи који су насељавали источну обалу Црног мора зависила је, разумљиво, од њиховог географског положаја и војне моћи; међутим, сви они, под условом да су били пријатељски расположени, могли су бар да омогуће византијској флоти да безбедно делује у кавкаским водама. На северном делу ове обале живели су Зики. Њихова земља имала је стратешки значај због близине византијских колонија на Криму и у доњем току Дона, области која је у историји степе била позната као несигурна. Верност Зикије Царству подстицала је локална црква, чији је архиепископ почетком средњег века имао водећу улогу у византијској црквеној политици на границама степе. Судећи према *De Administrando Imperio*, у Цариграду су у X веку Зике изједначавали са Русима и Хазарима у погледу користи коју доносе Царству. Чињеница да је њихова земља обиловала изворима из којих је истицала нафта,

основни састојак византијског тајног оружја, „грчке ватре“, никако није била најмањи залог њихове корисности[7].

Јужно од Зикије, на јужним обронцима Кавказа, као и дуж обале, налазила се Абазгија (Абхазија). Удаљеност те земље прекривене густим шумама омогућавала је Абазгима из унутрашњости да вековима одрже полунезависност; међутим, у приобалним градовима, Сотириопољу и Севастопољу (Сухуми), византијска контрола је све до касног XI века била углавном делотворна. Поред тога што су били корисни као војни савезници у борби против Персијанаца и Арапа, од Абазга се очекивало да чувају одговарајући део пута свиле из Кине, који је ишао дуж северних обала Каспијског мора, прелазио средњи Кавказ, долазио до црноморске обале Абазгије и настављао се морем преко Фаза (Поти) до Трапезунта.

На југу се Абазгија граничила са Лазиком, најважнијом византијском колонијом на источним обалама Црног мора. Земља Лаза, коју је пресецала река Фаз, лежала је на југоисточној окуци обале и у унутрашњости се простирала све до близу прелаза Даријал у средњем Кавказу. Због тога је Лазика имала кључни положај у одбрани Закавказја од напада са севера, а нераван терен и густе шуме спречавали су Персијанце да се шире према Црном мору. Захваљујући њеним обалским градовима — Фазу, а посебно Петри коју је Јустинијан добро утврдио — Византија је успевала да Лазику држи под својим надзором, све до арапских најезди пред крај VII века. Јустинијан је ову територију у једном званичном документу описао као „нашу Лазику“[8] и Византија је са њом имала живе трговинске односе. Одатле је увозила крзна, коже и робове, а извозила со, вино и жито. Лазе су, као Абазге и Зике, покрстили византијски мисионари. У политичкој орбити Источног Рима задржали су се захваљујући установљеној црквеној организацији, а путеви и тврђаве које је Византија изградила били су материјална противтежа ласкавим, али мање опипљивим везама успостављеним између њихових владара и царског двора у Цариграду.

[7] *DAI*, гл. 53, стр. 284.

[8] *Novella 28, praefatio: Corpus Iuris Civilis*, ed. R. Schoell, G. Kroll, III (Берлин, 1904), стр. 212.

Византија је из ових земаља штићеница на обали свој утицај ширила у унутрашњост, настојећи да што више пограничних надзорника придобије да служе њеним интересима на Кавказу. Ивирцима, односно, Грузијцима удварали су се из суседне Лазике; Алани из средњег Кавказа, по Прокопијевом запису из VI века „од давнина пријатељи Ромеја“[9], чували су прелаз Даријал и могли су да зауставе нападе степских номада на Крим; а даље на северу, хунски Сабри, који су живели на горњем току Кубана и доњем Тереку, у VI веку су Византинцима служили као чувари прилаза „Каспијским вратима“, прелазу Дарбенд, одакле се могао надзирати главни пут најезди из закавкаских степа. Друга, горе поменута севернопонтијска зона лежала је између обалског појаса и шумовитих области. Велики део ове области прекривен је црницом, плодним тлом богатим хумусом, преко којег се пре орања рашири паперјаства трава. Северни део ове области прелази у пошумљену степу. Ту земљу, где се налазе и отворени пашњаци и велики појасеви шума, у средњем веку је обрађивало углавном стално настањено ратарско становништво. Даље на југу налазио се појас отворене степе. Од памтивека су ту напасали овце номади-коњаници, селећи се из својих станишта у средњој Азији на запад према Карпатима и средњем Дунаву, преко овог левкастог пролаза између обале Црног мора и пошумљене степе. Неки од њих би са задовољством остајали у близини топлих и плодних равница које су силазиле све до мора и обалских градова у којима се могло пљачкати и трговати. Други су, из економске потребе, пред уским грлом нових најезди протерани на исток, или су из војних амбиција степским пролазом ишли све до краја, кроз уски пролаз између делте Дунава и лука Трансилванских Алпа, у влашку равницу. Одатле су могли да насилно пређу преко околних банатских планина у равницу Мађарске, или да преко доњег Дунава пређу на Балкан. Основни мотив ових повремених сеоба вероватно је био економски: упркос свом богатом тлу степа је била подложна налетима страшних суша. Међутим, на западном рубу, захваљујући већим количинама кише, пољопривреда је била могућа. Због тога се евроазијски номад није ослањао само на пашњаке, већ се издржавао и од го-

[9] Procopius, *De bellis*, II, 29, ed. J. Haury, I (Лајпциг, 1962), стр. 291—2; енгл. прев.: *History of the Wars*, H. B. Dewing, I (Лондон, 1914), стр. 533.

тових пољопривредних производа. Њих је могао да набави од ратарског становништва пошумљене степе и у приобалним градовима. У градовима је нашао и чврсте темеље за изградњу властитог господарства. Због те склоности номада да се окрећу пољопривредном начину живота, евроазијска степа је дошла у блиску везу са пошумљеном степом и обалом Црног мора, која се може поредити са везом номада и ратара и негде на рубу средоземног света, у Сахари и у сиријској пустињи. Занимање евроазијског номада за ратара и трговца, према којима је осећао углавном завист и презир, узрок је многим људским драмама средњовековне историје источне Европе. У следећем догађају дирљиво је описана та жудња многих номада за мирним ратарским животом и вишим животним стандардима које је византијска цивилизација могла да обезбеди. Цар Јустинијан скренуо је два хунска племена, Кутригуре и Утигуре, једно против другог. Племена су живела у степама, једно на западној, друго на источној страни Дона. Као награду за услуге Царству, Јустинијан је дозволио да се две хиљаде Кутригура населе у Тракији. Због тога се утигурски кан разбеснео и послао у Цариград свог изасланика да уложи приговор због изузетне наклоности према његовом супарнику. Ову усмену притужбу — Хуни су били неписмени — забележио је, а можда и дотерао, Прокопије:

„Знам (рече кан) једну пословицу коју сам чуо у детињству, и нисам је заборавио. Пословица иде отприлике овако: дивља звер, вук, можда, кажу, и може у извесној мери да промени боју своје длаке, али ћуд не мења, пошто му то природа не дозвољава... Још нешто знам, што ме искуство научило, једно од оних ствари које неотесани варварин и треба да научи: пастири узму пса док још сиса и брижљиво га подижу тако да је звер захвална оном који га храни и стално му љубазношћу узвраћа. То пастири вероватно раде из следећег разлога — кад вукови нападну стадо, пси ће их зауставити, стати изнад оваца као чувари и спаситељи. Мислим да се то свугде догађа... па чак и у твом царству, где скоро свега има у изобиљу, па чак вероватно и немогућих ствари, нема ни мало одступања од овог правила... Али ако су те ствари по природи својој свугде сталне, онда мислим да није поштено да ти гостољубиво дочекујеш народ Кутригура, позиваш лоше суседе, и домаће правиш од народа који ниси могао да поднесеш ни изван својих граница... Док ми једва животаримо на пустој и сасвим неплодној земљи, Кутригури слободно тргују житом, уживају у својим винским подрумима и живе од плодне земље. Сигурно могу и у купатила, и носе злато — скитнице — и сигурно им не недостаје лепа одећа, извезена и прекривена златом.“[10]

Степа као отворени пут који је повезивао обалу Црног мора и доњи Дунав са Монголијом и Кином имала је велики утицај на историју средњовековне Европе. Тактичка премоћ покретног стрелца из Азије, којег су се Европљани толико плашили, окончана је изумом барута. Прву победу Европе над Азијом извојевао је 1552. руски владар Иван IV када су његови топови разнели татарско упориште у Казану и распршили и последње остатке Златне хорде.

Међутим, погрешно би било ове освајаче схватити само као повремено присутни војнички бич, или као људски материјал на којем се византијска дипломатија доказује. Неки од њих су трајно допринели културној историји јужне Русије. Та посебна и космополитска култура, процветала на истом подручју у класичном и хеленистичком периоду, жива све до почетка средњег века, састојала се од чинилаца потеклих из Ирана и Месопотамије, Балкана и Мале Азије, из средње и северне Европе. Одржавали су је међународна трговина, трговачки путеви који су се сабирали у јужној Русији из средње Азије и западног Сибира, са јужне обале Црног мора и из шума са севера. Али, без обзира на своје међународне везе, јужноруска степа била је и у антици и у средњем веку поглавито оријентално подручје, западњачка пројекција евроазијске степе, а култура, за разлику од грчких приобалних градова и словенских заједница на северном делу степског појаса, по свом пореклу претежно је била азијска. Није лако одредити преносиоце ових културних традиција, јер из писаних извора добијамо само збуњујућу слику поворке племена и народа који се сваких неколико векова смењују у степи и једни друге бришу са мапе: Симеријанци, Скити, Сармати, Готи, Хуни, Авари, Бугари, Хазари, Мађари, Печенези, Кумани и Татари појављују се и нестају на обзорју историчара. Отуда смо научили да политичку историју степе не тумачимо више као калеидоскоп становништва

[10] Procopius, *De bellis*, VIII, 19; ed. J. Haury, II. стр. 587—9; *History of the Wars*, прев. Dewing, V (1928), стр. 247—51.

које се смењује, већ пре свега као след победничких мањина, од којих је свака претходним становницима наметала своју политичку власт, а често и своје име, али их никад није сасвим потрла нити апсорбовала. У сваком појединачном случају мењале су се владајућа раса и одредница поробљених поданика, али никад етнографска подлога. Етнички континуитет у историји Понтијске степе очитује се у истрајном значају иранских, а касније и турских народа у јужној Русији. Иранци (Скити, а потом Сармати) који су владали овим подручјем између отприлике 600. године п.н.е. и 600. године наше ере, и њихови наследници турски Хазари, Печенези и Кумани, који су се смењивали као господари степе све до почетка XIII века, оставили су трајни печат на економској и политичкој историји севернопонтијске области. Главни циљ ових азијских племена — искоришћавање источноевропских речних путева, брже стизање до Црног мора и средоземног света с његове друге стране, унапређивање трговинских односа са западном Азијом — преузела је у IX и X веку Кијевска Русија, та заједничка творевина Источних Словена и скандинавских Викинга, наследника трговачке традиције која је од памтивека постојала у степама источне Русије.

На источном крају јужноруске степе, између Азовског мора, Каспијског мора и Кавказа, налазила се област од посебног стратешког значаја. Погодно окружена морима и рекама, представљала је природно одмориште многим номадским народима који су долазили из Азије преко пролома између каспијских и уралских планина. Византијски државници врло брзо су схватили да је неопходно обезбедити јаког савезника у овом политички најстабилнијем делу Понтијске степе: могло се рачунати да ће народи ту настањени, под условом да су пријатељски расположени и довољно моћни, бранити источни део европског степског пролаза и, уопште, помоћи да се очува равнотежа дуж целог северног фронта Царства. У више наврата византијска дипломатија је имала успеха у овом подручју. Почетком VII века учествовала је у настајању „Старе велике Бугарске", која је педесетак година штитила интересе Царства северно од Црног мора. Током следећа два века дошао је ред на Хазаре да буду у царској милости, будући да су сменили Бугаре у тим пределима. Савез са Хазарима добро је служио Царству — у VIII веку вероватно је много допринео да се Византија одбрани од арапске напасти, јер

да Хазари нису зауставили надирање ислама на север према Кавказу, Арапи би највероватније освојили степе јужне Русије, појавили би се на доњем Дунаву и на тај начин изиграли би цео византијски одбрамбени систем. Још једанпут, у другој половини XIII века, степа северно од Кавказа помогла је да се одржи равнотежа сила коју су византијске власти настојале да изграде у степи. Савез између Византије и Татара из Златне хорде олабавио је притисак непријатеља Царства на њене провинције на Балкану.

Не треба заборавити да севернопонтијско путовање, описано у *De Administrando Imperio*, садржи један кратак, али значајан додатак. Када стигнемо до ушћа Дњепра, сазнајемо да у његовом горњем току живе Руси, који се спуштају реком ка Византији. Средином X века назив „Руси" је био још увек двосмислен: могао је да се односи на Источне Словене, или њихове викиншке господаре, или на оба народа. Међутим, када је коришћен у географском смислу, израз „Руси" означавао је територију насељену Источним Словенима. Ова територија је обухватала западну и део средње области оног дела који називамо европском Русијом. Њене приближне границе су на северу досезале до области језера Ладога, прелазиле су преко Западне Двине и Њемена, скретале на исток дуж обронака Карпата и сустицале се са Дњепром стотињак миља јужно од Кијева; одатле, граница је ишла ка североистоку уз реку Псиол, прелазила горњи Дон, долазила до горње Волге недалеко од ушћа Оке, пратила узводно Волгу и затим скретала северозападно ка језеру Ладога. Источни Словени су на југу били одсечени од Црног мора широким појасом степа, осим у областима ушћа Буга, Дњестра и Прута, које су освојили још у VI веку и над којима су и даље несигурно владали. У X веку географски појам „Русије" био је ограничен на онај део источноевропских шумских области које су се простирале од 22. до 43. меридијана и између 60. и 43. упоредника. То је била последња и најсевернија од три севернопонтијске зоне. Њен западни део од памтивека је припадао Источним Словенима; остатак су заузели током првих векова наше ере. Ако се изузму касније колонизације северних и североисточних земаља насељених финским племенима, Источни Словени су током највећег дела средњег века били ограничени на њихов животни простор из X века. Шумске области, у којима су на

северу преовлађивали борови и оморике, а на југу храстови, представљале су природно станиште унутар којег су словенска племена, живећи на крчевинама и у долинама река била у IX веку уједињена у склопу средњовековне руске државе. Огромне шуме, које су местимично биле праве прашуме, снабдевале су их крзнима, горивом и неограниченим количинама грађе; на крчевинама и на ивицама степе сејали су раж, јечам и пшеницу; реке су, при том, пружале велике могућности за трговину.

Реке европске Русије, са њиховим вијугавим токовима и широким котлинама, представљају јединствену мрежу водотокова у Европи. Њихови горњи сливови су међусобно веома блиски: тако су извори Волге, Дњепра и Западне Двине раздвојени само уском вододелницом која се простире преко ниских моренских Валдајских брда, те је превлачење с једне реке на другу било једноставно. Штавише, горњи ток Дона је веома близак басену Оке, док му је средњи ток удаљен само неких двадесет пет километара од Волге. Ове реке нису служиле само за повезивање разних шумских и степских области источне Русије: свака од њих је у средњем веку имала и међународни значај, као пут који спаја земљу Источних Словена са старим средиштима цивилизације: Волга, преко Каспијског мора са Кавказом, Ираном и Месопотамијом; Дон са кубанском делтом и Кримом; Дњепар, преко Црног мора са Цариградом. Ове три реке, које су се спуштале ка југу, омогућавале су, превлакама са њихових горњих токова на воде Западне Двине и на систем Ловат—Волхов, једноставан приступ Балтику, а тиме и Скандинавији и Немачкој. Не треба се чудити што су се најранија окупљања Источних Словена обликовала дуж река. Река је заслуживала поштовање и љубав којима су је Руси обасипали: она је управљала њиховим колонизацијама, спајала раштркане заједнице у државу која је, са географске тачке гледања, могла да опстане, учила их трговини и другим мирнодопским умећима, и, у освит њихове историје, омогућила да из тесног загрљаја шума изађу на друмове света.

Од свих руских водених путева, бар у раном и средњем веку, најважнији је био онај што је водио од Балтичког до Црног мора. Три чиниоца су довела до тога да он постане између 850. и 1100. године изузетно важна магистрала међународних комуникација. Шведски Викинзи, или

Варијази, користили су га као главни пут ка плену и раскошном тржишту Византије; био је географска кичма прве руске државе; повезивао је западну Европу са Левантом у време када је средоземна трговина била у опадању. Стога је „пут од Варјага до Грка", како су га Руси називали играо одлучујућу улогу у историји руско-византијских односа и због тога завређује да опишемо његова главна топографска обележја.

На располагању имамо неколико средњовековних описа овог пута. Највише података нам пружају *Руски летопис*[11], настао у XI и почетком XII века, и *De Administrando Imperio*[12]. Ова се два описа веома погодно међусобно допуњују, при чему је први усредорећен на северни део пута од Балтика до Кијева, док се други углавном бави путем од Кијева до Византије. Главна полазишта су биле приобалне области југоисточне Шведске, Упланд и Седерманланд, и острво Готланд. Пут из Скандинавије преко Балтика до унутрашњости Русије дели се на два главна правца. Први је водио у Ришки залив, па отуда уз Западну Двину, до вододелнице између те реке и горњег тока Дњепра. Други правац је следио севернији ток, преко Финског залива и уз Неву до језера Ладога; одатле су Швеђани пловили уз Волхов до Ладоге (у исландским сагама Алдегјуборг), старе тврђаве и важног трговачког средишта. Овде би, можда, северњаци заменили своје бродове малим чамцима издубљеним у дрвеним деблима, које им је испоручивало локално словенско становништво. То им је омогућавало да пређу опасне брзаке Волхова, који почињу узводно од Ладоге и простиру се на дужини од деветнаест километара. Следећа станица био је Новгород (у сагама Холмгардр), у близини обала језера Ильмењ, велика тржница крзна и већ од 860. године средиште велике скандинавске колоније. Из Новгорода пут је водио на југ преко језера Ильмењ и уз Ловат. У близини горњег тока ове реке почиње чувена вододелница између Западне Двине, Волге и Дњепра, коју Руси називају „велико превлачење". Ова област је испресецана мноштвом малих притока по којима су Словени и Викинзи пловили, штичали, или вукли своје бродове; када то не би било могуће бродове

[11] Повесть, I, стр. 11—12; Cross, стр. 53.
[12] *DAI*, гл. 9, стр. 56—63; коментар: D. Obolenski, *DAI*, II (Лондон 1962), стр. 16—58.

би превлачили преко тла. Главни пут је водио из Ловата у Западну Двину, где се спајао са правцем који је ишао преко Ришког залива, и, након још неколико превлачења, долазио до Дњепра у висини Смоленска. Следећа деоница низ Дњепар од Смоленска до Кијева, била је углавном лака и мирна. Када је циљ пута била трговина, у Кијеву, престоници Русије, обављане су сложене припреме за наставак пута према југу. Током априла, када се топио лед на Дњепру, ка граду су се стицали моноксили (издубљени чамци), који су пристизали из узводних места. Ту би чамце растављали, опремали их веслима и виљушкама и товарили робом — углавном крзнима, медом, воском и робовима. У јуну, конвој чамаца би напуштао Кијев, „грчким путем" ка Цариграду. Неких педесет километара низводно од Кијева конвој би се заустављао на два до три дана у Витичеву, где би му се придружио још један број чамаца. Цела та флотила би наставила пловидбу низ Дњепар све до неких 450 километара јужно од Кијева, где река нагло скреће са свог југоисточног правца равно на југ кроз појас кристалних стена, који је стварао низ од девет брзака. Овај, најопаснији део пута, сликовито је описан у *De Administrando Imperio.* Први брзак пружао је путницима мрачни наговештај онога што их је чекало:

Из средине израстају високе стене и стоје као острва. На њих тада налеће вода, диже се и истиче са друге стране уз снажну и застрашујућу буку. Стога се Руси не усуђују да плове између њих, већ се чврсто држе обале, искрцавају људство на суво, остављајући робу на моноксилима, затим се изувају и опипавају ногама стене да би их избегли, настављају пут. При том су неки код прове, неки код средине чамца, а неки, опет, код крме, штитећи чакљама; оваквим пажљивим поступком они пролазе прву препреку, пратећи речну обалу. Пошто су прешли ту препреку, они укрцавају остале, који су били на суву и настављају пловидбу.

Међутим, највећи брзак, чије име на словенском значи „незајажљиви", морао се обићи по суву: путем дугим шест миља „робови у ланцима" су носили робу, а бродови су били делимично вучени, а делимично ношени на раменима, док је истовремено над њима бдела војна пратња за случај могућег непријатељског напада. У области брзака оваква опасност је увек била присутна: привучени могућношћу пљачке и охрабрени релативном незаштићеношћу каравана који се споро кретао по сувом, степски номади би ту постављали заседе. „На том месту", како језгровито запажа наш византијски писац, „Печенези би се појављивали и нападали Русе". Уколико би се све добро завршило приликом преласка брзака, флотила би се поново сакупила низводно на острву Св. Григорија (данас Хортица), где су пагански Руси из олакшања испод једног огромног храста боговима на жртву приносили живе петлове. Још четири дана пловидбе и стигли би до ушћа Дњепра. Тамо би се на острву Св. Етерије (Березан) два-три дана одмарали и спремали за пловидбу морем: бродове би опремали једрима, јарболима и веслима. После уласка у Црно море, конвој се чврсто држао обале и често пристајао. Код Месемврије улазили су у византијске територијалне воде, којима су стизали у Босфор и Цариград, циљ путовања. Цела пловидба од Кијева вероватно је, под повољним околностима, трајала око шест недеља.

О природи и размерама ове руско-византијске трговине која је обављана овим путем Балтик — Црно море, биће речи у једном од наредних поглавља. На овом месту треба само да укажемо на значај који је овај пут имао у очима Руса, и на тешкоће с којима су се носили да би остао отворен. Значајан је био због њихове потребе да тргују са земљама око Црног мора, због војних амбиција кијевских владара и жудње њихових поданика за плодовима византијске цивилизације. Главну тешкоћу, тако живописно приказану у деветом поглављу *De Administrando Imperio* представљали су степски номади који су пресретали каравне и пресецали пут доњег Дњепра.

Могло би се рећи да је историјску географију Русије у средњем веку обликовао необичан однос између две одлике физичког окружења земље: реке и степе. Између река, које су Русима отварале пут до трговине и приступ цивилизацији средоземног света, и степа, у којима се крила опасност од страних најезди, у овом је раздобљу углавном владала непомирљива супротност. Значајно је да су се правац север-југ, који је обележен главним речним путевима у раносредњовековној Русији, и пут исток-запад обележен степом, укрштали недалеко од Кијева, који је истовремено био и погранична тврђава и престоница руске државе. На том једноставном географском податку почива

велики део драматичне ране руске историје. Руси су добро знали да ће своју државу, културу и религију одбранити само ако се одупру притиску степских номада. Како су им снаге отпора јењавале на измаку XII века, све јасније је било да разлог њиховог националног крсташког похода увелико лежи у потреби да по сваку цену одбране економску жилу Русије, водени пут до Византије.

2.

ВАРВАРИ НА БАЛКАНУ

Распад хунске државе после Атилине смрти 453. године променио је равнотежу моћи у земљама изван северних граница Византијског царства. На рушевинама једног краљевства које се простирало од Каспијског мора до Рајне, притискало и понегде прелазило византијску границу на Дунаву, сада пред историчарем стоји шарена скупина тек ослобођених народа који се боре за потврђивање властите, тек освојене самосталности. Пре краја V века на степама јужне Русије појавила се група племена делимично састављених од Хуна који су се преместили на исток после раслојавања Атилиног царства, а које су Византинци звали Бугарима. На средњем Дунаву, два немачка народа, Гепиди и Лангобарди, једни са источне а други са западне стране Тисе, почели су да се боре за Панонску равницу, која је некад представљала средиште хунске државе. Још значајније је да је северна обала Дунава, од Београда до ушћа, 500. године већ била запоседнута од Словена.

Ови се Словени још одраније крећу из своје првобитне европске постојбине према југу. Одређивање тачног места њихове домовине изазвало је много расправа, а тачне границе и даље су у извесној мери подложне преиспитивању. Међутим, подаци којима данас располажемо, оповргавају становиште — које је било популарно пре педесет година (а и сада се појављује у неким уџбеницима) — да су Словени у почетку били осуђени на мрачни, уски појас Припетских мочвара у Полезији. Сада више нема сумњи да се права домовина Словена налазила на пространом простору источноевропских равница, између доње Висле и горњег Њемена, на северу и Карпата на југу. На исток

се простирала бар до средњег Дњепра, а западна граница углавном се одређује Одром или Лабом. Још не знамо када су и у којим околностима Словени почели своју сеобу на југ; најранији недвосмислени податак потиче с половине 5. века, када су се као поданици Хуна, неки становници словенског порекла настанили око средњег Дунава и Тисе, у садашњој Мађарској. Вероватно су Словени на југ ишли двама старим трансконтиненталним правцима: први је пролазио кроз „Моравску капију", улегнуће између Судета и Карпата, од главних токова Одре и Висле до долина Северне Мораве (не треба је мешати са реком истог имена на Балкану) која се у Дунав улива на западној граници данашње Словачке. Овим пролазом, који је повезивао северноевропске низије са Панонском равницом данашње Мађарске, и којим су још од праисторијског доба носили на југ ћилибар са обала Балтика, Панонија је омогућавала приступ Италији, а преко Дунава, и Балкану. Други пут водио је на југ преко ниског платоа Галиције и Подолије, заобилазио Карпатске планине, ишао југозападном ивицом степе и преко долина Дњестра и Прута, стизао до Црног мора. И ово је био стари ћилибарски пут, којим је роба превожена од Балтичког до Црног и Егејског мора; користили су га и Готи у својим сеобама на југ Русије. Од јужне Бесарабије, степског пространства између доњег тока Дњестра и Прута, Словенима се отварају други путеви: на југозапад у Влашку низију, и јужно, преко делте Дунава, у Добруџу.

Ништа не знамо о околностима под којима су се Словени задржали на северним обалама Дунава; може се само претпоставити да су, у жељи да пређу реку и населе Балкан, почели да врше све већи притисак на византијске границе после пада хунске империје. Средином VI века почиње да се подиже мрак с доњег Дунава. Словени које су Византинци упознали лично и на веома болан начин, припадали су двема главним групама. Први, названи Склавини, били су настањени целом дужином доњег Дунава и све до Дњестра на север. Посебно бројни били су у Влашкој. Друга група, коју Византинци знају као Анте (или Антаи) заузела је прилично велики простор јужноруске степе, од Бесарабије до Доњеца. Без обзира на њихово право порекло (можда су извесно време били у конфедерацији са делимично несловенским племенима под управом персијских Сармата у јужној Русији), Анте су у VI веку сматрани Словенима, блиско повезаним са Склавинима. Та разлика између Склавина и Анта не сме се заборавити, јер њихова географска распоређеност у VI веку несумњиво потврђује да су ови први преци балканских Словена, док су други, бар у оном пределу између делте Дунава и Дњепра, били део скупине Источних Словена, који ће касније бити познати као Руси.

Историја земаља Средоземља у VI веку обележена је Јустинијановим освајањима. Обнова римске власти у Италији, јужној Шпанији, северној Африци, на Сицилији, Сардинији и Корзици, Византију је, бар на извесно време, начинила господарицом Средоземног мора. На његовим источним ивицама дуготрајни ратови са Персијом, који су се протегли кроз цео век, готово уопште нису променили равнотежу снага двеју највећих сила света. Јустинијанови непосредни наследници били су сведоци пропасти његовог плана да обнови стари *Imperium Romanum*, нарочито у Италији. Међутим, снага овог сна о царству била је толико велика да је и у другој половини VI века главни војни задатак византијских влада био наставак ратова на западном и источном фронту. Образовани Византинац био је дубоко свестан свог грчко-римског наслеђа: рат против Персије, који је будио сећање на Маратон и Саламину, и очување царске власти у Риму и Картагини, одржавало је историјску мисију Царства и обећавало повратак античке славе. Тако је, изгледа, веровао Јустинијан, и мало је његових савременика који су се таквом ставу противили, иако су видели колико је ова опседнутост успоменама на класично доба била опасна по безбедност њиховог Царства. Већ је у време Јустинијанове владавине (527—565) постало очигледно да на северној, дунавској, граници Царства расте жариште побуне. Међутим, тешко су могли одвојити новац за дуготрајне али обичне граничне чарке с јадним варварима. Јустинијан и његови наследници платили су велику цену за своју неспособност или неспремност да северну границу бране на одговарајући начин. Управо на Дунаву, а не на Еуфрату или Поу, педесет година после Јустинијанове смрти, решаваће се судбина средњовековног Византијског царства.

Први проверени упади Словена на византијску територију десили су се за владавине Јустина I (518—527). Међутим, тек су почетком Јустинијанове владавине ови на-

пади добили огромне размере. Њихова редовност и дубина упада на територију могу се сагледати у следећем, иначе често навођеном, тексту тадашњег византијског историчара Прокопија:

„Илирију и целу Тракију, од Јонског залива до предграђа Цариграда, укључујући Грчку и Херсону (односно Галипољско полуострво), пустоше Хуни (то јест Бугари), Склавини и Анти готово сваке године, од како је Јустинијан преузео Римско царство; да не помињемо њихове неподношљиве поступке према становништву.“[1]

Област коју Прокопије помиње захвата већи део Балканског полуострва. Ове су годишње рације зарад плена, после којих би се варвари повукли преко Дунава, у први мах биле углавном ограничене на пустошења по пољима, и њихов исход још није било стално насељавање Словена на Балкану. Међутим, око 550. године слика почиње да се мења: пљачке трају дуже, а Словени су се осмелили па нападају византијска утврђења и градове — неке су успели да освоје и задрже по неколико година. За све већи успех ових упада можда је делом заслужна и војна умешност Бугара који Балкан пустоше још од краја V века, и који су често помагали и водили словенске освајаче за време Јустинијана. Ови Бугари, звани Кутригурима, у степама западно од Дона пробили су се као главна војна сила. Године 540. Кутригури су, вероватно удружени са Словенима, извршили јак напад на Балкан, заузевши тридесет два утврђења у Илирику и опљачкавши земљу све до предграђа Цариграда. Отада, изузев кратког периода релативног мира између 552. и 558, учесталост ових освајања ретко опада. Поменимо само најнезаборавније: 545. Словени пљачкају Тракију; пошто их је Јустијинанов чувени генерал Нарсес отерао, вратили су се 548. на Балкан, све до ивице Драча; велике хорде Склавина 550. упадају до околине Ниша и одатле, вероватно низ пут Београд — Цариград, стижу на четрдесет миља од престонице, победивши византијску војску код Адријанопоља; враћени пред Велики зид, који је чинио спољну одбрамбену линију Цариграда, повукли су се иза Дунава. Највеличанственија најезда за време Јустинијана била је 559. године. Марта је

[1] Procopius, *Historia arcana*, гл. 18, ed. Haury (Лајпциг, 1963), стр. 114;. енгл. прев. *Secret History*, R. Atwater (En Arbor, 1961), стр. 91.

кутригурска војска, с одредима Склавина, прешла залеђени Дунав, прошла Мезију кроз балканске кланце све до Тракије. Ту се поделила у три дела: један је стигао преко Македоније и Тесалије све до Термопилског кланца, где су га зауставиле византијске одбрамбене снаге; други је напао Галипољско полуострво, али је на самом уласку поражен; трећи део је наставио према Цариграду, напао одбрану Великог зида и опустошио предграђа. У овом тренутку непосредне опасности, цар је позвао старог ветерана Велизара. Он је успео да натера варваре да се повуку иза Великог зида, а истовремено је појачао византијску флоту на Дунаву да би им пресекао повлачење. Ова стратегија, коју ће Византинци често понављати, показала се врло делотворном: ухваћени између две ватре, Кутригури су затражили примирје и вратили се својим кућама у степи. Никад више нису представљали смртну опасност по Царство.

Успешно одбијање најезде Кутригура показује да је у тренуцима највеће опасности Византија била способна да војском одбрани своје провинције на Балкану. Јустинијан јесте занемаривао војну одбрану, али то ипак не треба преувеличавати. Прокопије наводи списак чак преко шест стотина утврђења које је он на полуострву саградио или обновио.[2] Нека од њих вероватно су биле само утврђене осматрачнице; остали делови овог изузетног градитељског подухвата можда су великим делом или у целости остали само на цртаћим таблама. Па чак и тада, достигнућа Јустинијанових градитеља била су импресивна. За разлику од старог римског утврђеног лимеса, који је саграђен уз Дунав, његова су утврђења део једног система готово паралелних појасева, распоређених у дубину, чиме је била обезбеђена бар делимична сигурност пред разбојничким бандама Словена и Бугара које су продирале у унутрашњост полуострва, а и склониште за сељаке у време рата. Ова мрежа, уопштено говорећи, састојала се од три зоне утврђења. Прва је пратила стару римску границу од Београда до ушћа Дунава. Обухватала је римске градове на јужној обали реке, укључујући Сингидунум, Виминацијум, Аугусте, Нове, Доростолон, Новиодунум. Све те градове

[2] Procopius, *De aedificiis*, књ. IV, ed. Haury (Лајпциг, 1964), стр. 102—491. енгл. прев. *The Buildings*, Dewing (Лондон, 1954), стр. 219—315.

Јустинијан је обновио. Јужно одатле налазила се друга утврђена линија: пружала се од запада на исток преко римске провинције Горње Мезије (која се подудара са пределом Шумадије у северној Србији), Dacia Ripensis (коју пресеца долина Тимока), Доње Мезије (равнице на северу Бугарске) и Мале Скитије (Добруџе). За време Јустинијанове владавине у овим последњим двема провинцијама саграђено је осамдесет утврђења, а двадесет седам у области Тимока. Јужну границу те одбрамбене линије чиниле су Балканске планине: северни улаз у два главна кланца који воде преко планина чувале су велике тврђаве Никопољ на Хему и Маркијанопољ. Трећа утврђена зона досезала је дубоко у унутрашњост полуострва. Чувала је провинције Хемимонтус и Тракију, умањујући на тај начин притисак на Адријанопољ и Филипопољ; покривала је Dacia Mediterranea (данашњу источну Србију и западну Бугарску) чије су главне тврђаве биле Наисус и Сердика, и Дарданију, коју пресецају токови Мораве и Вардара; досезала је чак до обале Јадранског мора код Епира, учвршћујући мрежу утврђења која су се ослањала на Драч и Валону. На југ се протезала кроз Македонију и Тесалију све до Термопила и Коринтске превлаке. Податак да су Јустинијанове војне грађевине биле веома бројне нарочито дуж пута Београд — Цариград говори да је то био један од главних путева напада; значајно је такође да су многа утврђења смишљена и саграђена после напада Кутригура 540. године.

О делотворности овако разрађеног система утврђења може се разговарати. Изгледа да, као и много шта друго у Јустинијановом војном програму, ни оне нису саграђене да трају — током друге половине века варварски напади постали су све чешћи и све успешнији. За одбрану није било ни довољно људи, ни довољно новца, и, мада топографија Балкана и данас памти неколико великих градитеља — царева Константина, Хадријана, а посебно Трајана — многе су Јустинијанове тврђаве нестале и тако темељно заборављене да је савременом научнику веома тешко да одреди на којем су се месту тачно налазиле.

Пошто Словене и Бугаре ни војске ни утврђења нису могли да спрече у освајању Балкана, Јустинијан је био приморан да тражи други начин одбране дунавске границе. Још у IV и V веку, да би зауставили Готе, византијски државници су се у овој области вратили опробаним методима римске дипломатије. Те методе усавршила је Јустинијанова влада. А он сâм разрадио је и завештао својим наследницима то схватање дипломатије као замршене науке и лепе вештине, у којој се војни притисак, политичка мудрост, економско изврдавање и верска пропаганда спајају у моћно оружје одбрамбеног империјализма. Главне правце и начела ове политике разматраћемо касније. Сада треба само да укажемо на неке дипломатске мере које је Јустинијан предузео да умањи притисак на доњем Дунаву. Извесни Хилвуд, словенски поглавица изузетних способности кога су наговорили да ступи у службу Византије, 530. године је постављен за главнокомандујућег на Дунаву, и неколико година га је с успехом бранио од Кутригура, Анта и Склавина[3]. Јустинијан је 545. године Антима понудио приличну суму новца, земљу на северној обали доњег Дунава и статус царских федерата под условом да бране реку од Бугара[4]. Старовремски метод изазивања неслоге међу варварима цар је с нарочитом дволичношћу користио у односима са Кутригурима и Утигурима: 551. године, док су Кутригури пљачкали Балкан, подмитио је Утигуре да пређу Дон и нападну с леђа; потом је обавестио Кутригуре о овом нападу њихових станишта, новчаним поклоном поспешио њихово повлачење преко Дунава, склопио с њима споразум и једној групи дозволио да се настани у Тракији[5]. Потоње незадовољство Утигура, изражено је било протестом њиховог кана Сандилка Јустинијану (део је цитиран у претходном поглављу). Изгледа да је византијска влада успела да ублажи бес Утигура, јер су већ после неколико година поново у степи служили као савезници Царства. Њихова корисност и похлепа поново долазе до изражаја 559, за време велике кутригурске инвазије на Балкан: док су се Кутригури повлачили према Дунаву, Јустинијан је Сандилку послао поруку, користећи се и улагивањем и подмићивањем, натоварајући га да свој народ поведе против Кутригура. Ово се удварање допало утигурском вођи и уследио је рат који су византијски дипломати тако вешто смислили, а који је оба народа довео готово до пропасти[6].

---

[3] Procopius, *De bellis,* VII, 14, ed. Haury, II, стр. 353—4; *History of the Wars,* Dewing, IV, стр. 263—5.

[4] *De bellis,* ibid., стр. 359;.

[5] *De bellis,* VIII, 19, ed. Haury, II, стр. 584—9.

[6] Agathias, *Historiae,* V, 24—5, ed. R. Keydell (Берлин, 1967), стр. 195—7.

Та разрађена игра шаха коју је Јустинијанова влада играла са Утигурима и Кутригурима показује нам колико је заштита дунавске границе блиско повезана са потребом да се одржи повољна равнотежа моћи у степама јужне Русије. Нема никакве сумње да је Јустинијанова дипломатија у великој мери заслужна што је доњи Дунав у доба његове владавине, без обзира на честе упаде Бугара и Словена, остао чврста политичка граница. У једној царској новели налази се не баш неосновано хвалисање: „И тако, уз помоћ Бога, територија је увећана и на обе обале Дунава налазе се градови који припадају нашем Царству[7].“ Више Јустинијанових савременика, на пример историчари Агатија и Менандер, врло добро су знали колико је за ово заслужна царева дипломатија, коју су хвалили због „далековидости“, „мудрости“ и „оштроумности“ — одлика које су Византинци одувек високо ценили. Менандер је чак тврдио „да је и без рата, само својом мудрошћу, могао да уништи варваре, да је поживео“[8]. Иза ове тврдње, међутим, чињенице не стоје: царева дипломатија на северу имала је две слабости које су у великој мери подривале њену делотворност. С једне стране, огромне суме новца које је византијска влада редовно давала варварима не би ли спречила њихове нападе, представљале су опасан одлив из ионако осиромашене царске касе, и довеле до широко распрострањеног незадовољства међу поданицима — многи су били озлојеђени због чињенице да царевину тако понижавајуће уцењују разбојници са границе. С друге стране, исте те варваре је Јустинијанова широкогрудост охрабривала да подигну цену и врате се по још данка или земље. О том самоуништавајућем ефекту ове дипломатије, лишене одговарајуће подршке од стране војске, Прокопије говори с горком иронијом:

„Окусивши римско благо, ови варвари никад нису заборавили пут који до њега води... Према томе, сви ти варвари постали су господари римског блага које су, или добили на поклон од цара, или опљачкали у Царству, продајући робове за откуп и тргујући миром.“[9]

[7] *Novella II: Corpus Iuris Civilis,* ed. R. Schoell, G. Kroll, III (Берлин, 1904), стр. 94.

[8] Menander, *Excerpta de legationibus,* ed. C. de Boor, I (Берлин, 1903), стр. 283. Cf. Agathias, loc. cit.

[9] Procopius, *Historia arcana,* ed. Haury, стр. 51, 123.

Јустинијанова владавина окончана је 565. године а Словени су и даље притискали на доњем току Дунава. Међутим, ускоро је ланац догађаја покренутих неколико година раније у Понтијским степама још више ослабио положај Царства на северу. Године 557. византијски заступници на Кавказу изненада су суочени с новим проблемом. Царски заповедник у Лазики примио је, захваљујући љубазности аланског краља, позив на савезништво и одбрану од Авара. Овај је номадски народ, сачињен, изгледа, углавном од племена монголског и турског порекла, бежећи степом испред непријатеља, Турака из средње Азије, управо стигао у подручје северно од Кавказа. Порука је хитно пренесена Цариграду, и следеће године Јустинијан у византијској престоници прима изасланике Авара. Становници Цариграда били су навикли на егзотични изглед варварских посланика, али је појава Авара, дуге уплетене косе пружене низ леђа и простачког понашања, ипак изазвала благу сензацију. Тражили су уобичајено: скупе поклоне, годишњи данак и плодну земљу. Царска влада на последњи захтев није обратила пажњу, али су Авари, ипак, обасути поклоњеним ланцима са златним украсима, седлима, оглавима, диванима и свиленим хаљинама, закључили споразум с Царством и дали обећање да ће га бранити од непријатеља. Јустинијан је једва дочекао ову прилику да у степама јужне Русије обезбеди савезника. Веровао је, како Менандер тумачи, да ће „без обзира победе ли Авари или изгубе битку, Римљани увек бити на добитку“[10]. Авари су веома ревно играли улогу царских федерата: већ 561. године стигли су до доњег Дунава, потчинивши у том походу на запад и Сабире, и Утигуре, Кутригуре, и Анте у Бесарабији. Однос са Византијом стигао је до новог, критичнијег, раздобља. Њихове територијалне амбиције сада су биле усмерене на Добруџу где су могли да нађу заклон пред осветничким гневом непријатеља из степе, и која је могла да им обезбеди приступ богатим пашњацима Тракије. Византијска влада, међутим, није имала намеру да Аварима дозволи да пређу Дунав, те су убрзо та неиспуњена стремљења довела до затегнуте ситуације на северној граници Царства.

Неколико дана после доласка на престо 565. године, Јустин II је у свом двору примио аварске изасланике.

[10] Menander, *Excerpta de legationibus,* ed. C. de Boor, I, стр. 443.

Царев дворски песник, Корипије, написао је извештај о том разговору, којем је, изгледа, и сам присуствовао. Написан у китњастом латинском дванаестерцу, слика нам, кроз очи Византинца, реаговање варвара на мучни пријем код цара. Док су их водили кроз вестибиле према одајама за пријем, изасланици су, каже, са страхом посматрали огромне стражаре и њихове позлаћене штитове и копља, њихове шлемове пурпурних перјаница, мислећи како царска палата личи на дом божји (et credunt aliud Romana palatia caelum). Видно су били задовољни када је неко њих гледао и ходали су, каже песник, као хиркански тигрови пуштени из кавеза у циркусу, поносни што на себи осећају погледе римског народа у арени. Када је закриљена завеса пред царским одајама, подигли су поглед ка богато позлаћеном своду и угледали цара на уздигнутом престолу, обученог у пурпур, са светлуцавом дијадемом на глави. Вођа изасланика три пута се савио у колену и потом ничице пао пред царем. Исто су учинили и његови пратиоци, и док су аварски изасланици лежали ничице, тепихе је покрила њихова таласаста коса[11].

Решен да прекине с понижавајућом политиком свог претходника, који је варваре на северу куповао даровима, цар је охоло одбио аварску молбу. У међувремену, они су се уплели у борбу за средњу Европу: удруживши се са Лангобардима, победили су Гепиде и заузели њихову земљу у Дакији и источној Панонији (567). Из овог потеза произашле су две озбиљне последице по Царство. Лангобарди су, очигледно уплашени од новог освајача, отишли у Италију (568) чији су велики део отели испод византијског надзора. Исте те године, Авари су населили територију која је остала празна за Лангобардима, и на тај начин заузели читаву низију данашње Мађарске. Устоличење Авара као водеће силе средње Европе, господара територије која се пружа од Чешке до доњег Дунава, и која је као и Атилина усредоточена на долину Тисе, преокренула је равнотежу снага уз северне границе Византије. Током следећих тридесет година, Авари предводе варварске нападе на подручје Источног Римског царства, одређују ритам сеобе Словена на Балканско полуострво и византијску политику на Дунаву, и представљају готово сталну претњу

[11] Corippus, *In laudem Iustini*, lib. III: *MGH, auctor. antiquiss.*, III, 2, стр. 143—4.

безбедности Царства у том делу. Врховни поглавар Авара, каган Бајан, безобзирни освајач и суптилни дипломата, ускоро је показао шта заправо смера. Његов је непосредни циљ био римски град Сирмиум на доњем току Саве (на месту садашње Сремске Митровице), који је био кључ византијског стратешког положаја на северу Балканског полуострва. У том тренутку, међутим, тврђава је била непробојна, и Бајан је био приморан на споразум са Царством (574). Овакав је договор извесно време одговарао обема странама: припремајући се за нови велики напад преко Дунава, Склавини су постајали све немирнији под Аварима. Да би казнили Склавине, 578. године Византинци превозе преко Дунава аварску војску од 60.000 коњаника. Потом се она упутила римским путем низ јужну обалу Дунава, стигла до Добруџе, и прешавши реку ушла у Влашку да казни Словене. Бајан се надао да ће наћи велике количине злата отетог током пљачки по Балкану. Том се приликом Авари ослободили неколико хиљада византијских грађана, словенских заробљеника.

Међутим, издајнички савезник као и увек, Бајан је ускоро показао зубе. Уз принудну помоћ византијских градитеља које је цар послао да му саграде палату и купатила, саградио је мост преко Саве, низводно од Сирмиума. Пошто је град сада био одсечен од Сингидунума и других византијских утврђења на Дунаву, Авари су могли да траже предају. Цар Тиберије је тада изјавио да ће радије једну од својих кћери дати кагану, него што ће својевољно напустити тврђаву. Бајана, међутим, није било лако заварати: знао је да цар има пуне руке посла у рату против Персије. После двогодишње опсаде, лоше брањен и слабо снабдеван, Сирмиум се предао Аварима (582). Авари су сада држали кључ северозападног Балкана. У руке варвара пала је прва од великих северних тврђава. Од тог великог града није остало ништа сем нешто ископаних рушевина и једног натписа на лошем грчком који вероватно потиче из последње агоније Сирмиума: „Господе Боже, помози граду и покоси Аваре и бди над Романијом и овим који пише. Амен"[12].

У току те страшне деценије као да је цело полуострво тонуло у поплави дивљаштва и истребљивања. Док је тра-

[12] J. Brunšmid, Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium, *Eranos Vindobonensis* (Беч, 1893), стр. 331—3.

јала опсада Сирмиума 581. године, Словени су извели огроман напад на Балкан. Сиријски историчар Јован Ефески четири године касније овако га описује:

„Та иста година, трећа по смрти цара Јустина, позната је и по најезди једног проклетог народа који се зове Славонима, који је прегазио целу Грчку, земљу Тесалију, и целу Тракију, освојио градове и заузео велики број тврђава, опустошио и попалио, народ бацио у ропство, а себе прогласио господаром целе земље у којој су се на силу настанили и у њој живели као у властитој, без страха. Четири године је прошло али они, пошто је Цар заузет ратом с Персијанцима и све своје снаге је послао на исток, мирно живе. Настанили су се и шире се на далеко и на широко све док им Бог дозвољава, пљачкају и пале и одводе у ропство. И толико пустоше да су дојахали чак до спољних зидова града (Великог зида у Цариграду) и отерали све цареве коње, неколико хиљада коња, и све остало што су могли да нађу. Чак и данас... (584) и даље имају на том месту своје логоре и насеобине и у миру живе на римским територијама, без страха и зебње, а убијају, одводе у ропство и пале; обогатили су се у злату и сребру, коњима и оружју и научили су да се боре боље него Римљани, иако су у почетку били само голи дивљаци, који се нису усуђивали да се појаве ван шуме и заклона од дрвећа; а што се оружја тиче, нису уопште знали шта је то, осим пар стрела и малих копаља.“[13]

Две су појединости у овом извештају посебно значајне: Словени су приказани као одлични војници, са свом неопходном опремом и техником за опсаду — што су без сумње делом добили од аварских господара, а делом од својих византијских противника; а друго, више се не јављају као пролазни ускоци који се, пошто је пљачка обављена, враћају кућама с оне стране Дунава. По мишљењу многих стручњака, овај текст Јована од Ефеса сведочи о првим сталним словенским насеобинама у Тракији, Македонији и Грчкој. Авари и Словени, које тадашњи извештаји некад и не разликују, осамдесетих година VI века без престанка су харали Балканом. Солун су опседали 586. године, следеће године су напали Епир, Тесалију, Атику и Евбеју, и окупирали делове Пелопонеза.

[13] The *Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus,* прев. R. Payne Smith (Оксфорд, 1860), стр. 432—3.

Оно што се догађало претходних десет година уверило је Византинце да политика војне одбране северне границе, уза све покушаје да се варвари поткупе и надмудре, више није могла да држи Дунав. Само један одлучан напад на Аваре и Словене на њиховој територији могао би да оконча повремене упаде на Балкан, када је немоћно византијско становништво, како рече Полибије, могло само да „озлојеђено гунђа и трпи“. Међутим, све док је већина царских трупа у Италији спасавала остатке Јустинијанових територија освојених од Лангобарда, и истовремено, ратовала у Персији, није било могуће спроводити било какву активну политику. Почетком деведесетих година, ситуација се мења. Византија је учврстила свој положај у долини реке По, и, што је још важније, пошто је завршен персијски рат (591), цар Маврикије је успео да пребаци своје искусне трупе са источног фронта на Балкан. Најспособнији војсковођа, Приск, добио је двоструку дужност: да држи доњи Дунав и да утврди цареву власт на северној обали реке. Иако му ово није одмах пошло за руком, с временом се ситуација изменила. Године 596. поново је освојио Београд. Уговор са Аварима из 600. године утврдио је границу Царства на Дунаву, а Маврикије је покушао да повећа годишњи данак који је, као и два његова претходника, повремено плаћао. Међутим, 601. године Приск је прешао реку и рат пренео на територију непријатеља. Пошто су га Византинци неколико пута потукли, Бајан се повукао на север у долину Тисе, где му је Приск поново десетковао војску. Ово је први пут после Трајана и Марка Аурелија да се римска моћ тако делотворно потврди северно од Дунава.

Иако је изгледало да ће Балкану донети предах од аварско-словенских напада, Маврикијеве победе су биле кратког века. Царева наредба 602. године да трупе презиме северно од Дунава изазвала је побуну. Побуњена војска кренула је на Цариград, где је свргла Маврикија и за цара прогласила свог вођу Фоку. Током његове кобне владавине (602—610) коначно је пала граница на Дунаву, која је током целог VI века, ипак, колико-толико држана. Словени и Авари нахрупили су на Балкан. Ваља запамтити да су прве деценије VII века не само доба освајања већег дела полуострва од стране Словена, већ и доба смрти Римског царства и почетак процеса који је довео до стварања средњовековне византијске цивилизације.

Словени су Балканско полуострво освојили углавном за време Фокине владе и током првих година Ираклијеве власти (610—641). Ту историја није јасна, и колико можемо овлашћено да закључимо из ненаписаног, вероватно је у унутрашњости текла полако и без неког плана. Међутим, у свим нападима Словена на важне градове, и када су их Авари водили или им само помагали, показивао се образац војног освајања. Аварско-словенска освајања развила су се у трозуби напад: југозападно до Јадрана, јужно до Егејског мора, југоисточно до Босфора. Велики град Салона на Јадрану, главни град римске Далмације, срушен је између 612. и 615; Словени су држали територију јужно од Саве, а византијска власт на Јадранској обали задржала се само на неколико острва и у неколико градова, као што су Јадр (Задар), Трагуриум (Трогир), Спалатум (Сплит), Рагуса (Дубровник), Акрувиум (Котор), Бутуа (Будва), Лисус (Љес) и Драч. Током првих тридесет година VII века Словени и Авари више пута су нападали Солун, а 626. Цариград је проживео своју најопаснију опсаду. Док је цар био на истоку Мале Азије, припремајући напад на Персију, аварски каган, на челу велике војске Авара, Словена, Бугара и Гепида појавио се 29. јула под престоницом Византије. У исто време се персијска војска, прешавши Малу Азију, улогорила близу Калкедона на азијској страни Босфора. Коначно је била присутна опасност коју су и војска и дипломатија Византије одувек настојали да отклоне: непријатељи са севера и истока ускладили су труд и извели заједнички напад на Цариград. Кажу да су каганове снаге бројале 80.000 људи — вероватно три до четири пута више од броја војника које је Византија могла да сакупи. Његов је стратешки план био да пробије зидине нападом пешадије између Капија Пемптона и Полијандра, на пола пута између Златног рога и Мраморног мора; да се као потпора користе словенски моноксили (издубљени чамци) који би испловили с горњег врха Златног рога и напали град са севера. Неколико ових чамаца требало је да превезе персијску војску преко Босфора. У копненом нападу користили су добро направљене опсадне машине које су Авари донели: катапулте за бацање камења, „овнове греде“ обложене „корњачама“, односно заштитним оклопом, и дрвене куле које су прислањане уз градске зидине. Иако је аварска коњица успела да на јуриш заузме део Влахернског кварта близу Златног рога, који је иначе лежао изван главних утврђења, Византинци су под вођством магистра Бона одбили нападе пешадије на копненим зидинама. На сву њихову срећу, царска флота од седамдесет дромона (брзих бродова) била је укотвљена у домаћим водама, и могла је да спречи повезивање Авара и Персијанаца. Одлучујући део битке одиграо се 7. августа. Византијска је морнарица, свесна кагaнове намере, пресекла словенске моноксиле на северном делу Златног рога, и уништила их. Покољ је био тако страшан да је вода поцрвенела од крви словенских војника. Исте ноћи каган је прекинуо опсаду и Авари су почели да се повлаче ка Панонији. Никад више нису били кадри да озбиљније угрозе Византију. Персијске трупе су током целе опсаде биле само пасивни посматрачи и вратиле су се кућама у пролеће следеће године. Царство су спасли копнени бедеми Цариграда, огромна надмоћ на мору и способност његове војне интелигенције.

Још један важан фактор победе Византије, те 626. године, био је морал. У Ираклијевом одсуству, поглавар византијске цркве патријарх Сергије, настојао је да код Цариграђана одржи грађански и верски морал. Патријарх је Византинцима уливао и свеж дух отпора, а самом отпору градио нове духовне и моралне темеље. У Византији одавно постоји веровање да Царство Бог чува а победе доноси хришћанство. У Ираклијево време то веровање је ојачало захваљујући његовим победама над Персијанцима, Аварима и Словенима које су слављене као победе Христа и његове Цркве над силама паганских варвара. Ово убеђење да Царство води свете ратове, тако карактеристично за средњовековну Византију, одржавало је грађане Солуна и Цариграда за време опсаде аварско-словенских хорди почетком VII века. Због њега су и спас својих градова приписивали личном залагању њихових натприродних бранилаца, св. Димитрија, покровитеља Солуна, и Богородице, небеске заштитнице Цариграда. У речима химне *Акатистас,* која се и даље користи у литургији православне цркве, најјасније је изречено ово веровање у небеску заштиту додељену Царству:

„Теби, непобедиви војводо, ја, твој град, ослобођен опасности, посвећујем ову захвалницу на победи, о Богородице; али пошто је моћ твоја неодољива, ослободи ме

свих зала, да могу да ти се обратим: слава Ти, невесто невенчана."[14]

Мисли се да је акатист настао у VI веку, и да су ове чувене речи *проеомиум*-а који је сада део химне додате касније, после једне опсаде Цариграда. Међутим, без обзира да ли их је написао патријарх Сергије после аварског повлачења из Цариграда, или патријарх Герман 718. када је прекинута арапска опсада, оне јасно изражавају победоносно осећање и захвалност Византинаца због спаса њиховог града у лето 626. године.

Међутим, осим Цариграда и Солуна, и још неколико градова на обали Јадрана које су Византинци држали, готово цело Балканско полуострво је било изгубљено. Ослобођени аварске доминације после 626. године, Словени су наставили да освајају земље и градове у унутрашњости, укључујући вероватно Ниш и Софију, и напредовали су на југ преко Тесалије и Епира на Пелопонез. Штавише, отиснули су се и на море, опљачкали егејска острва и чак напали Крит (623). Могли бисмо да претпоставимо да су на путу ка северној Тракији користили пут Београд—Цариград и планинске теснаце Балканског масива; долином Мораве и Вардара ишли су ка Македонији и Солуну. На Пелопонез су вероватно ушли и преко Коринтске превлаке и, уз помоћ својих моноксила, преко Патраског залива.

Коначни исход ових словенских освајања Балкана предмет је многих расправа и различитих тумачења, делимично и због оскудних података, и писаних и археолошких, који се односе на VII и VIII век, један од најмрачнијих периода историје полуострва. Међутим, етнографске прилике могу се прилично тачно описати. Словени су запоселили готово целокупну територију северног и средњег Балкана, северно од четрдесетог упоредника, од Алпа до Црног мора и од Јадранског до Егејског мора. Првобитно становништво могло је да опстане само склањајући се у неке приобалне делове и на неприступачније планине у унутрашњости. Под влашћу Византије

[14] *The Akathistos Hymn,* introduced and transcribed by E. Wellesz (Copenhagen, 1957) (*Monumenta Musicae Byzantinae,* IX); E. Wellesz, "The 'Akathistos': A study in Byzantine Hymnography", *DOP,* IX—X (1956), 141—74.

остали су градови на обали Јадрана (где се говорило углавном латински), и грчки градови расути по обалама Црног мора од Дунава до Босфора, а аутохтони Илири и Трачани повукли су се у Динарске планине, на албанске висоравни, Пинду, Родопе и планине Балкана. Солун и Цариград ту вире као неосвојиве тврђаве. Солун је, међутим, окружен словенском територијом, а престоница Византије све до краја VII века покушава да држи источну Тракију. У јужним пределима ситуација се није битно разликовала. Тесалија, Епир и западни делови Пелопонеза били су густо насељени Словенима. Само су градови са приступом с мора — Атина, Коринт, Патрас, Монемвазија — задржали византијске гарнизоне још извесно време. На суровој источној обали Пелопонеза, грчко становништво није попуштало. Остали део Пелопонеза готово два века био је изван непосредног византијског надзора. Сви извори из тог времена, без обзира колико су ретки, сведоче да је словенизација јужног дела Балканског полуострва била обимна и свеобухватна. Исидор Севиљски без икаквог претеривања пише да су на почетку Ираклијеве владавине „Словени Римљанима одузели Грчку".[15] Између 723. и 728. ходочасник Вилибалд, на путу из западне Европе у Палестину, зауставља се у Монемвазији на југоисточном врху Пелопонеза, граду који, како нас извештава његов биограф, лежи „у земљи Словена".[16] А Константин Порфирогенит, описујући Пелопонез непосредно после 934. године, каже да је после велике куге 746—747. „цела земља била словенизована и тако постала варварска".[17]

Колико су се Словени одржали као доминантно становништво у Грчкој и на Пелопонезу, у којој мери је та њихова колонизација утицала на етничку мапу и културни живот ових предела, у којој мери су успели покушаји византијских власти да их апсорбује и хеленизује — тим противречним питањима бавићемо се у следећем поглављу. На овом месту само ћемо покушати да оценимо непосредније ефекте њихових освајања. У почетку, та освајања била су разорна. Неопходно је схватити да Словени, без обзира на привремене споразуме са Визан-

[15] Isidore of Seville, *Chronicon, PL,* 83, 1056.
[16] *Vita S. Willibaldi, MGH, Script.,* XV, 1, стр. 93.
[17] *De thematibus,* ed. A. Pertusi (Ватикан, 1952), стр. 91.

тијом у VI веку, за разлику од Немаца, римске провинције нису заузимали као федерати, у потрази за законитим али подређеним положајем у Царству, већ као освајачи решени да покоре. Та словенска разарања на Балкану била су великих размера и темељна. Поробљени су градови у унутрашњости, велики део земље је опустошен и поново претворен, како Прокопије каже, „у скитску дивљину"; римска и византијска административна машинерија се потпуно распала, готово је искорењена мрежа епископија установљена још у IV веку, и некад напредно хришћанство у овом је крају угашено за неколико следећих векова. Читава пространства остала су без становништва које је, избегавши покољ, или бежало, или било масовно депортовано у крајеве северно од Дунава, а етнографска мапа северног Балкана заувек је измењена.

Међутим, ипак се не може поверовати да је ово уништавање, које су тадашњи хроничари жалобно описали и које су тачно потврдила недавна археолошка ископавања у Атини и на Коринту, сасвим искључило могућност мирољубивих односа између словенских освајача и њихових жртава. Ови су односи вероватно постали конструктивнији када су Словени и сами почели да се стално насељавају и обрађују освојену земљу. У трећем кварталу VII века сазнајемо за извесног Первуда, поглавицу једног племена македонских Словена, који је живео у Солуну, носио се по византијски и течно говорио грчки.[18] Међутим, уопште узев, наше је познавање културе Словена сувише оскудно да бисмо стекли јаснију слику о сусрету те културе са византијском цивилизацијом у овом раном периоду. Судећи по штурим извештајима византијских писаца из VI и VII века, Словени су се бавили пољопривредом и сточарством, становали у малим сеоским насеобинама, у оквиру племенког друштва, окупљени по сродству. Били су монотеисти, али су веровали и у божанства другог реда. Према Прокопију, Словени „верују да је један бог, творац муње, сам господар свих ствари и њему приносе на жртву говеда и друго... међутим, дубоко поштују реке и нимфе, и неке друге духове, и њима свима приносе жртве,

[18] A. Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes* (Париз, 1874), стр. 148—57.

и сва њихова пророчанства везана су за те жртве."[19] Племенска друштва су обично обележена слабим развојем политичких установа и претежно „примитивном демократијом"; Прокопије у ствари тврди да Словенима „не господари један човек, већ одувек живе у демократији, па према томе о свим стварима које се тичу њихове добробити, и у добру и у злу, одлучује народ."[20] За разлику од овога, политичке институције словенских Анта у јужној Русији изгледа да су биле у већој мери централизоване, с господарима који су држали власт над скупинама племена. Монархистичко устројство антског друштва могућно је настало као резултат сарматског утицаја.

Изузимајући једино низију између доњег Дунава и планина Балкана, где су Словени пред крај VII века укључени у бугарску државу, словенске заједнице на полуострву изгледа да су дуго остале у племенској фази. Осим горе поменутог изузетка, све до IX века код балканских Словена нема трага развијеним политичким институцијама и било чему што би се могло назвати државом. У овоме лежи основна разлика између словенских и германских освајања територија Римског царства. Словени су много спорије него Германи схватали предност удруживања са Царством, предност римских закона и установа, и угледа који би њихови вођи могли да добију поставши поданици и намесници цара у Цариграду. У току прва два века њиховог боравка на Балкану, међу Словенима нема ни Клодовеха ни Теодориха који би расуте заједнице спојио у нацију или државу и њиховој варварској култури омогућио мирољубиву и уносну симбиозу са грчко-римском цивилизацијом Византије. Можда су словенски освајачи својим претераним уништавањем спречили било какву културну асимилацију. Значајно је да је једини јасни доказ византијског утицаја на Словене у време њихових освајања везан за војну технику и очитује се у оцени једног савременика да су „научили да се боре боље него Римљани".[21] Следећи разлог културне заосталости балканских Словена у VII и VIII веку налази се у чињеници да су они — за разлику од Гота и Франака, као

[19] Procopius, *De bellis*, VII, 14, ed. Haury, II, стр. 357—8. *History of the Wars*, IV, стр. 270—1.

[20] *De bellis*, Ibid., стр. 357. *History of the Wars*, стр. 268—9.

[21] ВК, стр. 64.

и у претходном примеру — за време својих сеоба и насељавања били углавном неосетљиви на утицај хришћанства. Према томе, политички, војни и верски чиниоци заједно су допринели изолацији Словена од цивилизованијих суседа на Балкану. Византинци су њихове племенске заједнице називали *Sklaviniae* (јед. *Sklavinia),* изразом који је од средишње важности у раној средњовековној историјској географији Балкана. Растурене по целом полуострву, Склавиније су биле региони с географским јединством, често смештени у речним долинама, по којима су и њихови становници добили име: тако су Тимочани живели на Тимоку, Моравци на Морави, Струмљани на Струми, а Неретљани на Наренти (Неретви). С политичког становишта, склавиније су означавале подручја у којима живе Словени, над којима Византија нема непосредни надзор, а оне, са своје стране, немају неки други облик централне администрације. Њихов статус језгровито одређује грчка *Монемвасијска хроника* (вероватно потиче из IX или с почетка X века): Словени на Пелопонезу „нису поданици ни ромејског цара, нити било ког другог".[22]

Словенска освајања Балкана имала су многе дугорочне последице на историју источне Европе, од којих ћемо овде поменути само две. Илирикум, римска префектура која је покривала цело Балканско полуострво изузев Тракије, вековима је давао најбоље војнике за византијску војску. Аварско-словенска освајања, која су се завршавала покољем, прогоном или повлачењем у планине великог броја аутохтоних Илира и Трачана, сасвим су искључила Илирикум из регрутовања. У потрази за новим изворима снага, Византинци су се окренули Кавказу, посебно Јерменији. Још од краја VI века Јермени имају важну улогу у војним снагама и влади Царства, што је на посредан начин последица словенског освајања Балкана. Штавише, ова освајања су допринела раздвајању грчке и латинске половине хришћанског света. Све док је у Илирику живео прилично велики део становништва са латинског говорног подручја, који се мирољубиво мешао са Грцима, и док су били отворени трансбалкански путеви између Цариграда и Рима, Балканско полуострво представљало је мост између византијске и латинске културе. Словенска освајања увелико су смањила латински елемент у Илирику, и створила преграду

[22] P. Charanis, "The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", *DOP,* V (1950), стр. 147—8.

паганског варварства, због које је прелаз преко Балкана више од два века представљао изузетну опасност. Ова препрека на копну допринела је у истој мери колико и арапска доминација на Средоземном мору расцепу између источне и западне Европе. У првој половини VII века дотадашњи званични језик, латински, уступа место грчком и ускоро бива готово заборављен. Дубину ове културне шизме не треба преувеличавати: у Византији и даље остају јаке римске традиције, бар у праву, владиним институцијама и политичкој мисли; свест о још увек сједињеном хришћанском свету опстала је и у источној и у западној Европи све до XIII века, а физичка баријера на везама које су водиле преко Балкана, у IX веку је отклоњена јер су многи Словени преведени у хришћанство и постали чланови цивилизоване заједнице Европе. Међутим, и даље је тачно да је словенско освајање Балкана затварањем и делимичним разарањем виталног канала комуникације између Грка и Латина допринело њиховом међусобном отуђењу током VII и VIII века, тог одлучујућег раздобља када су политички и верски чиниоци све више раздвајали византијску и римску цркву. А што се Авара тиче, дугорочне последице њихових освајања углавном су се одразиле на развој војне тактике Царства. Византинци су, у VI и VII веку, пре свега од Авара позајмили технику која је коришћена против северних и источних непријатеља: брзи маневар, лажно повлачење, заседу и клопку. Одлучујућу улогу у овој новој тактици герилског ратовања играла је лако наоружана коњица добро обучених стрелаца. Значај који се овој коњици приписује у приручницима за војну обуку (обавезним за све царске команданте од 600. године до пред крај X века) и прихватање тактике „прати па заскочи"[23] упечатљиви су примери утицаја евроазијских номада на византијско ратовање почетком средњег века.

Византинци тешко да су ишта могли да учине што би зауставило ширење Словена на Балкану и множење њихових независних склавинија. Само су главни обалски градови могли да се одупру аварско-словенским нападима. Од 626. па све до почетка IX века освајачи више нису опседали Цариград, али је Солун у VII веку био под готово сталним притиском Словена. Вероватно су управо због

[23] A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Лондон, 1973), стр. 282—322.

тога Констанс II 658. године и Јустинијан II 688—689. ратовали против Словена настањених у Македонији. Током тог потоњег рата, цар је тријумфално ушао у Солун и свечано одао захвалност св. Димитрију, што је и тада спасао свој град. То су једина два записана доказа успешне византијске контраофанзиве против Словена између 626. и краја VIII века.

Једино оружје које је преостало Византији била је дипломатија. На срећу по Царство, Ираклије је прилично успешно обновио традицију Јустинијанове спољне политике. Три су главна достигнућа његове политике на северу, усмерене на спречавање нових аварских освајања. Негде око 623. године, Словени из Чешке, Моравске и Словачке, уз помоћ Сама, франачког трговца, побунили су се против Авара и под његовим вођством основали једну кратковеку државу која се простирала од горње Елбе до средњег Дунава. Самова побуна је вероватно последица Ираклијеве дипломатије, а успон његове државе која је ослабила моћ Авара уочи њиховог напада на Цариград без сумње је послужио интересима Византије. Дуготрајнији значај имају мере које је цар предузео, вероватно убрзо после 626, да би ублажио аварски притисак на Илирик и средњи Дунав. Константин Порфирогенит у свом делу *De Administrando Imperio* излаже како је Ираклије против Авара користио помоћ и једног и другог савезника. Били су то Хрвати, у то време настањени у „Белој Хрватској" северно од Карпата, у данашњој Галицији, Шлезији и источној Чешкој. Једна њихова скупина је на позив византијске владе ушла на Балкан, потукла Аваре и истерала их из Илирика, а потом је по царевој заповести населила простор између Драве и Јадрана, који је и ослободила. Убрзо су и Срби, народ сродан Хрватима, затражили помоћ од Византије, и под сличним околностима су напустили „Белу Србију" северно од Карпата (данашња Саксонија) и прешли на Балкан, где их је Ираклије настанио на месту њихове данашње домовине, источно од Хрватске. По свом доласку на Балкан, Хрвати и Срби су постали византијски поданици; у хришћанство су их превели мисионари послати из Рима на царев захтев.[24] Научници су често изражавали сумњу у веродостојност ове приче, међутим, бар један чинилац — постојање Беле Хрватске северно од Карпата — потврђује

[24] *D A I,* гл. 30, 31, 32, стр. 138—60.

независно сведочење средњовековних арапских географа[25] и краља Алфреда Енглеског.[26] Мада признају да прича садржи одлике легенде, већина савремених историчара сматра да је Константинов извештај о сеоби Хрвата и Срба на Балкан у суштини тачан. И етничко порекло Хрвата и Срба изазивало је научне расправе. Међутим, било да их сматрамо Словенима, а њихову сеобу последњим таласом словенског освајања Балкана, или мислимо да су непознат народ, вероватно кавкаског порекла, временом су их апсорбовали Словени који су дошли генерацију-две раније, а којима су они, опет, дали своје етничко име. Покрштавање од стране римских мисионара — тада је њихова нова домовина у Илирику потпадала под латинску цркву — без сумње је било површно и привремено, јер је поновно покрштавање Срба и Хрвата морало да се обави у IX веку. Константиновој тврдњи да су, од доласка на Балкан, Срби и Хрвати „служили и били потчињени" цару Византије[27] не треба придавати сувише буквално значење, јер се у њој осећају империјалне тежње времена када је *De Administrando Imperio* и састављен. Нема сумње, међутим, да су ови нови становници, донекле подвргнути византијском сизеренству и, бар у почетку, напредном утицају хришћанства, обезбеђивали извесну стабилност у хаосу који су аварско-словенска освајања претходних шездесет година донела на Балкан.

Посебна одлика Ираклијевих односа према Хрватима и Србима је његова употреба хришћанства као средства којим код својих нових поданика-савезника сузбија ратоборне нагоне и осигурава њихову оданост Царству. Према Константину:

„После крштења Хрвати су дали свечани завет, заклињући се именом Св. Петра Апостола, да никад неће напасти неку другу земљу и ратовати против ње, већ да ће живети у миру са свима који то желе."[28]

[25] Види F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (Лондон, 1949), стр. 270—1.

[26] J. Bosworth, *A Literal English Translation of King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius* (Лондон, 1855), стр. 37.

[27] *D A I,* гл. 31, 32, стр. 150, 160.

[28] Ibid., гл. 31, стр. 148.

Мешање религиозних и политичких мотива, и тесна повезаност цркве и државе на обичном задатку ширења хегемоније хришћанског царства, сталне су и особене одлике односа Византије према народима источне Европе. Они се већ јасно очитују у мисијама за време Јустинијана, чија ћемо два примера овде да наведемо. Први је, са становишта вере, био промашај. Извесни Горда, владар Хуна (или Утигура или Оногура), који је живео близу кримског града Боспора, дошао је 527—528. у Цариград и ту је крштен. Кум му је био сâм Јустинијан. Натоварен поклонима Горда је враћен у своју земљу, где су очекивали да ће, као царево кумче и поданик-савезник, штитити интересе Византије у области Крима. Његов одређени задатак био је да у случају непријатељског напада пружи војну помоћ византијском гарнизону у Боспору. Царски су дипломати, међутим, на брзину одиграли карте: већини Гординих поданика нису се допадали ни хришћанство ни византијски протекторат. Када је владар почео на силу да их обраћа, и да националне идоле у сребру и ћилибару топи и од тога кује новац, они су се побунили, убили Горду и на његово место довели његовог брата паганина. Побуњени Хуни заузели су Боспор и у гарнизону извршили покољ. Не желећи да прихвате губитак стратешки важне кримске колоније и пређу преко оваквог ударца престижу Царства, византијске власти жестоко реагују. На Крим су послате и флота и војска. Војска се кретала кроз Бесарабију и дуж северне обале Црног мора — догађај вредан помена, јер је то једини писани податак да византијске оружане снаге освајају јужну Русију. Хуни су се повукли из Боспора, и у граду је обновљена царска власт. После овог болног догађаја, Јустинијан је обновио зидине Боспора и ојачао линију утврда у јужном Криму.[29]

Други пример је још једна мисија проведена међу Хунима, готово у исто време када је Горда крштен. Око 535. године један јерменски епископ, по имену Кардутсат, праћен седморицом свештеника пошао је из Арана, кавкаске Албаније, у земљу „Хуна“ (вероватно Сибира), који су живели у степама северно од Кавказа, са жељом да пружи утеху неколишини византијских заробљеника и да проповеда јеванђеље. На свом мисионарском задатку остао је седам година, покрстио је многе Хуне и на њихов језик

[29] Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Лајпциг, 1883), стр. 175—6.

превео неколико књига — јамачно Свето писмо и литургију. Када је цар сазнао шта су све мисионари постигли, послао им је караван од тридесет мула натоварених брашном, вином, уљем, ланеним платном и црквеним посудама. На челу хунске хришћанске заједнице Кардутсата је наследио други јерменски епископ — Маку. Неки сиријски писац из тог доба каже да је тај знаменити мисионар „саградио цркву од опеке и разне биљке посадио и разно семе посејао, благосиљао и многе покрстио“.[30] Тако је у живописној минијатури сажео све битне одлике успешне византијске мисије међу народима степе: жељу да се паганским варварима проповеда јеванђеље, коришћење домаћег превода Светог писма и литургије да би обраћање било лакше, политичка и економска подршка мисији од стране царске владе, настојање мисионара да номаде обрате ратарском животу сталног станишта, и на тај начин да створе стабилну основу за верски и културни развој заједнице, њихова спремност да своје техничко знање — у овом случају познавање архитектуре и ботанике — ставе у службу пастве, као и оштроумну флексибилност царске дипломатије (јерменски свештеници који су заступали интересе православне царевине међу Хунима, вероватно су били монофизити). Ова слика представља срж многих будућих византијских мисија међу народе источне Европе.

На истом том подручју, северно од Кавказа, Ираклијева политика неутралисања аварских напада на Балкан постигла је свој трећи и највећи успех. Византијски двор и влада 619. године примили су једну групу „Хуна“ који су у Цариград стигли заједно са својим владарем. Гости су покрштени у главном граду, цар је био кум хунском владару, а византијски племићи и племкиње кумовали су његовим пратиоцима и њиховим женама. Уважени гости обасути су поклонима, и владар је, пре повратка кући, добио титулу патриција Царства Ромеја.[31] Појединости и хронологија догађаја који следе збркани су и делимично противречни, међутим следеће тумачење чињеница није у супротности са изворима. Ови „Хуни“ били су Оногури, пореклом из западног Сибира, народ који је припадао бугарској (односно западнотурској) језичкој заједници, сро-

[30] *The Syriac Chronicle of Zachariah of Mitylene*, прев. F. J. Hamilton, E. W. Brooks (Лондон, 1899), стр. 329—31.

[31] Nicephorus Patriarcha, *Opuscula historica*, ed. de Boor (Лајпциг, 1880), стр. 12.

дан Кутригурима и Утигурима. Од половине V века они живе на источној обали Азовског мора и у долини Кубана. Оногурски владар који је 619. дошао у Цариград, звао се Орхана. С њим је био и његов нећак Кубрат, који ће касније постати творац нације. Према једном египатском хроничару из VII века, Кубрат је крштен у Цариграду још док је био дечак, подизан је у царској палати и са царем Ираклијем везивало га је присно пријатељство које је трајало све до цареве смрти. „Пошто је крштен животворним крштењем, путем светог крштења савладао је све варваре и безбожнике."[32] Међутим, 619. године Кубратове победе још су будућност: његов је народ још под аварском влашћу. Међутим, савез са Византијом Оногурима је обећавао слабљење тог јарма, а Ираклије је овим мајсторским дипломатским потезом себи обезбедио у области северног Кавказа поданика-савезника на којег може рачунати да ће пружити отпор аварским нападима на балканске провинције и штитити северни бок Царства према Персији.

Кубрат је, вероватно, дошао на чело свог народа негде између 619. и 635. Пред крај овог раздобља водио је успелу побуну против Авара и истерао их из своје земље; потом је послао изасланике у Цариград, потврдио оногурско-византијски савез и за своје заслуге добио чин патриција.[33] Царски су дипломати и мисионари имали много више успеха са Оногурима него са кримским Хунима један век раније. Од Кубратове оданости Ираклију и његове очараности Цариградом још од детињства, Царство је имало велике користи. Његова држава, коју су Византинци звали „Великом старом Бугарском", јамачно подигнута уз помоћ Источног Рима, и која се простирала од Кавказа до Дона и вероватно све до доњег Дњепра, све до његове смрти 642. године служила је као чувар византијских интереса у подручју северног Кавказа и степа јужне Русије.

Изгледа да је одмах после Кубратове смрти окончан оногурско-византијски савез. Средином века Велика стара Бугарска се распала под ударима нових освајача из Азије, Хазара, који су јуришали западно од доње Волге. У расулу које је настало, једна грана оногурског народа изненада је избила као претећи облак на византијском северном обзорју.

---

[32] *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu,* прев. R. H. Charles (Лондон, 1916), стр. 197.

[33] Nicephorus, *Opuscula historica,* стр. 24.

Под вођством Кубратовог сина Аспаруха, једна прилично велика хорда кретала се на запад преко степе и вероватно је убрзо после 670. године стигла до делте Дунава. Као и многи претходници који су дошли до ове крајње тачке историјског евроазијског пута — пре њих су последњи били Авари — Оногури су жарко желели да пређу Дунав, делом да би побегли од несигурне степе, а делом су, без сумње, будући у прелазном стадијуму између сточарског номадства и пољопривредне производње, тражили за земљом коју ће населити и обрађивати. И тако, са својих испаша у јужној Бесарабији, и из свог природног утврђења у којем су вероватно живели северно од делте Дунава, Аспарухове хорде су седамдесетих година VII века почеле да надиру на југ, у Добруџу. Византија је традиционално сматрала потенцијалне савезнике на северној обали Дунава добродошлим, али се противила сваком њиховом покушају да пређу реку. И тако је 680. велики ескадрон византијских ратних бродова, под личном командом цара Константина IV, отпловио на север уз обалу Црног мора и искрцао се северно од делте Дунава. У исто време један одред коњице прешао је Тракију, све до реке. Међутим, Бугари су — како ће од тог часа балкански Оногури бити названи у Византији — користећи предност терена, избегли борбу и повукли се иза мочвара и лагуна делте. Мучен костобољом, цар се повукао у Месемврију а његове су снаге, будући да ништа нису обавиле, биле приморане да се повуку: док су прелазили Дунав, Бугари су их напали, нанели им много губитака и натерали их да се врате. После ове победе, Бугари су дошли до близу Варне и запоселе Добруџу. Царство није било у могућности да освајаче истера: Бугари су дошли решени да ту и остану. Константин IV је 681. закључио мир са Аспарухом и пристао да његовом народу плаћа годишњи данак. На тај начин је Византија била приморана да призна постојање једне независне варварске државе на територији Царства. Византинци можда нису одмах постали свесни опсега ове невоље: подручје које су Бугари освојили јужно од Дунава у сваком је погледу заувек било изгубљено после словенских освајања. Међутим, склавиније су и овде и на другим местима Балканског полуострва биле лабаве племенске заједнице, без икаквог јасно одређеног политичког устројства, те је над њима и даље могао да се одржава привид византијског суверенитета. У сасвим другачијој позицији су били Бугари, који су своје политичке институције и војну орга-

низацију развили давно пре доласка на Балкан. Аспарух је себи на византијском тлу урезао једну моћну државу. Први пут у својој историји Царство је било приморано да се формално одрекне суверенитета над прилично великим делом Балканског полуострва. Мировни споразум из 681. године представљао је у суштини, по речима једног средњовековног византијског хроничара, „срамоту за Ромеје".[34]

Аспарухова држава простирала се са обе стране доњег Дунава, од ушћа Дњестра до Балканског масива. Она покрива јужну Бесарабију, део влашке равнице, целу Добруџу и Доњу Мезију између Црног мора и Тимока. Ова последња област била је политичко и економско средиште државе која ће од тада бити позната као Бугарска. У источној Мезији Аспарух је подигао своју престоницу, Плиску, тврђаву која је наследила стратешки положај римског Маркијанопоља. Она је чувала јужни приступ у Добруџу и надзирала северну област пута који је преко једног прелаза преко Балкана повезивао Дунав са Анхијалусом и Цариградом.

Током последњих осамдесет година Словени су колонизовани у нову домовину Бугара на Балкану. Нема никакве сумње да су Аспарухове хорде потчиниле мезијске Словене, међутим, у каснијем односу према својим словенским поданицима, Аспарух је показао да није само освајач, већ и државник. Најпре их је населио на периферији државе, као чуваре њених војних граница, те је тако племе Северци премештено из њихове постојбине крај Верегавског кланца у Балканском масиву на источне границе Бугарске, да их брани од византијских напада из градова које је Царство још држало на обали Црног мора. Аспарух је једну другу скупину Словена, познату као „седам племена" настанио дуж јужне и на западној граници, где се његова држава додиривала са аварском. Неки мезијски Словени изгледа да су временом пристали на сарадњу са Бугарима, чија је све већа надмоћ на североистоку Балкана поданицима давала гаранцију да ће аварски напади заувек престати и да ће на рачун Византије освојити још више територија. Ова је симбиоза вероватно спасла Словене из ове области од губитка властитог етничког идентитета — да нису били део бугарске државе, јамачно би временом били потпуно хеленизирани, као и Словени у Грчкој. У ствари,

[34] Theophanes, *Chronographia,* стр. 359.

током следећа два века, прерасли су у важног ортака, и коначно постали владајући елеменат средњовековне бугарске државе. Још неко време византијски писци праве разлику између бугарског и словенског становништва у овом подручју, али је асимилација Бугара турског порекла од стране много бројнијег словенског становништва превладала. Недавна археолошка открића говоре да је ово спајање до почетка IX века увелико спроведено,[35] а до X века Бугарска је већ по свему словенска држава.

Убрзо после настањивања Бугара на Балкану, њихова је држава добила значајну улогу у византијској политици. После побуне у Цариграду, цар Јустинијан II је свргнут с престола и протеран у Херсон 695. године. Пред одмаздом непријатеља из престонице, побегао је са Крима у хазарски део града Фанагорије, на ушћу Кубана, а одатле до делте Дунава. Ту се обратио за помоћ кагану Тервелу, Аспаруховом наследнику. Бугарски владар је искористио ову сјајну прилику да се уплете у унутрашње ствари Царства: 705. године војска састављена од Бугара и Словена нашла се под зидинама Цариграда. И поново се показало да су утврђења непробојна. Јустинијан је, међутим, кроз цев једног водовода ушао у град ноћу и у пометњи која је настала поново освојио престо. Ова правовремена услуга бугарског кагана, иако није била лишена личног интереса, добила је заслужену награду. Тервелу је цар доделио титулу кесара.[36] Тервел је, као и Аспарух, био паганин, а ипак му је допуштено да ужива у почастима већим од оних које је од Царства добио његов хришћански претходник Кубрат — титула цесара била је, после царске, највиша у византијској хијерархији. Ниједан варварски владар није се тако високо уздигао и Бугари ће дуго памтити да је њиховом кагану, као царевом сараднику, народ Источног Рима указао част. Византија је на ту свечаност 705. године гледала другачије: Тервелова титула, која није са собом носила никакву моћ, могла се сматрати знаком његовог признавања врховне власти цара.

Споразум из 705. године осигурао је, много више него претходни из 681, Бугарској место узлазеће силе на Балкану. Византијске су власти имале добар разлог да стра-

[35] Види Ж. Вужарова, „Славяни и прабългари в светлината на археологическите дани", *Археологија* (Софија) 1971, I стр. 1—22.
[36] Nicephorus, *Opuscula historica,* стр. 42.

хују од присуства овог снажног страног тела на територији коју су, и поред уговора са Аспарухом и Тервелом, и даље сматрали делом Царства. Бугари су 705. године први пут осетили укус цариградског богатства: било је то жестоко искуство, и Тервел није показао ниједан знак вазалског односа према Византији. Годину дана после смрти Јустинијана II, 712. он осваја Тракију, без икаквог отпора стиже под бедеме Цариграда и пустоши околину. Године 716, док су Арабљани припремали опсаду Цариграда, цар Теодосије III закључује споразум са Бугарима. Посебну важност имају две клаузуле. Граница између Царства и Бугарске одређена је линијом која иде кроз северну Тракију, вероватно од залива Бургас до једног места на Марици, пола пута између Филипопоља и Адријанопоља: ово говори о ширењу Бугарске на трачку низију, о упечатљивом приближавању границе византијским лукама Месемврији и Анхиалу, о томе да на једном месту чак дотиче пут Београд—Цариград.

Луке и путеви имали су и трговачки и стратешки значај, те вреди истаћи да је једна друга клаузула уговора предвидела редовну трговинску размену под државним надзором између две земље. Вероватно 716. Бугари почињу са активним учешћем у извозу трачког жита у византијске градове на Црном мору и увозу у унутрашњост Балкана производа из Цариграда и земаља Средоземља, преко истих тих градова. И тако, преко трговине, дипломатије и војне експанзије, млада бугарска држава се временом укотвила на Балкану и ступила у ближе односе са градовима Византијског царства.

Три мировна уговора које је Византија склопила са Бугарима у ствари су били очајнички потези, које су царски дипломати смислили да би освајаче задржали на подручју северно од Балканског масива. Међутим, територијални споразум из 716. године показује да се ова политика обуздавања није могла дуго одржати. Бугарски кагани и њихови бољари, татарско ратничко племство, били су у сталном непријатељству са Царством, и могло се очекивати да ће инсистирати на политици даљег ширења у Тракији. По мишљењу византијске владе, само би искорењивање ове паразитске државе и протеривање Бугара на другу страну Дунава могло да обезбеди трајнији мир на северној граници. Међутим, као што и сами ратови цара Маврикија јасно казују, успешан напад на Балкану био је условљен

премештањем искусних трупа са источног фронта у Европу. До половине VIII века, победе Константина V у Сирији, Јерменији и Месопотамији, привремено су на истоку отклониле арабљанску напаст, па је цар могао да се окрене оном што је сматрао својим животним војним и политичким задатком — уништењу Бугарске. Двадесет година (између 756. и 775) Константин V је сву своју обдареност на војном и дипломатском плану посветио овом циљу. И готово да је успео. Искористио је политичку нестабилност која је обузела Бугарску у последњем кварталу 8. века и потпирио скривену нетрпељивост између бугарског племства и Словена. У девет борби углавном успешних, у којима је користио већ традиционалну византијску стратегију напада са копна, преко Тракије, и са мора, све до ушћа Дунава, у више наврата је потукао бугарску војску. Међутим, чак ни његова победа код Анхиала 763. године, највећа у току његове владавине, није успела да потчини Бугарску. После Константинове смрти током последње борбе (775) Царство је на северу Балкана имало јаче позиције него икада још од Маврикијевог доба. Али је Бугарска, мада исцрпљена и обогаљена, и даље била на мапи, а њене владајуће класе и даље уједињује мржња према Византији.

Виталност бугарске државе и опасност коју за Царство представља њена обновљена војска, на драматичан начин је показао Крум, најмоћнији од свих њених раних владара, када је почетком IX века постао узвишени каган. Пошто је Карло Велики уништио аварску државу, Бугарска је могла да припоји Трансилванију и источни део данашње Мађарске, где је живео велики број Бугара, и на тај начин је Крум замашно проширио своју територију, привредна богатства и војни потенцијал земље. Крум је постао владар државе која се простирала од северне Тракије до Карпата и од доњег тока Саве до Дњестра, све до франачке царевине на Тиси. Ускоро се показало да је Крум бич за Византинце, колико је и Константин V био за Бугаре. Јака линија царских тврђава, које је вероватно Константин обновио, пружала се у полукругу јужно од Балканског масива и спречавала бугарско напредовање ка средњој Тракији и Македонији. Кључна места су била Сердика, Филипопољ, Адријанопољ и Девелт. У току пет година од Крумовог већег напада на византијску територију (809), Бугари су заузели све ове градове, па чак и Месемврију, која је због свог положаја на малом полу-

острву на северном крају Бугарског залива, спојена са копном само уском превлаком, била готово неосвојива. После двонедељне опсаде, Крум је на јуриш заузео 812. године. Осим гомила злата и сребра, Бугари су у том граду запленили и грчку ватру, чувено тајно оружје Византије. О војној умешности Бугара још боље говори податак да је Крум, освојивши царске градове, сада имао ослонац и у техничком изуму чувеног инжењера Евматија, који је из византијске службе пребегао после пада Сердике 809. године. Упркос повременим византијским успесима, као што је било заузимање и харање бугарске престонице Плиске од стране цара Нићифора I, ова стална ратовања представљају велику невољу за Царство. Јула 811. године Крум је извојевао своју најчувенију победу. У једној клисури Балкана Бугари су поставили клопку византијској војсци и заклали готово све до последњег војника. Настрадао је и Нићифор и од његове лобање Крум је начинио пехар, украшен сребром, и бољаре је терао да из њега пију. Царева погибија била је велики ударац превласти Царства — од Валенсове погибије код Адријанопоља (378) ниједан цар није пао у бици против варвара. На исти начин је драматична била и појава Крумове војске јула 813. пред капијама Цариграда. Копнени бедеми били су сувише јаки за њега, а Бугари нису имали бродовље, те је кан понудио мир. У сусрету с царем Лавом V на обали Златног рога, Крум је једва избегао византијску заверу. Из освете опустошио је околину града и напао Адријанопољ. Међутим, следећег пролећа, док је припремао велики напад на византијску престоницу, Крум је изненада умро (априла 814).

Крумова смрт ослободила је Цариград непосредне опасности какву је већ доживео за време аварско-словенске опсаде 626. године. Међутим, равнотежа снага на Балкану радикално је измењена. Бугарска, земља која је педесет година раније била на ивици пропасти, сада је представљала једну од великих војних сила Европе. Око 816. кан Омуртаг је склопио мировни уговор са Византијом. Граница између две државе требало је да пролази дуж такозване „Велике ограде“ и да пресече северну Тракију од Девелта код Бугарског залива до Макроливаде поред Марице, а одатле на север до Балканског масива. Тако обележена поклапала се са границом из 716. године. Овај мир између Византије и Бугарске све до краја века неће бити озбиљно угрожен. Али, мада су велике тврђаве које

је Крум заузео враћене Царству, граница на северу Балкана у стварности није била толико стабилна колико се чинило: истина Адријанопољ и Месемврија су добро утврђени после 815, али Сердика и Филипопољ, чија је утврђења Крум порушио, били су без одбране, стално искушење Бугарској да се шири на југ.

Почетком IX века ситуација у осталим деловима Балкана није била ништа боља по Византију: на северозападу њена је власт била ограничена на главне градове на Јадрану; у унутрашњости, Срби су одбацили неодређену зависност коју им је наметнуо Ираклије; Хрвати су у Далмацији и северно од Саве били поданици Франачке, средње и јужне области Балканског полуострва посуте су независним склавинијама, које су биле под минималним, чак никаквим надзором византијских власти у оно неколико обалских градова које Словени још нису заузели. Али је етничка и политичка мапа Балкана, тако променљива и збркана у време варварских освајања и насељавања, постепено постајала стабилна. Византија је у IX веку одлучно настојала и углавном и успела да поврати власт и утицај над југоисточном Европом и у том раздобљу Балканско полуострво израња из *мрачног* доба и добија обрисе и одлике чији ће највећи део задржати кроз своју средњовековну историју.

3.

БАЛКАН У IX ВЕКУ: ОПОРАВАК ВИЗАНТИЈЕ

Девети век био је прекретница у историји Балкана. После Крумове смрти 814. године ослабили су напади северних суседа Царства. У средишњим и јужним областима полуострва Словени су полако долазили под војни и политички надзор Византије. А још даље на северу, учвршћивање бугарске државе и стварање нових центара политичког живота у Србији и Хрватској натерало је словенске заједнице да се окупљају око ових настајућих нација. С обзиром да нација подразумева развијеније институције и израженију групну свест, њихови вођи су почели да се обраћају Византији и да користе плодове њене цивилизације. Овај улазак балканских Словена у политичку и културну орбиту Царства, започет у релативно мирним условима друге половине IX века, наставио се током бура које су преливале цело полуострво у X веку, и завршио се око 1000. године. До тог времена, највећи број балканских народа чини део средњовековне заједнице источноевропских народа који се може назвати византијском заједницом народа.

Најраније и најзначајније фазе овог укључивања резултат су изванредног политичког и културног препорода Византије средином IX века. Знаци опоравка појавили су се раније: почетком века почела је да се побољшава економска ситуација Царства — унутрашња и спољна трговина су појачане, а спољна управљена све више према земљама источне Европе; главни градови Балканског полуострва, које су словенска освајања изоловала од околине, почели су поново да враћају свој значај, а велики број словенских усељеника — њихова рушилачка снага до тада

је већ сасвим потрошена, а људски потенцијал апсорбовале су истањене заједнице византијских ратара-војника и слободних сељака — дао је материјални допринос препороду пољопривреде у провинцијама. Војна ситуација на Балкану била је врло осетљива, што су и ратови са Бугарском показали, међутим, северне границе Царства у Тракији и Македонији, устаљене после 815. године, ојачане су гарнизонима пребаченим из азијских провинција.

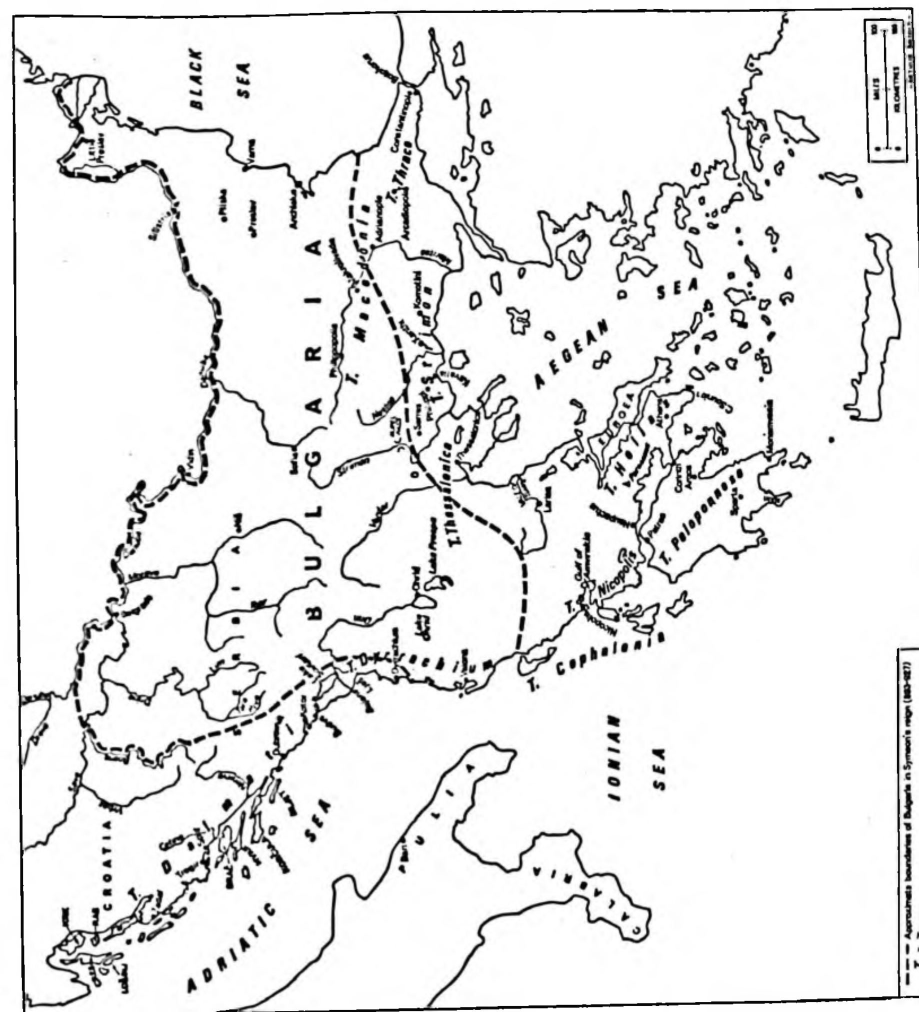
Над Царством је педесетих година века свануло ново доба препорода и експанзије. Четири догађаја су имала у томе кључну улогу: крај опасности од Арапа на источној граници, победа над иконоклазмом, обнова световног образовања и оживљавање мисионарства у византијској цркви.

Више од два века Византија је против Арапа водила дефанзиван рат. У почетку сукоба, који је окончан 718. године, Царство се борило за властити опстанак. Омејадски калифат, с Дамаском као главним градом, имао је власт над бившим царским провинцијама (Сиријом, Месопотамијом, Палестином, Египтом и северном Африком) и премоћ на Медитерану. У два маха, штавише, 674—678. и 717—718. његова је војска држала Цариград под опсадом и с копна и са мора. Веома тешко су Византинци одбранили свој град и своје Царство — у првој опсади углавном захваљујући благовременој примени грчке ватре, а другом приликом, делимично захваљујући бугарској подршци. Друга фаза византијско-арапског сукоба трајала је следећих сто педесет година. Иако је била мање критична по Царство, обележена је готово непрестаним сукобима на граници у Малој Азији, у којима је Абасидски калифат, чији је главни град био Багдад, често био надмоћнији. Међутим, 842. године, моћ калифата је почела да опада и, мада су Арапи и даље имали јак положај у Средоземљу, јер су држали Крит и освајали Сицилију, на источној граници иницијатива је прешла у руке Византије. Године 863. победили су Арапе у великој бици у северној Анадолији. Овом победом почиње трећа фаза рата Византије и ислама — од сада па све до селџучких победа средином XI века, Царство је, у целини, способно да у Азији води офанзивну политику.

Победу над иконоборством извојевали су они који су надахнуће црпли из отпора једног дела византијске цркве и друштва према покушајима иконокластичких ца-

рева (726—787. и 813—843) да искорене поштовање светих слика. Бранитељи икона, предвођени св. Јованом Дамаскином, а касније Студитским манастиром у Цариграду, бранили су своје поштовање списима који су уживали велики углед не само у Византији већ дињем источне Европе. Ова дела, хагиографије и химнологије у теологији, нашироко су расута после осуде иконокластичког покрета и поновног успостављања обожавања слика, које је обнародовао цариградски синод марта 843. године. Те одлуке — крај кризе која је више од сто година делила цркву, узбуркале су политички и друштвени живот, исцрпле културну снагу и обогаљиле спољну политику Византије, али се показало да представљају прекретницу у историји источне Европе. Окончавање иконоборске полемике било је основни подстрек једној новој бодрости и надахнућу, које је царска спољна политика, сада тешње него икад повезана са мисионарским програмима цркве, показала у другој половини IX века: и управо тада је византијска цивилизација, која се простирала и далеко изван северних граница, придобила значајан део словенског света. У једном делу књиге биће описано ово достигнуће; сада треба само напоменути да су у овом распростирању важну улогу играли они елементи византијске културе које је победа над иконоборством ставила у први план. Према томе, нов начин украшавања цркви који одражава култ иконе, обновљен утицај монаштва, чији су представници поднели главни ударац иконокластичких прогона, литургија и химнологија Византије, које су обрадили, проширили и кодификовали св. Јован Дамаскин и Студити, све су то после 843. године царски мисионари ширили међу народима источне Европе.

Културни препород Византије није био ограничен само на поље религије. Обнова световног образовања, посебно класичних студија, започета је за време цара Теофила (829—42). Два запажена обележја била су постепена замена унцијале минускулама — по свом културном значају ова се реформа пореди с проналаском штампарије — и већи број scriptoria у којима се учило преписивање рукописа. Од свих је најзначајнија била она из Студитског манастира. Теофило је обновио цариградски универзитет и за главног наставника поставио чувеног научника Лава Математичара. Мало се зна о почецима овог универзитета — основан је за време владавине Констан-

Балкан, око 900. године

тина Великог, проширио га је и преуредио Теодосије II 425, и опстао је све до пада Византије 1453. године. И даље је отворено питање да ли је без прекида радио између IV и IX века. Током VIII века високо образовање у Византији је несумњиво било у опадању, изузев студија теологије које су провођене у школи патријаршије. Обнова класичних студија и углед световних студија, приметни и у време Теофила, оснажени су после пропасти иконоборства. У деценији која је уследила значајан број научника окупио се у Цариграду. Међу њима били су: Лав Математичар, човек енциклопедијског знања чије је интересовање било усмерено и на природне науке и механику, Фотије, највећи теолог и филозоф свог времена, који је имао водећу улогу у овом интелектуалном покрету, и Константин (Ћирило), будући словенски апостол. Сви су они били у блиским међусобним везама — Фотије и Константин су вероватно били ученици Лава Математичара. Мада је у последње време доведено у питање традиционално мишљење да је Фотије, пре него што је постао управитељ царског архива, био и у формалној вези са универзитетом, нема разлога да сумњамо да је бар Константин био професор филозофије. Без обзира да ли је Фотије икад био професор, међусобни односи и каријере ова три научника објашњавају водећу улогу цариградског универзитета (поново успостављеног 863. године) не само у обнови образовања, већ и у мисионарству и ширењу византијске културе у IX веку. Године 858. Фотије је постављен за цариградског патријарха и шездесетих година организовао је мисије у Моравску, Бугарску и Русију. Пошто је ишао као изасланик у Арабију (вероватно 855—856) и предводио емисара Хазарима (860—861), Константин је са својим братом Методијем предводио и мисију у Моравску (862—863) која је утицај византијске културе пренела у земље с обе стране средњег Дунава. Вероватно су они који су планирали и спроводили византијске мисије у народе средње и источне Европе у трећем кварталу IX века обучавани на цариградском универзитету, чији је ректор 863. године постао Лав Математичар. Највероватније су овде нове генерације мисионара и дипломата стицале и неопходно искуство у области теологије, спољне политике и етнографије, а неговане су код њих и спремност да хришћанску веру не проповедају само на основу Јеванђеља, већ кроз високоумне теолошке и филозофске дебате с образованијим делом својих обраћеника, и свест

о томе да не представљају само хришћанску цркву већ и углед византијске цивилизације, моћ и величанственост цара Источног римског царства, што је веома присутно у њиховом понашању у овом раздобљу. Обе су ове особине присутне у Константиновим мисионарским делима: за време расправи с Арапима и Хазарима, он је прве убедио да све вештине потичу од Византије, а другима је дао следеће обећање:

„Наше је царство Христово и као што пророк рече, ,бог небеса створиће краљевство које никад неће бити уништено, и то краљевство неће бити остављено другима, већ ће се разломити на делове и обухватити сва та краљевства, и биће вечно'."[1]

Византијски препород у IX веку није само путем мисија утицао на историју источне Европе. Већ почетком века византијске власти су биле способне да смисле и спроведу програм чији је циљ био да поврати царске поседе који су последњих две стотине година под словенском влашћу, да умањи значај варвара и да их асимилује. Био је то спор и постепен процес, и мање величанствен од тадашњих византијских успеха изван граница, а због оскудних података, теже га је размотрити у појединостима. Међутим, за нешто више од стотину година, он је преобразио политичку и културну слику средњег и јужног дела Балканског полуострва.

Циљ Византије био је да најпре поврати низије уз Егејско, Јадранско и Јонско море и све остале, осим Далмације, које леже јужно од четрдесет другог упоредника, што је и успела. Клима и вегетација тих области је медитеранска. За разлику од области северног Балкана и масива Пинда, које спадају у континенталну, средњоевропску. Ове долине оивичавају Балканско полуоструо: најважније су Тракија, северноегејска обала, македонска „Кампања", Тесалија, Беотија и Атика, обала Пелопонеза, јужни Епир, западна Албанија и Далмација. Неколико долина уз реке дубоко залази у унутрашњост и на тај начин прави „за-

[1] *Vita Constantini*, VI, 53, X, 52—3: *Constantinus et Methodius* Thessalonicenses. *Fontes*, ed. F. Grivec i F. Tomšič (Загреб, 1960) (Radovi Staroslavenskog instituta, 4), стр. 105, 116—17; франц. прев. F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Праг, 1933), стр. 349—93. Cf. Dan. II, 44.

ливе“ средоземног утицаја: долине Марице и Вардара носиле су овај утицај на север чак до Филипопоља и Велеса, а ту, у непосредној близини четрдесет другог упоредника, природне границе између Средоземља и континенталних области су брда Средње горе с једне стране и Скопске Црне горе и Шар-планине, с друге. Терен, клима, и вегетација ових приобалних низија потицали су много друкчију културу од пољопривредног сеоског начина живота унутрашњости. Претежно грчко становништво, само привремено потиснуто за време словенских освајања, присуство старих градова из којих царска моћ никад није у потпуности нестала, близина мора која је доносила олакшање гарнизонима под опсадом, а трговину трговцима за време мира, исхрана чији су главни састојци потицали од маслине, лозе и рибе — сви су ти услови приморских низија натерали Словене сишле са планина да се прилагоде новом начину живота и — кад год су успели да преброде оштре супротности медитеранске климе и непознатих опасности од вина и маларије — поспешили њихово утапање у локално грчко становништво.

Наравно, физиолошки и економски фактори нису сами по себи могли да обезбеде успешно стапање Словена. Пре асимилације у грчко село или градску заједницу, Византија је морала да потврди своју политичку власт и да наметне административни поредак областима у којима су живели. Пред крај VIII века велики део овог поновног освајања тек је требало да буде обављен. По Македонији, северној и средњој Грчкој и великом делу Пелопонеза још су биле расуте независне склавиније. Претходни покушаји Константа II и Јустинијана II да потчине македонске Словене били су кратког века. Успешније су биле победе које је Ставракије, Иринин главни министар, 782—783. године извојевао над Словенима крај Солуна, у средњој Грчкој и на Пелопонезу. Међутим, Словени из Тесалије успели су, иако на кратко, да се 799. године побуне против византијске владе.

Историја Балкана се постепено окретала против Словена. У неколико делова полуострва Царство је и даље држало утврђења која су у освајањима могла да буду попришта војних операција: приобалне градове — Солун, Атину, Коринт, Патрас, Монемвасију — који су имали сада јаке гарнизоне те је снабдевање могло да стиже с мора,

а на источну обалу Пелопонеза, од Коринта до рта Мали, словенски освајачи никад нису ни стигли. За владавине Нићифора I (802—811) пелопонески Словени су се побунили и напали су Патрас. Побуна је угушена по личној заповести цара, а потом је Нићифор побуњенике у оковима предао градским црквеним властима и на силу је, да би Словене држао под надзором, на Балкан пребацио хришћанске заједнице из разних крајева Царства. У новој домовини добили су земљу и морали су да служе војску[2]. Византијски писци сматрали су пораз Словена код Патраса крајем словенске власти на Пелопонезу. Био је то сувише оптимистички став — пелопонески Словени поново су неколико пута дизали побуне, а на брду Тајгет су све до доласка Турака задржали свој језик, свој етнички идентитет и традиционалну непокорност царској влади. Ипак, победа Нићифора I над Словенима код Патраса обележава одлучујућу етапу у поновном успостављању византијске власти над јужним делом Балканског полуострва.

Поновно војно освајање праћено је припајањем склавинија административном устројству Царства. Између VII и XI века основне јединице византијске власти у провинцијама биле су теме. То су биле области у којима су војници настањивани на малим имањима под условом да своје потомке шаљу у војну службу. Управници ових области (обично звани „генералима“) — стратези, спроводили су, под непосредним надзором цара, врховну војну и цивилну власт. Према томе, свака тема била је минијатурна држава с властитом војском, полицијом и грађанском управом под управитељством стратега и посредним руководством царског господара. Систем тема допринео је учвршћивању војних снага и повећању економских средстава Царства, најпре у Малој Азији, а затим од краја VII века, и у европским провинцијама. Уведен је полако, уз тешкоће у почетку, а затим много шире после 800. у оним областима Балкана у којима је византијска власт успела да успостави непосредан политички надзор над Словенима. Распоред ових балканских тема јасно казује колико је дубоко географија утицала на основни план цариградских стратега да умање значај и изврше асимилацију словенских освајача, а истовремено осветљава промењиву срећу византијске контраофанзиве: иако није увек могуће са сигур-

---

[2] *DAI*, гл. 49, стр. 228—32.

ношћу одредити да ли је стварање одређене теме одраз страха или поверења царске владе, углавном је тачно да постепено увођење система тема на Балкан обележава поједине фазе поновног успостављања византијског надзора и административне власти на Балканском полуострву.

Врло је значајно да се свака од десет тема установљених на Балкану између краја VII и краја IX века налази у приобалној равници. Све оне леже у оквиру зоне медитеранске климе, њихови административни центри налазе се у старим градовима чија градска и културна традиција потичу још од грчког и римског доба. Већина ових градова су морске луке које су могле да се снабдевају намирницама и војском из Цариграда све док Византија има контролу на Егејским, Јонским и Јадранским морем.

Две прве теме на Балкану основане су крајем VII века. Трачка тема обухватала је источни део трачке равнице, ближе Цариграду, и први пут се помиње 687. године. Њен најважнији град вероватно је био Аркадиопољ, и претпоставља се да је служила као одбрана од Бугара који су непосредно пре тога кренули у освајање Балкана. Неколико година касније јавља се тема Јелада, први пут поменута 695. Ограничена је на Атику и Беотију, чије се равнице отварају према Саронском заливу и мореузима Евбеје. Административни центар је Атина, један од ретких балканских градова који је делимично избегао словенска пустошења. Следећих стотину година ниједна тема није успостављена на Балкану, међутим, византијска власт није била ограничена само на Тракију и Јеладу. Иако није увек било на исти начин чврсто, Царство је свој суверенитет одржавало и у неким већим градовима Пелопонеза. Непобитно је да је редовна шема византијске власти у провинцијама у оквиру строго одређених географских области у овом раздобљу потврђена само на ова два полуострва, која се протежу на југоисток од Аркадиопоља до Босфора и од планине Парнас до Рта Сунион.

Следећа тема — „Македонија“ основана је између 789. и 802. Њено име, с географске тачке нетачно, говори само о намери византијске владе да ову област користи као одскочну даску у обнављању праве Македоније која је тада још била у рукама Словена. Тема је обухватала средишњи и западни део трачке равнице, главни град је био Адријанопољ, а други по важности Филипопољ.

Процес укључивања склавинија у мрежу балканских тема убрзан је почетком IX века. Пелопонеска тема, смештена на Коринту, јавља се у то време (стварни почеци могућно датирају с краја VIII века). У истом раздобљу од посебног друштвеног значаја је стварање још две теме, у Солуну и Драчу. Ове две тврђаве, основне базе византијске поморске силе у Егејском и Јадранском мору, на тај начин су оснажене и, уз приморске низије које се налазе иза њих, могле су да утицај Царства прошире на Словене из унутрашњости. Солунска тема, која је обухватала долину доњег Вардара и вероватно сезала на север све до речне клисуре, касније ће имати важну улогу у ширењу византијске цивилизације на Словене у Македонији и Србији.

Византинци су посебан значај придавали утврђењима на западној обали Балканског полуострва, која су коришћена и за надзор над Јонским и Јадранским морем, а и за потчињавање словенских племена на обали и у унутрашњости. Због тога су у IX веку на том простору установљене још три теме. Кефалонија, на јонским острвима, постоји већ 809. године. Приобална низија јужног Епира, уз Амвракијски залив, у другој половини истог века организована је у тему. Названа је по најважнијем граду, Никопољу, који се уздиже над полуострвом Превез. Стратешки значај овог подручја познат је још из антике, а град је основао цар Август у спомен на битку код Акцијума, која је вођена у непосредној близини 31. године п.н.е. И коначно, између 868. и 878. византијски поседи у Далмацији, који су од почетка VII века сведени на главне приобалне градове и најближа острва, спојени су у једну тему. Осим Задра, главног града, тема је обухватала Трогир, Сплит, Дубровник и Котор, и острва Крк, Црес, Раб и Лошињ. Показало се да је тема Далмације из више разлога драгоцена за Царство. Пре свега, ту се налазило више база за заштиту поморског пута у Венецију, која је у то време византијска колонија, и за одбрану премоћи Византије у Јадрану, у борби против Арапа. И није тема случајно установљена тек пошто је византијска поморска ескадра приморала арапску флоту да оконча опсаду Дубровника 868. године. Друго, Царству је она представљала одскочну даску за обуздавање словенских племена између Неретве и Скадарског језера, и ширење утицаја на Хрватску. Треће, ова тема представљала је погодну степеницу ка

поновном освајању јужне Италије, коју су непосредно пре тога преотели Арапи. Поновно освајање Барија (876) за Византију је био први корак ка повраћају Апулије и Калабрије, што је и остварила осамдесетих година тог века.

Још једна тема на Балкану, Стримон, вероватно је основана у IX веку. Налазила се у источној Македонији, између јужних обронака Родопа и северне обале Егејског мора, и обухватала је низију између доњих токова Струме и Месте. У тој се долини налазе чувени антички градови Филипи и Неапољ (на месту Кавале); *Via Egnatia*, која повезује Рим са Цариградом, пролази кроз њу, а стратешки значај заснован је на клисурама Струме и Месте које у правцу Егејског мора граде последњу одбрамбену линију пред освајачима са севера. Теснац Рупел на Струми, који је од краја VII века језгро византијске клисуре, односно утврђеног планинског пута, главни је прилаз северној Грчкој. Најзначајнији град ове теме је Сер. Вероватно јој је и подручје источно од ове теме у почетку било административно припојено. Оно је обухватало приобалну равницу између доње Месте и брегова који се спуштају од Родопа ка мору, западно од Александропоља. Најважнији градови, Ксанти и Мосинопољ (Комотина) чували су јужни прилаз родопским прелазима Ескеје и Турези, које су освајачи из Бугарске стално користили. Византија је ову област унапредила до статуса засебне теме, под називом Волерон, највероватније до XI века.

И тако, до краја XI века, Византија је успела да успостави административни надзор над низом тема које у непрекинутом низу оивичавају Балканско полуострво. У неким областима, пре свега у Тракији и јужној Македонији, византијска власт се простирала дубоко у унутрашњост. У другим деловима унутрашњости ствари су друкчије стајале. Уопштено говорећи, јужно од линије између Солуна и Драча, склавиније у унутрашњости су до 900. године већ биле сведене на политичку зависност од Царства и биле на добром путу да их апсорбује систем тема. За разлику од њих, склавиније у унутрашњости северно од ове линије — изузев Тракије и јужне Македоније — остају изван домашаја византијске администрације, и током IX века стопиле су се са словенским државама, Бугарском, Србијом и Хрватском. Тек је у XI веку, после освајања

Василија II, византијски систем тема уведен и у подручје северног Балкана.

Мало нам је познат метод којим су византијске власти Словенима наметале свој административни надзор. Вероватно се разликовао од места до места, као што су се разликовали и данак и услуге које су од словенских заједница очекиване. У X веку Словени из солунске и струмске теме живели су под управом коју су именовали стратези, односно управитељи провинција. Словени из области Патрас који су потчињени почетком IX века, постали су слуге локалног епископа и морали су, осим плаћања обичног пореза, да одржавају у граду кућу намењену забави локалних управитеља, царских представника и страних изасланика. Два словенска племена која су живела у Лаконији на југу Пелопонеза, Милинзи и Језерити, у X веку су морали да прихвате вођу којег је именовала локална управа, да под њим служе војску и да обављају све дужности које су наметнуте царским сељацима.[3]

Укључивање склавинија у административно устројство тема пратило је одлучно настојање да се становништво и културно асимилује. Најделотворнији начин било је покрштавање Словена. Тек што би царски службеници освојили место у својој заједници, византијске би се власти жустро бациле на овај посао. У приобалним подручјима и у великом делу унутрашњости на линији Солун—Драч, масовно покрштавање је почело већ почетком IX века, и углавном је завршено до краја X. Током ових двеста година, рад хришћанских мисионара, уз подршку локалних управитеља а често и централне власти из Цариграда, био је обележен истом мешавином религиозних и политичких мотива на које смо већ указали у историји византијских мисија изван граница Царства. Преобраћање ових словенских поданика имало је два вида: један јаван и званичан, други непосреднији и спонтанији.

Јавни вид је, природно, боље приказан у документима. Његова је главна одлика била установљавање, а понекад и реконструкција мреже епископија у непосредној зависности од локалних митрополија, које су, са своје стране,

[3] Ibid., гл. 50, стр. 232—4; cf. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin* (Париз, 1951), стр. 63 и карта, стр. 40—1.

биле подређене патријаршији у Цариграду. Неке митрополије — у Филипопољу, Солуну, Драчу, Лариси, Атини и Коринту — биле су старе парохије. Већина је, преживела словенске најезде. А друге, као Патрас и Нафпакт-Никопољ, пређашње су епископије, које су после 800. унапређене у митрополије да би руководиле и организовале покрштавање Словена. Пред крај IX века ове су митрополије добиле ослонац у великом броју тек основаних изборних епископија, од којих су неке, пре свега у Македонији и Тесалији, установљене управо да би служиле локалним словенским заједницама. Иако често недостају тачни подаци, можемо да претпоставимо да су многе словенске епископије установљене за време Василија I који је, у сарадњи са патријархом Фотијом, планирао и руководио обраћањем царских поданика Словена, па је према томе заслужан за поновно покрштавање великог дела становништва Балканског полуострва.

Док је спровођена реорганизација балканских дијецеза, одвијала се мање упадљива, али могућно делотворнија борба за покрштавање паганских Словена у нижим редовима византијске цркве. Многи догађаји из ове кампање чији су главни носиоци били мисионари, монаси и свештеници, никад нису забележени, али њихови резултати припадају највећим постигнућима средњовековног грчког хришћанства. Током мање од два века хришћанство је пренесено на цело Балканско полуострво, а до 1000. године готово до краја је спроведено покрштавање словенских поданика Византије. Најодлучније се радило на Пелопонезу, где је крајем IX и у X веку, после поновног успостављања византијске власти и изградње путева, дошло до изузетног препорода верског живота. Главни центри мисионарског рада у овом подручју били су Патрас, Коринт, Аргос, Спарта, Монемвазија и полуострво Мани, које је покрстио најчувенији мисионар Пелопонеза, Св. Никон Покајник (умро око 998).

За успех православног хришћанства у остваривању културне асимилације Словена у балканским провинцијама заслужна је и стална употреба грчког језика у литургији. Док је међу Словенима који су се налазили изван граница Царства Византија језичком толеранцијом и тактичном дипломатијом подржавала ширење хришћанства на словенском језику, њена политика према словенским колонистима код куће била је — хеленизација преко хришћанства. У словенским земљама које су сада постале саставни део византијске државе у унутрашњости, грчки није био само црквени, већ и службени језик управе, војске и отменог друштва. Познавање византијског грчког постало је неизбежни кључ за друштвени статус и напредовање у служби. Шта год да мислимо о етничком пореклу садашњих становника Грчке, и било какав став да имамо о страственој и још нерешеној расправи која је почела тврдњом немачког научника Фалмерајера (из тридесетих година прошлог века) да су данашњи Грци превасходно словенског и албанског порекла, у сваком случају је изван сумње да су словенска племена која су почетком средњег века населила готово целу територију Грчке осим острва и Пелопонеза у IX веку почела да губе своју политичку независност и етнички идентитет, а њихова асимилација условљена је укључивањем у устројство византијских тема, прихватањем грчког православља и чињеницом да их је очаравала надмоћ византијске силе и хеленске културе. Упркос сталном отпору изолованих група Словена — нарочито у брдовитим пределима Пелопонеза — овај покрет асимилације ниједном није посустао после половине IX века. Најпре потчињени, потом обраћени, и на крају цивилизовани од стране Византије, Словени средишњег и јужног Балкана постали су Грци. Те три фазе овог тока утапања јасно су описане у једном византијском тексту с почетка X века, у којем цар Лав VI одаје част постигнућима свог претходника, Василија I (867—886):

„Наш отац блажене успомене, Василије, цар Ромеја, натерао их је (Словене) да се одрекну старих обичаја, и пошто је од њих направио Грке и подредио их управитељима према римском обрасцу и покрстио их, ослободио их је зависности од властитих господара и научио их је да ратују с другим народима који су Ромејима непријатељи.“[4]

С изузетком Далмације и делова северозападне Тракије, склавиније које је Царство успело да поврати налазиле су се јужно од четрдесет другог упоредника. С ова два изузетка, земље северно од ове линије остале су изван њене административне контроле све до почетка XI века. Неколико је чинилаца спречавало ширење непосредне ви-

[4] Leo VI, *Tactica*, XVIII, 101, *PG*, 107, 969.

зантијске власти на ове пределе у IX веку: удаљеност од центара моћи, па према томе, и тешко пребацивање трупа из приобалних тема у брдовиту унутрашњост; постојање бугарске државе, која је за Византију представљала препреку ширењу на северни део трачке равнице; сличне амбиције каролиншке царевине која је, после победе Карла Великог над Арапима (791—796), имала под својом влашћу северозападни део Балканског полуострва; и чињеница да византијски империјализам у северним областима Балкана, за разлику од Грчке и Пелопонеза, није био суочен са тек насељеним словенским племенима, већ са етничким групама приличне величине и стабилности, све веће друштвене и политичке јединствености, којима управљају домаћи кнезови.

Међутим, и поред ових препрека, Византија је успела да у IX веку прошири свој културни утицај на велики део северног Балкана. На тај начин је тек настале словенске државе заувек или само привремено увела у орбиту своје цивилизације. Предмет интересовања Византије били су Бугари, Срби и Хрвати. Ту борбу Византије за политичку оданост и верску зависност ових народа треба подробније размотрити, јер је њен исход одредио потоње правце историје Балкана све до краја средњег века, и јер се показало да је та борба била од одлучујућег значаја за судбине земаља византијске заједнице народа.

„Тридесетгодишњи мир" који је Омуртаг закључио са Византијом око 816. године неминовно је довео у приснији однос са Византијом бугарску државу, која је већ сто педесет година била чврсто укотвљена на Балкану. Међутим, следећих педесет година овај ће однос и даље бити пун напетости и несигурности. С једне стране, по Тервеловом примеру, бугарски канови су били сасвим свесни огромне премоћи Византије и свих погодности које би им донело усвајање најсјајнијих одлика њене цивилизације и у односима са властитим поданицима, и према другим земљама. С друге стране, још је било живо сећање на ратове Константина V и Крума; канови нису смели да дозволе да се заборави да су Бугари у очима Византије само уљези на Балкану и да њихову државу треба збрисати с лица земље или бар подредити цару. Утицајни део бугарског народа, пре свега потомци бољара који су с Аспарухом прешли Дунав, и даље је Византију сматрао традиционалним непријатељем. И на крају, Бугари су и даље били пагани: вера коју су донели из степа јужне Русије, и у којој је сједињено веровање у врховног господа, величање рата и култ предака, у очима њихових вођа и даље је представљала средство очувања културног идентитета и независности у доба када се може очекивати да ће ширење хришћанства довести до политичке надмоћи Византије. Овај двојни однос према Византији део је политике Омуртага (око 814—831) и његових наследника.

Нема сумње да је у овом раздобљу ојачао утицај Византије у Бугарској. Делимичан доказ лежи у грађевинама и понекој палати које су канови подигли у спомен својих војних и других достигнућа. Ти су подвизи описани у уклесаним натписима на стубовима и надгробним споменицима, великим делом из доба Омуртагове владавине. Неколицина носи трагове покушаја да се стари бугарски језик испише грчким словима, али већина текстова је на грчком, тадашњем говорном грчком народном језику. Тачно је да Бугари нису имали своје писмо, и вероватно је бар извесно знање грчког преживело варварске најезде у овом североисточном куту Балкана. У сваком случају, употреба грчког као званичног писаног језика у бугарској држави током прве половине IX века упадљив је доказ сталне привлачности византијске цивилизације на овим просторима. Штавише, садржај ових натписа наговештава да су на двору у Плиски опонашали традиционалне византијске државничке изразе: на пример, употреба израза „владар по вољи божјој" у званичној титули кана.[5] Без сумње призвук хришћанства у овоме није озбиљно схватан јер нема ни трага некој хришћанској вери у овим једноставним али потресним речима које је Омуртаг дао да се уклешу на стуб када је наредио да му се гради гробница:

„Човек умире, чак и када племенито живи, и нови се рађа. Нека се најмлађи, када ово види, сети ко је дао да се направи. Име владара је Омуртаг, величанствени кан. Нека му бог подари да живи сто година."[6]

---

[5] V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften* (Берлин, 1963), стр. 156, 164, 216, 260, 277.

[6] Ibid., стр. 247; прев. S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (Лондон, 1930), стр. 84.

— У ствари, Омуртагова политика била је отворено и често жестоко антихришћанска. Све већи успех византијског хришћанства у његовој држави јамачно га је плашио из политичких разлога. Главне присташе налазиле су се међу неколико хиљада заробљеника које је Крум из византијских градова Тракије (један тадашњи извор наводи десет хиљада само из Адријанопоља) прогнао у Бугарску. Бар у извесном броју случајева покушаји да се они одрекну своје вере остали су без успеха, те су по кановом наређењу спроведена бројна убијања. Најистакнутији међу овим мученицима био је Манојло, епископ адријанопољски. Ускоро је хришћанство и из редова канове најближе породице добило обраћеника: Омуртагов син и наследник Маламир (831—6) био је приморан да властитог брата Енраватаса погуби јер се овај покрстио под утицајем једног грчког заробљеника из Адријанопоља.

Први забележени сусрет бугарског паганства и византијског хришћанства које се ширило на север преко Тракије и планина Балкана, обојен је многим локалним интересима и представља наговештај обрасца који ће се, бар у извесном смислу, понављати и у другим земљама источне Европе. Пре свега, иако је наше познавање бугарског паганства скромно, изгледа да је оно у то време било у опадању. Сеоба Бугара на Балканско полуострво, измештање проузроковано све већим значајем Словена, напуштање пређашњег номадског начина живота и потреба да се прилагоде претежно пољопривредном начину живота, сви ти чиниоци створили су нову ситуацију на коју њихова друштвена и верска традиција, настала у степама јужне Русије, није била припремљена. Друго, иако треба да водимо рачуна да оним оскудним изворима не придајемо превелики значај, можемо да закључимо да су у то време Словени у Бугарској били спремнији да приме хришћанство него њихови бугарски господари. Ова је чињеница јамачно последица пређашњих веза Словена са византијским заједницама на Балкану, а делом и веће друштвене и политичке повезаности бугарских кланова. Коначно, током прве половине IX века бугарско се паганство први пут појављује као агресивна сила уперена против хришћанства. Тешко да је овај отпор, који се одржао неколико десетина година после званичног примања хришћанства у Бугарској, био случајан. Непријатељски став према хришћанству свакако је у вези са страхом од византијског империјализма, присутним код Бугара још од њиховог доласка на Балкан. Међутим, исто тако је тачно и да је паганство њихових водећих кланова постало самосвесније и агресивније управо у време његовог неумитног распадања. Слична појава може се видети следећег века у Скандинавији и Русији, где умируће паганство њихових владара избија на тренутак у отворен антихришћански покрет.

Овај страх од Византије и неповерење према њој делимично објашњава односе између Бугара и источнофраначког дела каролиншке царевине. Две су државе имале заједничку границу дуж средњег Дунава и на Тиси. Започети у време Омуртагове владавине, ови односи су довели до закључења мировног уговора између Франака и Бугара 845. године. Све док Борис I није завладао Бугарском (852) њена спољна политика била је изразито про-франачка, окренута западу. И овде су, као и у односима Бугарске и Византије, били помешани политички и верски фактори: каролинзи и Византијско царство тада су се борили за верско, па и политичко потчињавање балканских народа. А иза франачке царевине стајала је римска црква, повремено неповерљива према склоности немачких владара да цркве сматрају приватним власништвом њихових световних оснивача, али нестрпљива да искористи франачку мисионарску зорност и прошири границе западног хришћанства. Током следећих двадесет година, Борисови трговински односи са Византијом, Римом и Францима одредиће будућност његове државе.

Почетком шездесетих година IX века Борис је потврдио савезништво своје државе са Лудвигом Немачким и, изгледа, обећао да ће примити хришћанство од франачких свештеника. Византију је озбиљно бринула могућност да се каролиншки утицај прошири све до Тракије, односно готово до Цариграда. Цар Михаило III одлучио се на војну демонстрацију — у складу са уобичајеном тактиком, 864. године је преместио војску на бугарску границу, а флоту послао на западну обалу Црног мора. Због несигурног војног стања и глади која је харала земљом, Борис се одмах предао. Хитно је послао изасланике у Цариград обећавајући да ће примити хришћанство и одричући се савеза са Франачком. Убрзо затим, вероватно септембра 865, Бориса је крстио епископ којег је византијска влада послала у

Бугарску. Велики број његових истакнутих поданика такође је примио хришћанство.

Значајно је да неколицина византијских писаца из следећег столећа потврђује да су, поставши хришћанима, Бугари признали суверенитет византијског цара.[7] Ову тврдњу помиње, уз очито неслагање, и папа Никола I у једном писму Хинкмару, надбискупу Ремса.[8] Та се тврдња слаже и са изјавом Лава VI да су Бугари и источни Римљани „браћа по истој вери“[9], као што се потпуно слаже са основним начелом византијске политичке филозофије по којој нација, примањем хришћанске вере од Византије, постаје потчињена цару који је једини законити господар хришћанског света. Знак ове потчињености је потоња духовна веза између владара новообраћеног народа и цара лично — степен те везаности, различит у разним земљама, требало је да одреди тачан положај који дата нација има у међународној заједници хришћанских држава којима је, бар у очима Византије, цар врховни вођа. Положај Бугарске у византијском комонвелту симболично је изражен местом које је Борису додељено на крштењу: именом Михаило постао је духовни син цара Михаила III. Тешко је открити у којој мери је Борис прихватао то право које је Византија полагала на Бугарску. Својом потоњом политиком није уопште показао да се понаша као царев поданик, а ипак се може закључити да је ценио то духовно усвајање од стране цара, због којег му је порастао ауторитет и код куће и у другим земљама. Ни он нити његови наследници никад нису доводили у питање византијску доктрину јединственог васељенског царства чији је господар василевс у Цариграду. Међутим, иако у теорији није доведена у питање, ова доктрина и њен неминовни закључак да Бугарска заузима подређено место у византијској заједници народа, у пракси је изазвала унутрашње напетости у бугарској држави и друштву. Постоји више разлога због којих треба испитати ове напетости: непосредни исходи Борисовог обраћања необично су добро документовани, Бугарска је прва велика и добро организована држава источне Европе која прихвата византијско хришћанство, а неколико жестоких проблема изазваних овим обраћањем поново ће се јавити и у другим државама које су искусиле утицај византијске цивилизације.

[7] Theophanes Continuatus, *Chronographia*, IV, 15, ed. I. Bekker (Бон, 1838), стр. 164—5; Georgius Monachus Continuatus, ibid., стр. 824.

[8] Nicholas I, Epistola 100, *MGH*, *Epistolae Karolini Aevi*, IV (Берлин, 1925), стр. 601.

[9] Leo VI, *Tactica*, XVIII, 44, *PG* 107, 957.

Борисовом покрштавању уследила је општенародна побуна, коју су подстакли вођи старих бугарских кланова. Циљ је био погубљење Бориса и поновно успостављање паганства. И готово да је успела. Борису је пошло за руком да сакупи неколицину оданих присталица и да угуши побуну интервенишући тако прорачунато да су писци касније његово деловање назвали чудесним. Противмере су биле безобзирне — педесет двојица коловођа убијени су заједно са свом својом децом. Борис ће касније зажалити због ове окрутне казне коју изгледа да је приписао утицају грчког свештенства на његовом двору. Међутим, нема сумње да је потпуним одстрањивањем паганског дела опозиције привремено одстрањена и опасност која је претила будућој византијској мисији у Бугарској.

У међувремену су византијске власти настојале да учврсте свој утицај на Бугарску. Убрзо по Борисовом крштењу а вероватно пре побуне бољара, односно, бар пре него што су вести о побуни стигле до Цариграда, патријарх Фотије, поглавар византијске цркве, шаље писмо бугарском владару.[10] Фотије је био један од најученијих људи у Византији тог времена, одличан стилиста и реторичар. Његово писмо одише овим врлинама. Бираним и ученим језиком, он излаже учења цркве према одредницама васељенских сабора, доказује надмоћ хришћанства над паганством и, ублажавајући класичну мудрост правоверном теологијом и етиком, слика идеалан портрет хришћанског филозофа-владара, који господари собом и води рачуна о добробити својих поданика. Као књижевна вежба чији је главни циљ да мудрошћу и сјајем хришћанске традиције источног Рима опчини варварског владара, Фотијево писмо оставља јак утисак, али се може претпоставити да велики део патријархове учености и дијалектичке вештине није оставио никакав утисак на Бориса, који тешко да је знао грчки толико да разуме дуге придике без помоћи преводиоца, и којег је углавном занимала практична примена његове нове вере на пољу морала, друштва и политике. Оваква се световна размишљања готово уопште не налазе

[10] Photius, ep. 8, *PG* 102, 628—96.

у Фотијевом писму. Истина, има успутног помена склада (*harmonia*) који хришћански владар треба да успостави међу својим поданицима[11] — идеал којем Борис мора да тежи суочен у властитој држави са етничким двојством Бугара и Словена и верском нетрпељивошћу пагана и хришћана. Ту је и површна, неучтива опаска о полигамији[12] — која је међу паганским Бугарима била веома раширена; с очито истанчаним осећајем за дипломатске вредности ћутања, Фотије у свом писму нигде не помиње византијског цара, Борисовог новог духовног господара. Бугарском владару, међутим ласка када га због његове ревности у ширењу Јеванђеља пореди с Константином Великим.[13]

Упркос овим површним уступцима његовим свакодневним заокупљеностима и слабостима, Борис вероватно није био посебно задовољан Фотијевим писмом. Вероватно му се чинило да је пут будућих односа његове земље и Царства препун опасних рупа. Нашироко распрострањен непријатељски однос према Византији у Бугарској је драматично избио бољарском побуном, те је грчко свештенство, које је већ радило у Бугарској, свој мисионарски рад спојило и са политичком оданошћу свом царском господару. Да би се сачувала независност државе без одрицања од добробити које су проистекле из новог савеза са Царством, требало је пре свега изградити с благословом Византије једну посебну, по могућности аутономну, црквену организацију у Бугарској. Борис је знао да је по теорији пентархије која је прихваћена широм Византије, врховна влада хришћанске цркве оличена у петорици патријарха — римском, цариградском, александријском, антиохијском и јерусалимском. Борису је, могућно, још у време покрштавања пало на ум да тражи засебан патријархат за Бугарску, а 866. године о томе је већ озбиљно размишљао. Међутим, мало је вероватно било да ће Византија која је Бугарску сматрала својом мисионарском сфером, пристати на такав захтев, и Фотије у свом писму Борису злокобно ћути о свему што се тиче статуса и организације бугарске цркве.

Осујећен у својим плановима црквене аутономије и, вероватно, разочаран Грцима који се према њему односе

[11] Ibid., 677.
[12] Ibid., 688.
[13] Ibid., 660.

као према варварину, Борис је одлучио да обнови раније везе са западом. Лета 866. године шаље изасланике на двор Лудвига Немачког у Регенсбург, тражећи да му пошаљу франачке мисионаре. У исто време шаље изасланике и у Рим, тражећи патријарха и свештенике од папе. Будући да је полагао право на духовну надлежност над целим хришћанским светом, и настојао да поврати непосредни утицај римске цркве над оним подручјима источног Балкана које је цариградска патријаршија присвојила у VIII веку, папа Никола I био је, природно, одушевљен Борисовим *volte-face*. Одмах је послао два епископа у Бугарску и саставио исцрпан и обазрив одговор на 106 питања која му је Борис послао.[14] Из више разлога то папино писмо упућено Борису представља за историју изузетан документ: оно је пример универзалистичких претензија средњовековног папства, појашњава ставове и амбиције бугарског владара, открива корене сукоба између Византије и западних цркви поводом духовног покоравања бугарског народа, и Борисову спремност да то надметање до краја искористи не би ли увећао независност и положај властите цркве. И на крају, овај промућурни и изузетно практичан документ потврђује да је, бар у то време, папа много боље схватао менталитет бугарског владара него цариградски патријарх.

За наше тренутне потребе довољно је да писмо Николе I размотримо са још два становишта. Прво, оно представља доказ о методима које су византијски мисионари користили у Бугарској и о сумњичавости — понекад и нетрпељивости — које су ови методи рађали у свести Бориса и његових поданика. Друго, Борисова питања, уграђена у папине одговоре, живо осветљавају осећај присиле и напетост коју у друштвеном и политичком животу изазива овај сусрет старог паганског етоса са хришћанским учењем.

Савременом ће се читаоцу многа Борисова питања учинити безначајним. Судећи по папином одговору у њима није покренуто ни једно теолошко питање. Можда је бугарски владар сматрао да је од Фотије довољно научио теологију, и вероватно је мислио да између латинске и грчке цркве нема суштинске доктриналне разлике, што је

[14] *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum, PL* 119, 978—1016.

углавном било тачно, будући да од два основна питања која су раздвојила цркве у средњем веку — додавања *filioque* у западно вјерују и папине врховне власти — ово прво све до наредне године није избило у први план (када га је поставио Фотије оптужујући латинско свештенство да у Бугарској поучава јеретичку доктрину), док су папини захтеви у Византији сматрани питањем надлежности а не доктрине. Да ли су Византинци у праву, питао је он папу, кад Бугарима забрањују да се купају средом и петком,[15] да се причешћују опасани[16] и да једу месо животиња које су заклали евнуси?[17] Јесу ли у праву када тврде да лаик не може да држи богослужење на киши[18] нити да прекрсти сто пре оброка,[19] или када изричито траже да у цркви сви стоје с рукама прекрштеним на грудима?[20] Као што се може претпоставити, папини одговори на сва ова питања били су одречни. Тачно је да човек не може да се отргне претпоставци да је Борис ово и очекивао и да је Бугаре одвраћао формалистички обред византијских мисионара и њихово настојање да свештенству осигурају водеће место у друштвеном животу земље. Бар у једној су прилици грчки свештеници претерали у политичком притиску на Бориса: његово питање да ли су у праву када одбијају покајање паганских побуњеника — на шта је папа такође одговорио одречно[21] — наговештава да је византијско свештенство у Бугарској делимично сносило одговорност за његову одлуку да се сурово обрачуна са коловођама побуне.

Три Борисова питања односила су се посебно на византијске црквене захтеве. „Колико има правих патријарха"[22] свакако је требало да провери мишљење папе о грчкој теорији о пентархији; а питање о томе ко у хришћанском свету долази одмах после римског бискупа[23] сасвим јасно је смишљено да искуша папино мишљење о ставу Византије да то мора бити цариградски патријарх. Одговор на оба питања показује врло мало поштовања према византијским ставовима. Папа признаје да постоји пет патријарха, али чврсто одриче да је цариградски други по реду, изјављујући да тај град иако сам себе назива „новим Римом", нити је апостолска задужбина, нити свето седиште које би, из неких других политичких разлога, завређивало ранг патријархата. Јасно да су папини одговори отворено противречили идеји коју је византијско свештенство очигледно наметнуло Бугарима, да Цариград ужива црквену премоћ у источној Европи. Треће Борисово питање у области надлежности сугерише да су у једном пољу Византинци полагали право и на већу власт: јесу ли у праву, пита Борис, када тврде да се миропомазање за свету причест производи само у Царству и одатле шаље по свету?[24] Ова тврдња, коју је папа с презиром одбио, као да понавља, у једном црквеном контексту, позната својатања Византијског царства.

Борис се, наравно, није распитивао за патријархе само да би проверио веродостојност тадашње грчке науке о духовности. Из разлога који су већ објашњени, жарко је желео да једног патријарха и сам добије. Међутим, његов је захтев папа вешто заобишао. Борису је учтиво али одлучно речено да се мора задовољити епископом, а шта ће бити убудуће, зависиће од извештаја изасланика које Никола шаље у Бугарску.[25]

Борисов гнев због неких правила понашања која су византијски мисионари покушали да наметну тек обраћеним Бугарима, његово незадовољство због њиховог мешања у политички живот Бугарске, и сазнање да ће надмоћ цариградског патријархата над целом источном Европом осујетити све његове наде за аутономном црквом — све те чињенице до којих се може доћи из папиног одговора, помажу нам да објаснимо игру с Римом и са Францима. Осим ових притужби, многа Борисова питања откривају његову заокупљеност одређеним проблемима насталим под утицајем хришћанства на друштво које је још увелико било паганско, и на традиционалне институције Бугара. Највећи део ових проблема, наравно, потиче од увођења византијске културе у Бугарску. Промене и новине изазване овом страном културом производе измештања и отпоре који се често срећу кад се напреднија култура уведе у једну заосталу земљу. Ова појава очигледно највише занима оне

[15] *Resp.* 6, 982.
[16] *Resp.* 55, 1000.
[17] *Resp.* 57, 1001.
[18] *Resp.* 56, 1001.
[19] *Resp.* 53, 1000.
[20] *Resp.* 54, 1000.
[21] *Resp.* 78, 1008.
[22] *Resp.* 92, 1011—12.
[23] *Resp.* 92, 1012.
[24] *Resp.* 94, 1012.
[25] *Resp.* 72, 1007.

који проучавају културна распростирања. Овај је ток много потпуније документован кад је у питању Бугарска у IX веку, него било која друга земља источне Европе у којој је доминирала византијска цивилизација, и то пре свега захваљујући чињеници да су сачувана писма која су готово у исто време Борису упутили папа и византијски патријарх и, што је још драгоценије за историчара, захваљујући Борисовим покушајима да нахушка једног на другога.

Неколико Борисових питања открива исту врсту сметености хришћанским обредима која се, као што смо видели, појављује у оним деловима писма папи у којима говори о византијском свештенству. Код папе се он распитује колико дана у години се пости,[26] у које време јутра сме да се доручкује за мрсних дана,[27] да ли је полни однос дозвољен недељом,[28] може ли се причестити сваког дана Поста,[29] које животиње и птице хришћанин сме да једе,[30] мора ли жена у цркви да буде покривене главе,[31] и сме ли да се ради недељом и неким празницима.[32] Не треба да дозволимо да нас заслепи простодушност неких питања и да због тога не видимо њихов прави значај: оно мало што знамо о бугарском паганству говори нам да су придавали велику пажњу поштовању обреда. Замењивање једних обредних правила другим, морало је да донесе далекосежне друштвене последице. И коначно, и византијска и римска црква, по модерним мерилима, имале су веома изражен обред (иако судећи по папиним одговорима изгледа да је он у римској цркви био мање присутан), па је та већ постојећа разлика у церемонији и духовним дисциплинама, још више збуњивала Бориса.

Папино писмо открива и да је бугарски владајући слој био заокупљен проблемом помирења хришћанства са традицијама њиховог војничког друштва у којем је наглашено васпитавање ратничких особина и уздизање војничког подвига. Вероватно је било случајева када је поштивање

[26] *Resp.* 4, 980—1.
[27] *Resp.* 60, 1002—3.
[28] *Resp.* 63, 1004.
[29] *Resp.* 9, 983—4.
[30] *Resp.* 43, 996—7.
[31] *Resp.* 58, 1001—2.
[32] *Resp.* 10, 11, 984—5.

хришћанских дужности директно ометало ефикасно ратовање. Шта да се предузме, пита Борис папу, ако се војна поклопи с Постом,[33] или ако вести о непријатељском нападу стигну у време молитве?[34] Како да војници, затворени у свом табору, на пристојан начин одржавају молитву?[35] Још је више збуњивала постојећа противречност између хришћанског истицања милосрђа и милости, и потребе владара да оштро поступа с преступницима и онима који не обављају своје војне дужности. Треба ли опростити убицама, лоповима и напасницима?[36] Може ли се признање измамити без мучења?[37] Може ли преступник да добије уточиште у цркви?[38] Како поступити према војницима који побегну усред битке или одбију наређење да нападну непријатеља?[39] Постоји ли неко друго решење, осим смртне казне, за граничаре који бегунце пусте преко државне границе,[40] или за војнике чије оружје и коњ нису спремни пред битку?[41] Иза ових конкретних питања стоји једно друго много веће и много теже — и њега ће Борис поставити папи: да ли су кривично право и његов систем казни у складу са хришћанским моралом?[42] Вероватно се одговори Николе I на ова питања, у којима је, с разлогом, Борису саветовао да правду ублажи милошћу, нису много разликовали од става византијских свештеника у Бугарској, сем што су они одбили да опросте преживелима из паганске побуне, иако су се покајали. Као што смо видели, папа је ову суровост осудио.

Овај последњи случај је веома оштро поставио питање односа хришћанске државе према верском разилажењу. Борисови су претходници у својој држави прогањали хришћане, а сада је ситуација обрнута. Зато он пита папу: како поступати према окорелим поклоницима паганских идола? Треба ли их силом натерати да приме хришћанство?[43] Да га је о томе питао, и Фотије би без сумње дао исти одговор

[33] *Resp.* 46, 998.
[34] *Resp.* 74, 1007—8.
[35] *Resp.* 38, 994.
[36] *Resp.* 27, 28, 31, 32, 992.
[37] *Resp.* 86, 1010.
[38] *Resp.* 26, 991—2.
[39] *Resp.* 22, 23, 991.
[40] *Resp.* 25, 991.
[41] *Resp.* 40, 994—5.
[42] *Resp.* 83, 1009—10.
[43] *Resp.* 41, 995—6.

као папа — да се користи благим убеђивањем и, уколико то не уроди плодом, да са паганима прекине свако друштвено општење. Међутим, можемо претпоставити да су византијски мисионари упослени „у бази“ понекад имали мање обзира и зажмурили би на оштрије мере бугарских власти. Борисова несигурност у општењу с паганима није се односила само на домаће тле — неколико питања бавило се могућим утицајем хришћанства на спољну политику његове државе. Који је прави начин да се склопи савез с једном пријатељском земљом, питао је? Шта да се учини ако нека хришћанска држава прекине уговор који је потписала с његовом земљом? Је ли дозвољено да нека хришћанска држава закључи споразум са паганском?[44] Иако понекад оклева, папа својим одговорима намерно умирује Бориса — природа међународних споразума мора да се ослања на обичаје земаља које су у њега укључене; у тежим случајевима савет треба потражити од Цркве; савези са незнабожачким народима су дозвољени, под условом да хришћанска страна стварно жели да обрати паганског савезника.

Последња група питања тиче се разних традиционалних обичаја којима су Бугари били јако привржени. Изгледа да су византијски мисионари одбацили већину, можда и све, па се Борис нада да ће папа бити попустљивији. Неколико ових обичаја односи се на војни ритуал — коњски реп као стег,[45] знамени, чини, обредне песме и игре пре битке,[46] заклињање на мачу.[47] Ово је јамачно било дубоко укорењено у старој бугарској паганској традицији, те је Борис вероватно био разочаран када се папа с тим није сложио. Даље, ту је веровање да неживи предмети имају чаробну моћ: пун наде папи је саопштио да Бугари у лечењу користе чудотворни камен,[48] да носе амајлије око врата као заштиту од болести.[49] Ови су обичаји сувише подсећали на паганство да би их папа одобрио. Исто се односило и на полигамију коју су у својим писмима Борису и Никола I и Фотије жестоко осудили.[50] У бугарском паганству значајно место имао је култ предака. И овде је папа

[44] *Resp.* 80, 81, 82, 1008—9.
[45] *Resp.* 33, 992—3.
[46] *Resp.* 35, 993—4.
[47] *Resp.* 67, 1005.
[48] *Resp.* 62, 1003—4.
[49] *Resp.* 79, 1008.
[50] *Resp.* 51, 999—1000.

био неумољив — Бугари не смеју да се моле за своје умрле родитеље ако су они умрли као пагани, изјавио је папа.[51] Али, с друге стране, био је спреман да им дозволи да задрже своје навике у јелу — није се противио њиховом обичају да једу животиње и птице које су заклане без проливања крви.[52] Из других извора знамо да се византијско свештенство овоме јако противило. Што се тиче обичаја њиховог владара да једе сам, седећи за уздигнутим столом, оцењен је као лоше понашање, али не и противан вери.[53] Бугари су могли да се облаче како су хтели — Борисово питање да ли је дозвољено носити панталоне папа је раздражено одбацио као *»supervacuum«*.[54]

Све у свему, Борисова питања папи казују нам да се 866. године он надао да ће одрицањем византијске надлежности и пристајањем на суверенитет Рима успети да реши два основна проблема с којима је његова држава била суочена од преласка у хришћанство — први је потицао из потребе да утврди да прихватање нове вере не подрива друштвено јединство и војну ефикасност државе; друго је било део Борисове решености да хришћанска Бугарска не сме да постане само политички сателит Византије, зависна од њене културе. Унутрашње јединство и очување аутономије земље била су два главна Борисова циља. И оба се одражавају у посебним захтевима које он папи поставља: тражио је кодекс грађанских закона,[55] приручник канонског права,[56] литургијске књиге[57] и аутономну патријаршију.[58]

Нема сумње да је бар током следећих годину дана Борис био уверен да је с Римом обавио добар посао. Заклео се на верност бискупији Св. Петра, поздравио посету папских изасланика који су крајем 866. стигли у Бугарску и протерао грчке свештенике. Међутим, византијске власти су се убрзо опоравиле од овог ударца. Реакција је била жестока. Следећег пролећа патријарх Фотије упутио је писмо свим поглаварима осталих источних цркава. Велики део тицао се недавних догађаја у Бугарској. После натук-

[51] *Resp.* 88, 1011.
[52] *Resp.* 90, 1011.
[53] *Resp.* 42, 996.
[54] *Resp.* 59, 1002.
[55] *Resp.* 13, 986.
[56] *Resp.* 37, 994.
[57] *Resp.* 76, 1008.
[58] *Resp.* 72, 1007.

ница о почетном покрштењу, када се тај варварски народ „одрекао својих прадедовских демона и оргија“, пустио је бујицу страствених речи о њиховом недавном одметништву. Латинске мисионаре који сада раде у земљи описује као „безбожне и гнусне“ људе изникле у тами запада, пореди их с громом, жестоким градом и дивљим вепром који дивљачки гази божји виноград. Прелазећи с метафора на доктрину, он наводи све срамотне обичаје и лажна учења која злочести Латини намећу несретним Бугарима, на пример, пост суботом и скраћење великог поста за недељу дана, осуда ожењених свештеника и захтев да само епископ сме да обавља свету причест. Нека размимоилажења, која су у то време већ постала спорна питања византијске и римске цркве, можда изгледају мање значајна, али Фотије се труди да своје источне сараднике опомене да „и најмање занемаривање традиције води до потпуне непокорности догми“. Још је озбиљније, истиче, што латински свештеници у Бугарској проповедају учење двоструког происхођења светог духа *(filioque)*, што је чиста јерес. Фотије уверава остале патријархе да ће успети да бугарску цркву врати правоверности и моли да пошаљу представнике на сабор који треба да се састане у Цариграду и осуди латинска сагрешења.[59]

Бугарско питање било је важан, али само један у низу чинилаца све веће напетости између византијске и римске цркве. Од 863. године када је папа, тражећи непосредну надлежност над источним хришћанским светом, екскомуницирао и уклонио Фотију, између њих постоји стање отворене шизме. Цариград није прихватио папине одлуке, те је 867. године на Фотијеву иницијативу сабор, који је водио цар свргнуо и екскомуницирао Николу I, и осудио *filioque*, и остале латинске обичаје. Нешто касније исте године ситуација је измењена због преврата на двору у Цариграду. Михаило III је убијен, а његов наследник и убица Василије I приморава Фотија да се повуче. Нови патријарх, Игњатије, био је *persona grata* у Риму и његовим именовањем обновљено је братство Цариграда и Рима.

Ако се нови папа Хадријан II (који је у децембру 867. наследио Николу) надао да ће се ради окончања шизме Византија одрећи свог права на Бугарску, грдно је грешио.

[59] *PG* 102, 721—41.

До краја 967. расположење у Бугарској као да је почело да се окреће ка грчкој цркви. Изгубивши, вероватно, наду да ће имати властитог патријарха, Борис је почео да губи стрпљење јер је Рим одбијао да му дозволи да онога кога сам изабере постави за архиепископа Бугарске. И Никола I и Хадријан II решили су да му покажу да одлуку о овоме мора донети Света столица. Први се пред крај живота жалио да Бугари постају плен византијске пропаганде и избегавају латинске свештенике, а папин библиотекар Анастасије са страхом бележи да Грци издашно користе мито и оштроумне лажи да Бориса одвуку од Рима.[60] Јасно је да је целокупна царска дипломатија била усмерена на враћање Бугарске под византијске скуте.

Фебруара 870. године завршавао је своје заседање сабор свих цркава који је у Цариграду требало да процени супротстављене захтеве Фотије и Игњатија. Последњем пленарном састанку присуствовали су бугарски делегати који су од свог господара донели хитну поруку. После три дана сабор је поново сазван по царевој заповести да би размотрио Борисову поруку: он подло пита којој би цркви требало да припада његова земља — римској и византијској? Настала је жестока расправа у којој су папски легати били на једној страни, а Византинци и представници источних патријарха на другој. Обе су се стране позивале на историјски преседан. Прва је тврдила да је Бугарска део црквене провинције Илирик, која је некад била под римском јурисдикцијом, а Грци и источњаци су одвратили да је та територија првобитно припадала Византијском царству. Био је то унапред одређен закључак: папини заступници били су у мањини, и сабор је одлучио да Бугарска од тада треба да буде под јурисдикцијом цариградске патријаршије.

Одлука је одмах спроведена у дело: сада су латински свештеници истерани из Бугарске, грчки су се попови вратили, а и архиепископ којег је поставио патријарх Игњатије да преузме руковођење бугарском црквом. Византијске власти водиле су рачуна да 870. године не направе исту грешку као четири године пре тога, због које се Борис приволео папи — бугарски архиепископ, иако по канону везан за Цариград, имао је извесну аутономију и виши ранг него већина епископа византијске цркве.

[60] *PL* 129, 20.

Односи између Бугарске и Царства сада су се, изгледа, глатко одвијали. Бугарска црква подељена је у епископије, на чијем су се челу налазили епископи, вероватно послати из Цариграда. И тако је преко свештеника и лаика који су их пратили настављено ширење византијске културе у Бугарској. Млади Бугари предодређени за висока места у својој цркви, слати су у Цариград где су их упућивали у монашки живот и где су похађали школу коју је водио игуман Арсеније.[61] Међу њима био је и кнез Симеон, Борисов син. Као што ћемо видети касније, Симеон у Цариграду није стекао само религиозну, већ и солидну основу грчког световног образовања. Ипак је под овим призором мирољубивог културног утицаја и даље стајала *malaise*. Напетост коју је изазвао утицај византијског начина живота и схватања на бугарско друштво, које се брзо мењало али и даље делимично било паганско (што је тако живо осликано у Борисовој преписци са Николом I) није се могла отклонити за само неколико година. Штавише, остаци старих бугарских кланова, иако обогаљени Борисовим суровим мерама после побуне, сакупљали су снагу у новој генерацији, а њихова традиционална мржња према Византији била је и даље иста. Недостаје нам података о тешкоћама кроз које је бугарски народ пролазио прилагођавајући се културним променама које су настале и новом односу према Царству током двадесет година после Борисовог коначног прихватања грчког хришћанства, али нема сумње да су ове тешкоће увећавала два чиниоца: стално етничко двојство између Бугара и Словена, и проповед хришћанства на језику који већина Борисових поданика није разумела.

Словени, чији је статус у почетку мало виши од статуса поданичких племена која своје бугарске господаре снабдевају храном и осталим неопходним производима, у првој половини IX века стичу све важнију улогу у друштвеном и политичком животу земље. Будући да нема података, не може се детаљно пратити процес асимилације Бугара од стране Словена. Вероватно је убрзан међусобним браковима, привредном и политичком сарадњом, територијалним ширењем бугарске државе на југозапад у Македонију, и све већим везама између Бугара и Срба. Око средине IX века велики део средње и јужне Македоније, око Охридског и Преспанског језера, где је углавном живело словенско становништво, припојен је бугарској држави. Македонски Словени су већ дуго били изложени утицају Византије који се ширио од Солуна уз Вардар. Према томе, природно је претпоставити да су половином века неки већ били хришћани. Вероватно је хришћанство и даље имало више обраћеника међу Словенима него међу Бугарима, због чега је Борис морао да се ослони на њихову помоћ да би постигао два основна циља своје унутрашње политике: консолидацију бугарске цркве и успостављање друштвеног и политичког јединства у земљи. У једном су смислу ова два циља била међусобно повезана — његови словенски поданици много су спремније прихватили нове обрасце византијске културе него бугарска аристократија. У другом смислу, међутим, и даље је било тешко помирити их: свештенство у Бугарској, бар у вишим слојевима, и даље су чинили византијски мисионари, и мало њих је имало задовољавајуће знање словенског језика. Црквена служба била је на грчком, а већина домаћих свештеника углавном није знала грчки. Према томе, хришћанство је у Бугарској имало страшну ману — било је заоденуто плаштом непознатог, а његови водећи представници, иако су јамачно имали велики друштвени престиж и зна се да су показали завидну мисионарску ревност, трпели су као странци чија је могућност општења с паством у најбољем случају била непотпуна. Борис је брзо схватио да ће само помоћу локалног свештенства и решавања језичког проблема омогућити народу да прихвати византијску културу, а да при том не изгуби своју културну независност.

Изненада 885. године Борису се указала могућност да реши овај проблем. Већ смо помињали мисију два брата Константина и Методија међу Словенима у Моравској. Византија је мисију организовала 862—3, а омогућио ју је Константин изумевши словенско писмо, помоћу којег су на словенски језик преведени византијска литургија и Свето писмо. Показало се да је рад Константина и Методија био од огромног значаја за ширење византијског хришћанства и цивилизације међу Словенима и о томе ће бити речи у наредном поглављу. На овом месту треба само да напоменемо да су у року од двадесет година постављени темељи чисто словенске књижевности и створено свештенство које говори словенским језиком и може Словенима да проповеда византијско хришћанство на њиховом матерњем је-

[61] Photius, ep. 95, *PG* 102, 904—5.

зику. На организационом плану, ова мисија је очигледно била угрожена непријатељским односом франачких свештеника у средњој Европи, те је после Методијеве смрти 885. године неколико његових ученика прогнано из Моравске.

Није извесно да ли се Борис лично срео са Константином и Методијем, али је схватио да хришћанство на словенском језику које они и њихови ученици стварају под окриљем Византије представља управо оно што му је неопходно да би обезбедио жељену равнотежу између културног утицаја Византије и локалних словенско-бугарских традиција. Методијеви прогнани ученици су вероватно знали да га занима њихов рад, јер су отпутовали низ Дунав, дошли до бугарске територије код Београда, одакле их је управитељ града послао Борису у Плиску. Онде су топло примљени. Двојица вођа те групе, Климент и Наум, свакодневно су се саветовали са Борисом. Климентов средњовековни биограф као да наговештава да су ови разговори били огрнути тајновитошћу[62] — и вероватно је бугарски владар желео да пресуди о главним правцима будуће политике и избегне отпор бугарске аристократије (која је била сумњичава према свему што је учвршћивало власт Византије или Словена), а могућно и отпор грчког свештенства, коме се можда није свиђало присуство ове угледне групе супарничких мисионара. Климент је око 886. послат у Македонију са задатком да покрсти све преостале пагане, држи литургију на словенском језику, преводи грчку духовну књижевност и обучава локално свештенство. Средиште његовог рада најпре је била област Девол (у садашњој Албанији), између Охридског језера и Јадранског мора, а касније, пошто је постављен за епископа 893. године, област око Охрида. Захваљујући тридесетогодишњем труду Св. Климента у овим крајевима, Македонија, а посебно Охрид као један од њених главних градова, постали су средиште словенске хришћанске културе у Европи почетком средњег века. У међувремену, Климентов сарадник Наум остаје у североисточној Бугарској где је (у Плиски и владаревом манастиру Св. Пантелејмона у Преславу) помогао да се отвори још једна школа старословенске књижевности, под покровитељством Бориса и кнежевића Симеона, који се по завршеном школовању у Цариграду вратио

[62] *Vita S. Clementis,* XLIX: А. Милев, *Гротские жития на Климент Охридски* (София 1966), стр. 122.

кући. Св. Наума 893. године шаљу у Македонију да св. Клименту помогне у мисионарском и просветном раду.

Без обзира на сумњичавост грчког свештенства у Бугарској према овим словенским културним делатностима, рад Методијевих ученика у тој земљи имао је подршку државних власти из Цариграда. О улози византијске политике у стварању и развоју словенске домаће традиције биће речи касније. Међутим, овде ћемо поменути само једну значајну епизоду. Убрзо по Методијевој смрти један је изасланик цара Василија I приликом посете Венецији приметио групу просјака које је неки јеврејски трговац извео на продају. Распитао се и сазнао да су ученици Константина и Методија, које су Моравци продали као јеретике. Искупио их је и послао у Цариград. Неки су касније, вероватно снабдевени словенским књигама, послати у Бугарску да се придруже својим прогнаним друговима.[63]

Борис је 889. године абдицирао. Он је много учинио да византијско хришћанство чврсто усади у своју земљу и искреност његових хришћанских уверења не треба доводити у питање. Одлучио је да остатак живота проведе као монах. Али је имао тешку грешку у прорачунима. Бугарски аристократски слој био је застрашен и ућуткан присилом која је уследила његовој превратничкој побуни. И чим је нестало Борисове чврсте руке, они су поново ударили. Нови владар, Владимир, Борисов најстарији син, био је податно оружје у њиховим рукама. По понашању и политици био је права супротност свом оцу: водио је распуснички живот, изашао из савеза са Византијом зарад пакта с немачким краљем Арнолфом, подстрекавао обнову паганства и прогањао свештенике. Четири године Бугарска је била у агонији с његове паганске и антивизантијске реакције. И на крају, свестан да ово представља опасност по његово животно дело, Борис је изашао из своје монашке осаме и појавио се у Плиски. Сакупио је одане, преузео власт, Владимира ослепео и затворио. Онда је 893. године сазвао земаљску скупштину земље која је потврдила следеће одлуке: Борисов трећи син Симеон владаће земљом (повукавши монашку заклетву раније дату), словенски ће заменити грчки као службени језик земље, а главни град

[63] *Vita S. Naoum,* ed. M. Kusseff, *The Slavonic and East European Review,* XX (1950—1), стр. 142.

сели се из Плиске (где је паганство, као што су недавни догађаји показали, и даље било врло јако) у Преслав.

Не знамо да ли су Византинци имали неку улогу у сузбијању обнове паганства. У сваком случају, ово је био последњи покушај поклоника старе бугарске религије да у бугарској држави преузму власт. Цариградске власти и грчко свештенство у Бугарској могли су да буду задовољни догађајима 893. године. И Борис је по повратку у манастир, где је умро 907, имао разлога да буде задовољан: његов син Симеон чврсто је седео у седлу и под његовим покровитељством у црквама, манастирима и књижевним школама по земљи настављен је рад на прилагођавању византијске цивилизације потребама Бугара чији је језик словенски.

Улазак Бугарске у политичку орбиту Византије увелико је био последица енергичне политике цара Василија I (867—886). Њен обим и домишљатост чак су могућно превазишли и достигнућа Јустинијана I и Ираклија на пољу спољних послова. По свом карактеристичном споју лукаве дипломатије, хришћанског мисионарства и војне силе, читавих сто педесет година после тога она је остала узор владарима македонске династије коју је основао Василије. Један од главних циљева ове политике била је обнова византијске хегемоније на Балкану, посебно над Словенима у средишњим и западним областима полуострва. Ту је, ништа мање него у Бугарској, Василије I постигао велики успех.

Западна граница бугарске државе била је међа са Србима. Ови су живели у распршеним заједницама које су звали *жупанијама* или *жупама,* и које су се углавном налазиле у долинама планинских области кроз које протичу Дрина, Пива, Тара, Лим и Ибар, као и у горњем току Западне Мораве. Предео њихових првобитних насеобина на Балкану — познат у средњем веку као Рашка — био је северно од разводнице између дунавског и јадранског слива. Од мора су је одвајале црногорске планине и бројна сродна племена насељена у приобалном појасу и у унутрашњости између Дрима и Неретве, на које су Срби у IX и X веку постепено проширили своју власт. То су били Дукљани, између Бојане и Которског залива, Травуњани и Конављани, који су живели око Требиња и у Конавлима, између Котора и Дубровника, Захумљани, између Дубровника и доњег и средњег тока Неретве (њихова се земља касније јавља као Хлм, Хум и Херцеговина), и Неретљани настањени уз обалу Неретве и Цетине, као и отоци Мљет, Корчула, Хвар и Брач. Над свим овим племенима — Србима у унутрашњости и Словенима уз црногорску обалу и у јужној Далмацији — Византија изгледа да је задржала углавном номинални суверенитет све до доласка Михаила II (820—829) када су, како каже Константин Порфирогенит, „збацили узде римског царства и постали самостални и независни, ничији поданици“[64]. Негде око 850. године чује се за српског кнеза Властимира, који с успехом брани земљу од бугарске најезде. Под његовим вођством Срби изгледа да су направили велики корак ка стварању властите нације. Многи су се од времена Ираклија поново вратили у паганство с циљем, како подвлачи Константин, да одбаце „свако пријатељство и робовање Византији“.[65] Међутим, као и Борис у Бугарској, и њихови владари су схватили да у међународној балканској заједници тог времена њихово паганство представља препреку политичком и културном напретку. Почетком владавине Василија I Срби су одлучили да траже пријем у цивилизовани свет хришћанства. Тај догађај описује Василијев унук, Константин Порфирогенит:

„Цару су послали изасланике... и тражили место у добростивом јарму ромејске власти и под њом њеног врховног пастира (односно византијског патијарха)... А цар, као добростиви отац који прима свог бесмислено побуњеног сина који се покајао и вратио у његове скуте, примио их је и прихватио њихов захтев, и одмах им послао свештенике и једног дипломатског заступника... Када су сви примили божје крштење и вратили се ромејској покорности, царска је власт била у потпуности враћена у њиховој земљи... те је он мудро одлучио да њима владају кнежеви (из њихових властитих редова) које ће сами бирати.[66]

Ово је, наравно, типично византијско тумачење чињеница и не мора да буде потпуно у складу са политичким тумачењем које су сами Срби дали овом потезу. Имајући ово у виду, можемо са сигурношћу да извучемо следећи

---

[64] *DAI,* гл. 29, стр. 124.
[65] Theophanes Continuatus, V, 52, стр. 288—9.
[66] Ibid., V, 54, стр. 291—2.

закључак из Константиновог приказа: српски су изасланици у Цариграду били овлашћени да, тражећи грчке мисионаре, понуде политичку покорност свог владара Византији, а Византија је, пославши своје изасланике у Србију са политичким и верским циљем, сматрала — као и када је мисија послата у Бугарску 864—865 — да прихватањем хришћанства из Цариграда, Срби постају цареви поданици. Међутим, док Бугари после покрштавања само теоријски нису били политички независни у односу на Византију, византијска се влада осетила довољно снажном да још недовршеној српској нацији наметне право политичко вазалство, и да инсистира да њихове изабране владаре потврде власти у Цариграду. Ова размена изасланика између Србије и Византије и „коначно покрштавање" вероватно се одиграло између 867. и 874. године. Не знамо да ли је примање византијског хришћанства и прихватање царског сизеренства у Србији изазвало друштвене и политичке напетости упоредиве с оним у Бугарској 865. године. Ако их је и било, вероватно су биле мањег интензитета и не толико разорне јер међу Србима није било, као у Бугарској, стране аристократије с традицијом која није била наклоњена Царству. Једини знани пример милитантно антихришћанског племена у тој области били су Неретљани на обали Јадранског мора, који у то време нису били под надзором Србије. Познати као гусари, у првој половини IX века представљали су сталну опасност за комуникацију између Византије и Венеције. Узалуд су Млечани покушавали да их покрсте, надајући се да ће на тај начин сузбити гусарење. Изгледа да су због свог ратничког духа дуго остали имуни на хришћанске утицаје. Становници далматинских градова звали су их „Пагани"; од свих племена северозападног Балкана последњи су примили хришћанство — коначно су их византијски мисионари покрстили пред крај Василијеве владавине.[67]

Покрштавање Неретљана представљало је озбиљан догађај везан за владавину Василија I и у великој мери је учврстило положај Царства на Јадранском мору. Остала важна обележја овог процеса — победа Византије на мору у бици против Арапа код Дубровника и успостављање теме Далмације — већ су поменута. Далматинска тема, међутим, иако је Византији обезбеђивала надзор над главним обалским градовима током следећа два века, није се простирала целовитом територијом. Византијске утврде биле су ретке и удаљене, а око њих и на обали и у унутрашњости, биле су словенске заједнице које је Царство само у ретким тренуцима држало под својим надзором. Иза Цетине, све до Истре на северозападу, и даље на север све до доњег тока Врбаса и североисточно вероватно до реке Босне, лежала је земља Хрвата. Њихов политички живот почео је раније него у Срба, и то у два различита подручја — јужно и северно од Саве. И Далматинска Хрватска и Панонска Хрватска, како тадашњи историчари називају ове државе у успону, привлачиле су у IX веку пажњу византијских дипломата и мисионара. Њихове везе са Царством уско су повезане са променама положаја Византије на Јадранској обали. Из тог разлога ове две области треба да посматрамо заједно.

Први знаци политичког живота у Хрвата били су последица ширења франачке краљевине на исток. Панонски Хрвати признали су власт Карла Великог пред крај VIII века, и тако су Франци постали господари области између Драве и Саве, све до средњег Дунава. Далматинска Хрватска је номиналну византијску управу заменила 803. године за франачку, и осим обалских градова и оближњих острва Византија је целу област уступила Францима по Ахенском споразуму из 812. године. Међутим, Хрвати су се под франачком управом врло брзо побунили. У покушајима да збаце ову власт помагала им је — у панонској Хрватској могућно, а у далматинској Хрватској сасвим сигурно — византијска дипломатија. Кнез панонских Хрвата, Људевит, подигао је 819. године буну против Франака, али му није успео покушај да прикупи своје словенске суседе. Тако је, после његовог бега у Србију 822, поново успостављена франачка власт. У далматинској Хрватској покрет за независност се много спорије развијао. Локалне бискупије изгледа да су све то време биле под папином управом. Међутим, присуство Царства у приобалним градовима имало је дејства, и вероватно желећи да обезбеди још приснију сарадњу са Византијом, Мислав, кнез далматинске Хрватске (око 835—845) пребацује своје седиште у Клис, тврђаву на добром стратешком положају, која доминира планинским превојем између унутрашњости и обале, четрнаест километара северно од Сплита.

[67] *DAI*, гл. 29, стр. 126, гл. 36, стр. 164.

Византијски утицај у овом подручју јача захваљујући јадранској политици Василија I: 878. године највишу власт у далматинској Хрватској преузима локални кнез Здеслав, оруђе у рукама Византије. Здеслав је одмах признао политичку власт цара и духовну надлежност цариградског патријарха. За Царство је ово представљало прави тријумф, јер се отварао пут за ширење политичке и верске власти све до Истре и преко Динарских планина до долине у горњем току Саве. Откако су почеле аварско-словенске најезде, почетком VII века, Византија није у толикој мери била присутна на Балканском полуострву.

Успех Византије, међутим, био је кратког века. Хрватски је владајући слој имао јаку супарничку партију коју је подржавало римско свештенство и предводио је бискуп Нински. (У Нину је бискупију основао вероватно папа Никола I 860. године). Већ следеће (879. године) та проримска фракција је извршила удар. Избила је побуна, Здеслав је убијен, а Бранимир, нови владар, заклео се на оданост папи. Хрватска је остала под духовном управом Рима и све до уједињења с Мађарском, 1102. године, била је у свему суверена држава. Ово није био крај византијске хегемоније у северозападном делу Балкана. Царска врховна власт одржала се мање-више успешно у градовима и на острвима Далмације све до пред крај XII века. У самој Хрватској, упркос независној политици њених краљева, византијски политички утицај био је половином X века довољно јак да изазове надмену тврдњу у делу *De Administrando Imperio* „да је хрватски кнез од самог почетка... служио и потчињавао се цару Ромеја“[68]. Тек су у XI веку Хрвати извесно време признавали номинално сизеренство цара. У сваком случају, догађаји из 879. године обележавају прекретницу у односима њихове земље са Царством. Био је то први и одлучујући догађај у процесу који ће северозападну границу византијске заједнице народа утврдити на граници између Србије и Хрватске.

[68] *DAI*, гл. 31, стр. 150.

4.

БАЛКАН У X ВЕКУ: КРИЗА ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Византијска влада је 900. године највероватније са задовољством посматрала ситуацију на Балкану. Устројство тема, наметнуто током претходна два века на приобалним ивицама полуострва и у унутрашњости Грчке, обезбеђивало је надзор Царства над већим делом Тракије, над источном и јужном Македонијом, Тесалијом, Беотијом, Атиком, Пелопонезом и обалама Јонског и Јадранског мора од Патраског залива до Истре. Изван граница Царства, Срби и сродна племена из Црне Горе и јужне Далмације прихватили су византијско сизеренство и као доказ своје оданости послали су трупе да помогну Византији да од Арапа поврати јужну Италију. Чак ни Хрвати, који су ово сизеренство одбили 879. године, нису имали ништа против одређеног угледа који је био последица макар и теоретске зависности од цара и Цариграда. Још даље на северозападу, један од најоданијих вазала Царства била је млетачка држава, чија је култура била под великим утицајем Византије, а флота је могла да држи цео Јадран под надзором. Словени у Грчкој и на Пелопонезу већ одавно су покрштавани и све више су се стапали са грчким становништвом. Истина, на северу је бугарска држава на рачун Царства припојила северну Тракију и велики део средње и западне Македоније. Њена је граница сада ишла на југозапад од залива Бургас, преко Родопа и равнице северно од Солуна, па пресецала Пинд јужно од Јањине, скретала на север преко албанских планина до Скадарског језера, и уз источну границу Србије, стизала до Дунава западно од Београда. Будући да је за двеста година Бугарска више него удвостручила површину пређашње византијске територије коју је држала, све више је деловала претећи. Влада Источног Рима могла је само да се теши мишљу да је Симеон, нови

бугарски владар, школован у Цариграду. Како је касније Лиутпранд из Кремоне сазнао преко својих веза у Цариграду, његова умешност и жар с којим је упијао византијску културу оставили су веома јак утисак на његове учитеље, те су га због његовог познавања „Демостенове реторике и Аристотелових силогизама" назвали „полу-Грк".[1] Осим тога, и од бугарске цркве, којом је управљао свештеник одговоран Цариграду, очекивало се да своју паству држи на исправном путу оданости Византији.

После седамнаест година, од ове слике која обећава није остало готово ништа. Пољуљана је надмоћ Царства коју је на Балкану изградио Василије I. Поражени у рату, Византинци су се борили за опстанак свог Царства, а бугарски победници, као у Крумово време, изгледало је да могу загосподарити целим полуострвом. Овај сукоб Царства и Бугарске главна је тема историје Балкана у првој четвртини X века. Из више разлога овај рат није сличио ни једном претходном рату када је Византија бранила своју територију и интересе на полуострву. У односе Византије и северних суседа, овај рат је унео један нов, идеолошки чинилац, и одиграо велику улогу у потоњој историји византијске заједнице народа.

На крају IX века у пуном је замаху била књижевна активност коју су започели Борис и ученици Константина и Методија у Плиски и Македонији. Симеон је у целости подржавао тај посао на прилагођавању византијске културе потребама образовања Бугара. Иначе је обожавао и грчку књижевност и словенску усмену традицију. И тако, док рад Климента и Наума у Македонији руши паганство, шири писменост и повећава број словенских свештеника, током следећих неколико деценија овај књижевни покрет цвета у новом главном граду, Преславу, и оближњем владаревом манастиру Св. Пантелејмона. Свештеник (касније и епископ) Константин превео је хомилије грчких отаца, посебно (око 907) *Беседу против Аријенаца* св. Атанасија. Јован Егзарх, један од водећих чланова ове школе, написао је верзије неколико дела Јована Дамаскина и адаптацију *Шестоднева* св. Василија Великог. Сам Симеон је надгледао

[1] Liutprand, Bishop of Cremona, *Antapodosis*, III, 29: *MGH, Scriptores in usum scholarum* (Хановер и Лајпциг, 1915), стр. 87; енгл. прев. F. A. Wright, *The Works of Liutprand of Cremona* (Лондон, 1930), стр. 123.

превођење избора из дела Јована Златоустог. У то време преведена је и расправа о поетици византијског граматичара Георгија Херовоска. Ову књижевност сачињавали су углавном преводи и адаптације, али на словенском језику настала су и нека оригинална дела, на пример, граматика тог језика (написао је Јован Егзарх) и апологија словенском писму (написао калуђер Храбар). Језичку основу, књижевну вредност и историјски значај овог покрета, по којем је Симеонова владавина позната као „златно доба бугарске књижевности", размотрићемо у једном каснијем поглављу, а овде бисмо само указали на три његове одлике — у неколико узастопних генерација произвео је један број учених људи, углавном црквених достојника, које је везивала заједничка оданост раду Константина и Методија и који су себе сматрали њиховим ученицима; затим, био је под сталним патронатом владајуће породице, најпре Бориса, а потом Симеона и Борисовог брата, калуђера Дукса; и врло брзо је добио међународни карактер и проширио се кроз источну Европу, и вековима је одржавао културни живот народа који су се нашли у орбити Византије.

Можда изгледа парадоксално, али у то време рађања словенске књижевности у Бугарској, под грчким надзором, када је изгледало да је осигуран положај Бугарске у византијској заједници народа, Царство и Бугарска нашли су се у горком сукобу и отпочеле подужи рат. Овај се парадокс делимично може објаснити Симеоновим менталитетом и амбицијама. Године проведене у Цариграду дале су му основу образовања које је било и хришћанско и класично, што су византијске власти иначе спремно нудиле синовима суседних владара. Касније су се његовом знању говорног грчког дивили најугледнији лингвисти Цариграда, и вероватно му је ласкало што су му учитељске удворице наденуле надимак „полу-Грк". Симеон је целог свог живота остао опчињен византијском цивилизацијом и, слично још многим средњовековним владарима у источној Европи, никад није заборавио да је по богатству, култури и међународном угледу Цариград први град хришћанског света. Отуд је, као и његов отац Борис, осећао потребу да у властитој земљи опонаша дела Византије. Желео је да његова престоница Преслав, буде други Цариград и упињао се да у спољним обележјима моћи преслика онај величанствени сјај који је зрачио из цареве висости. У овоме су му помогли градитељи и уметници које су и Борис и он

доводили из Византије. Тадашњи бугарски хроничар, Јован Егзах, оставио нам је опис владарског двора у Преславу где тврди да му сјај не може описати, и у којем Симеон седи „у одећи истканој од злата, са златним ланцем око врата, опасан пурпурним опасачем, рамена украшених бисерима и припасаним златним мачем“.[2]

Уколико би се у данашњем свету десило да владар једне релативно заостале земље, образован у некој другој земљи која полаже право на наднационални суверенитет и културни монопол, по повратку кући одлучи да прихвати њене обичаје и институције, вероватно би пре или касније дошло до националистичке побуне његових поданика против хегемонистичких претензија те друге земље. Међутим, у IX веку национализам у данашњем облику није постојао. У политичком мишљењу, бар у источној Европи, преовлађивала је идеја јединственог царства чији је центар у Цариграду. Царство је, по дефиницији, било јединствена и свеобухватна институција. И тако је Симеон, побуђен незадрживом амбицијом, убеђен у урођену супериорност свега што је византијско, и добро поткован источноримском политичком филозофијом, морао да пође јединим логичним путем: покушао је да себе учини господаром неке увећане Византије у којој би се налазила и Бугарска. Да би ово постигао било је неопходно да освоји Цариград и устоличи се на царском престолу.

Непосредни узрок првог рата између Симеона и Византије био је економски — 894. године, после једне дворске интриге, два грчка трговца добила су монопол у трговини са Бугарском и трговачки центар су из Цариграда преселили у Солун, где су наметнули огроман порез на бугарску робу. Симеон је одмах уложио протест цару Лаву VI, спекуланти су, међутим, имали заштиту своје владе, и нико није обраћао пажњу на бугарске представке. Симеон је напао Тракију, потукао византијску војску и кренуо на Цариград.

Симеон је с правом био огорчен. Још од почетка VIII века Бугари су придавали велики значај трговини са Византијом: из канових поседа у Мезији и северној Тракији у Цариград и градове на западној обали Црног мора извожено је жито, стока, ланено платно и мед. У замену за то Бугари су из Византије добијали мануфактурне производе, а посебно су на високој цени били одевни предмети од бојене свиле. До средине IX века, пошто се бугарска држава проширила и на део Македоније, и Солун се укључује у спољну трговину. Међутим, трговачки пут Морава—Вардар, који води до Солуна, пролази кроз периферију западних канових поседа, па је према томе од другоразредног значаја. Главни трговачки путеви били су у средњим и источним деловима земље, и водили су у Цариград — ту је био и морски пут из јужне Русије који је ишао уз бугарску обалу, копнени путеви од доњег Дунава преко Балканског масива, а изнад свега, пут Београд—Цариград. Трговци и путници пролазили су кроз главне бугарске градове: Силистрију, Варну, Плиску, Преслав, Нис, Софију, Филипопољ — и, као и данашњи туристи, могло се очекивати да нешто пара оставе у месним радњама и на пијацама. Зато је природно да сеобу бугарског тржишта у Солун, односно премештање извоза и транзитног промета из центра на периферију земље, без обзира на веће намете на бугарску робу, Симеон сматра тешким ударцем на економске интересе земље.

Симеонов упад у Тракију представљао је озбиљну опасност по Византију, јер су им најбоље снаге биле у Азији, у борби против Арапа. Цар Лав VI морао је да упосли дипломатију. Почетком 895. године послао је изасланике Мађарима, утабореним северно од ушћа Дунава, у равницама Бесарабије. Овај финско-угарски номадски народ, до тог времена прилично помешан са турским елементом, вероватно је био део Кувратове „Старе велике Бугарске“. У IX веку преселили су се на запад, преко Дона и Дњепра. Царски изасланици успели су да их подмите да с леђа нападну Симеона. Пошто их је византијска флота превезла преко Дунава, Мађари су напали Добруџу, пробили се до близу Преслава и у више наврата поразили бугарску војску. Стешњен у Силистрији, Симеон моли мир од Византије.

Оно што се догодило следећих година показује Симеонову умешност да опонаша технику византијске дипломатије и да своје учитеље надигра у њиховој властитој игри. Цар је на преговоре послао истакнутог дипломату Лава Хиросфакта. Тек што је стигао у Бугарску, ухапшен је по Симеоновом наређењу, и био приморан да из тврђаве у коју је затворен преговоре води само писменим путем. Из

---

[2] John the Exarch, *Shestodnev,* ed. R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes,* 1 (Грац, 1958), стр. 195.

четрнаест писама измењених са Симеоном током 895—896. види се да бугарски владар покушава да добије на времену скретањем византијског посланика на јалову дискусију о размени затвореника, увлачећи га у неозбиљну дискусију о семантици и интерпункцији.[3] Симеону није сметало да Лав цара назива његовим „оцем“, али је у свим осталим важним питањима био наизменично једак, саркастичан и лукав. Могао је себи да допусти да отворено изнесе своје намере — пошто је јужна граница била обезбеђена, кренуо је против Мађара и протерао их назад преко Дунава. Отприлике у исто то време, имајући на уму лекцију из уметности коришћења дипломатије, коју је научио од Византије, шаље изасланике источним суседима Мађара, дивљим Печенезима, и наговара их да Мађаре нападну с леђа. Печенези, турско-монголски народ насељен у степама с обе стране Дњепра, хитно је упао у Бесарабију и окупирао мађарска насеља. Лишени своје територије, Мађари су прешли преко Карпата и ушли у панонску низију (896). После неколико година на том су простору засновали краљевину Мађарску. Успон ове средњовековне државе био је непосредан исход супротстављених дипломатских интереса Симеона Бугарског и византијске владе у степама јужне Русије. У међувремену, Симеон је напао Тракију и поново разбио византијску војску. Мир је потом склопљен (896) и Царство је прихватило да Бугарима плаћа годишњи данак.

Следећих седамнаест година између Византије и Бугарске влада формални мир. То, међутим, не спречава Симеона да поново покуша да заузме Солун. Не полази му за руком, али зато бугарску границу спушта на дванаест миља од града. Прави циљ свих његових амбиција ипак је Цариград. Ускоро је ситуација у Византији достигла такав степен да је изгледало да је његова интервенција неопходна. Цар Лав VI умро је 912. године, остављајући у рукама свог безвредног брата Александра Царство споља ослабљено, а изнутра раздирано размирицама које је изазвао његов четврти, незаконити брак. Александар је начинио само један помена вредан потез у спољној политици — увредио је Симеонове изасланике који су дошли да обнове споразум из 896, и одбио је да плаћа договорени данак. У време Александрове смрти 6. јуна 913. године, Симеон је већ

[3] G. Kolias, *Léon Choerosphactès* (Атина, 1939) (Texte und Forschungen zur byzant.-neugriechischen Philologie, XXXI) = *FHB*, VIII (1961), стр. 175—84.

донео одлуку о рату. Унутрашња ситуација у Византији била је за њега веома повољна. Законити цар Константин VII Порфирогенит био је болешљив седмогодишњи дечак; влада, у рукама регентског савета који је водио патријарх Никола Мистик, још није била на својим ногама; одмах после Александрове смрти врховни командант Константин Дука подигао је побуну против младог цара; буна је за длаку угушена али су после ње остали горчина и незадовољство. На челу огромне војске, Симеон је ушао у Тракију и, августа 913. године, опколио Цариград целом дужином копнених бедема, од Златног рога до Мраморног мора. Са стратешког становишта био је у истом положају као и његов претходник Крум, тачно век раније — иако је контролисао све прилазе граду с копна, није могао да разбије утврђења, нити је имао оно што је неопходно за напад с мора — није имао морнарицу. И тако је сада био ред на Симеона да тражи преговоре.

Ток и исход ових преговора, који ће одредити развој историје Балкана током следећих четрнаест година, осветљавају Симеонове амбиције, метод источноримске дипломатије и тадашње погледе Византије на устројство међународног друштва. На византијској страни истакао се један човек, који је на жустар али танан начин оваплоћивао замишљено право Царства на водеће место у свету — патријарх Никола Мистик. Током првог свог патријарховања (901—907) овај је свештеник, непопустљиво противан четвртом браку Лава VI, имао смелости да на Божић 906. године цару испред носа затвори врата цркве Св. Софије. Током другог патријарховања (912—925), у служби председника намесничког савета 913—914, био је задужен за преговоре са Бугарима; на овом је послу углавном показао исту мешавину одлучности и одмерености којом се одликовала спољна политика док је Царство било на врхунцу.

Остало је двадесет седам писама које је Никола писао Симеону између 912 и 914. године.[4] Она представљају главни извор података о византијско-бугарским односима у овом раздобљу. Једно од најотворенијих, написано је почетком јула 913, непосредно пред Симеонов поход на Византију. Патријарх га преклиње да одустане од „тиранског“

[4] *PG* 111, 40—89, 97—196 = *FHB*, VIII, стр. 186—188, 191—223, 229—97.

напада на малолетног владара и прети му екскомуникацијом уколико буде остао при тој злочиначкој намери. Никола сасвим јасно показује да зна да Симеон смера да заузме византијски престо: „Зар се не плашиш", пише, „Божјег суда? Зар се не плашиш што гајиш план да освојиш царску власт коју на земљи Христ додељује?"[5] Више пута у овом писму Никола осуђује Симеонов план као „тиранију" (*тиранис)* што је на средњевековном грчком имало значење незаконите побуне поданика против врховног господара. Разумљиво је да патријарх користи јаке речи: страни непријатељи више пута су нападали Византију, а побуњени поданици чак су узурпирали и његов престо, али никад до тада ни један хришћански владар, чија је земља део византијске заједнице народа, није полагао право на највише место у „васељенском" друштву народа чији је законити поглавар цар из Цариграда.

Никола није успео да одложи Симеонов напад, али је у тренутку када је овај био спреман на преговоре под вратима Цариграда, покушао да га наговори да војску врати кући. Као поглавар регентског савета, патријарх је био овлашћен да понуди повољне услове. Испоставило се да су услови били у толикој мери прихватљиви да је Симеон прекинуо опсаду и вратио се у Бугарску. Природу ових погодби никад византијски писци нису до краја објаснили (сигурно су за то имали разлога), али се по ономе што се касније догодило може претпоставити о чему се ради. Сасвим је сигурно Симеону обећано да ће се једна од његових кћери удати за цара Константина; истом том приликом, септембра 913, сигурно је патријарх крунисао Симеона за „цара Бугара". Рачунало се да ће обећани брак годити Симеоновим амбицијама, а један догађај из блиске прошлости доказује да место царевог таста има велику тежину у Цариграду. Чак и да Константин преживи своје болешљиво детињство, постојала је нада да ће Симеон врло брзо и формално бити у вези са царским престолом. Титула „цара Бугара (*василевс Булгариас*), истина, није до краја задовољавала Симеонов сан да заузме *империум* Ромеја, али је због тога порастао његов међународни углед и вероватно је схватио да, бар што се титула тиче, у том тренутку, византијска влада није имала намеру да иде даље. Све док је Константин био законити цар, само је он имао право

[5] Ep. 5, ibid., 45—56.

на титулу *василевс тон Ромајон.* Са византијског становишта ограничавање Симеонове царске титуле на Бугарску давало је наде да више неће понављати своје неумерене захтеве. Проста титула василевс, далеко је била од било какве једнакости са царом Источног Рима, и још је 812. године била дата Карлу Великом. У датим околностима није било никаквог јачег разлога да се одбије Симеону. Изгледало је да је овим погодбама Николина дипломатија вешто одвратила бугарску опасност.

Симеон је, са своје стране, био прилично задовољан споразумом из 913. године. Иако му непосредни планови заузимања Цариграда и византијског престола нису успели, надао се да ће му Царство ускоро пасти у руке као зрела јабука. Пре повратка кући имао је срдачан састанак са патријархом и том приликом уверавао га је у своје чврсте намере да од тада са Византијом живи у миру.

Међутим, и Никола и Симеон су се прерачунали. Вероватно заведен оним арогантним осећајем надмоћности које су византијски државници често показивали у општењу са „варварима", патријарх је поверовао да је Симеон довољно импресиониран својом новом титулом „цара Бугара". А Симеон је опет преценио снагу патријарховог утицаја. Царица-мајка, Зоја, коју је Никола приморао да се повуче и даље је имала моћне присталице у Цариграду. Почетком 914. године ставила је намесничку владу под свој надзор. Будући да му је политичка моћ тако драстично умањена, Никола није био у стању да спречи нову владу да осуди погодбе које је претходне године направио са Симеоном, и вероватно је тада Цариградом почела да кружи необична прича. То је забаван пример домишљатости, ароганције и наивности које је јавно мнење у Византији често користило да на начин који ласка Царству објасни односе са другим земљама. И тако прича гласи да Симеоново крунисање, које је обавио патријарх, уопште није пуноважно, јер у току церемоније Никола на главу бугарског владара није ставио царску круну, већ епириптарион, комад црне тканине којим је била покривена његова монашка капа. Пошто му је глава била погнута пред патријархом, Симеон није приметио ову лукаву замену, и захваљујући његовој варварској незлобивости, Никола га је на превару убедио да је законито крунисан. Очигледну невероватност ове при-

че коју нам саопштава хроничар X века Симеон Логотета[6] не треба доказивати. Али овај безобзирни корак, са којим је могућно и патријарх био сагласан, да се оправда одлука Зојине владе о осуди споразума са Симеоном, представља занимљив артикал у складишту византијске политичке митологије. Овако подмукло подвучена разлика између дипломатске лукавости Византинаца и безазлености бугарског монарха забављала је Цариграђане уз неизбежно велико самозадовољство.

Међутим, није много времена прошло и Симеон је на свој ужас сазнао да је нова византијска влада оповргла одлуке и обавезе претходне владе, и да царица Зоја нема намеру да свог сина Константина ожени његовом ћерком. Симеон упада у Тракију и осваја Адријанопољ (септембра 914). Зојина влада предузима енергичне противмере: Јован Богас, искусни дипломата, војни управник Херсона, послат је у јужну Русију да убеди Печенеге да уз помоћ византијске флоте пређу Дунав и нападну Бугарску. Залуд је Симеон настојао да подмити своје пређашње савезнике из степе — у том тренутку налазио се између две ватре. И вероватно је тада, због осујећене амбиције да постане василеопатор, царев таст, поново иступио са својим ранијим захтевом: да га Византинци признају као свог суверена. Никола Мистик је поново одбио, са ужасном индигнацијом. Иако се противио новој агресивној политици према Бугарској и у писму покушао да одобровољи Симеона отвореним оптужбама на рачун Зојине владе, одбио је да изда основни залог византијске политичке филозофије. У писму написаном у лето 914. године, он је заобишао „тиранске" захтеве Симеонове свечано изјавивши да је „власт цара изнад сваке земаљске власти и једина на свету успостављена од стране Цара свију нас."[7]

Византијска влада је сада већ одлучила да сруши Симеона. Огромна војска под заповедништвом Лава Фоке прешла је преко Тракије, а флота, под командом адмирала Романа Лекапина отпловила је до Дунава да превезе Печенеге. Међутим, ови нестални савезници одбили су да пређу реку, и код Ахелоја, покрај Анхиала, 20. августа

[6] Leo Grammaticus, *Chronographia,* ed. I. Bekker Бон 1842), стр. 292; Theophanes Continuatus, vi, 5, стр. 385.
[7] Ep. 8, 64.

917. године Симеон је потукао византијску војску. Бугари су прешли преко Тракије и, пред Цариградом, освојили још једну победу.

Чим су вести о пропасти код Ахелоја стигле у престоницу, патријарх је Симеону написао дугачко и пажљиво срочено писмо.[8] Упркос надменој реторици и повременом додворавању, писмо је у целини један достојанствен и импресиван документ. Признаје да је византијска влада погрешила што је напала Бугарску, али сматра да је и Симеон, упадом у царску територију у Тракији, Македонији и на обали Јадрана, и својим претворничким покушајима да склопи савез са Печенезима, на исти начин одговоран за тај срамотни рат између два хришћанска народа. Међутим, Симеон уопште не обраћа пажњу на патријархово говорништво и дипломатију; он Николу оптужује за глупост, а на ту увреду патријарх одговара у свом следећем писму лекцијом из историје. Бугари, пише он, некадашњи аварски робови, не би смели сада да теже превласти над онима који су им, подучавајући их хришћанској вери, донели слободу.[9]

Николине опомене нису имале одјека. Зојина влада, међутим, имала је још једну и то јачу карту да одигра. Непосредно пре битке код Ахелоја 917. године војни управник Драча послат је у Далмацију да се састане са Петром, кнезом Србије, који је био познат по својој оданости Византији. Петров напад на Бугарску није остварен. И Симеон је имао своје заступнике у Далмацији — Михаило, захумски кнез, који је вероватно био љубоморан на Петров тек стечени суверенитет над Неретљанима, одмах је обавестио бугарског монарха да му прети војна опсада. Симеон је заузврат напао Србију, заробио њеног кнеза и одвео га у Бугарску (918).

Следећих пет година, Симеон је био истински господар Балкана. Његова је војска прелазила Тракију с разорном редовношћу, а често је стизала и до Цариграда. Србе је казнио због спремности да започну кавгу у интересу Византије, а једном је (вероватно 918) ушао у Грчку све до Коринтског залива. Међутим, ни даље није био у стању да

[8] Ep. 9, 68—80.
[9] Ep. 10, 80—4.

савлада одбрану главног града. У међувремену, судбина му је одредило оно што се догађало унутар градских зидина. Двадесет петог марта 919. године, адмирал Роман Лакапин преузима власт у Византији; маја 919. преко брака своје ћерке са Константином VII, постаје царев таст, а 17. децембра 920. крунисан је за сацара. Пут до царског престола — исти онај који је и сам планирао да спроведе — за Симеона је сада био затворен. У немоћном бесу он тражи да се Роман свргне да би га он наследио. Симеоново општење с византијским двором одликује се све увредљивијим тоном. Из најновијих писама које између 919. и 924. Симеону пише патријарх Никола[10] (царев главни саветник у спољним пословима све до своје смрти 925. године) види се да је Романова влада била спремна да учини што год може не би ли умирила бугарског монарха. Умирујућа и одлучна, али истовремено молећива и достојанствена, кротка и претећа, ова Николина писма предлажу сусрет између Симеона и патријарха. Он преклиње Симеона да оконча крвопролиће између два хришћанска народа; стално осуђује агресивну политику сада већ свргнуте Зојине владе, злокобно помиње Романове војне припреме, измишља опасност од огромне антибугарске коалиције северних народа, Мађара, Печенега, Руса и Алана, коју подстиче царска дипломатија; у замену за мир предлаже брачни савез — овога пута по Византију сасвим безопасан — између Романове и Симеонове породице; нуди Симеону новац, свилену свечану одећу и део царске територије. Међутим, у јединој ствари која је Симеона интересовала, патријарх је био непомерљив као и увек — незамислива је била и помисао да бугарски монарх седне на царски престо. Треба запамтити да је Никола то сузбијање Симеонових империјалистичких амбиција образложио тврдњом да цело Балканско полуострво по праву потпада под византијски суверенитет: „Власт над целим западом", тврди „припада царству Ромеја"[11]. Међутим, Симеона не погађају ни претње ни ласкања, тако да је у последњим писмима Никола оправдано огорчен, јамачно свестан неуспеха ове политике умиривања.

У јесен 924. године, Симеонова војска се последњи пут појавила под Цариградом. Очекивао је помоћ флоте египатских фатимида, али је Романова дипломатија у последњем тренутку покварила његов савез са афричким калифом. И опет је био присиљен на преговоре. Патријарх Никола је изашао из града да се види с њим, али је Симеон захтевао да види лично цара. Састали су се на посебно изграђеном доку у Златном рогу, под љубопитљивим погледом сената окупљеног на градским зидинама. Кажу да се Симеон први обратио, на граматички погрешном грчком[12]. Потом је говорио Роман; тим говором, који је могућно Никола саставио, он подсећа бугарског владара на његов положај и дужности:

„Чуо сам (каже цар) да си побожан човек и прави хришћанин, али видим да твоја дела нису у складу са твојим речима: побожан човек поздравља мир и љубав, јер љубав је Бог, како се каже, и само неверник и нечастиви ужива у убијању и неправедном проливању крви. Ако си прави хришћанин — а речено нам је да јеси — престани с неправедним убијањем и злочиначким проливањем крви и склопи мир с нама хришћанима, јер си и сам хришћанин... Смртник си; очекује те смрт, ускрснуће, суд и казна; данас живиш, а сутра си прах; једна грозница угасиће ти охолост. Како ћеш пред Богом оправдати неправична убијања, када се нађеш пред њим? Како ћеш се суочити са страшним и праведним Судијом?"[13]

Највероватније су Романове речи оставиле дубок утисак на Симеона, јер су одзвањале величанственом и поузданом традицијом хришћанства чији је одани ученик некад и сам био. Међутим, на пољу практичне политике очигледно му је пропала амбиција да освоји превласт у свету. По повратку у Бугарску, његова пригушена огорченост изнова је избила. У зиму 924—925. године прогласио се за „цара Бугара и Ромеја".

Византијска влада је до тада вероватно схватила да јењава она акутна опасност која је последњих тринаест година долазила од Бугарске; а и Симеонови поданици били су уморни од овог бескрајног ратовања. Све већа самоувереност цариградских власти очитује се у три писма које

[10] Ibid., 84—9, 97—196.
[11] Ep. 27, 176.

[12] R. J. H. Jenkis, "The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore — Daphnopates", *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum* 75. *Geburtstag* (Хајделберг, 1966), стр. 292, 296.
[13] Theophanes Continuatus, VI, 15, стр. 405—9.

цар Роман шаље Симеону 925. и 926. године[14]. Њихов одлучан и ауторитативан тон више подсећа на Романов говор ујесен 924. године, него на молећиве и повремено плачљиве пасусе патријархових писама Симеону. Цар услове поставља на заповеднички начин: сва територија и сва утврђења која је Симеон освојио од 913. године морају бити враћена Царству; преузимање титуле „цара Ромеја" смешна је злоупотреба нечега што му не припада; што се онда, подсмешљиво пита Роман, не прогласи Господарем целог света, или сараценским емиром? Ако је већ реч о присвајању празних титула, пре би онда он, Роман, могао с разлогом да тражи да буде „цар Бугара", јер је, на жалост, Симеоновим прецима, дозвољено да се населе на византијској територији.[15] У ствари, Роман допушта Симеону ову ограничену титулу коју му је, као што смо видели, доделила намесничка влада 913. године. Обраћајући му се као „духовном брату", он тактички подвлачи да Симеонова титула василевс Бугарске, његовом народу доноси много више место у византијској заједници народа него што му је припадало за време Бориса, који је био задовољан што може да се уврсти у цареве „духовне синове". И тај је положај био подређен — духовно братство не подразумева политичку једнакост, већ само заједничку хришћанску веру.

После 924. године Симеон више није упадао у источну Тракију, али је његова војска и даље узнемиравала Царство у централним областима Балкана, где су Срби настојали да одрже, ма колико колебљиву, оданост Византији. Српског кнеза Захарију, образованог у Цариграду, вероватно је у зиму 920—921. године цар Роман поставио за владара. Међутим, поразила га је антивизантијска партија Србије и Захарија је одведен у бугарску тамницу. Три године касније поново га намећу Србима, али то овога пута чини Симеон. Захарија је по природи био склон Византији и чим је поново дошао на свој престо, прекинуо је односе са Бугарима и потврдио верност Византији. Симеон је одлучио да Србима одржи лекцију. У два напада опустошио је земљу толико да је Србија читавих десет година после тога личила на праву пустолину. Пошто се Захарија склонио у суседну Хрватску, бугарска војска је упала и тамо

[14] Romanus Lecapenus, *Epistolae*. ed. I. Sakkelion. *Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος*. I (1884), стр 658—66, II (1885). стр. 38—48 = *FHB*, VIII, стр. 298—314.

[15] Ibid., I, стр. 659.

(926), али је претрпела пораз од хрватског краља Томислава. Симеон се од овог ударца никад није повратио. Умро је од срчаног удара 27. маја 927. године. Његовом је смрћу поремећена равнотежа на Балканском полуострву. Јужне области опустошене су ратом који је готово без прекида трајао више од десет година, привреда је била у распаду, војска десеткована ангажовањем далеко од куће, племство је кључало од понижења а сељаштво од незадовољства. Следећих пола века, Бугарска више нема активну улогу у политици источне Европе.

Проучавање сукоба између Симеона и Византије наводи на неколико закључака који нам могу помоћи да боље разумемо природу односа Византије и земаља источне Европе. Пре свега, у очи пада улога која у овом сукобу припада титулама. Основни разлог за рат који је водила цела једна генерација, у којем су опустошени и градови и читаве области и изгубљени небројени животи, лежао је у Симеоновој амбицији да добије царску титулу, без обзира да ли би се односила само на његову земљу или би (а како се сукоб ширио тако је то све више желео) укључивала и одредницу „цар Ромеја". Симеонови захтеви и византијско реаговање на те захтеве заснивали су се на опште прихваћеном схватању у источној Европи у средњем веку да постоји само једна и јединствена хришћанска заједница народа са центром у Цариграду, у којој су, изван границе саме Византије, подређени народи који Царству дугују духовну али донекле и политичку оданост. Посебно место које је сваком народу додељено у овом „васељенском" друштву зависило је од неколико чинилаца: од тога до које мере је то друштво прихватило византијску цивилизацију, од политичке и војне моћи владара, од вредности услуга које владар лично и његови поданици могу да пруже Византији. Титула коју монарх једне земље добије од византијских власти говорила је о месту на које се одређена нација успела у међународној хијерархији. Титула цара (*василевс* на грчком, *imperator* на латинском, *цар* на словенском), без ограничења или само за одређену земљу, означавала је највиши подређени ранг у византијској заједници народа. За овом је титулом Симеон жудео, а званично је и добио 913. године. Изнад ње налазило се само врхунско место цариградског цара који је једини, као поглавар целе заједнице, имао право да себе назове *василевс* (а од почетка X века, и *аутократор)* Ромеја. Захтевајући

то звање, и преузимајући касније титулу на коју није имао ни законско ни историјско право — Симеон је у ствари желео да докаже да владар једног подређеног народа може да присвоји прерогативе свог врховног господара. Циљ му није био да установи властиту бугарску *василеа,* нити да се такмичи с Византијом, или да је истисне, већ да себе устоличи као ромејског цара у Цариграду. Николи Мистику и Роману Лакапину било је јасно да његове амбиције угрожавају темеље заједнице, од чијег је опстанка зависио и хришћански свет и цело човечанство. Византија је Симеонов захтев могла да прихвати само по цену властитог политичког самоубиства. Истини за вољу, Симеон је са својим хеленским образовањем вероватно могао да игра улогу византијског цара бар исто толико добро као Роман, син јерменског сељака; да је успео да освоји Цариград, можда би га — као и друге узурпаторе престола — прихватили византијски владајући кругови и, у том случају, вероватно би успео да Бугарску постави под политичко окриље Византије. Међутим, каква год да је византијска теорија, он је био владар једне независне и непријатељске земље, а ниједан страни владар није се до тада докопао царског престола. Штавише, како се јасно види из Николиних писама, Симеонов захтев да му се додели титула василевса Ромеја, непосредно је угрожавао положај Константина Порфирогенита, те према томе представљао „тирански" изазов законитој Македонској династији, којој су Византинци у X веку поклањали све више поверења. Показаће се касније да је овај проблем титула кварио односе Византије са другим народима источне Европе, посебно са Русима и Србима, јер су владари ових земаља, као и бугарски монарси, сматрали да то питање заузима централно место у њиховим политичким плановима.

Друго, Симеонови односи са Царством доказ су да земља може да буде у рату с Византијом, а да и даље упија плодове њене цивилизације. Као што смо већ видели, та непобитна околност да се Симеон истовремено бори против Византије и опонаша је, да пустоши њене територије и надгледа превод грчке књижевности на словенски, делимично се може објаснити природом његових амбиција. Бугарски владар који жуди за царским престолом у Цариграду очигледно жели да се поистовети с културном традицијом Византије, нарочито ако је већ по образовању „полу-Грк". У ширем смислу овај парадокс има корене у

приликама с којима се суочава владајућа класа сваке земље која улази у византијску орбиту. Што су образованији, тим више се труде да поприме оне привлачне и преносиве одлике византијске цивилизације — њену религију, право. књижевност и уметност. Истовремено, док у својим земљама установљавају напредније институције, ти владари све зорније чувају и увећавају културну и политичку аутономију своје државе. Проблем је како помирити васељенске тежње Византије и жудњу њених сателита да буду независни. Стога није чудно да је у источној Европи у средњем веку ово питање било стално присутно али и нерешиво. И, као што ћемо видети, због њега је у земљама византијског комонвелта, однос према Византији био сложен и двојан; повремено су се привлачност и одбојност налазиле у потпуној равнотежи.

И на крају, изход Симеонових ратовања с Византијом још једном доказује да захваљујући тадашњем одбрамбеном систему ниједна континентална сила није могла да освоји Цариград ако није имала и одговарајућу морнарицу. Као и многи други народи који су дошли из евроазијских степа, Бугари су и у средњем веку имали чудну одбојност према мору. Најближе заузимању Цариграда почетком средњег века дошли су они народи који су савладали технику пловидбе: Словени, Арабљани и Викинзи. Све док су Византинци надзирали воде које запљускују обалу Тракије — западну обалу Црног мора, Босфор, Мраморно море и Дарданеле — безбедни су били и Цариград и Византија. Византинци су тек у другој половини XII века своју превласт на мору уступили Италијанима. У том истом раздобљу Царство је изгубило и политичку власт у северним и средњим деловима Балканског полуострва.

Октобра 927. године потписано је примирје између Византије и Бугарске. На први поглед услови су изузетно повољни за Бугарску. Петар, Симеонов син и наследник, жени се Маријом Лакапином, унуком ромејског цара и византијска влада га признаје за „цара Бугарске". *Post-factum* је потврђен и Симеонов незаконити чин који је извео последњих година своје владавине, када је бугарског архиепископа уздигао у ранг патријарха. Међутим, ови ласкави уступци не могу да прикрију чињеницу да су Ромеји извојевали јединствену дипломатску победу над Симеоновим благим и анђеоским сином. Бугарски патријарх

само номинално није зависио од цариградског и Византинци су, изгледа, инсистирали да његово седиште не буде у Преславу, где би могао да подлегне неподобним притисцима бугарске владе, већ у далекој Силистрији, на Дунаву. Међутим, Петров брак с принцезом царског порекла подигао је међународни углед Бугарске, и стога се и није свидео расним чистунцима из Цариграда, на пример, Константину Порфирогениту, противнику праксе да се византијске принцезе удају за стране владаре. Такво понашање (осим у случају брака са франачким владарима) строго је осуђивао, као и продају свечаних одора и дијадема варварима, или предају грчке ватре потенцијалним непријатељима Византије.[16] Међутим, Маријин брак се може бранити политичким разлозима — византијска царица Бугарске, прекрштена у Ирину, у знамење мира који треба надаље да влада између њеног мужа и деде — гарантовала је даљи утицај Цариграда на двор у Преславу. Што се тиче Петрове титуле, „цар Бугарске", није она била ништа више од оне коју су Византинци, истина, под притиском, доделили његовом оцу. Као што смо видели, титула је означавала подређени положај у хијерархији заједнице народа, и њен је носилац морао да буде веран цару у Цариграду. Тако су бар Византинци замишљали. Њен значај за положај Бугарске после 927. године јасно је исказан у протоколима *Књиге о церемонијама*, коју је средином X века саставио Константин Порфирогенит. У том приручнику за византијски дворски церемонијал, крајње прецизно разврстане, налазе се формуле обраћања које цар користи у својој преписци са страним владарима.[17] Већ смо показали да ове формуле прате одређен политички образац и дефинишу ранг који је приписан њиховим насловницима у међународној хијерархији држава по византијском протоколу. У овом списку бугарски владар заузима часно, али ни у ком случају претерано високо, место — више од владара штићеника са Кавказа или народа који живе северно од Дунава, Руса, Печенега и Мађара, али ниже од франачких владара и багдадског калифа. Упада у очи и да је на том списку наведен као царев „духовни син" што казује да се Бугарска за једну степеницу спустила на хијерархијској лествици. Будући да више није представљала војну опасност по Византију, духовно „братство" даровано Симеону могло је да буде повучено, а Петар је требало да се задовољи својом титулом цара Бугарске. Положај духовног „сина" који га сада везује за Романа као што је и Бориса везивао за Михаила III, непорециво је знамење верности коју он и његови поданици дугују Византији.

[16] DAI, гл. 13, стр. 66—77.

[17] Constantine Porphyrogenitus, *De cerimoniis*, II, 48, ed. J. J. Reiske (Bon, 1829), стр. 686—92; cf. G. Ostrogorsky, "Die byzantinische Staatenhierarchie", *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII (1936), стр. 49—53.

Примирје с Бугарском прослављено је говором који је исте, 927. године на двору вероватно одржао Теодор Дафнопат, високи царски чиновник и аутор Романових писама Симеону. Тај говор садржи занимљиво тумачење односа Царства према Бугарској, односа које је тада преовладавао у званичним круговима у Цариграду. Аутор помиње „заједницу братске љубави и слоге" која сада везује Бугарску са Византијом; прави алузију на Симеоново крунисање за „цара Бугара" 913. године „помоћном дијадемом"; с презиром помиње „побуну" и „одметништво" које је изазвао насилним присвајањем царске круне ромејске, чином којим је „обезглавио Европу", односно увалио Балкан у велику невољу; хвали дипломатију патријарха Николе којом је „вешто обуздао и укротио" тог „дивљег вепра"; описује Симеонов сусрет с Романом 924. године; радује се што захваљујући Романовом разумевању за Петра Бугаре више не зову Скитима и варварима, јер је Бог „залечио оне делове *икоумене* који су растргнути и поново их спојио у нераскидиву целину."[18]

Пошто је Бугарска сведена на статус послушног сателита, Византија је брзо повратила власт над Србима. После Симеонове смрти, српски кнез Часлав побегао је из бугарског заточеништва, вероватно уз помоћ Византинаца, јер је одмах по повратку кући пожурио да се одужи Царству оданошћу која је трајала све док је он био на власти (односно најмање до 950) и због које, бар делимично, Константин Порфирогенит каже да је Србија „као и раније потчињена и у служби цара ромеја."[19]

Не знамо колико је суверенитет Византије оптерећивао Србе у том раздобљу до краја X века. Све што имамо као доказ византијског утицаја на балканске Словене у том периоду тиче се Бугарске; велики део тога расветљава многа питања.

[18] Jenkins, *The Peace with Bulgaria*, стр. 289—97.

[19] *DAI*, гл. 32, стр. 160.

У време владавине цара Петра (927—969) бугарско друштво на више начина одражава политичке односе Бугарске и Византије. И даље постоје антивизантијске снаге на бугарском двору — већ 928. године њени вођи, „Симеонови племићи" по тадашњим византијским хроникама,[20] изводе неуспелу побуну против цара. Међутим, старо бугарско племство које чини језгро ове партије брзо губи свој етнички идентитет и претапа се у словенски живаљ. Земља у целини, изморцварена Симеоновим ратовањима, више није способна за озбиљнији војни подухват, нити има доказа да остаци ове војне аристократије и даље носе паганску веру својих предака. Хришћанство је током последњих педесет година у Бугарској направило велики корак и његов утицај је још већи будући да се служба обавља на словенском народном језику. Првак хришћанства је цар, дубоко и страствено побожан. За његове владавине отвара се велики број манастира, од којих су многи задужбине краљевске породице и племића, а остали, посебно у забитим планинским крајевима Риле и Родопа, и у Македонији, испосничке ћелије појединих усамљеника, којима се касније придружују њихови ученици и ходочасници из свих крајева земље. У овим манастирима, о чијој ћемо верској и културној улози говорити касније, бугарским хришћанима постају доступне традиције византијског испосништва и духовности.

Подизање манастира широм бугарске државе омогућило је приступ хришћанства у унутрашњост земље и проширило обим његовог друштвеног утицаја. У прво време, византијски мисионари су деловали углавном по градовима и међу владајућим слојевима. Тек постепено, вероватно пред крај века, нова вера има видан утицај и на сељаштво, захваљујући све чешћој употреби словенске литургије и раду појединаца, попут св. Климента Охридског. У X веку рад сеоског свештенства добија подршку од манастира смештених у унутрашњости, у које становници околних села долазе на ходочашће. Међутим, главна упоришта нове вере и даље су градови и образовани слојеви друштва.

Неки историчари податке о „византизацији" бугарског друштва траже у привредним променама током X века, посебно у настајању великих имања на рачун малих поседа,

[20] *Theophanes Continuatus,* VI, 28, стр. 419.

и у све израженијој потреби сељака да код великопоседника тражи заштиту. Обе ове појаве биле су нашироко присутне у целом Византијском царству, те потоње владе, посебно влада Романа I, предузимају енергичне кораке да заштите ситне земљопоседнике од незаконитих присвајања од стране провинцијског племства. Опасно је, међутим, претпоставити да је ова тенденција ка „феудализацији" у истој мери присутна и у Бугарској у X веку, а још опасније је приписати то смишљеном опонашању византијског модела. Оно мало података с којима располажемо говори да у Бугарској све до друге половине XI века не расте број великих имања, нити економска зависност сељака од великопоседника, који су постигли да буду ослобођени пореза и јавних намета. Међутим, прва два елемента су се вероватно појавила још у X веку у североисточном делу земље, између Дунава и Балканског масива, где су географски привредни услови били повољнији за настајање великих имања, него у другим областима земље. Ову тенденцију вероватно убрзавају економска беда — резултат Симеонових ратовања — глад и куга после изузетно оштре зиме 927—928. која је у многим деловима Бугарске натерала сељаке да по ниским ценама земљу продају великопоседницима или да је трампе за храну.

Ова друштвена и привредна кретања можда нису била у непосредној вези са византијском праксом и њеним институцијама, али се не може рећи да уопште нису били повезани. Нови облици друштвене структуре и расподеле богатства проузроковали су сиромашење бугарског сељаштва због чега је, опет, средином X века избила снажна побуна против врховне власти цркве и државе. У тој побуни очигледан је антивизантијски призвук. Будући да је по својој природи ово опште, народно расположење, јасно је да се ратоборна опозиција увезеној византијској култури од Борисовог времена пренела из кругова војне аристократије на слој сељаштва. А сада треба да се позабавимо пореклом и почецима овог покрета.

Негде између 933. и 956. године цар Петар је примио писмо од цариградског патријарха Теофилакта Лакапина. Овај свештеник, један од синова цара Романа, само је потписао писмо; аутор је, како у тексту стоји, главни секретар патријаршије. Из садржаја је јасно да је бугарски владар претходно од патријарха тражио упутство на који

начин да поступи према јереси која се недавно појавила у земљи. Сазнајемо и да је из патријаршије упућен писмени одговор, али Петар, будући да му садржај није јасан, поново пише и тражи разумљивија и потпунија објашњења. Јамачно је био збуњен, као и Борис када је покушао да разабере Фотијево писмо, пуно увијене реторике замршене званичним језиком. У свом другом писму патријарх Петраословљава са „цар Бугарске", тактички наговештавајући њихову везу преко женидбе, и хвали његову правоверну ревност. Одговарајући бугарском цару на питање да ли „световне законе хришћана" треба применити и на јеретике, Теофилакт изјављује да је смрт правична казна за све оне који су упорни у свом греху, иако упозорава да не треба претеривати у суровости и да треба све да покуша не би ли их обратио блажим начином. Што се црквених казни тиче, патријарх препоручује свечану анатему против тврдокорних јеретика. У правилима која препоручује за ову сврху наведени су и основни греховি јереси: веровање у два вечна начела, добро и зло, где прво ствара светлост и невидљиви свет а друго таму, материју и људско тело, порицање Светог писма, јер припада царству таме, неверовање у физичку реалност Христовог оваплоћења и тврдња да брак и размножавање људске врсте треба осудити као закон ђавола. Патријарх ову јерес објашњава као „прастару" и „новонасталу" и дефинише је као „манихејство помешано са павликијанством[21]".

Тешко да је Петру патријархово друго писмо било јасније од првог: апстрактна терминологија, одређивање јереси према доктрини из које потиче, склоност ка клишеима и готово потпуно одсуство било каквих практичних савета — ништа од тога није било од велике помоћи бугарском владару у невољи која га је задесила. Али патријарх, боље речено његови теолошки саветници, успевају да бар на своје властито задовољство, одреде чиниоце те нове бугарске јереси. Повезивање са павликијанством има посебан значај. Павликијанска секта настала је у Јерменији и током VIII и IX века имала је доста успеха и тамо и у Малој Азији. Њене поштоваоце често су прогањале византијске власти не само због њиховог јеретичког учења, већ и стога што су били горопадни крајишници, често у савезу

[21] I. Dujčev, "L'epistola sui Bogomili del Patriarca Constantinopolitano Teofilatto", *Studi e Testi,* 232 (1964), стр. 88—91.

с Арабљанима, и стална напаст на источним границама Византије. У другој половини IX века њихова војна снага је била толика да су са својих упоришта на горњем Еуфрату ишли у напад према западу, све до Егејског мора и чак тражили предају целе Мале Азије. Међутим, 872. године војска Василија I напада њихова станишта у Јерменији и тера их у бекство. Основа учења њихова (осим осуде брака, што нису поштовали) заиста су се поклапала са оним што је Теофилакт навео. У свом ревном прикупљању присталица, Балкан сматрају плодним пољем за мисионарско деловање, у чему им, да човек не поверује, посредну помоћ пружају византијске власти. Покушавајући да пред Бугарима ојача северне границе Византије, цар Константин V 757. године насељава већи број тврђава у Тракији колонистима из Јерменије и Сирије, које довози из Ерзерума и Мелитине. Међу њима било је и павликијанаца који су, према једном византијском хроничару из IX века, проширили јерес по Тракији. Из ове трачке пограничне области, која је у време бугарско-византијских ратова стално мењала господаре, а преко многобројних заробљеника које је Крум прогнао одатле у разне области своје државе павликијанство се проширило по Бугарској. Најранији сигурни подаци о пропагирању ове секте у тим пределима датира из друге половине IX века, али је, вероватно, почело и раније. Можемо да претпоставимо да су захваљујући хришћанским елементима у свом учењу — посебно су обожавали св. Павла и тврдили да се учење заснива на његовом јеванђељу — павликијанци били у прилици да грчке и латинске мисионаре туку на њиховом терену. С друге стране, због свог огорченог и дуготрајног непријатељског става према византијском хришћанству од своје секте направили су сабирно место за Бугаре, противнике свега што долази из Цариграда.

Павликијанци су, међутим, патили од недостатка због којег нису ни постали прави вођи народног антивизантијског покрета. И поред свег њиховог успешног пропагирања и сакупљања присталица, почетком средњег века они представљају само групу странаца насељених на Балканском полуострву. Највероватније због тога њихове заједнице нису биле способне да до краја изграде властити лик и постану локални извори верског отпадништва и друштвене побуне. Ову улогу преузео је један други секташки покрет, потекао на Балкану — она „прастара" и „новона-

стала“ јерес чијег се ширења цар Петар толико уплашио и због тога обратио Цариграду за помоћ.

Тај нови покрет, који је патријарх одредио као мешавину манихејства и павликијанства, уистину је имао сличности с павликијанством. Што се „манихејства“ тиче, натешко да се с било каквом историјском прецизношћу може повезати с манихејским покретом који је цветао између III i VII века на Блиском истоку и у Средоземљу и из којег се родило павликијанство. Колико нам је познато, до почетка X века на Балкану више није било правих манихејаца. Одредница „манихејски“, коју тако често користе византијски свештеници, у неком општем значењу сродности, могла би да се односи на приличан број сличних учења. Стога је вероватно и Теофилакт користио исту реч да би објаснио крајњу моралну строгост коју с правом приписује бугарским јеретицима.

Та нова јерес, коју патријарх није одредио на прави начин већ само у односу на претходне, било је богумилство. Овај отпаднички покрет, најмоћнији у средњовековној историји источног хришћанства, име је добио по свом оснивачу, свештенику Богумилу (Теофилу), савременику цара Петра (927—969). Богумил је вероватно био и главни проповедник покрета на почетку Петрове владавине.

На овом месту не можемо дати никакав свеукупан преглед учења и историје богумилске секте. Пажњу треба да усредсредимо само на оне видове богумилства који су од значаја за предмет ове књиге: превасходно ћемо га посматрати као пример — најуспешнији у целом средњем веку — спонтаног народног покрета отпора обрасцима византијске културе које су владајући слојеви те земље у византијској орбити наметнули својим поданицима. Покрет је имао успеха пре свега захваљујући чињеници да његови вођи нису настојали (као бугарски бољари у IX веку) да обнове стари, пагански начин живота, нити да се силом одупру страној доминацији (као што су бугарски побуњеници покушали у XI и XII веку), већ су се византијском хришћанству супротставили на његовом властитом терену и с његовим оружјем, а то је, извучено из моралне поуке Јеванђеља, била тежња за личном праведношћу, жудња за друштвеном правдом и самилост над невиним паћеницима.

Међутим, богумилство уопште није било обичан покушај обнове правоверне цркве позивањем на хришћанске идеале. Сви подаци из тог доба, од којих већина потиче од непријатеља богумила, говори да су богумили проповедали космолошки дуализам сличан павликијанском. Бугарски свештеник Козма, који је негде око 970. године написао детаљан, живописан и изворни приказ самог покрета[22], јасно излаже: „Они кажу да све постоји по вољи Сатане: небо, сунце, ваздух, човек, цркве, крстови; све што потиче од Бога, приписују Сатани; укратко, мисле да све што се креће по земљи, живо и неживо, припада Сатани[23]“. За разлику од павликијанаца који су веровали у вечна начела, упоредна и истодобна, богумили су сматрали да је Сатана у зависном и подређеном положају у односу на Бога који је творац невидљивог света и људске душе. Богумили и павликијанци, међутим, на исти начин су постављали оштру разлику између Бога и начела Материје, и веровали су да се ова разлика очитује у људској природи, чија је душа божанског порекла а тело припада Злу. Са историјског становишта, богумилство због тога личи на изданак дуалистичког покрета који, преко својих павликијанских и манихејских показатеља иде у прошлост бар до гностицизма. Дуализам, који тежи да објасни порекло зла начелом које је супротно Богу, увек је био противан јудео-хришћанској традицији која поставља онтолошку везу између бесконачног и коначног (учвршћена божанским чином стварања, а у хришћанству, и оваплоћењем) и сматра да зло потиче од човековог непоштовања Божје воље.

Дуалистичку космологију богумила и павликијанаца њихови правоверни противници сматрали су апсурдном заблудом. У опширној полемичкој литератури коју су нам ови потоњи оставили, има само један писац који, упркос свом жестоком неслагању с богумилима, изгледа да је свестан да иза њихове маштовите метафизике вири изузетно горак људски проблем. Црква учи да је Бог извор свега савршеног и да је цео свет, појавни и непојавни, његово дело. Међутим, не мора човек да буде филозоф

[22] М. Г. Попруженко, *Козма Пресвитер, български писател X века* (София 1936) (Български старини XII): франц. прев. H. C. Puech, A. Vaillant, *Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre* (Париз, 1945).

[23] Popruženko, стр. 26; Puech, Vaillant, стр. 77.

да би схватио да је у нашем свету морално и физичко зло — патња, суровост, пропадање, смрт — присутно у изобиљу. Како онда Бог, Врховно добро, може бити узрок патњи и злу? Треба ли њега оптужити за ратове, епидемије, потлаченост сиротиње од стране богатих? Козма нам каже да се таква питања често постављају у Бугарској у X веку, и то не само у круговима јеретика: „много наших (на пример, правоверних)", пише он, „пита се: зашто Бог дозвољава Сатани да салеће човека?" Козма ово питање може да одбаци као „детињасто и производ нездраве памети[24]", али, судећи по његовим речима, на то питање мали број парохијских свештеника у то доба у његовој земљи има задовољавајући одговор. Формулисати питање на овај начин само по себи значи корак ка јереси, јер богумили имају одговор који је бар логичан и доследан — зло и бол саставни део су овог света, јер га је створио Сатана. Козмин кратки коментар осим људоког интересовања носи у себи још једно значење — богумилство је било способно да привуче прост народ, што је први, али не и једини знак да оно у X веку у Бугарској представља народни, сељачки покрет.

У првом тренутку можда смо изненађени, јер је хришћанство до тада већ учинило приличан продор у унутрашњост Бугарске, а његово учење очевидно је непомирљиво са дуалистичком космологијом богумила. Исто је толико очевидна, чак и највећим незналицама међу правоверницима, била и несагласност између цркве и осталих начела секташа, који су логична последица ове космологије — пошто су људско тело и материју сматрали ђаволовим делом, богумили су доследно порицали физичку реалност оваплоћења, одбацивали све свете обреде цркве, осуђивали обожавање крста, икона и реликвија и клонили се зграда које су коришћене за хришћанско богослужење.

Међутим, чак и на овом плану доктрине постоје додирне тачке између правоверја и богумилства које су вероватно утабале пут од овог првог ка потоњем. Богумили су тврдили да своје учешће заснивају на Новом завету који су домишљатом употребом алегорије прилагодили властитим дуалистичким и антисакралним назорима. И тако, према Козми, они држе да су два брата из приче о

[24] Popruženko, стр. 24; Puech, Vaillant, стр. 75.

блудном сину Христ и Сатана, као и да се Христово установљавање свете причести на Тајној вечери не односи на његово тело и крв, већ на Јеванђеље и дела апостолска[25]. Овај метод „двосмисла" и домишљатост с којом тумаче хришћанске свете књиге говори нам да је учење ове секте имало и спољни и унутрашњи езотерични вид, и да се овај унутрашњи преноси само релативно малој скупини посвећених. Због тог окултизма који је био исти и у богумилству и у другим дуалистичким сектама веома је тешко открити их и идентификовати, због чега су њихови правоверни противници били и застрашени и бесни. Штавише, иако су у богумилским редовима углавном били људи скромног положаја, сељаци, занатлије и трговци, њихови вођи су сигурно били образовани, а у понеком случају и врло способни теолози. Вероватно је највећи број потицао из редова свргнутих бугарских свештеника и калуђера.

Међутим, „представнике поретка у цркви и држави" највише је бринула чињеница да правоверност и јерес најчешће раздвајају магловити обриси на пољу етике и понашања. Морално учење богумила било је исто толико доследно дуалистичко као и њихова теологија — ако је материјални свет дело и посед Сатанин, природно из тога произлази да човек, да би се извукао из његове власти и сјединио с Богом, мора што је могуће више да избегава сваки контакт са светом пути, преко којег Сатана жели да овлада његовом душом. Отуда су богумили од својих следбеника (у ствари само „изабране" мањине посвећених) тражили потпуно уздржавање од сексуалног општења, од меса и вина. Изгледа да је готово кроз целу дугу историју секте ово правило строго поштовано, па су с разлогом богумили називани „највећим пуританцима средњег века". Можда су грчки и бугарски свештеници, суочени с јеванђелском привлачношћу богумилства осећали да управо овде лежи највећа опасност. С једне стране, средњовековној цркви је, у борби против разних врста дуализма, увек било тешко да у пракси направи разлику између правог и лажног аскетизма, између оправдане жеље да се заузда тело и онтолошке мржње према материји. С друге стране, из Козминог сведочења познато нам је да је у његово време граница између та два типа аскетизма често била врло танка. С извесном горчином он напада калуђере који

[25] Popruženko, стр. 26, 10; Puech, Vaillant, стр. 62, 77.

тврде да нема спаса за ожењене и оне који живе световним животом — то је „чиста јеретичка мисао“, буни се Козма[26]. Његов иронични приказ даје нам живописну слику страха правоверних противника богумила од њихове моралне строгости:

„По изгледу, јеретици су као јагњад, кротки, скромни и тихи, бледи од свог лицемерног поста. Не проговарају без разлога, нити се гласно смеју, нити су охоли. Људима се склањају с очију и споља гледано све чине да се уопште не разликују од правоверних хришћана... кад виде њихову велику понизност, људи мисле да су правоверни и да могу да укажу на пут спасења — прилазе им и моле их да им спасу душе. Као вук кад хоће да улови јагње, најпре спусте поглед, онда уздахну и понизно одговоре... Кад год сретну неког простог и необразованог човека, посеју кукољ свог учења, хуле на традицију и правила свете цркве[27].“

Правоверни су увек богумиле оптуживали за лицемерство. Делом због тога што је унутар секте постојао скривени ток тајног учења, а делом и због тога што су богумили тврдили да само они имају право да носе име хришћана. Тврдили су да је званична црквена хијерархија изгубила право на то због свог нехришћанског понашања. Козма каже да јеретици оптужују правоверно свештенство за лењост, пијанство и пљачку[28]. Насупрот њима, богумилски проповедници иду од села до села, каже, и носе књигу јеванђеља,[29] а с њом и своју поруку хришћанске скромности, чистунства и аскетизма.

Тако је богумилски покрет у првој фази своје историје стекао две одлике: с једне стране, учење му је било засновано на дуалистичкој космологији коју су на Балкан донели павликијанци са Блиског истока, а с друге, етичко учење, засновано на Новом завету, отелотворило је идеал „преображеног“ хришћанства, ослобођеног свих зала институционализоване и световне византијске цркве, хришћанства које тежи повратку чистијим и вишим врлинама

[26] Popruženko, стр. 58; Puech, Vaillant, стр. 106.
[27] Popruženko, стр. 3; Puech, Vaillant, стр. 55—6.
[28] Popruženko, стр. 4, 13; Puech, Vaillant, стр. 57, 64—5.
[29] Popruženko, стр. 25; Puech, Vaillant, стр. 76.

апостолског доба. У Бугарској, у X веку, имало је и трећи вид због којег је у народу још више стекло револуционарне чари. Покрет који не само да одбацује основне доктрине правоверне цркве, већ пориче црквену хијерархију, и, осудом брака поткопава основе породичног живота, у средњовековном друштву неизбежно прераста у побуну против световних закона. Козма пребацује богумилима што проповедају „да не пристоји човеку да ради и обавља световне послове“, и оптужује их за још озбиљнији злочин: „Они свом народу говоре да не слушају господаре, пребацују богатима, мрзе цара, подсмевају се старима, осуђују бољаре, оне који служе цару сматрају безвредним пред богом, и слугама забрањују да служе господаре[30]“. У овом кратком али речитом приказу лежи и коначни доказ да се богумили нису бунили само против црквених власти и хијерархијског устројства бугарског друштва, већ су, проповедајући и спроводећи грађанску непослушност, народ дизали на побуну против установљеног политичког поретка. На жалост, ни Козма нити било који други средњовековни писац ништа одређено не говори о практичном исходу богумилског друштвеног и политичког анархизма. Они сигурно нису проповедали ништа осим пасивног отпора држави. Примена насиља није била у складу с њиховим јеванђељским идеалима, а ни са њиховом дуалистичком теологијом. Сатана се не може победити материјалним оружјем које је сам створио да би заробио људску душу. По богумилима, материјални свет је неискупљив — они не желе да га измене, већ да из њега побегну. Спој друштвене једнакости и заштите сиромашних од богатих и моћних, не постоји у програму револуционарне политичке акције. То је само на људско друштво пренесен одраз њиховог уверења да постоји космичка борба добра и зла.

Због храбрости и упорности својих присталица, ова секта је за црквене и државне власти представљала још већу опасност. Теофилактов савет да се против јеретика користе методи убеђивања показао се непрактичним. Козма, који их боље зна, тврди да их је немогуће разуверити. Бугарска влада била је приморана да их, уз много насиља, тера у прогонство. Али Козма поштено признаје да је секта због тога постала још популарнија, јер „многи не знају каква је то јерес и мисле да они трпе због своје

[30] Popruženko, стр. 35; Puech, Vaillant, стр. 86.

правичности и у жељи да их Бог награди за окове и тамновање“[31].

Даљу историју богумилског покрета само ћемо повремено помињати у преосталом делу књиге. Овде треба напоменути да се из своје постојбине, вероватно Македоније, раширио по многим областима Византијског царства, кратко али веома упечатљиво био је у моди у Цариграду крајем XI века, опстао је у Бугарској (уз углавном засебну павликијанску секту) све до краја средњег века, на запад се проширио на Србију и Босну и, у другој половини XII века имао је велики утицај на патаренски и катарски (односно албинески) покрет у Италији и јужној Француској.

Успех богумилства у средњовековној Бугарској показује да се утицају византијске културе и институција у земљи која је ушла у орбиту Царства, може супротставити истим оружјем којим су Византинци ширили своју хегемонију. Три нам примера могу послужити да расветлимо ову тврдњу. Прво, најделотворнији преносници византијског утицаја у тек обраћене земље били су свештеници, и грчки и локални, на које се обично могло рачунати да ће у своју паству да улију оданост према цариградској цркви родитељки. Ни бугарско свештенство није било никакав изузетак — њихов вођа, бугарски патријарх, теоријски је имао аутономију, али и он је у извесној мери био потчињен цариградској патријаршији, а неколицина његових епископа вероватно су били византијски поданици. Иако га не можемо оптужити за антиклерикалну пристрасност, Козма нам пружа једну туробну слику стања у којем се налазе свештеници његове земље. Изгледа да су епископи у не малом броју богати земљопоседници и да су изгубили ону блиску везу са својим верницима у којима су људи као што је био св. Климент Охридски налазили своју праву снагу. Парохијске свештенике богумили су, као што смо видели, оптуживали за лењост, пијанство и проневере. Чак је и Козма, вероватно и сам свештеник, признао да су ове оптужбе тачне. У ствари, ишао је чак тако далеко да је свештенике сматрао одговорним за ширење јереси у Бугарској: „Одакле“, писао је, „потичу ови вукови, ти злочести пси, та јеретичка учења? Зар није све то због свештеничке лењости и незнања?[32]“ Исто тако, због оскудног живота, због свог одличног познавања Јеванђеља, свог одлучног нововерства и храбрости у прогонству, многим својим сународницима личили су на заступнике правог хришћанства.

[31] Popruženko, стр. 22; Puech, Vaillant, стр. 74.

Друго, показало је да је и монаштво, које се нагло развијало у Бугарској током X века, у византијским рукама представљало оружје са две оштрице. Нема сумње да су монаси значајно допринели културном животу земље, посебно у самом главном граду и његовој близини, и много су учинили, нарочито у јужним и западним областима, на покрштавању пагана. Укупна слика монаштва у тадашњој Бугарској, међутим, није била нимало поучна. Козма нам наводи монахе који, заборављајући на своју заклетву, живе нечасно, баве се трговином и пословима, оговарањем, па чак и као gyrovagi из западне Европе лутају наоколо под изговором какввог ходочашћа. Штавише, има их који су, прихвативши „манихејско“ веровање да је људско тело зло а брак препрека спасењу, сами упадали у замку јереси. И због тога је православље заражено дуалистичким доктринама. Козмина теза уперена је и против богумила и против злоупотреба тадашњег монаштва. Тако је верска институција увезена из Византије у рукама дуалистичких секташа постала оружје које је с доста успеха коришћено против византијске православне традиције.

Треће, богумили своја верска уверења и свој светачки углед користе да обезвреде византијску традицију на осетљивом пољу политичке теорије. Средиште ове теорије био је монарх који влада по божјем налогу. Највиши пример оваквог монарха био је цар, божји наместник на земљи. Византинци су, осим тога, били вољни да прихвате да известан део тог божанског налога јемчи и власт оних источноевропских владара чије су државе део византијског комонвелта и који у својим земљама владају као опонумоћеници цариградског цара. У Византији су сматрали да је ова теорија божанског порекла владарске моћи користан подсетник сателитским владарима на њихове верске и политичке обавезе према Царству. Бугари су одавно били навикли да свог монарха посматрају на тај начин. Још Омуртаг је себе описао као „владара по божјој заповести“. После покрштавања Бугара, Византинци су с времена на

[32] Popruženko, стр. 75; Puech, Vaillant, стр. 124.

време опомињали владаре Бугарске да су изабрани божанском одлуком. Тако и патријарх Теофилакт, у свом писму цару Петру поводом богумила, каже да његовом државом „управља Бог“[33]. Ово повезивање православног хришћанства са теоријом божанске монархије богумили нападају с изузетном жестином. Одбацујући поставку да институције које су дело човека могу да буду посвећене божанским овлашћењем, они „све који служе цару сматрају грешнима пред Богом“. Суочен са овим богумилским одбацивањем и духовне и световне власти, Козма се осетио позваним да их опомене на традиционално црквено учење о пореклу земаљске моћи: „цара и бољаре“, пише, „поставља Бог“[34].

Мало података имамо о политичким односима Царства и Бугарске у време Петра, осим током последњих година његове владавине. Пред крај X века, па све до 1018. године Бугарска опет има велики значај на северном хоризонту Византије. Као и у време Симеона, њихови односи обележени су ратовањем. Надугачко описани у средњовековним изворима, ови су ратови често описивани у модерним историјама. Из тог разлога, а и стога што нам не пружају много података о утицају Византије на Бугарску, осим на војном пољу, на овом месту биће нам довољан само њихов кратак преглед. Завршавају се једним изузетним војним трудом који је добио одговарајуће име „византијска епопеја“ и који је у раздобљу од педесетак година довео до поновног византијског освајања северног Балкана.

Убрзо после смрти своје византијске супруге, 965. године цар Петар, могућно под притисцима старе бугарске ратне странке, шаље изасланике у Цариград са захтевом да се исплати нова рата „данка“ који је део споразума из 927. године. Византија је управо ступила у период највећих војних успеха у својој историји. Нови цар, Нићифор Фока, који је недавно од Арапа освојио Крит, Кипар и Киликију, а ускоро ће поново заузети Антиохију, није уопште тајио своје дубоко убеђење да је Византија изнад свих осталих народа на земљи. Бугарски изасланици срамно су отпослати с поруком у којој је њихов цар описан као „кнез огрнут животињском кожом“ који би, уместо да

[33] Dujčev, “L'epistola”, стр. 88.
[34] Popruženko, стр. 35; Puech, Vaillant, стр. 86.

тражи данак, требало да призна византијског цара као свог врховног господара. Потом Нићифор премешта трупе на бугарску границу, али оклева да нападне земљу у којој су војске његовог претходника тако често страдавале у брдовитој унутрашњости, а посебно зато што му је војска још била заузета у Азији. Стога остаје при традиционалним методама византијске дипломатије: шаље посланике у Русију с огромном сумом новца и упутством да подмите руског владара Свјатослава да с леђа нападне Бугарску. Кијевски кнез спремно је прихватио; на челу велике војске он 967. године прелази Дунав — без помоћи Византије, будући да има одличну флоту — и заузима Добруџу. Страшно потучена, бугарска војска се повлачи у Силистрију.

Није прошло много времена, и цар је схватио да је његов дипломатски пуч пропао. Показало се да је посланик Калокир издајник и да је, вероватно са знањем Свјатослава, имао амбиције да се попне на царски престо. Што се кијевског кнеза тиче, по његовом понашању може се закључити да није ни намеравао да игра улогу царевог најамника. Као војни командант био је раван Нићифору. И опасно је био усмерен на Балкан. Одскочна даска за напад према југу требало је да буде Мали Преслав, близу делте Дунава. Према једном средњовековном руском извору, имао је намеру да овај град претвори у престоницу, јер се у њему, како је изјавио „стичу све добре ствари: злато, драгоцена свила, вино и воће из Византије, сребро и коњи из Чешке и Мађарске, крзно, восак, мед и робови из Русије“[35].

Заинтересованост руског владара за трговинске погодности доњег Дунава говори нам да Балкан више не сматра поприштем неке пролазне војне авантуре; ускоро ће му поглед бити уперен према Цариграду. Свестан да је својом дипломатијом створио чудовиште које више не може да обузда, цар Нићифор је хитно склопио мир с Бугарима. На срећу обе стране, у зиму 968—969. године Свјатослав се враћа кући на вест да Печенези држе Кијев под опсадом. Тешко је отети се претпоставци да су ове степске номаде позвали или Бугари или Византинци. Пошто је потукао Печенеге Свјатослав се пре следећег лета вратио

[35] Повесть, стр. 48; Cross, стр. 86.

у Бугарску. Сада је већ чврсто био усмерен на византијску територију. На путу ка југу освојио је Преслав, главни град Бугарске, и напао Филипопољ. До краја 969. године цела источна Бугарска била је у руским рукама, а Свјатослав је на челу огромне војске Викинга и Словена, у савезу са Печенезима и Мађарима, кренуо на Цариград. Нови цар, Јован Цимиск, покушава да преговара, а Свјатослав одговара тако што тражи огроман откуп за све византијске заробљенике и територију коју је освојио. Свој изазовни одговор завршава овим речима: „Ако Ромеји неће да плате, нека се повуку из Европе, која им и не припада, и нека се повуку у Азију; у супротном нема мира између Руса и Ромеја"[36]. Од Симеоновог времена ни један се варварски владар није усудио да се византијском цару обрати тако ужасним речима.

Царска влада више се није задовољавала, као у доба Романа I, да у Тракији води одбрамбену политику и да се ослања на непробојне зидине Цариграда. На срећу Византинаца, Јован Цимиск је, као и његов претходник, био велики војсковођа. До пролећа 971. године завршио је припреме за рат којим је намеравао да отера Русе са Балкана. Стратешки план био је конвенционалан, почивао је на брзини и изненађењу: копнена војска, предвођена оклопљеном коњицом и поткрепљена усавршеном опсадном артиљеријом, требало је да се упути од Адријанопоља преко Тракије и да освоји балканске кланце пре него што се Руси утврде у њему. У исто време, флота од преко три стотине бродова, од којих су неки били опремљени грчком ватром, отпловила је до ушћа Дунава да пресече повлачење. Ово укљештење је изванредно успело. Војска је прешла преко необезбеђеног балканског превоја и спустила се у равницу око Преслава. У априлу су царске снаге извршиле напад на бугарски главни град, који су Руси жестоко бранили. Од Преслава Цимиск је отишао на север до Силистрије на Дунаву, где се Свјатослав био ушанчио. На прилазу граду одиграла се велика битка у којој је византијска тешка коњица натерала у бекство руску пешадију. Опсада Силистрије трајала је три месеца. На крају су Руси исцрпљени од глади и очајничких борби, свесни да им је повлачење запечаћено ватром из византијских бродова који

[36] Leo Diaconus, *Historiae*, VI, 10, ed. B. G. Niebuhr (Бон, 1828), стр. 105.

су чували сваки прелаз преко Дунава и, како каже један тадашњи византијски писац, могли и сам камен да запале, затражили примирје. Свјатослав је напустио Бугарску и свечано се заклео да никад више неће напасти Византију нити било који њен посед на Криму. Заузврат је тражио храну за своје изгладнеле људе и безбедан пролаз кроз византијску поморску блокаду, као и обећање од цара да ће утицати на своје савезнике Печенеге да им не ометају повратак у Кијев. Цимиск је прихватио ове услове и потврдио трговинске повластице које су руски трговци раније уживали у Цариграду. После кратког сусрета на обали Дунава, двојица монарха су пошла својим кућама; Печенези су одбили налог византијског цара да пропусте Русе, и Свјатослав наилази на заседу крај дњепарских брзака; тада је и убијен — 972. године. Цимисков улаз у Цариград протекао је по традиционалном обрасцу царског повратка из победничког рата против варвара; био је пун верске и политичке симболике коју су Византинци обожавали у великим свечаним приликама. На капијама града у сусрет су му изашли највиши достојанственици цркве и Царства, певајући химне у славу цара, и пружили му круну и скиптар од злата и драгог камења. На позлаћеним кочијама у четворопрегу у којима се иначе вози цар, била је икона Богородице коју је он лично донео из Бугарске, а испод ње лежале су одоре и дијадеме бугарских царева. Док је поворка улазила у град, иза кочија јахао је цар на белцу, окићен свим царским обележјима, а иза њега је пешице ишао бугарски цар, Борис II, којег је Цимиск заробио у Преславу. У цркви Св. Софије византијски цар положио је сјајну круну Бугарске на високи олтар, као знамење првог ратног плена и захвалности. Онда је, пред сакупљеном гомилом у главном броду цркве, наредио бугарском цару да скине своја владарска обележја и доделио му византијску дворску титулу магистра. Само током једне године (971) Јован Цимиск постигао је војни тријумф којем нема премца у средњовековним аналима Балкана. Уклонио је руску опасност која је угрожавала опстанак Византије у Европи, поново утврдио северну границу на Дунаву и повратио територију коју су Аспарухови Бугари одузели од Византије још пре три века.

За време овог суровог рата Бугари су беспомоћно гледали две највеће војне силе источне Европе како се боре око њихове земље. Недовољно су нам познате мере

које је Јован Цимиск предузео да 971. године Бугарску укључи у административно устројство Византије. Изгледа да није било војне окупације и да је Византија само градила утврђења и доводила своје гарнизоне у веће градове источне Бугарске. На западу, у брдима и изолованим долинама Македоније, где ни Руси ни Византинци нису крочили за време рата, царска власт је била углавном номинална, па је и даље живела политичка традиција свргнуте бугарске државе. И управо на том месту су после Цимискове смрти 976. године четворица синова једног локалног македонског управитеља подигла побуњенички барјак. Најмлађи Самуило, искористио је грађански рат у Византији који је избио после смрти Јована Цимиска, и полако изградио државу чији је главни град најпре био на Преспанском језеру, а потом у Охриду. До краја века ова држава проширила се на већи део пређашње бугарске територије између Црног и Јадранског мора, уз Србију све до доњег тока Саве, Албаније, јужне Македоније, Тесалије и Епира. О пореклу Самуилове државе вођена је подужа расправа понекад замагљена анахроничним аргументима. Какву год улогу приписали локалном „македонском" елементу у његовом стварању, нема никакве сумње да се Самуило намерно поистовећивао са политичким и религиозним традицијама Симеонове и Петрове државе. Континуитет постаје очигледан када се Самуило, последњих година X века, прогласио царем и обновио бугарску патријаршију коју је Јован Цимиск укинуо. Иако нема података да Самуило себе није сматрао само бугарским царем, Византија је његов поступак оценила као побуну. Један тадашњи византијски писац помиње га као „бугарског тиранина"[37], и на тај начин га изједначава са најгорим побуњеником Симеоном.

Морало је да прође извесно време пре него што су византијске власти, заузете низом устанака побуњених војсковођа и повременим ратовањем с Арапима у Азији, биле у могућности да пуну пажњу посвете бугарској агресији пред којом се крунило све што је Јован Цимиск постигао на Балкану. Истина, та опасност и није изгледала тако неумитна као у време Симеона, јер је Симеон из својих утврда на североисточном Балкану стално водио војску на Цариград преко Тракије. Средиште Самуилове

[37] *Cecaumeni Strategicon,* прир. Б. Василевский, В. Ернштат (Санктпетерсбург 1896), стр. 65.

државе било је далеко од византијског главног града и она се природно ширила на исток до Егејског мора, на запад до Јадрана и на југ према Грчкој. Међутим, Самуилове победе биле су веома лаке: последњих година X века он без отпора улази у долину Темпи и прелази преко Тесалије, Беотије и Атике до Коринтске превлаке, преко које стиже на Пелопонез. Византијска војска га је потукла код Термопила (997), али је исте те године Бугарска заузела Драч. Освајање ове тврђаве и касније надирање на далматинску обалу довело је у опасност стратешки положај Византије на Јадранском мору. На северној обали Егејског мора Самуило није имао толико успеха, мада су сасвим довољно злокобни били и сами покушаји да освоји Солун.

Прва већа византијска контраофанзива била је 986. и кобно је окончана. Цар Василије II повео је огромну војску римским путем кроз Адријанопољ и Филипопољ и стигао под зидине Сердике. Међутим, опсада града није успела и кад је војска почела да се повлачи Бугари су се сјурили с планина и код „Трајанових врата" у Суки кланцу извојевали потпуну победу. Бедне остатке византијске војске, без коњице и опреме Самуило је прогонио све до границе са Царством.

Тек на самом крају века Василије II успева да своју енергију и војну силу усредсреди на оно што је сматрао својим главним задатком — коначно потчињавање Бугарске. У тај је посао сада уложио снагу ума и личности, ободрене политичким и војним искушењима из младости, и ону крајње педантну пажњу коју је обраћао свакој појединости и због које је стекао место међу највећим војсковођама у историји Византије. Његова стратегија имала је за циљ систематско покоравање оних области које је Царство морало да држи под својим надзором да би могло да доминира северним делом Балканског полуострва: долину између балканских планина и Дунава, и македонске висоравни. У овом подухвату служиле су га изванредно опремљене трупе и команданти свесни опасности подмуклих планинских кланаца када се војска креће на север од Тракије или са обале Егејског мора. После пажљиво испланираног похода, Василије је покорио северну Бугарску између 1000. и 1004. године освајањем Видина, Плиске, Великог и Малог Преслава. Одлучујућа битка за Македонију вођена је 29.

јула 1014. у кланцу Клидион, над долином Кимба Лонгон кроз коју протиче Струмица. Самуилову војску која је блокирала кланац из позадине су изненадили Византинци. Њих је цар послао преко Беласице, јужно од кланца. Иако је Самуило побегао, извршен је покољ над великим делом његове војске. Због Василијеве сурове одмазде ова битка убраја се у најнезаборавније битке у историји Балкана. Василије је наредио да се ослепе сви бугарски војници — а прича се да их је било четрнаест хиљада — осим по једног на сваку стотину који су остављени с једним здравим оком да би своје другове одвели пред бугарског цара. Када је угледао стравичну процесију, Самуило се срушио од срчаног удара. Умро је два дана касније, 6. октобра 1014. године.

На видику је био крај бугарске државе. Узалуд су два краткотрајна Самуилова наследника нудила покорност византијском цару: Василије је и даље методично покоравао Македонију. На вратима Охрида, 1018. године породица покојног бугарског цара понудила је предају. После последњег обиласка покорене територије, пошто је обавио посао, „бугаро-убица" (тако су га од тада поданици звали) отишао је у Атину где се, пре још свечанијег тријумфа од оног у Цариграду, у захвалност на победама, помолио Богородици Атинској у њеној цркви, Партенону.

Више није било државе коју су Аспарух и његови Бугари основали на Балкану три века раније и која је у неколико наврата, под Крумом, Симеоном и Самуилом, водила борбу против Византије за политичку превласт на полуострву. Укинута је њена аутономна црква, а територија је постала део царских провинција и укључена је у њихово управно устројство. Даље на северозапад, Срби, Хрвати и словенска племена на Јадрану сада су, иако под властитим кнежевима, признали врховну власт византијског цара. И тако, први пут после варварских најезди крајем VI века, цело Балканско полуострво је делом у пуноправном поседу Византије, а делом под њеним суверенитетом.

5.

ВИЗАНТИЈА И СРЕДЊОИСТОЧНА ЕВРОПА

Северна граница Византијског царства, установљена 1019. године после освајања Василија II, ишла је уз Дунав све до ушћа Драве, а потом упоредо са доњим и средњим током те реке. Северно од ове линије, од лука Трансилванских алпа до језера Балатон, налазила се територија коју Византија није успела да припоји, али је бар у средњем веку сматрала делом своје утицајне сфере. По данашњим оквирима, то би била трансилванска провинција Румуније, област Војводине у Југославији и велики део Мађарске. Још даље на север, с оне стране окуке средњег Дунава, у Словачкој и Моравској, налазила се територија за коју су се византијски државници живо занимали, и где су бар за извесно време успели да наметну утицај византијске културе. Разлог овом занимању делом је био идеолошки а делом политички. Византијски владари који су себе сматрали наследницима римских цезара, нису лако заборављали чињеницу да се држава тих истих владара некад протезала преко Паноније и трансилванске Дакије, као и да су у II веку римске легије ушле у Словачку и стигле на север све до подножја Карпата. На прекодунавску политику Византије утицала су хитна практична питања. Све од III века па до опоравка Царства у IX веку, територије с друге стране Дунава биле су прави узаврели лонац непријатељских племена која су вршила притисак на царски лимес. Готи, Хуни и Словени наизменично су прелазили и пљачкали Балкан. Упознати ове народе, спречити њихов напад дипломатским путем, укротити нагон цивилизацијским утицајем — то за Византију више није било питање империјалистичких амбиција, већ најобичнијег опстанка. Штавише, Балканско полуострво од памтивека је с територијом с друге стране Дунава везивала трговина,

па су и путеви најезди од средње и северне Европе до Босфора, Егејског и Јадранског мора, били у исто време и трговачки путеви. У тим околностима не треба да нас изненади податак о веома блиским везама Византије са средњом Европом све од V века. Потоња историја ових веза може се поделити у три фазе. Прва, у раздобљу од 550. до 650. године, налази се у сенци војног проблема Византије који настаје насељавањем Авара у Панонији. Друга се протеже кроз последњих четрдесет година IX века и обележава је мисија Константина и Методија у Моравској. Трећу и последњу фазу, која се протеже готово од 900. до 1200. године чине односи између Византије и Мађара.

Најмање знамо о првој фази. Међутим, јасно је да је долазак Авара на полуострво 567—568. довео до ближег контакта Византије са средњом Европом. Покушавајући да спрече упаде на Балкан од стране Авара, који су после пада Сирмиума 582. године постали посебно опасни, у намери да их припитоме и цивилизују, да ослободе трговачке путеве из средњоевропске равнице, Византинци су стално слали емисаре у Панонију. Уз изасланике понекад су ишли архитекти и уметници, и, вероватно, хришћански мисионари. Археолошки налази у садашњој Мађарској казују да је између Царства и Авара у VII веку постојала прилично жива трговина, да је византијски новац већ у шестом веку био коришћен на њиховој територији, и да су византијски уметници у послу који су ту обављали, покушавали да своју технику прилагоде укусу својих аварских наручилаца. Византијске трговце и занатлије у Панонију је јамачно привлачила количина злата која је била у оптицају а које је држава као данак платила Атили. Овај дипломатски труд Византије донекле је био успешан. Ираклијева мрежа савеза са Кувратовом оногурском државом, са Хрватима и Србима, и вероватно са Самом, представља завидно дело које је вероватно допринело поразу Авара под Цариградом 626. године. И поред свега Византија није успела да одржи свој утицај у Панонији, да покрсти Аваре, нити да своје северне границе сачува од надирања аварословенских хорди. Два века, између 650. и 850, средња Европа лежала је изван византијске орбите.

Тек у другој половини IX века византијска спољна политика постигла је велики успех у средњој Европи. Почеци овог подухвата били су скромни и једноставни, али је

његово дугорочно дејство имало изузетно велики значај за будуће односе Византије са народима источне Европе. Године 822. први пут се сазнаје да северно од горњег тока Дунава постоји словенска држава по имену Моравска. Њен оснивач кнез Мојмир проширио је првобитно језгро на средњу и доњу Моравску, на југ до територије између Дује и Дунава и на исток обухватајући поседе западне Словачке. Иако је номинално био поданик франачке царевине, прихватио је немачке мисионаре који су послати да земљу преведу у хришћанство. Његови наследници, Растислав (846—870) и Сватоплук (870—894) постепено су изградили државу која се простирала од јужне Пољске и горњег тока Одре до Дунава (а једно време чак до Драве), и од Чешке до источне Словачке. Византија је називала „Великом Моравском“.

Франачка надзорна власт и све већи притисци мисионара из Салцбурга и Пасауа наишли су на отпор у младој Моравској. Пре половине IX века земља се простирала на исток све до бугарске границе на Тиси и Растислав је из утврђења расутих по бреговима у свим крајевима земље ударио на франачку хегемонију. На ту његову жељу да буде независан Франци су веома брзо реаговали. Делом и у намери да оконча ову непослушност Растислава, Лудвиг Немачки склапа савез са бугарским владарем Борисом почетком шездесетих година IX века (о чему је већ било речи у једном од претходних поглавља). Суочен с опасношћу војног обруча, моравски кнез реагује истом брзином. Године 862. он шаље емисаре у Цариград. Највероватније су ти његови изасланици ишли са задатком да затраже политички савез са Византијом. На ову Растислављеву понуду влада Михаила III, којој је, као што смо већ видели, овај *rapprochment* између Бугарске и Франака уливао исто толико страха, одговара закључењем споразума са Моравском. Тај ће споразум, који је чврсто укљештио Бугарску, ојачати положај византијске владе две године касније, када је, предочивши сву своју силу, натерала Бориса да се одрекне савеза са Францима и прихвати хришћанство из Цариграда.

Ови политички преговори Византије и Моравске не помињу се директно ни у једном документу из тог времена. Међутим, међународни распоред снага у то време, и догађаји који следе, потврђују да су преговори завршени

формалним савезом између две силе. Средњовековне писце занима и један други вид Растислављевог посланства у Византију који ће се показати значајнијим од политичког. Растислав је од цара тражио да пошаље хришћанског мисионара који познаје словенски језик. Јасно је да то чини јер зна да немачки свештеници у Моравској делују као представници франачког империјализма. Нада се да ће му свештенство које познаје словенски језик, а одано је Цариграду, помоћи да увећа културну аутономију земље.

Цар је изабрао два брата из Солуна, Константина и Методија да предводе повратну мисију у Моравску. Већ смо помињали Константинов рад, његове интелектуалне особине, његове личне везе са водећим византијским ученим људима тог доба, и улогу коју је цариградски универзитет имао у његовом образовању и припремању за мисионара и дипломату. Браћа потичу из породице која има традицију државне службе: отац је радио у служби стратега солунске теме. Старији брат, Методије, био је на високом административном положају (могућно управника) једне словенске провинције Царства. Према томе, оба брата су по рођењу и одгоју били део византијског „establишмента", а по образовању део су главног тока традиције учености и писмености која се одвијала под окриљем владиних кругова у Цариграду. Обојица су ступила у свештеничке редове, Константин је зарећен у ђакона, а Методије је постао калуђер великог манастирског комплекса на Олимпу у Малој Азији. У Цариграду су високо ценили њихову спремност и искуство. Године 860, на пример, цар Михаило III и патријарх Фотије поверавају им важну политичку и верску мисију коју упућују у државу Хазара, северно од Кавказа. Када су изабрани да предводе мисију за Моравску, Методије је био игуман једног манастира на Олимпу, а Константин је подучавао филозофију у патријаршијској школи која је радила уз цркву Светих апостола у Цариграду.

Константин и Методије били су и лингвистички изузетно спремни да предводе ову мисију чији је један од циљева био и проповедање хришћанства Моравцима на словенском језику. Њихов родни град Солун у IX веку је био двојезичан, због присуства многобројних Словена који су живели у њему и због блиских веза становника Солуна са словенским заједницама у околини. Тако су и Кон-

Средњоисточна Европа почетком средњег века

стантин и Методије добро знали језик који су научили још у детињству. Један Методијев биограф из IX века бележи да је, наговарајући их да пођу у Моравску као његови изасланици, цар изнео следећи аргумент: „обојица сте рођени у Солуну, а сви Солунци говоре чистим словенским језиком“.[1]

Успех моравске мисије није зависио само од спремности појединаца који су у њу укључени да усмено проповедају хришћанство на домаћем језику, већ је Моравцима требало припремити и словенске преводе Светог писма и хришћанске литургије. Овим су се проблемом већ дуже бавили и франачки и византијски мисионари који су радили међу Словенима. У првој половини IX века Франци су због неколицине моравских обраћеника превели неколико хришћанских текстова са латинског на словенски и исписали их латинским писмом. Између осталог, ту су биле књиге правила крштења и исповести, Вјерују и божја молитва. И Византинци су се, изгледа, на исти начин потрудили док су радили као мисионари међу словенским поданицима, те су словенске верске изразе (а каткад и целокупне текстове) преписали грчким писмом, вероватно ишчекујући дан када ће ови туђинци бити довољно хеленизовани да разумеју грчко Свето писмо и литургију. Међутим, изван граница Царства, овај је проблем био још сложенији. Осим чињенице да велики број словенских гласова не може на одговарајући начин да се пренесе грчким писмом, код нових словенских нација које су се у IX веку стварале с друге стране северних граница Царства била је у извесној мери развијена политичка и културна самосвест, што се види из чињенице да су њихови вођи тежили да добију праве преводе Светог писма и литургије на властити језик. Таква је, бар, била изричита жеља Ростислава Моравског. А то је захтевало словенско писмо.

Византијске власти су одавно биле свесне тога. Михаило III је 862. године признао Константину да су његови претходници Теофило и Михаило II безуспешно покушавали да створе словенско писмо.[2] Тог се посла сада латио Константин и с успехом га обавио. Средњовековни

[1] *Vita Methodii,* IV, 8, ed. Grivec, Tomšič, стр. 155; Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Праг, 1933), стр. 386.

[2] *Vita Constantini,* XIV, 10, ibid., стр. 129; Dvornik, стр. 372.

писци кажу да за овај изум није требало много времена, и тврде да је писмо створено искључиво због моравске мисије и захваљујући Константиновом обраћању Богу за помоћ. Константин се и раније показао као врстан лингвист, али познато нам је и да је имао сараднике и ученике који су му помагали да обави овај посао. Вероватно су он и Методије, желећи да делају међу Словенима и пре 862, радили на састављању словенског писма више година пре него што су Растислављеви изасланици стигли у Цариград. Писмо које је Константин изумео пре поласка за Моравску, с обзиром на његово родно место и окружење у детињству, било је прилагођено јужномакедонском дијалекту из околине Солуна. Занимљиво је да су у IX веку различити језици словенских заједница били много сличнији међусобно него данас. Због врло сличног речника и синтаксе, говорни језик македонских Словена становници Моравске су разумели без тешкоћа.

Због своје природе, Константиново писмо изазива многе расправе. Најстарији словенски рукописи који су нам доступни, написани су двама различитим писмима — глагољицом и ћирилицом. Које је изумео Константин? Тешко би се о том сложеном и техничком филолошком проблему на овм месту могло говорити на одговарајући начин, али свакако треба рећи да је по готово једногласном мишљењу данашњих научника, Константин изумео глагољицу, док је такозвано ћирилично писмо, које носи његово потоње монашко име Ћирило, настало из покушаја Методијевих ученика, вероватно у Бугарској, да грчко унцијално писмо IX века прилагоде фонетским особеностима словенског језика. Глагољица је компликованије писмо. Многи филолози сада верују да је као извор послужила грчка минускула, док се за нека слова сматра да су настала адаптацијом семитског, а можда и коптског писма. У целини гледано, глагољица је изразито оригинално дело. С друге стране, осим око шест слова, ћирилица је само адаптација грчког писма. Међутим, због своје једноставности и велике сличности са грчким писмом којем по употреби и угледу није било равног у источној Европи, она је добила много већи историјски значај. До данашњег дана црквене књиге православних Словена — Бугара, Срба и Руса — писане су незнатно упрошћеним обликом ћирилице, а на њу се ослања и савремено писмо ова три народа. У средњем веку то су писмо прихватили и Румуни, те

су и њихове литургијске књиге писане и штампане ћирилицом све до пред крај XVII века. Међутим, стварање глагољице, без обзира на њену сложеност, без сумње представља дело првокласног лингвисте и зато Константин с правом стоји раме уз раме с највећим европским филолозима.

Пре него што је отишао из Цариграда, Константин је уз помоћ новог писма, за потребе литургије, превео избор поука из Јеванђеља. У византијској цркви јеванђелистар почиње првим стиховима првог поглавља Јеванђеља по Јовану, који се читају за време ускршње литургије: „У почетку беше реч, и реч је била с Богом и реч је била Бог". Њихове симболичне примењивости на предстојећи посао покрштавања Словена на њиховом властитом језику, свакако су били свесни и Константин и његов средњовековни биограф.

У јесен 863. године топло поздрављена од самог кнеза Растислава, византијска мисија стиже у Моравску. Пред њом су одмах стајала два задатка. Први је био верски и културни — Константин и Методије требало је да изграде темеље цркве на словенском језику на основу превода основних литургијских и библијских текстова и путем подучавања локалног свештенства. Други задатак био је политички и дипломатски — као изасланици византијског цара требало је да се споразумеју са франачким свештеницима који су у Моравској већ радили најмање пола века, као и са световним и црквеним силама које су их подржавале, са франачком царевином која је полагала право на политички суверенитет над државом Растислава, и са римском црквом, која је имала духовну надлежност над Моравском. Први су задатак врло брзо обавили. Литургијска се служба до тада одржавала на латинском, који Моравци готово уопште нису разумели. За кратко време, према речима биографа, Константин је на словенски превео „целу црквену службу, јутрење, часове, вечерње, бденије и службу божју."[3] Нема сумње да се Константинова словенска литургија, бар у почетку, ослањала на тадашњи грчки обред. Исто тако је вероватно и божја служба коју је превео била византијска литургија св. Јована Златоустог. Изгледа да је за потребе ове мисије Ћирила и Методија касније и латинска миса преведена на словенски, иако нам није познато у којим околностима — историја словенског римског обреда у средњој Европи врло је магловита.

[3] *Vita Constantini*, XV, 2, стр. 131; Dvornik, стр. 373.

Константинов превод литургијске службе и јеванђелистара поставио је основ новом књижевном језику заснованом на говорном наречју македонских Словена, обликованом по узору на грчки, и углавном црквеног карактера. Савременим научницима познат је под називом старословенски. Током времена његов је граматички опсег проширен, а речник обогаћен новим преводима Светог писма, грчке патристике и теолошких списа, византијских правних текстова које су превели Константин и Методије и њихови ученици, и оригиналним делима насталим на том језику. Међутим, у погледу језичке тачности и књижевне вредности, у развоју старословенског језика најуспешнија је била та најранија фаза. Константинови преводи одликовали су се пре свега својом ученом прецизношћу и песничким уживљавањем. Пошто је он тако добро преносио богату разноврсност грчког језика и синтаксе не оштећујући дух словенског језика, и пошто су разни словенски народи у то време још говорили релативно истим језиком, старословенски је постао трећи међународни језик Европе и заједнички књижевни језик народа источне Европе — Бугара, Руса, Срба и Румуна који су ушли у византијски комонвелт. Константин је, са братом Методијем, био не само највећи византијски мисионар међу Словенима, већ и оснивач једне културне традиције, истовремено и верске и књижевне и интелектуалне, у којој су на неки начин били измешани и византијски и локални словенски елементи. Ова сложена грчкословенска култура, чију ћемо природу и улогу размотрити у једном од наредних поглавља, постаће канал преноса византијске цивилизације на средњовековне народе источне Европе.

Византијска мисија била је суочена с једним још осетљивијим проблемом — присуством активног франачког свештенства у Моравској, које је љубоморно чувало своје повластице. Константин и Методије дошли су као изасланици у земљу на коју Византија није могла да полаже оправдано политичко или духовно право. Истина, дошли су на позив моравског владара, али је овај, и поред жеље да се осамостали, и даље био под јаким франачким притиском. Годину дана после доласка византијских мисионара,

864, војска Лудвига Немачког упала је у Моравску и успела да натера на крају Ратислава да се покори. Франачко свештенство није без разлога сматрало Константина и Методија уљезима у властитом мисионарском поседу. Даље, та словенска литургија, коју су Грци усађивали, свакако уз подршку Моравица, доводила је у питање литургијски монопол заснован на латинској миси, који су до тада имали Франци, а који су свакако знали и то да византијска црква, бар теоријски, прихвата да се грчка литургија преведе на стране језике. Моравска је, међутим, била део западног хришћанског света, а у западној цркви латински је дуго важио за једини законити језик богослужења. Стога и не изненађује да је франачко свештенство, осокољено силом Лудвига Немачког, било дубоко сумњичаво према мисионарској делатности и литургијском експерименту Константина и Методија. Било је јасно да византијска мисија у Моравској може да опстане само уколико обезбеди заштиту неке силе која је кадра да их подржи у сукобу са Францима. Будући да је географски далеко, а заокупљена размирицама са римском црквом, будући да је у току било покрштавање у Бугарској, није се могло очекивати да ће Византија успети да интервенише. Кнез Растислав је чинио све што је могао да помогне рад Константина и Методија, али му је слобода деловања била сурово ограничена војном снагом Лудвига Немачког. Само је једна сила могла овлашћено да интервенише у црквеним пословима Моравске, будући и сама довољно заинтересована за смањивање утицаја локалног франачког свештенства. Било је то папство. Папа Никола I постао је сумњичав према ширењу франачких мисија на исток и отвореним намерама бискупа из Салцбурга и Пасауа да изграде једну моћну немачку цркву у средњој Европи. Пошто му је била позната непокорност франачких бискупија, њихову је политику тумачио као опасност по врховна права римске Свете столице. Године 867. он шаље позив Константину и Методију да посете Рим.

Браћа су овај позив примила у Венецији. Неколико месеци пре тога напустили су Моравску да би неке своје ученике довели да се зареде. Спорно је да ли су намеравали да оду у Цариград или у Рим. Путујући према југу, неколико месеци провели су на двору словенског кнеза Коцеља крај Блатног језера у Панонији. Иако је Коцељ био политички вазал Лудвига Немачког, а у сфери духовног припадао надбискупу салцбуршком, с истим жаром као и Растислав пожелео је добродошлицу византијским мисионарима. Њега и педесетак његових поданика мисионари су подучили словенском писму. Слично моравском кнезу, Коцељ је очигледно желео да франачку хијерархију замени словенским свештенством, с обзиром да је у извесној мери осећао обавезу према византијском патријарху.

У Венецији су се Константин и Методије по други пут срели с организованом скупином латинских црквенодостојника који су се одлучно противили словенској литургији. Константинов биограф као да жели да наговести да је ово противљење било жешће и отвореније него отпор у Моравској. Локални бискупи, свештеници и монаси, каже он, навалили су на Константина „као гавранови на сокола", доказујући да се божја служба може држати само на три језика — хебрејском, грчком и латинском. Константин се томе противио проглашавајући ову доктрину „тројезичном јереси", што су његови ученици касније прихватили као полемички израз који су примењивали нападајући став својих противника. У потоњој распри, он уз велику речитост брани своје убеђење да су пред Богом сви језици једнако вредни и прихватљиви. Да би поткрепио ово мишљење, наводи четрнаесто поглавље Посланице св. Павла Коринћанима. Из следећих стихова његови су следбеници могли да извуку довољно доказа у одбрану словенске литургије.

„Јер који говори језике себе поправља, а који пророкује цркву поправља... Јер ако труба да неразговијетан глас, ко ће се приправити на бој? Тако и ви ако неразумљиву ријеч речете језиком, како ће се разумјети шта говорите? Јер ћете говорити у вјетар. Има на свијету Бог зна колико различитијех гласова, али ни један није без значења... Јер ако се језиком молим Богу, мој се дух моли, а ум је мој без плода... Али у цркви волим пет ријечи умом својијем рећи, да се и други помогну, него ли хиљаду ријечи језиком."[4]

У зиму 867—868. Константин и Методије стижу у Рим где их дочекује нови папа Хадријан II. Тешко да су могли изабрати повољнији тренутак да свој циљ бране пред Светом столицом. Папство је недавно добило духовну покор-

[4] *Vita Constantini,* XVI, 21—58, стр. 135—6; Dvornik, стр. 375—8.

ност бугарског владара Бориса, чија се земља граничила с Моравском. Стога је била основана нада да би цео словенски свет могао да потпадне под њихову непосредну власт. Штавише, браћа су у Рим стигла под најповољнијом заштитом: са Крима су донели посмртне остатке св. Климента, папе и мученика (за које се тада веровало да су прави); за протеклих пет година показало се да је њихов мисионарски рад међу Словенима био успешан; у многим деловима хришћанског света високо су их ценили и као евангелисте и као учене људе; имали су и јаку подршку словенских владара средње Европе, Растислава у Моравској и Коцеља у Панонији. Међутим, пред папом је била незгодна дилема будући да су свету службу држали на словенском, а не на латинском, као што је прописивао западни обред. Ако одобри ово одступање од утврђене праксе, можда ће ојачати центрифугалне силе унутар западне цркве; ако, пак, осуди рад двојице браће, можда ће надзор над моравским и панонским хришћанством морати да препусти франачким свештеницима. Одлука Хадријана II показује ону врсту далековидости и практичног духа коју налазимо у политици према Словенима код његовог претходника Николе I. Дао је пуну подршку раду Константина и Методија и посебном булом свечано одобрио словенску литургију.

Константин није много надживео овај крунски успех свог мисионарског рада. После кратке болести, умро је у Риму 14. фебруара 869. године. Неколико недеља пре смрти замонашио се под сада много познатијим именом Ћирило. На братовљев захтев сахрањен је у цркви Св. Климента. На самртној постељи св. Ћирило је преклињао брата да не попусти искушењу да се врати у свој манастир у Малој Азији, већ да настави с радом међу Словенима. Целог свог живота Методије је остао веран овој братовљевој последњој жељи. Пошто се посаветовао с кнезом Коцељом, Хадријан II га је поставио за надбискупа панонског и папског изасланика међу словенским народима, обновивши том приликом давно замрлу бискупију у Сирмијуму. Методије је имао јурисдикцију у Панонији, Моравској, Словачкој и могућно једном делу Хрватске. Међутим, баш у том тренутку политичка ситуација у средњој Европи имала је један критичан преокрет који је угрозио целокупну будућност словенске цркве какву су били смислили папа, Методије, Растислав и Коцељ. Године 870. нећак кнеза Растислава, Сватоплук, преузима власт у Моравској, Растислава затвара, и објављује врховну власт Лудвига Немачког. Тако се, стигавши у своју нову мисионарску епископију, Методије нашао без једног од главних подржавалаца. За његово хапшење побринуло се франачко и баварско свештенство које је сматрало да је Методијева нова јурисдикција угрозила њихово право првенства у Панонији и Моравској. Оптужен као узурпатор епископских права од стране бискупског синода, одржаног вероватно у Регенсбургу, Методије је затворен и послан на две и по године у Швапску. Тек је 873. године нови папа, Јован VIII, чувши за Методијева испаштања, приморао Лудвига Немачког и баварске бискупе да га пусте.

Наредних дванаест година Методије је радио на подизању своје словенске цркве у средњој Европи. Положај му је био изузетно тежак. Требало је истовремено да се бори с три велика проблема: Франциma, моравском владом и папством. Франачко свештенство је чинило све да подрије његов ауторитет — уз презрење према његовој архиепископској моћи и тврдоглаво противљење словенској литургији сада се нашла и теолошка оптужба, коју су гласно изражавали и у Моравској и у Риму. Франачка црква је до тада већ потпуно прихватила доктрину *filioque,* по којој Свети дух не произлази само од Оца (како стоји у Никејској догми) већ и од Оца и од Сина. Иако римска црква ову доктрину није формално прихватила све до XII века, примењивала је неслужбено. Византијска црква је била изразито против *filioque,* делом зато што је свако мењање праве вере изричито забрањивао васељенски сабор, а делом и стога што је веровала да је то теолошки погрешно. Упркос свом положају папског изасланика, Методије је заступао византијске ставове и ову је доктрину, прихваћену од стране њему подређеног франачког свештенства, сматрао јеретичком. У средњовековном разилажењу византијске и римске цркве, *filioque* ће постати основно теолошко питање. Ако се сетимо, оно је већ постављено 867. године, када је патријарх Фотије оптужио Латине за ширење ове доктрине у Бугарској. Сада је у Моравској, између 879. и 885. поново избило и Методију загорчало последње године живота.

Друго, млака подршка кнеза Сватоплука Методију је представљала запреку. Пошто се побунио против Лудвига Немачког, па чак и победио у борби, нови моравски владар

је почео све више да се ослања на франачко свештенство. Припајање великог дела Паноније говори да је тајио амбиције да истисне Франке као главну политичку силу средње Европе. Њему про-византијска политика његовог претходника није била потребна.

Треће, Методије је тада схватио да Рим губи интересовање за словенску литургију. Као да је папство било све мање склоно да, зарад ове литургије, ризикује неки већи сукоб са франачком црквом. Међутим, иако је ставио привремену забрану на словенску литургију, Јован VIII је и даље подржавао Методија. У једном писму Светоплуку, 880. године, он као и Константин у расправи са заступницима „тројезичне јереси" у Венецији, чврсто брани коришћење народног говора у литургији.

„Свакако није ни против вере, нити против доктрине да се миса пева на словенском језику, нити да се (на том језику) чита свето Јеванђеље или света проповед из Новог или Старог завета ако је добро преведено и протумачено, нити да се пева служба, јер Он који је створио три главна језика хебрејски, грчки и латински, створио је и остале и Своју славу и хвалу."[5]

Ово је, међутим, остала последња средњовековна папска изјава у прилог словенској литургији. Наследници Јована VIII, забранили су је окренувши леђа политици коју су увели Никола I и Хадријан II.

Све усамљенији, Методије се окренуо својој византијској отаџбини за помоћ. Његови су непријатељи у Моравској били толико осветољубиви да су покушали да га оделе од тог последњег извора подршке. Према Методијевом биографу, ширили су застрашујуће гласине тврдећи да је он пао у немилост у Цариграду. „Цар је", говорили су, „љут на њега, и ако га се дочепа, неће умаћи жив."[6] Могућно је да су његови односи с византијским властима покварени пошто је прихватио високу духовну службу од папства, посебно између 870. и 877. године, када су римска и цариградска црква још биле у сукобу јер је папа одбио да призна именовање Фотија за патријарха. Међу-

[5] *PL*, 126, 906.
[6] *Vita Methodii*, XIII, 1, стр. 163; Dvornik, стр. 390.

тим, у овом су случају гласине које су Франци ширили биле лажне. На позив Василија I, Методије је 881. године отпутовао у Цариград. Могућно је да се са овим путовањем сложио и папа Јован VIII, сада већ измирен са византијском црквом. Његов нам биограф говори да су га цар и патријарх Фотије топло примили и да је пре повратка у средњоевропску епископију у Цариграду оставио два своја ученика, једног свештеника и једног ђакона, и црквене књиге преведене са грчког на словенски. Методијева посета Цариграду — прва откако су он и брат пошли у моравску мисију двадесет година раније — можда је била и по жељи византијских власти да би са њим размотрили проблем покрштавања словенских суседа. То је питање забрињавало и Василија I и Фотија и сматрали су да у мисионарским подухватима с друге стране северне границе треба користити словенску литургију. Методијев поклон цару у виду два ученика и словенских литургијских књига, као и накнадно послата група ученика (које је из ропства у Венецији избавио посланик Василија I)[7] јасно доказује да је византијска влада прикупљала свештенике са знањем словенског и књиге на словенском с намером да их употреби у Бугарској, а вероватно и у Србији и Русији.

После повратка у Моравску, Методије је остатак живота посветио превођењу. И раније је помагао Константину да на словенски преведе грчку литургијску службу и Нови завет. А сада је, уз помоћ двојице ученика, преводио канонске књиге Старог завета, изабране списе грчких отаца и Номоканон, византијски приручник канонског закона и царских едиката који се тичу цркве. То је врло згодно допунило прилагођени превод Еклоге, византијског приручника за приватно и кривично право који је по некима Константиново дело. И тако су у току двадесетак година Константин и Методије нову словенску цркву у средњој Европи опремили преводима на народни језик свих главних црквених служби и Светог писма, и преводима и адаптацијама византијских правних текстова, и верских и световних.

Измучен сплеткама франачког свештенства, Светоплуковом небригом и равнодушним односом Рима, св. Методије умро је у Моравској 885. године. После његове смрти, мо-

[7] ВК, стр. 119

12

равске власти ухапсиле су његове најбоље ученике, Горазда (Словена из Моравске, којег је именовао својим наследником), Лаврентија, Климента, Наума и Агеларија. Последњу тројицу потом су протнали из земље.

Следбеницима Ћирила и Методија можда је те трагичне зиме 885-6. изгледало да дело њихових учитеља пропада и да су словенска литургија и нова словенско-византијска култура коју су створили осуђене на уништење. Међутим, требало је више од два века да се из средње Европе избришу трагови њихових дела — што непорециво говори о њиховој виталности и о томе до које мере су била прихваћена у народу. Обесправљена у Моравској, словенска литургијска и књижевна традиција вероватно је уточиште нашла у скривеним манастирима у моравским и чешким шумама. Још један ударац стигао је пошто су Мађари уништили Моравску државу почетком X века, мада постоје подаци да је опстала и у неким деловима нове мађарске државе. У Чешкој, која је припадала Сватоплуковој држави, а после његове смрти франачкој царевини и, око 926, војводама саксонским, књижевност на старословенском и словенска литургија римског обреда опстале су раме уз раме са латинским хришћанством још читава два века. Према поузданим чешким изворима, сам Методије крстио је првог хришћанског војводу Чешке, Боривоја. Верује се да су његова жена Људмила и њихов унук св. Венцеслав, чешки кнез (920—929) били покровитељи словенских свештеника и литургије на народном језику. Водећи центар словенско-византијске традиције у XI веку је био бенедиктински манастир Сазава поред Прага, верска и културна установа међународног угледа, блиско повезана са манастирима у Мађарској и Русији. Тек је крајем XI века римска политика централизације и језичке уједначености успела да искорени ову културну традицију у Чешкој. Велики успех мисије Ћирила и Методија огледа се и у томе што је захваљујући њој Чешка два века била у орбити грчко-словенске културе, и што је на тај начин византијска цивилизација досегла најудаљенију тачку у ширењу на север, западно од Карпата.

Продор традиције Ћирила и Методија у темеље северно и јужно од пређашње Моравске државе не може се прецизно доказати. Било је покушаја да се докаже како је све до XI века опстала у јужној Пољској, у областима око

Кракова и горњег тока Висле, које су такође припадале Сватоплуковој држави. Ови подаци, међутим, нису утемељени и, мада је могуће да су словенска литургија и утицај грчког хришћанства опстали на том месту и после пропасти моравске државе, нисмо овлашћени да то потврдимо. Ништа боље податке немамо ни о утицају ове традиције у Хрватској и Далмацији. Они опипљиви трагови које налазимо на далматинској обали у X и XI веку говоре да се у време моравске мисије ширила на југ преко Драве и Саве, као и да су неки Методијеви ученици вероватно побегли у Хрватску после његове смрти. Ово је, међутим, само хипотеза. На западном Балкану, словенска литургија и глагољичко писмо у прво време као да су били ограничени на територију византијске теме Далмације, у коју су могли бити пренети и из Македоније. Године 925. далматинско свештенство окупљено на Сабору у Сплиту издало је на папин захтев декрет о забрани употребе словенске литургије, осим у оним крајевима где није био довољан број свештеника који су знали латински.[8] Све више се доводи у питање став пређашњих хрватских историчара који су у словенској литургији видели симбол отпора њиховог народа латинизацији; легендарни бискуп Гргур Нински, који је учествовао на сабору у Сплиту и кога је народна традиција, изгледа, грешком прогласила првaком глагољичке традиције, сада поприма веродостојније димензије. Могућно да далматинско свештенство није обраћало велику пажњу на папску забрану, могућно да је доста слободно тумачило — и после више од сто година за хрватско становништво служила се словенска литургија. Изгледа да није била делотворнија ни друга забрана проглашена на новом сабору у Сплиту (око 1060), којом се не дозвољава заређивање Словена у свештеничке редове „осим ако знају латинско писмо“. Византија је 1069. године хрватској држави уступила административну власт (али не и суверенитет) над Далмацијом, па је на тај начин словенска глагољичка традиција постала део културног наслеђа хрватског народа. Између XIV и XVI века била је изузетно плодна, а ни данас није искорењена. Словенска литургија римског обреда и данас се служи у обалским градовима: Поречу, Пули, Ријеци, Сењу, Задру, Шибенику и Сплиту, и на острвима Крку и Хвару. Мисали штампани глагољичким писмом коришћени су у црквама ових бискупија све

[8] D. Farlati, *Illyricum sacrum,* III (Венеција, 1765), стр. 93—7.

до 1927. године. Данас мало ко зна ово писмо, па је текст мисе, осим канона, преписан латиницом.

Са становишта ове студије, очување традиције Ћирила и Методија у Чешкој и Далмацији сасвим је маргиналног значаја. Главни задатак спасавања словенског народног хришћанства обавили су, као што је познато, Бугари. Пруживши уточиште неколицини водећих Методијевих ученика и подршку раду Климента и Наума у Македонији и Преславу, Бугари су обогатили своје културно наслеђе и пренели га другим народима источне Европе.

На овом месту треба да поменемо још један бугарски допринос овој традицији. Моравска мисија користила је глагољичко писмо које је изумео Константин-Ћирило. На земаљској скупштини Бугарске, која је сазвана 893, одлучено је да се и званично прихвати „ћириличко" писмо. Некако у то време изумео га је, вероватно у Бугарској, један Методијев ученик (а можда и више њих) и имало је двоструку предност — било је једноставније од глагољице и јако је личило на грчко писмо које је Бугарима било много ближе него Моравцима. Међутим, потпуно избацити глагољицу било је тешко изводљиво — она је са собом носила и углед творца, Константина, кога су дубоко поштовали његови ученици; будући да је послужила за превођење Светог писма и литургије, стекла је свете одлике које је требало сачувати да би се обезбедио божји благослов над словенском писменошћу. Вероватно је стога глагољица, уз ћирилицу, опстала на Балкану неколико стотина година. Значајно је и то да је 893. ћирилица прихваћена у владиним установама и дворским школама у Преславу, али је глагољица и даље негована — бар до пред крај XII века — у географски удаљеним и културно конзервативнијим македонским школама које је основао Климент.

На крају бисмо могли поставити два општа питања у вези са мисијом Ћирила и Методија: зашто је утицај византијске цивилизације у земљама „Велике Моравске" — пре свега Чешкој, Моравској, Словачкој и западној Панонији — био релативно кратког века? Докле су византијске власти давале активну подршку раду ове мисије? На прво питање има свакако више одговора. Географски, Моравска је далеко од центара Царства, па су византијски државници онај неопходни притисак могли да врше само уз сагласност моравских владара. Једини владар који је активно сарађивао са Византијом, кнез Растислав, свргнут је 870. Срушивши моравску државу и настанивши се у Панонији, Мађари су заболи један страни клин дубоко у словенску територију која се пружала од Пољске и Чешке до Балкана, и тако још више одвојили Византију од преосталих средњоевропских центара у којима се одржавала традиција Ћирила и Методија. Пошто је Лудвиг Немачки победио Растислава 964. године, политичка равнотежа у том делу света постала је још неповољнија по Византију. Показало се да су наследници Растислава неспособни да се одупру франачкој решености да наметну своју власт Словенима на средњем Дунаву и у Чешкој, који би, иначе, могућно одржавали везе са грчком црквом преко центара учења и духовности Ћирила и Методија. Тако је Моравска гурнута у орбиту баварског војводства, а касније саксонских краљева у Немачкој. До средине X века Византинци као да су изгубили интересовање за словенске земље северно од Паноније и на средњем Дунаву. У делу *De Administrando Imperio*, које садржи много тачних података о северним суседима Византије, пређашњим и тадашњим, Константин Порфирогенит посвећује Моравској само једно кратко и магловито поглавље. У ствари, успео је да саопшти само то да је кнез Сватоплук „неустрашив и страшан према суседним народима", и да су Мађари „сасвим упропастили (Моравце) и заузели њихову земљу"[9]. Ова се очигледна незаинтересованост за земље које су некад представљале далеку, али значајну предстражу византијске мисионарске делатности може објаснити и прешнијим обавезама на северном фронту. Између 913. и 927. године Византија је била увучена у борбу на живот и смрт са Бугарском. Нешто касније византијски државници озбиљно су били забринути због сталних упада Мађара на Балканско полуострво. Као што ћемо касније видети, велики део византијске дипломатске активности на северу у X веку био је усмерен на склапање савеза са степским номадским племенима која се спуштају до Црног мора и на одбијање опасних руских најезди.

[9] *DAI*, гл. 41, стр. 180.

Постепено слабљење културних веза између Византије и Чешке поставља проблем који се налази и у нашем другом питању: колико су далеко царске власти биле спремне да иду у давању подршке словенској литургији. Можда ће помоћи ако проблем ставимо у шири контекст и упитамо се какав су однос према раду Ћирила и Методија имали влада, црква и јавно мнење Византије.

Нема сумње да су циљеви моравске мисије били у пуној сагласности са спољном политиком царева Михаила III (842—867) и Василија I (867—886). И њих и њихове владе живо је занимао словенски свет с друге стране северних граница Царства и били су спремни, зарад своје политике у овим крајевима, да обуздају динамичне снаге које је у византијском друштву ослободило недавно окончавање кризе иконоборства. По решавању ове кризе и црква је ојачала и ујединила се, а мисионарска активност, сада више повезана са циљевима источно-римске дипломатије, запловила је водама непревазиђеног жара. Шездесете године IX века у том смислу представљају раздобље изненађујућих постигнућа: за само десет година хазарски владар из јужне Русије наговорен је захваљујући добро обављеном послу византијских изасланика, да убудуће заступа политику толеранције према својим хришћанским поданицима; Константин и Методије послати су у Моравску; Бугарска је покрштена; отпочело је покрштавање Срба; патријарх Фотије, организатор свих ових мисија, могао је 867. године да објави да су Руси своје незнабоштво заменили хришћанством и кратко време пре тога прихватили епископа из Цариграда. Словенска литургија на народном језику постала је оруђе ових мисионарских подухвата. Михаило III био је свестан свих њених могућности — у једном писму Ростиславу Моравском, које је вероватно поверио Константину и Методију пре одласка из Цариграда, у вези са новоствореним словенским писмом, пише: „Прихвати дар драгоценији од злата и сребра од драгог камења и пролазног богатства... да и тебе могу да уброје у велике народе који славе Бога на свом властитом језику.“[10] И Василије I је на исти начин био свестан вредности традиције народног језика: већ је наведено да је активно подржавао и Методија и његове ученике.

[10] *Vita Constantini*, XIV, 16, 18, стр. 129; Dvornik, стр. 373.

Ова „словенофилска“ политика византијске владе у току друге половине IX века обично се наводи као доказ о језичкој слободи и културној трпељивости византијског хришћанства. Те особине модерни историчари узимају као пример за углед када говоре о римској цркви која у средњем веку намеће латински западном хришћанском свету. О томе свакако има много тога да се каже. У принципу, Византинци, становници једног Царства које је тврдило да је светско, признавали су право сваког народа да божју службу обавља на свом језику. Стога је и св. Јован Златоусти, у проповеди одржаној у Цариграду, изјавио да га радује што готска заједница у граду литургију пева на свом језику, и објавио је право сваког варварског народа на чланство у великој хришћанској породици: „Поучавање рибара и номада“, победоносно је изјавио „сија на језику варвара још сјајније од сунца.“[11] Ову проповед хришћанског оца у Византији нису заборавили, а могућно је да је на њу мислио и Константин-Ћирило када се залагао за једнакост језика пред противницима словенске литургије у Венецији: „Зар киша која долази од Бога не пада једнако на све људе? Зар сунце не сија на сваког подједнако? Зар не дишемо сви једнако исти ваздух?“[12] Византијски црквенодостојници добро су знали, а повремено и јавно признавали, да се законитост не-грчке литургије одавно поштује у источном хришћанском свету. Константин је свакако знао шта говори, када је у свом венецијанском говору навео пример неколико народа који су, по речима његовог биографа, „писмени и бога славе сваки на свом језику“.

И пошто изрекнемо све хвале Византинцима због њихове спремности да не-грчке језике приме у друштво светих литургијских језика, морамо погледати и другу страну медаље. Упркос свом уверењу да је Царство наднационално и универзално, Византинци су били јасно и нападно свесни јаза који постоји између њих и „варвара“. Можда су заиста мислили, понекад можда само говорили, да „те ниже врсте без закона“ које живе окружене мраком изван међа васељене престају да буду варвари чим постану хришћани и признају цареву врховну власт. Међутим, никад нису потпуно изгубили онај умни приступ,

[11] *Homilia* VIII, *PG* 63, 501.
[12] *Vita Constantini*, XVI, 4, стр. 134; Dvornik, стр. 375.

наслеђен од старих Грка, који појам „варварина" повезује са непознатим језиком, неразумљивим и непријатног звука. Ова дата надмоћ грчког над свим осталим језицима сама по себи се подразумевала у свести највећег броја образованих Византинаца. С особеном и одбојном умишљеношћу, писци поносни на елегантни стил своје прозе, на пример, принцеза Ана Комнина и архиепископ охридски Теофилакт, сматрали су се обавезним да од својих читалаца траже опроштај што ће с времена на време поменути које име „варварског" порекла. Неки су језички чистунци чак и на латински гледали с презиром — тако цар Михаило III, онај исти који је Константина и Методија послао у Моравску, у писму папи изјављује да је латински „варварски и скитски језик".[13] Почетком XIII века Михаило Хонијат, учени атински митрополит, тврди да ће пре магарац опазити звук лире и балегар намирисати парфем, него што ће Латин схватити склад и љупкост грчког језика.[14]

Због оваквог односа према не-грчким језицима, који се не јавља баш увек у овако погрдном облику у делима других византијских писаца, неким је сународницима Ћирила и Методија вероватно било тешко да у целости схвате њихов јуначки подвиг са словенским језиком. И има доказа који казују да су у време стварања словенског писма неке утицајне цариградске личности испод ока гледале на тај језички и литургијски експеримент. Према Константиновом биографу, цар Михаило је сматрао да је превод византијске литургије на неки страни језик одступање од утврђене традиције, а и сам Константин се плашио да ће због примене свог изума бити оптужен за јерес.[15] Ово нам говори да је јавно мнење у Византији у то време било подељено, можда и врло оштро подељено око овог питања. Цар Кесар Варда (његов рођак и главни саветник), већи број високих службеника, патријарх Фотије, као и Константин и Методије и њихови ученици, веровали су да словенско писмо пружа најбоље шансе да се покрсте Словени настањени изван границе Византије и да се чвршће вежу за византијску цркву и државу. Њима се противила, изгледа, група коју Константинов биограф, можда из обазривости, не именује, вероватно из редова цариградског свештенства. Они су јамачно своје противљење словенској литургији заснивали на уверењу — које је делило, како смо већ видели, и франачко и венецијанско свештенство — да се света служба може држати само на хебрејском, грчком и латинском. Неколико десетина година касније наилазимо на могући пример „тројезичне јереси" међу грчким мисионарима у Бугарској. Пред крај IX и почетком X века, један анонимни бугарски монах, под псеудонимом Храбар (у значењу „неустрашив") пише ватрену апологију словенском писму.[16] Има довољно смелости да примети да је ово писмо боље од грчког и ту тврдњу подупире доказом смишљеним тако да се допадне његовим словенским читаоцима: грчко писмо су у више наврата стварали пагани; за разлику од њега, словенско писмо створио је за кратко време један човек, Константин Филозоф, велики хришћански светац. Расправа Храбара је полемичко дело чија је намера да узвиси дела учитеља Константина и да покаже да словенско писмо ужива божју милост. Очигледно је уперена против заступника „тројезичне јереси", с којима је њен аутор водио јетке сваће. Стога је тешко одолети закључку да су ти његови безимени противници били у редовима византијског свештенства у Бугарској.

Према томе, изгледа да су у византијском друштву, бар у IX и X веку, постојала два опречна приступа словенској литургији. Подржаваоци ове литургије, који су потицали из владиних кругова и виших редова црквених достојанственика, вероватно је покренула нека мешавина политичких и верских мотива — словенска традиција на народном језику могла се по њима корисно искористити као средство царске дипломатије и као опомена да су по хришћанској подели, која је укинула разлику између Грка и незнабожаца, сви језици једнаки пред Богом. Противници овог приступа, углавном из много конзервативнијих кругова „митрополитских свештеника", вероватно су били занесени убеђењем у дату супериорност грчког над другим језицима, а могућно да је делимично у питању била и професионална завист и искључивост: словенска литургија прекинула је с устаљеном традицијом,

[13] Nicholas 1, ep. 88, *MGH, Epistolae Karolini Aevi,* IV, стр. 459.
[14] Michael Choniates (Acominatus), *Works,* ed. Sp. Lambros, II (Атина, 1880), стр. 296.
[15] *Vita Constantini,* XIV, 11, стр. 129; Dvornik, стр. 372.

[16] И. Иванов, *Български старини из Македонија,* друго издање (Софија, 1931) стр. 442—6.

довела у питање монопол литургијског умећа и још више отежала њихов свакодневни мисионарски рад. Вероватно ове противстављене стране нису никад биле строго одељене, већ су се у извесној мери преклапале. Али, могућно је и да су ове скупине либерално настројених и непопустљивих, у свађи поводом законитости словенске литургије, биле у вези и са „умерењацима“ и са „екстремистима“ који су се у Византији често сукобљавали поводом питања црквене политике. Било како било, можемо да прихватимо да су два супротна приступа словенској литургији постојала раме уз раме, да су се понекад сударали, и код куће и изван граница Византије. И на крају, овај двојаки приступ раду Ћирила и Методија одражава напетост између грчке класичне традиције и хришћанског учења, која у византијском друштву никад није до краја ублажена.

Мађари, односно Угри, који су у Панонију почели да се досељавају крајем IX века, одсекли су центре ћирилометодијевске културе у средњој Европи од њиховог византијског извора, и на тај начин допринели њиховом слабљењу и коначном гашењу. У исто време, заузевши област која је више десетина година лежала у сфери византијског утицаја, нису могли да избегну непосредни контакт са том цивилизацијом. Трећа фаза у односима Византије са земљама источне и средње Европе посвећена је односима са Мађарима и утицајем који је извршен на њихову културу и институције.

Током IX века Мађари су се кретали на запад преко степа јужне Русије. Неке су претходнице стигле на ушће Дунава још 837. године, када је забележен и њихов први непријатељски сусрет с Византијом. Пред крај века (али пре 895) њихове главне хорде утабориле су се у низијама северно од ушћа Дунава. Међутим, први контакти са Византијом готово сигурно потичу из ранијих периода. С разлогом се може претпоставити да су Мађари, који су некад живели између Дона и Кавказа, били у вези са византијским центрима на Криму још у VI веку, и да су грчки мисионари покушали да их преведу у хришћанство. Вероватно у томе нису имали много успеха, јер су се на политичком обзорју Византије (која их је називала „Турцима“) појавили као типично паганска и номадска племена из Понтијских степа. Било је то 895. године када

су их, сетимо се, изасланици Лава VI убедили да пређу Дунав у служби царских помоћних чета и да с леђа нападну Бугаре. Овај карактеристичан корак „степске дипломатије“ осујетио је Симеон који је на Мађаре пустио Печенеге и због чега су Мађари били приморани да се разиђу. Под вођством свог владара Арпада, Мађари су се преместили на запад и северозапад — нека племена су прешла преко превоја Карпата, друга су заобишла планине и прешла галицијски и подолски плато а нека прошла кроз Гвоздена врата, заузела Трансилванију и низију између Тисе и Дунава.

И тако, као резултат своје дипломатије у Понтијској степи, Византија је била суочена крајем IX века с новом ситуацијом северно од Дунава, чији је злокобни призвук подсећао на догађаје из 567—568, када су исту ту територију заузели Авари. За неколико година Мађари су заузели целу Панонску равницу и, уз помоћ Германа, уништили остатке моравске државе. Ова се књига неће бавити њиховим ратовањима на западу, међутим, треба запамтити да су упади и пустошења балканских провинција Византије током X века били исто толико разорни као и подробно описани ратови које су водили у Немачкој, Италији и Француској, све док их Отон I није потукао на Леху (955). Између 934. и 961. осим у време владавине Константина Порфирогенита (945—959) када су, изгледа, живели у миру са Царством, Мађари су стално пустошили Тракију и Македонију. Бугарска је беспомоћно лежала попреко на путу њихових најезди на југ. Двапут, 934. и 959. стигли су под зидине Цариграда, а 936. једна група се пробила све до Атике. На својим брзим коњима, уз тактику брзог напада коју су научили у степама, Мађари су били веома добро обучени за пљачку и хватање заробљеника. Међутим, изгледа да их насељавање на Балканско полуострво није занимало, а нису могли ни да на јуриш заузму византијске градове. Због тога су вероватно Византинци релативно хладно примали те њихове упаде — у средњовековним хроникама нема ни трага о оном ужасу који су Мађари изазивали у западном хришћанском свету.

Штавише, Византија је употребила ново оружје за споразумевање са новим суседима. Константин Порфирогенит саопштава нам да је извесни „духовник Гаврило“

послат у мисију Мађарима с поруком од цара која им одлучним тоном наређује да у царево име заузму земљу Печенега. Датум овог посланства није известан, али је вероватно било одмах после 927. године. Мађари су одбили овај покушај Византије да их подсети на пређашњи статус помоћних чета — још увек су се сувише плашили Печенега („гадан народ" рекли су царевом посланику) да би се упустили у ту византијску заверу.[17] Гаврилов духовнички положај говори и да је део његове посете требало да буде посвећен проповедању хришћанства. Не знамо колико је у томе успео, можда је баш захваљујући његовом труду 948. године неколико важних Мађара дошло у Цариград. Први су стигли Булчу, вођа једног мађарског клана, и Термак, Арпадов праунук. Булчу је покрштен, Константин Порфирогенит му је био кум, и пре него што ће кренути кући, обасут је поклонима и додељена му је титула патрикија. Овај догађај, који нам описује византијски хроничар из XI века Јован Скилица,[18] садржи све елементе добро увежбаног комада: страног владара покрштавају у Цариграду, он прихвата цара као духовног оца, прима титулу царског двора и на тај начин ступа у хијерархију византијске заједнице народа. Срећом, сцена Булчовог крштења насликана је на једној минијатури средњовековног текста ове хронике, која се чува у Националној библиотеци у Мадриду, и на њој се види како мађарски вођа седи у крстионици, а високи свештеник (вероватно патријарх) држи руке на глави обраћеника; сам цар чека да га подигне после свечаности.[19] Испоставило се да је победа цркве и Царства над паганским варварством како је на слици приказано, била краткот века — по повратку у Мађарску, Булчу се одрекао хришћанске вере, заратио са Византијом и, после низа победничких војни у Немачкој, због којих је западна Европа била у страху од његовог имена, заробљен је у бици на Леху и погубљен у Регенсбургу. Византинци су више успеха имали с другим високим гостом из Мађарске, који у Цариград долази 952. Био је то Ђула, вођа једног клана у Трансилванији. И он је крштен и постао је патрикије. При повратку са собом је повео калуђера

[17] *DAI*, гл. 8, стр. 56.

[18] Scylitzes-Cedrenus, *Synopsis historiarum*, ed. I. Bekker, II (Бон, 1839), стр. 328.

[19] S. C. Estopañan, *Skyllitzes Matritensis*, I (Барселона—Мадрид, 1965), стр. 337.

Јеротеја, којег је патријарх Теофилакт посветио за „епископа мађарског" *(епископос Туркиас)*. Скилица је записао добро обављен посао ове мисије: „А када је стигао у Мађарску, многе је обратио из њихових варварских заблуда. Ђула је остао чврст у вери, није нападао византијску територију и водио је бригу о својим хришћанским заробљеницима".[20]

Јеротејева епископија изгледа да је покривала целу територију на којој су били насељени Мађари, укључујући и Панонију која је педесетак година пре тога била део Методијеве словенске архиепископије. Мали број података не даје целовиту слику, али је велики изазов да се конструише могући историјски континуитет. Неки елементи традиције Ћирила и Методија могућно да су опстали у панонској области мађарске државе. Бројни Словени настањени ту, које су покрстили или Франци или византијски мисионари упућени у Моравску, можда су имали утицаја и на покрштавање својих господара. Мађари су готово сасвим сигурно били у блиској вези са словенским хришћанством још пре сеобе у средњу Европу. Према томе, по мишљењу многих филолога, мађарска реч *kereszt* (крст), која је словенског порекла, позајмљена је у време када су се Мађари кретали на запад преко јужне Русије. Прича се да је Методије имао један пријатељски састанак са мађарским владарем, вероватно вођом клана који је први прешао преко Карпата.[21] Словенска хришћанска традиција на народном језику опстала је у Мађарској још најмање два века — калуђери словенског манастира Сазава протерани из Чешке око 1055. године, склонили су се у један манастир у Мађарској.[22]

У другој половини X века Јеротејева мисија, под покровитељством Ђулине политичке моћи, помогла је хришћанству да пусти корен у низији источно од Тисе и у Трансилванији. Треба нагласити да су Византинци први успели да Мађаре преведу у хришћанство, највероватније захваљујући економским и друштвеним променама кроз које су ови пролазили у свом новом окружењу. Из јужне Русије, Мађари су донели начин живота и по-

[20] Scylitzes-Cedrenus, II, стр. 328; *DAI*, гл. 40, стр. 178.

[21] *Vita Methodii*, XVI, стр. 165; Dvornik, стр. 392.

[22] *Vita S. Procopii: Fontes Rerum Bohemicarum*, I (Праг, 1873), стр. 365—6.

глед на свет сличан свим осталим номадским народима — привређивање засновано на узгајању коња због дуготрајних војних експедиција и кобиљег млека, које је уз улов од лова и риболова представљало њихову основну храну. Собом су донели и неповерење и презир према ратарима настањеним на ивицама степе. У свом новом станишту у средњој Европи, изгледа да су следећих педесетак година и даље живели својим традиционалним начином живота; међутим, после пораза на Леху и Ђулиним покрштавањем у Цариграду (а оба догађаја се временски поклапају) почеле су постепене промене. Њихов ратнички нагон јењава, све чешће су у контакту са пољопривредом у Панонској равници где су на празним пространствима настанили своје небројене заробљенике да обрађују земљу, као и у оним деловима Паноније у којима се Словени већ вековима баве пољопривредом. Ове су промене у привредном животу мађарског друштва биле условљене постепеним променама политичке структуре. У прво време та структура била је лабава и децентрализована. Цар Лав VI примећује да су подељени у „бројна племена“,[23] што је вероватно са задовољством закључио, јер је тако византијска дипломатија лакше распламсавала њихове унутрашње сукобе. Педесет година касније, његов син Константин Порфирогенит примећује исто нејединство у политичкој организацији код Мађара.[24] Неоспорно је да су непосредно пре сеобе у средњу Европу Мађари изабрали Арпада за вођу свих племена, међутим ни он ни његови наследници нису били кадри да своју власт наметну целом народу. Тек је у другој половини X века Арпадова династија успела да освоји превласт у целој земљи, и пређашња структура кланова и племена замењена је јаком централном влашћу. Овај догађај означава рођење мађарске нације и везује се за владавину кнеза Гезе (око 970—997), а посебно његовог сина, св. Стефана, првог мађарског краља (1000—1038).

Премоћ пољопривреде над сточарским номадством и све већа политичка централизација иду на руку хришћанским мисионарима у Мађарској, којима је циљ да земљу покрсте преко државних власти и успостављањем парохијске структуре у селима. Међутим, основни проблем

[23] Leo VI, *Tactica*, *PG* 107, 961.
[24] *DAI*, гл. 40, стр. 174—8.

и даље остаје нерешен. На крају X века, Мађарска је, као и Бугарска шездесетих година IX века, на раскрсници између западног и источног хришћанства, између латино-германске и грчко-словенске утицајне сфере. У источном делу земље, између Тисе и Карпата, с успехом је радила једна византијска мисија, послата још половином X века. Западно од Тисе леже територије које су већ дуже у поседу франачког свештенства. Седамдесетих година X века неки мисионар из Пасауа покрштава кнеза Гезу и његовог сина Вајка, потоњег св. Стефана, који ће донети одлуку о коначном укључивању Мађарске у сферу западне културе и у орбиту римске цркве. Себе и своје краљевство сврстао је под духовну надлежност папства, и 1000. године, као знамење новог места у западном хришћанству, он прима круну од папе Силвестра II.

Одлуком мађарске државе да формално прихвати латинско хришћанство првих година XI века, нису прекинуте верске и културне везе са Византијом. Чак нису ни ослабљене. Више од две стотине година пошто је Јован Цимиск покорио Бугарску (од 971. до 1185) Мађарска и Византија имају заједничку границу на Сави и дуж средњег тока Дунава. У том раздобљу одржавали су углавном блиске политичке и дипломатске односе, а посебно у XII веку, када Мађарска игра изузетно важну улогу у спољној политици Византије. Културни утицај Византије и даље тече преко границе. Недавно спроведено истраживање показује да је утицај византијског хришћанства на Мађарску у XI веку много јачи него што се раније мислило. Посебно у деловима источно од Тисе. Почетком XI века у Видину је по грчком обреду крштен кнез Ајтоњи, чији се посед протезао од Кереша до Дунава и од Тисе до Трансилваније. У главном граду, Морошвару, основао је манастир посвећен св. Јовану Крститељу и предао га византијским калуђерима. Верује се да се у време крштења Ајтоњи заклео на верност цару Василију II, који је непосредно пре тога заузео Видин. После пораза пред св. Стеваном, овај византијски вазал је сахрањен у једном грчком манастиру.

Ни византијски утицај није био ограничен само на источне крајеве Мађарске. На двору св. Стевана сусретали су се и опстајали у равнотежи утицаји византијске и немачке царевине, и традиције источног и западног хришћанства. Средњовековно мађарско краљевство, већ по

свом географском положају неминовно је било уплетено у политику Балканског полуострва. Тако је Стефан склопио савез с Василијем II против Бугара, па су 1004. године мађарске трупе помогле Византинцима да од Самуила отму Скопје. Без обзира што је прихватио папску врховну власт, Стефан је осећао велику привржeност византијском хришћанству. Дао је да се сагради црква у Цариграду и богато је обдарио. Цркве које је подигао у својој држави, судећи по остацима, показују утицај тадашње византијске архитектуре. Многи чланови његове породице имали су грчка имена, и готово сви на двору знали су грчки. Повеља којом се у Веспрему установљава женски манастир посвећен Богородици написана је на говорном грчком језику тог доба. Утицај Византије на мађарско хришћанство присутан је током целог XI века — на тлу Мађарске у том је раздобљу посвећено неколико грчких манастира, а могућно да је било и других чија имена нису стигла до нас. Византијска теолошка и духовна традиција, коју су неговали ти манастири, оставила је трага на делима мађарског бискупа. Св. Герард из Чанада, трагови грчког обреда и правила понашања које налазимо у почетку мађарског хришћанства, делом се могу приписати утицају ових манастира. Широко је било распрострањено поштовање грчких светаца, посебно св. Димитрија, свеца покровитеља Солуна, чији је култ вероватно рођен у Сирмијуму, граду који је у XI и XII веку неколико пута променио господара и наизменично припадао Византији и Мађарској. Његов је култ одржавао манастир Св. Димитрија у Сирмиуму, основан у XI веку и у то време под непосредном надлежношћу цариградског патријарха. Иако су монаси били и Грци и Мађари и Словени, све до почетка XIV века држали су га грчки монаси, а потом су га преузели бенедиктинци.

На политичком плану, најупечатљивији доказ блиских веза између Византије и Мађарске у XI веку представљају две круне сачуване у Мађарској. Прва је такозвана круна Константина Мономаха чији се делови, пронађени у Мађарској у прошлом веку, за време орања, сада чувају у мађарском Народном музеју. То је седам златних и *cloisonné* емајлираних плочица које представљају, судећи по запису на њима, цара Константина IX Мономаха, две царице које су заједно с њим владале — његову жену Зоју и свастику Теодору — затим два алегоријска женска лика и апостоле св. Петра и св. Андрију. Плочице су направљене вероватно између 1042. и 1050, када су све три царске личности заједно биле на престолу. Верује се да су те плочице делови круне, коју је као поклон царског двора Византија послала или краљу Андрији I (1046—1060), или његовој жени. Андрија је на чудан начин био космополита, с блиским везама и са словенским и са византијским светом. Крштен је у Кијеву а оженио је ћерку руског владара Јарослава. Изгледа да је много учинио да ојача византијски утицај у Мађарској: основао грчки манастир недалеко од Вишеграда, посвећен његовом свецу заштитнику, у којем су још почетком XIII века живели византијски монаси. Вероватно је у извесном степену признао власт византијског цара, јер је круну, о којој сведоче преостале плочице, цар даривао највишим угледницима Царства, страним владарима којима је желео да ода почаст или да их награди властитим покровитељством. Међутим, плочица на којој је Константин IX приказан са свим царским одличјима припада врсти царских портрета који се обично шаљу владарима земаља за које се сматра да припадају византијској заједници народа, да би у видљивом и лажно-сакраменталном облику подсећала на присуство врховног владара у Цариграду и на њихову дужност да служе његовим интересима.

Друга круна још јасније осликава византијску теорију хијерархијске зависности мађарског краља од цара Византије. Доњи део „свете мађарске круне", који се користи у крунидбеном обреду мађарских краљева, у ствари је византијска дијадема „отвореног" типа, с више портрета у емајлу. Научници углавном верују да ју је цар Михаило VII Дука послао мађарском краљу Гези I (1074—1077), вероватно убрзо после Гезиног доласка на престо. И Геза је, као и Андрија I, био познат по симпатијама према Византији. Негде око 1075. оженио је нећаку будућег цара Нићифора III Вотанијата, и тако венчањем постао рођак Михаилу VII. Чак и пре него што је ступио на престо, доказао је да је користан савезник Византије и стога је сасвим разумљиво што Михаило, који је на престо дошао неколико месеци пошто су Турци Селџуци потукли Византију код Манцикертса (1071), са захвалношћу гледа свог мађарског савезника, јер с разлогом страхује да ће почети да се круне и византијске границе

на северу Балкана. Ова круна, у Мађарској позната као *corona greaca* диван је предмет. На врху с предње стране налази се седећа фигура Христа Пантократора, испод њега стоје арханђели Михаило и Гаврило, поред њих су св. Ђорђе и св. Димитрије, а поред ових св. Кузман и св. Дамњан. На супротној страни, на истом нивоу са сликом Христа, налази се попрсје цара Михаила VII с државном круном. Испод њега су две личности: прва је по имену Константин и могућно да је један од два тадашња сувладара, или Михаилов син или његов брат. Други портрет носи грчки запис који гласи „Геза, верни краљ Мађарске (*кралес Тоуркиас*)". Релативни статус ове три фигуре одређен је с пажњом обележеном политичким идејама које су гајили византијски дипломатски кругови. Круна заиста личи на ликовну представу неких одломака из *Књиге о церемонијама* Константина Порфирогенита — цар суверен, земаљски двојник и намесник Христа Пантократора, вишег ранга од својих млађих савладара и мађарског краља, обасипа их једним делом политичке моћи коју добија од Бога. Његова глава, и глава његовог сацара, овијене су ореолом, а имена и титуле исписане су црвеним, бојом која је у византијским документима била резервисана за царски потпис. Насупрот, Гезина фигура стоји испод цареве, очи су му окренуте сацару, нема ореола око његове главе и много је скромније обучен. Запис о њему није црвен, већ плав. У целој византијској уметности нема упечатљивије илустрације теорије о хијерархији држава и народа, који се у послушном складу окрећу око престола свеопштег монарха из Цариграда. Доњи део „свете круне" коначни је доказ часног, али подређеног положаја који средњовековна мађарска краљевина има у византијском комонвелту.[25]

[25] Многи су научници оспоравали традиционално веровање да су ови емајлирани портрети део круне коју је Михаило VII послао Гези. Недавно је то учинио *J. Deér (Die Heilige Krone Ungarns, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, том 91, 1966). Његово је мишљење да су првобитно били прикачени на неки други предмет који је Михаило VII послао мађарском краљу, а да су тек током последњих деценија XII века премештени на круну, коју је краљ Бела III (1172—1196) наручио за своју краљицу. Иако поново отварају питање порекла доњег дела „Свете круне", ови Дерови докази тешко да имају утицаја на политичко тумачење портрета. Као што и сам признаје, без обзира на којем су се предмету првобитно налазили, очито је намена њихове иконографије и распореда да покаже право које Византија полаже на превласт у Мађарској.

Односи између Мађарске и Византије у XII веку су постали још ближи. Године 1104. ћерка краља Ладислава I, Пирошка, удаје се за Јована Комнина, сина цара Алексија. Када јој муж ступа на престо 1118, ова мађарска принцеза постаје византијска царица. Имена промењеног у Ирина, она свом мужу рађа осморо деце, међу којима и будућег цара Манојла I. После њене смрти 1134, византијска црква је проглашава за светицу.

Можда тај податак да је Манојло Комнин био Мађар по мајци може донекле да објасни због чега је Мађарска играла толико важну улогу у политици Византије за време његове владавине (1143—80). Главни разлог је био политичке природе. Манојло је од оца наследио осетљив однос с мађарском краљевином, која је понекад Царству слала помоћне трупе, а понекад и озбиљно ратовала против Византије. Основни узрок овим непријатељствима лежао је у сталним покушајима византијске владе да се меша у унутрашњу политику земље пружајући потпору и уточиште у Цариграду бунтовнички расположеним члановима Арпадове династије. У прво време Манојло је наставио с овом политиком, због чега је за двадесет две године у Мађарску упао најмање десет пута. Имао је далекосежан политички програм с циљем да обнови византијску хегемонију на западу и оживи Јустинијаново доба. Главна препрека остваривању овог универзалног плана била је немачка царевина Фридриха Барбаросе. Због свог положаја на источној граници Немачке, и због тога што је била подложна византијском утицају, Мађарска је Манојлу била драгоцена база за подухвате у средњој Европи. Циљ му је, штавише, био да Мађарску сасвим припоји Византији, и за то је користио два метода: прво, војне интервенције за којима следе дипломатски преговори, а када се показало да то не води потпуној анексији, смишља план личног сједињавања Мађарске и Царства који, с византијске тачке гледишта није имао преседана у историји комонвелта.

Последње Манојлово војевање у Мађарској завршено је византијском победом близу Београда 1167. године. По мировном уговору који је потом склопљен, град Сирмијум, Далмација и Хрватска, признати су као део Византије, а мађарска краљевина признала је сизеренство Византије. Према томе, показало се да титула *унгрикос*,

коју је Манојло преузео најкасније 1166. није само празно хвалисање. Све до краја његове владе мађарска монархија изгледа да се није противила свом подређеном положају у византијској заједници народа.

Неколико година пре тога, Манојло је ставио у погон свој алтернативни план. Принц Бела, син пређашњег мађарског краља Гезе II, доведен је у Цариград 1163. године, где је заручен с царевом ћерком Маријом. Пришао је грчкој цркви под именом Алексије, добио је тек установљену титулу деспота, а будући таст га је прогласио својим наследником на византијском престолу. Изгледало је да ће мађарски принц остварити давнашњи сан Симеона Бугарског да преко венчања дође до византијског престола и своју властиту државу на тај начин укључи у Царство Ромеја. Овога пута све се догађало уз пуну сагласност византијске владе. Међутим, и Белина надања била су кратког века. Цар Манојло 1169. године добија сина. Рођени порфирогенит био је много погоднији за престо; напуштен је план личног сједињавања Мађарске и Византије; Мануел је раскинуо веридбу своје ћерке с Белом и оженио га својом снахом, принцезом Аном од Шатиона; несрећном мађарском принцу одузета је и титула деспота.

Овај лош поступак није утицао на Белину оданост Византији. Десет година проведених у Цариграду оставили су неизбрисив траг на његовом будућем животу. У једној средњовековној мађарској хроници назван је „Graecus“.[26] Краљ Мађарске постаје 1172. године. Пре одласка из Цариграда, заклео се Манојлу на верност, тврдећи да ће увек пред очима имати „интересе цара и Ромеја“[27].

Бар према Манојлу, Бела III је одржао реч: у бици код Мириокефала, где су Византинце потукли Турци Селџуци (1176), мађарске трупе бориле су се на страни Византије.

После Манојлове смрти оживљен је план сједињавања Византије и Мађарске под заједничком владавином са Белом III. Андроник Комнин је 1182. дошао на власт, и за кратко време по његовом наређењу убијена је готово цела Манојлова породица, укључујући и сина и наследника Алексија II. Бела је подигао војску против узурпатора. У савезу са Србима, упао је на Балкан, заузео Београд, Ниш и Софију. У складу с Манојловим планом поново је тражио византијски престо. По жениној смрти 1184. године затражио је руку Манојлове сестре Теодоре, иако се она пре тога замонашила. Белини изгледи су били добри: његова војска само што није ушла у Цариград, а у граду је имао пријатеље који су гајили исту мржњу према тиранину Андронику. Међутим, поново се догодило нешто неочекивано и мађарски владар је остао без своје награде. Андроник је убијен у народној побуни 1185. и на престо долази Исак II Анђео. У новој ситуацији цариградски синод одбија да Теодору ослободи завета и Бела се враћа у Мађарску са сазнањем да су сви његови брачни и владарски планови коначно претрпели бродолом.

До краја његове владавине Мађарска је и даље била у блиским везама с Византијом. Његова ћерка удала се за цара Исака. Византијски златник био је законито платежно средство у његовој држави, а царски двоструки крст унео је и на грб мађарске монархије. Ови видљиви знаци византијског утицаја, међутим, нису више могли да прикривају све израженију склоност двора и друштва да узор траже у западној Европи. Бела је 1186. године оженио Маргарету Капет, ћерку Луја VII Француског. Под његовим наследницима западни утицај је још и ојачао и могло би се рећи да година смрти Беле III — 1196, обележава крај раздобља дугог две стотине педесет година када је Мађарска, упркос својој формалној припадности латинском хришћанском свету, на више начина била део византијске заједнице народа.

[26] Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, I (Будимпешта, 1937), стр. 183.

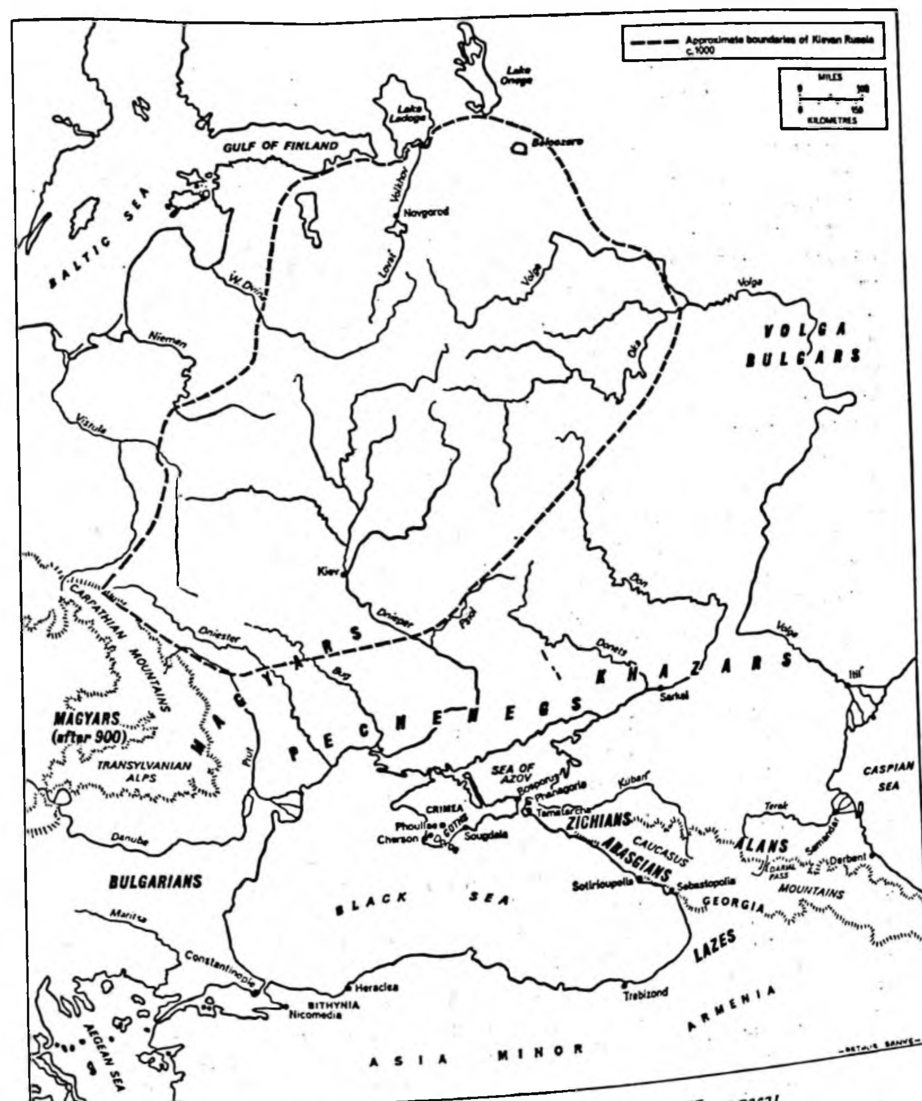
[27] Cinnamus, *Historiae*, ed. A. Meineke (Бон, 1836), VI, стр. 287.

6.

ОБАЛА ЦРНОГ МОРА; ЕВРОАЗИЈСКА СТЕПА И РУСИЈА

У једном од претходних поглавља описали смо простор на којем се Византија срела са народима који су живели на обали Црног мора и иза ње. Као што је тада поменуто, ову област можемо да окружимо двама скоро концентричним круговима и да је поделимо у три зоне, које се зорно разликују по својим географским одликама. Прва зона заузима уски приобални појас од ушћа Дунава до тачке на источној обали Црног мора приближно на пола пута између мореуза Керч и садашње луке Батуми. У њој су се налазиле две области од кључног значаја за Византију — јужна обала Крима, између Херсона и Боспора и исто толико уска приобална линија у подножју северозападног Кавказа, од ушћа Кубана до Сотириопоља. Већ је указано на геополитичке разлоге заинтересованости Византије за ово подручје — занимање које је Византија наследила од Грка и Римљана. Сами по себи, ти разлози довољно оправдавају знатан труд који је Царство уложило не би ли одржало своје присуство и учврстило свој утицај на том простору у раном средњем веку. Видећемо да се труд потпуно исплатио — иако је тај утицај опао између краја VII и почетка IX века, када су вођене борбе за опстанак на Балкану и у Малој Азији, Византија никад није изгубила дуге мостобране изграђене на обали Црног мора за време Јустинијана I. Оживљавање војне моћи и спољне политике у IX веку помогло је Византији да дуж целе ове обале потврди своје присуство с новим жаром.

Друга зона обухватала је јужноруску степу. Од краја VI до почетка XIII века ту су били настањени номадски и полу-номадски народи, углавном турског порекла, који

Северноспонтијска област у IX и X веку

су дошли из Азије кроз „степски коридор“, да се настане на североисточној међи Црног мора или да се селе даље на запад према доњем току Дунава. Због опасности коју су представљали за царске поседе и освојене територије у Транскавказју и на Балкану, византијски државници, као што смо већ видели, морали су да развију ону замршену „степску дипломатију“ која је деловала из два стожерска подручја — из византијских градова на обали Крима и низије између Каспијског мора, северног Кавказа и Азовског мора. Успешно спровођење ове дипломатије, пре свега од стране Јустинијана I и Ираклија, подвлачи нам две чињенице од кључног значаја за образац византијске политике северно од Црног мора — непосредну везу између царских мостобрана на обали, превасходно на Криму, и варварског света из степе; и свест цариградских државника да је њихов програм одбрамбеног империјализма, примењен целом дужином западне евроазијске степе, од Волге до Дунава, у крајњем исходу окренут ка заштити царских поседа на Балкану. Обе ове тврдње касније ће бити расветљене у овом поглављу које се, бар што се степске зоне тиче, углавном бави односима Византије и две главне силе јужноруске степе у раздобљу између 700. и раног XI века: Хазарима и Печенезима.

Последња, трећа зона заузимала је област под шумама, негде северно од петнаестог упоредника. Њу пресеца у свом средњем и горњем току Дњепар са притокама; на север се пружа све до Финског залива а на североисток до базена горње Волге. Долазак Викинга у ову област у VIII и IX веку, као што ћемо видети, даје снажан подстицај трговачком животу Источних Словена усмеравајући их према југу где долазе у додир са обалом Црног мора и византијским светом. У другој половини IX века, Руси (овај се назив прво односио на шведске Варијаге а тек касније и на њихове словенске поданике) добијају значајно место на византијском обзорју. О њиховим односима са Византијом бавиће се други део овог поглавља. Историја Русије у IX и X веку не може се одвојити од историје црноморске обале и Понтијске степе, али, будући да су две последње зоне међусобно повезане, њих треба заједнички тумачити. Историја односа Русије са Византијом у овом раздобљу довољно је јединствена и сложена да заслужује засебну обраду.

Од две обалске области јужни Крим у овом је периоду био значајнији за Византију. Захваљујући Јустинијановим утврђењима и непрекидној оданости кримских Гота, Византија је била способна да ову област задржи, с једним релативно кратким прекидом, током целог VI века. Прекид је повезан с једном од најчуднијих епизода у историји односа Византије и народа евроазијске степе. У Цариград 568. године стиже посланство од Турака из средње Азије, чија се царевина протезала од Монголије до Туркестана и у том тренутку се ширила на запад, према Каспијском мору. Непосредно пре тога побунили су се против својих господара, Авара, и натерали једну групу да пребегне у јужну Русију, а одатле у Панонију. О ужасним последицама те сеобе које су се одразиле на положај Византије на Дунаву и Балкану већ смо говорили. Изасланици су Јустину II понудили савезништво у име свог владара Силзибула, кана западног огранка средњоазијских Турака. Циљ овог савеза била је трговина свилом. Обе стране биле су прилично заинтересоване. Турци и њихови вазали Согдијани, држали су под својим надзором источни сектор свиленог пута који је ишао од Кине до Европе, преко оаза кинеског Туркестана, Кашгара, Бактрије, Екбатана, преко Еуфрата до Антиохије и одатле до Византије. У средњем делу пут је прелазио преко персијске територије. Обично непријатељски расположени према Турцима и Византинцима, Персијанци су искористили ово и наметнули царину на транзитну трговину. И тако су и Турци, занесени улогом трговачких посредника између Кине и Византије, и Византинци, у жељи да обезбеде редовно снабдевање свилом која је имала значајну улогу у обредном и литургијском животу Царства, покушавали да заобиђу персијску контролу на свиленом путу, због чега су у прошлости и једни и други постали економски зависни од свог традиционалног непријатеља. И отуда споразум који је у Цариграду са Турцима закључила влада Јустина II не уређује само промет свилом, већ предвиђа и војно савезништво против Персије. „И тако је“, примећује Менандар, византијски историчар из VI века „турски народ постао пријатељ Ромејима“.[1] Током следећих неколико година остали су у присним односима, судећи бар по посланствима — бар седам византијских у осам година — која су путовала

[1] Menander, *Excerpta de legationibus*, 1, стр. 452.

између Цариграда и турског главног града, смештеног на југу језера Балкаш, поред садашњег града Алма Ата у Казахстану. Да би се избегао прелаз преко Персије, свила је из средње Азије у Византију ношена заобилазним путем — два главна крака, један од долине Џаксартез (Сир Дариа) поред северне обале Аралског мора, други низ Оксус (Аму Дариа) па с јужне стране мора, који су се сретали негде близу ушћа Урала. Пут је даље ишао рубом Каспијског мора, прелазио Кавказ преко кланца Дариал и водио у Трапезунт, одакле је драгоцена роба превожена морем до Цариграда. Ситуација се драматично променила 576. године. Када су византијски изасланици, предвођени Валентином, предали своје акредитиве кану Турксату, Силзибуловом наследнику, на њих се сручила експлозија беса. Ставивши прсте у уста како би симболично описао шта мисли, турски владар је узвикнуо:

„Нисте ли ви они Ромеји који имају десет језика, а једну варку?... као што је мојих десет прстију у устима, тако и ви многе језике користите: једним варате мене, а другим Аваре, моје робове. Улагујете се и обмањујете све народе умешношћу својих речи и издајничким својим мислима, не обазирући се на оне који наглавце хрле у невољу од које ви имате користи."

„Страно је и неприродно", додао је оштро корећи их, „Турцима да лажу". Прелазећи с општих увреда на конкретне жалбе, наставио је:

„Ваш ће ми цар одговарати за своје понашање, он, који ми говори о пријатељству а у исто време склапа споразум са Аварима, робовима који су побегли од својих господара... Зашто, о Ромеји, моје изасланике увек упућујете преко Кавказа када путују у Византију, и тврдите да нема другог пута којим би могли да прођу? То чините у нади да ћу се, због неприступачног терена, уздржати од упада на ромејску територију. Али ја знам тачно куда теку Дњепар и Дунав и Марица. Није ми непознато колика је ваша сила, јер ја сам господар целе земље, од првог сунчевог зрака до ивице на западу."[2]

[2] Ibid., стр. 205—6.

Овај застрашујући пријем готово да је коштао живота византијске изасланике. Осмогодишњи турско-византијски савез нагло је прекинут. Исте те године (576) турска војска, надирући на запад од обала Каспијског мора, заузела је Боспор, опколила Херсон и угрозила положај Царства на Криму.

Како објаснити овај драматични *volte-face*? Неколико се натукница налази у Турксатовом говору, како га је Менандар пренео, а његов се текст вероватно ослања на извештај византијских изасланика. Канова очевидна обузетост Аварима вероватно је била погоршана чињеницом да је две године раније Византија склопила споразум са аварским вођом Бајаном против подунавских Словена. Овај су савез са својим омраженим непријатељима Турци протумачили као непријатељски чин. Затим, Турксат се разјарио и зато што његове изасланике у Цариград стално спроводе преко Кавказа, уместо лакшим путем преко јужноруске степе, а његов злокобни наговештај да зна и за овај други пут можда се може објаснити недавним преокретом у византијској политици између Волге и Азовског мора. Вероватно овај пут преко Кавказа византијске власти нису изабрале само из предострожности, те је и кан вероватно оправдано сумњао да покушавају да од њега сакрију војне и политичке тајне. Ми бисмо могли да закључимо да су 576. године Византинци почели да губе интерес за своје далеке турске савезнике и да су одлучили да своје покровитељство пренесу на Оногурове Бугаре, уз чију ће помоћ ускоро да изграде нову равнотежу сила у западној евроазијској степи.

И на крају — а ово може бити и најзанимљивија црта — говор турског кана живописан је пример неповерења и презира које је византијска претерано препредена и необзирна дипломатија сигурно често изазивала код својих жртава на подручју евроазијске степе. Мада одишу још већим достојанством и самопоуздањем, његове речи подсећају на поруку кана Утигура Јустинијану, коју је записао Прокопије, у којој се кан буни против цареве подмукле политике према његовом народу[3] Часна срџба и оштри сарказам су исти. Можда су и Прокопије и Менандар

[3] ВК, стр. 45.

превише драматично изнели чињенице да би их живље приказали и да би подвукли разлику између претворне и дволичне политике својих суграђана и непатворене отворености и моралних врлина номадских наивчина: презир према варварима Византинце није спречавао да повремено идеализују живот номада, „племенитих дивљака" и античке и средњовековне Грчке. Не треба, међутим, да Менандров извештај примамо с претераним неповерењем; нема сумње да је слика коју приказује о сусрету византијског и турског начина живота углавном тачна. Турци из VI века украсили су свој главни град обиљем које је изненадило чак и византијске посланике, али су били спремни да одбаце оно што су сматрали цивилизацијским злом. Када су Кинези покушали да их натерају да прихвате неке њихове обичаје, кан је поносито одговорио: „Ми одавно имамо своје обичаје и не можемо их мењати".[4]

Савремени историчари понекад оштро осуђују византијску немоћ да одржи тај савез са Турцима. Тешко је то могло да се постигне, без обзира на жељу да се свила набавља по нижој цени. Размена посланика била је већ због удаљености Цариграда од средње Азије напоран и скуп посао, а Менандар нам описује и недаће путовања преко планина и пустиње. Савез с Турском свакако би Византију увукао у рат на два фронта — против Авара у Европи и против Персијанаца у Азији — што би било сувише за војне снаге Царства за време владавине два Јустинијанова наследника. Пре свега, аварска напаст тешко је притискала балканске границе, Сирмиум је једва одолевао. Уопште не изненађује да су царске власти између 574. и 576. године сматрале да је боље смирити Аваре, чак и по цену да због тога од својих удаљених савезника у средњој Азији направе непријатеље.

Ипак је могуће да су, жртвујући савез са Турцима због непосредније бриге на дунавској граници, Византинци пропустили добру прилику. Да су се њихови односи с Турцима даље развијали, стекли би моћног савезника чије се царство ширило према Каспијском мору и Кавказу, па би се могло доказати да би се и политички и културни утицај

[4] Наведено у E. H. Minns, *Scythians and Greeks* (Кембриџ, 1913), стр. 95.

Византије проширио, као што је био случај са царском Русијом недавно, преко степа средње Азије све до Манџурије и Пацифика. До половине VI века хришћанство је, очито у несторијанском руху, стекло обраћенике у неколико подручја Турског царства, пре свега у Хорасану, Авганистану и у пределима око Бухаре и Самарканда. Византијски мисионари су, ступивши на ово тле, вероватно могли да освоје огромну територију за своју цркву.

А у ствари, све се одвијало сасвим друкчије. Почетком VIII века западни део Турског царства покорили су Арапи. Под победничким надирањем ислама, попустило је хришћанство, које су крајем VI века вероватно примили и турски владари. И када су се Византинци и Турци следећи пут срели очи у очи, било је то тек у XI веку на бојном пољу у Малој Азији.

Не зна се колико је Боспор био под Турцима после 576. године. Изгледа да је византијска власт поново успостављена над јужним делом полуострва негде између 581. и 587. године; Херсон је свакако био у рукама Византије средином следећег века, када је тамо протеран папа Мартин I (654) по наредби цара Константа II. Мартин, који је у Херсону и умро следеће године, описује туробну слику економских услова у граду где се хлеб, који су обично увозили с јужне обале Црног мора, „само помиње али никад не види".[5] Пред крај VII века положај Византије на Криму поново су угрозили Хазари, који су прешли мореуз Керч и заузели Боспор.

Крај VII века у историји Крима је драматично и преломно раздобље. Између 695. и 711. године Хазари су водећа сила у политици полуострва. Градови на југу Крима укључени су у провалу дипломатске активности која се проширила на северну обалу Црног мора и обухватила друга два главна подручја византијског северног фронта — Балкан и област северног Кавказа. И на крају, оно што се у Херсону догодило тих година имало је непосредног утицаја на судбину Цариграда.

Судбина папе Мартина говори нам да је Источно римско царство сматрало да је Херсон довољно удаљен да би

[5] Ep. 16, *PL* 87, 202.

се у њега могли прогнати истакнути и опасни противници. У тај град протеран је и свргнути цар Јустинијан II 695. године. Неколико година после тога, пошто је сазнао да су Херсонци, у страху од одмазде цара Тиберија II, а упознати с његовим покушајима да се поново домогне престола, одлучили да га убију или протерају у Цариград. Јустинијан је побегао у Дорос, планинско утврђење кримских Гота. Одатле је послао поруку хазарском владару и тражио политички азил. Каган, под чијом је управом био велики део Крима, примио је Јустинијана са почастима, оженио га својом сестром, доделио му град Фанагорију на источној обали мореуза Керч. Дугачка рука византијске дипломатије пратила је прогнаног цара све до његовог новог станишта међу Хазарима. На хазарског владара извршен је јак притисак из Цариграда да преда Јустинијана, живог или мртвог. Царева хазарска супруга, на венчању прекрштена у Теодору (с изразитим наговештајем чувене имењакиње, супруге Јустинијана I) упозорила га је да се њен брат каган спрема да га убије. Још једном прогнани цар бежи да би спасао живот. Појављује се на ушћу Дунава и уз помоћ бугарског владара Тервела заузима Цариград и поново ступа на престо (705).

Та своја понижења Јустинијан II никад није опростио кримским градовима. Из Цариграда је послао три казнене експедиције на Херсон. После прве био је огроман масакр у граду; после друге, кримски градови су се окупили око Јерменина Вардана, који се прогласио царем; после треће Јустинијан је пао — војска и флота, уместо да изврше наредбу да Херсон сравне са земљом и убију све његове становнике, пребегле су Вардану, који се тада налазио на хазарском двору. Побуњеничка флота с новим царем на челу (сада под именом Филипик) отпловила је за Цариград и без икаквог отпора ушла у град. Напуштен од свих, Јустинијан II је убијен 711. године.

Будући да се између VII и VIII века помало диже непрозирна тмина која иначе покрива историју Крима у овом раздобљу, средњовековни византијски хроничари показују интересовање за ове живописне доживљаје Јустинијана II. Његове интриге и дивљачка одмазда против Херсона бацила је царске поседе на полуострву директно у руке Хазарима. Иако је 695. Херсон и даље део Царства, десет година касније њиме влада званично постављени

каган; готске заједнице на полуострву вероватно су признале хазарску власт још раније; а сами Хазари, сада већ водећа сила на Криму, помажу побуну 711. године против Јустинијана II и на тај начин озбиљно се мешају у унутрашње ствари Византије.

Борба Византије и Хазара за јужну обалу Крима убрзо је завршена. Византинци су поново успоставили своју власт у Херсону. А Хазари, су, с друге стране, задржали контролу над северним и средњим областима полуострва. Ова политичка подела Крима, задржана све до почетка X века, одговара географским разликама између готово целе територије под пашњацима, који су продужетак јужноруске степе, и уског приобалног појаса медитеранске климе и јужне оријентације, преко Црног мора, ка свету грчког језика. У суштини, Византија и Хазари присилно су приближени једни другима. Византинци су давно схватили да Хазаре могу да упосле у царској стратегији на севернокавкаском фронту. Уочи велике офанзиве против Персијског царства 627. године, Ираклије је у Лазици закључио војни савез са Хазарима. После педесет година, захваљујући поробљавању „старе Велике Бугарске“, византијске штићенице, Хазари су постали господари области између доње Волге, Азовског мора и северног Кавказа. Убрзо затим, свесни значаја овог подручја по безбедност Царства са севера, византијски државници почињу да подржавају придошлице. У првој половини VIII века нови чинилац — општа опасност од ислама — коначно учвршћује савез између Византије и Хазара и он ће остати водиља политици Царства у овом подручју следећих две стотине година.

Хазари, турски народ, у степи се појављују под крај VI века, северно од Кавказа. Следећих неколико десетлећа везују се за царство средњоазијских Турака којем вероватно припадају као поданици. Половином VII века, већ потпуно независни и прилично снажна војна сила, почињу да се шире на запад и освајају територију између Волге и Дњепра и јужни шумски појас средње Русије, све до горње Оке. За време процвата њихове државе у VIII и IX веку, у главном граду Итилу, на ушћу Волге, боравило је разноврсно становништво: Турци, кавкаска племена, Јевреји, Арапи, Словени и Угро-Финци. Држава се обогатила од међународне трговине која је до главних градова стиза-

ла каравanским путем из средње Азије до Црног мора и воденим путем низ Волгу и преко Каспијског мора. Хазари су највећи допринос светској историји дали одбраном Кавказа од упада Арапа на север. Исход је читавих сто година био неизвестан — обе су силе наизменично прелазиле планине не би ли напале територију оних других, међутим, нису успевали да је дуже задрже. Највећи испит снага био је 737. године, када су Арапи кренули уз Волгу, уништили хазарску војску, и морали да се повуку јужно од Кавказа. Пет година пре тога, Карло Мартел је својом победом код Поатијеа обуздао арапски напад на западно хришћанство на линији Пиринеја. Хазарско упориште на Кавказу било је од великог значаја. Да нису тај задатак обавили, нема сумње да би се исламска војска нашла на Дону, Дњепру и доњем Дунаву. Можемо замислити како би се то одразило на историју Византије и Русије. Није ни чудо да су Византинци придавали толики значај свом савезу са Хазарима. Упркос повременим сукобима на Криму, ове две силе током VIII и IX века одржавале су блиске и пријатељске односе. Године 733. Лав III жени свог сина, будућег цара Константина V, кагановом ћерком. Покрштена у Ирину, хазарска принцеза је на цариградски двор увела свој национални костим, *цицакион*, необичан, али никако једини пример „варварског" утицаја на материјалну културу Византије. Средином X века, као што се види из прописане терминологије у *Књизи о церемонијама* за цареву преписку са страним владарима, по византијском дипломатском протоколу хазарски каган се међу нехришћанским владарима налази на другом месту, одмах после багдадског калифа.[6]

Византинци би изневерили дуготрајну традицију своје царске дипломатије да овај савез нису покушали да учврсте обраћањем Хазара у хришћанство. Задатак је био утолико хитнији што су две супарничке религије, јеврејство и ислам, у VIII веку већ имале извесног успеха међу Хазарима. После пораза пред Арапима, хазарски каган 737—738. године приморан је да прихвати муслиманску веру. Византијским властима вероватно је застрашујуће изгледала могућност да, уколико и његови поданици пођу истим стопама, Хазарско царство постане зависно од Омејадског калифата, чија је флота двадесет година раније готово заузела Цариград. Више него икад раније, безбедност Царства зависила је од исхода хришћанских мисија између Азовског, Каспијског мора и Кавказа. У VIII веку изгледало је да је пред њима светла будућност. На североисточној обали Црног мора Хазари су имали велики утицај. Тамо је мрежа византијских епископија створила епархије Зикију и Абазгију. У овом су периоду те епископије и даље биле активне, а контакт са Цариградом одржаван је преко мора. Према једном средњовековном грузијском извору, у Хазарском царству у VIII веку било је много хришћанских градова и села.[7] Међутим, Византија се у погледу покрштавања Хазара ослањала највише на кримску цркву. Током немирних времена у VII веку кримско хришћанство, које је цветало у IV и још ојачано кримском политиком Јустинијана I, готово да је изгубило тле под ногама. У VIII веку донекле се опоравило, делимично захваљујући иконоборском покрету. Прогањање иконофила, нарочито жестоко у време Константина V (741—775), натерало је многе, посебно монахе који су били најпостојанији браниоци култа икона, да се иселе из Цариграда и средишњих провинција и да иду у удаљеније крајеве Царства. У *Житију св. Стефана Новог*, написаном почетком IX века, описује се како светац, 767. године мучен због своје оданости иконама, саветује своје манастирске ученике да пред прогоном пребегну у оне области Царства које су још увек верне православљу. Осим јужне Италије, југа Мале Азије, Кипра, Сирије и Палестине, као погодно прибежиште препоручују и северну обалу Црног мора, посебно епархију Зикије, приобални појас између Херсона и Боспора и земљу кримских Гота. Монаси су прихватили његов савет. Побожни свечев биограф вероватно се с правом жали што је „монашки ред, у ствари, одведен у заточеништво",[8] али је од онога што је Византија изгубила, Крим много добио. Избегли монаси су, населивши се у Херсону, Боспору и „Готији", основали многе нове манастире, ојачали утицај византијске културе на полуострву и увећали улогу Крима као мисионарске предстраже на ивици степе. Током дужег периода иконокластичке кризе,

[6] Constantine Porphyrogenitus, *De cerimoniis*, II, 48, стр. 690; cf. G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, стр. 50.

[7] P. Peeters, "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis", *Analecta Bollandiana*, III (1934), стр. 25.

[8] Stephanus Constantinopolitanus Diaconus, *Vita S. Stephani Junioris, PG* 100, 1120.

кримска црква је, изгледа, остала верна култу икона. То се превасходно односи на кримске Готе, чији је епископ, св. Јован Готски, у другој половини VIII века био истакнути члан иконофилског друштва и у сталној вези је био са својим присталицама у Грузији, Јерусалиму и Цариграду. Око 787. Јован организује неуспелу буну против Хазара. Заробили су га, али је успео да преко мора побегне у Амастрис, где је убрзо умро.

Нема доказа да су византијске власти, које су иначе активно а повремено и насилно спроводиле свој иконокластички програм између 726. и 787. године, покушале да зауставе исељавање монаха иконофила на северну обалу Црног мора. Изгледа да су власти те branитеље култа икона у областима ближе центру користиле у интересу спољне политике Царства као проповеднике хришћанства међу народима на северу. У једном грчком рукопису из XIV века сачуван је попис осам епископија које су припадале цариградској патријаршији. Припадале су готијској епархији којом је руководио митрополит Дорос.[9] Научници већ дуго расправљају о датуму настанка овог рукописа и о његовој поузданости. Данас је раширено мишљење да је списак веродостојан и да је настао у VIII веку, могућно између 733. и 746. Изгледа да су се све епископије „готске“ провинције налазиле на хазарској територији. Нека места и личности нису поуздано идентификовани, али нема сумње да су ове епископије чиниле неку врсту мреже доследне географској шеми и покривале велики део територије коју су Хазари заузели у VIII веку — почев од Дороса у планинама Крима, списак нас води на исток до хазарског главног града Итила на доњем току Волге; одатле идемо на југ преко степа које се простиру до западне обале Каспијског мора, до реке Терек, а одатле на запад до долине Кубана, и наше путовање се завршава у граду Таматарча, на источној обали мореуза Керч. Неколико епископија су градске: Дорос, Итил, Таматарча; друге су мисионарска средишта која служе потребама номадских народа, поданика Хазара, на пример, Хуна и Оногура. Пошто је територија ове „готске“ провинције била огромна и пошто се, осим Дороса и Таматарча, ни једна од ових епископија више не помиње ни у једном средњовековном документу, неки су историчари сумњали да је ова мрежа икад пуштена у рад. Њихов скептицизам изгледа неоснован, и нема никаквог убедљивог разлога да сматрамо да је овај византијски план стварања мисионарске цркве уздуж и попреко по хазарској територији остао само празно слово на папиру.

Могућно је, међутим, да је тај ланац епископија, бар у неком ширем облику био кратког века и да је напредак јудаизма у Хазарском царству Византинце натерао да се ушанче. Историја обраћања Хазара из њихове пређашње шаманистичке вере у јудаизам пуна је непознаница. Средњовековни хебрејски извори, о чијој се поузданости још увек расправља, прве успехе међу Хазарима смештају у раздобље 730—740, када је, како се прича, каган Булан усвојио нека јеврејска убеђења. Иако схвата противречну природу проблема, писац ове књиге верује да је обраћање хазарских владајућих слојева у јудаизам било постепено и да је коначно прихватање Мојсијеве вере одгођено све до друге половине IX века. Јеврејску веру су ставили испред хришћанства и ислама вероватно зато што су желели да политички и културно не зависе ни од Византије нити од арапских калифата.

Пријатељски односи између Византије и њеног северног савезника нису поремећени неуспехом Царства да Хазаре покрсти. Током IX века обе стране су у више наврата показивале колики значај придају овом савезништву. Негде око 833. године хазарски каган шаље изасланике цару Теофилу и моли да му пошаље градитеље да на Дону сагради тврђаву. Разлог тој молби лежао је у навали непријатељски расположених варвара, или Мађара или Викинга, на хазарску територију. Будући да су му стална ратовања с Арапима налагала да северно од Кавказа чува стабилно стање, Теофило је изашао у сусрет овом захтеву. Високи чиновник по имену Петрона Каматир, уз пратњу ескадрона царске морнарице, пошао је по наређењу у хазарску државу преко Херсона. Пошто је Хазарима на левој обали доњег Дона саградио тврђаву Саркел, вратио се и цару поднео извештај о политичкој ситуацији на Криму. По његовом мишљењу та је ситуација била изузетно застрашујућа: Херсон и други градови на јужној обали очевидно су се бунили против византијског надзора, а оданост њихових управитеља била је под сумњом: уколико Цар-

[9] G. I. Konidares, *Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν* (Атина, 1934), стр. 100.

ство не жели да изгуби надзор над својим предстражама на северу, традиционалну градску аутономију која је у градовима на Криму потицала још од антике, требало је спровести законитим каналима. По савету свог изасланика, Теофило признаје целокупно управно устројство византијског Крима, и ствара тему Херсон, а Петрону поставља за војног управитеља, који је имао власт над локалним поглаварима, а директно био одговоран цару.[10] Овим чином административне централизације јужни Крим (укључујући и Готију) долази на исти ниво као и остале царске провинције које су већ биле претворене у теме, или им је то тек предстојало. Вреди поменути да је тема Херсон имала низ геополитичких сличности са темама установљеним на Балканском полуострву између краја VII и краја IX века — и она је смештена у приобалној равници и имала луке које може да снабде, или да брани, византијска морнарица; лежала је у оквиру зоне медитеранске климе; и у њеном склопу налазило се неколико старих градова са градском традицијом која потиче још из антике. Вероватно је успостављање теме Херсон непосредно повезано са изградњом Саркела, и вероватно су оба потеза замишљена као одбрамбена мера против напада Мађара или Викинга. Осовина Херсон-Саркел, која је могућно укључивала и ланац утврђења уз Дон, на тај начин је служила и као унутрашња линија одбране Хазарског царства, и као стожер византијског стратешког положаја у јужноруским степама. Заједнички проблем војне безбедности још једном је потврдио традиционално савезништво Византије и Хазара.

То је савезништво изнова потврђивано у новим и још преснијим околностима за време владе Михаила III. Вероватно крајем шездесетих година IX века из Цариграда су пошли изасланици Хазарима. Предводио их је Константин, будући апостол Словена, у пратњи свог брата Методија. Ишавши устаљеним путем, посланство је путовало морем до Херсона, где су посланици провели зиму а Константин се припремао за своју мисију учећи хебрејски. У кагановој летњој резиденцији у подножју Кавказа (вероватно у Самандару на доњем току Терека, још вероватније у Дервенту) одржао је теолошку расправу са јеврејским рабинима, врло утицајним на хазарском двору. Иако је до

[10] *DAI*, гл. 42, стр. 182—4.

тада јеврејска вера међу Хазарима већ имала премоћ код водећих слојева земље, она се и даље надметала и са хришћанством и са исламом. Чињеница да је Константин изабран да предводи мисију, говори нам да Византинци нису изгубили наду да Хазаре обрате у хришћанство. Константинов биограф из IX века описује да Хазари, иако су једнобошци и поштују Свето писмо, још нису прихватили сва знамења рабинског јудаизма. Први недвосмислени доказ да поштују Мојсијеву веру потиче из 864—866, те стога можемо да сматрамо да Константинова мисија није успела на верском плану, упркос броју од око две стотине покрштених и некој непоузданој кагановој изјави да према хришћанству гаји симпатије.[11]

На жалост, Константинов биограф не показује уопште никакво интересовање за ону другу, политичку сврху хазарске мисије, која је морала бити исто толико важна као и верска. На том плану изгледа да су византијски изасланици постигли циљ. Бар је поново потврђено савезништво Византије и Хазара, јер каган пише Михаилу III: „Сви смо ми пријатељи и савезници твог царства и спремни да ти служимо где год да смо ти потребни“[12]. Природа ових „услуга“ које је Царство тражило од Хазара 861. нигде није спецификована, али поуздано можемо да закључимо да су оне биле у вези са новом опасношћу која је са севера претила обема силама. У лето 860. године Цариград је напала моћна викиншка флота из Русије; исти ти Викинзи, неколико година пре тога, отерали су Хазаре из Кијева. Нема сумње да је Константинова мисија међу Хазарима имала за циљ договор о заједничкој акцији против нових скандинавских господара на средњем Дњепру.

После IX века Византија више није могла да рачуна са Хазарима у својој стратегији северно од Црног мора. Пре краја прве половине X века држава је већ била на заласку и у Понтијској степи појавили су се Печенези као нова велика сила због које је Византија била приморана да измени своју политику. И као што су једном, у потрази за поузданим савезником у овим пределима, напустили Турке и обратили се Бугарима, а потом оставили и Бугаре да се окрену Хазарима, тако су и сада пожурили

[11] *Vita Constantini,* XI, 41—4, стр. 124; Dvornik, стр. 370.
[12] *Vita Constantini,* XI, 44, стр. 124; Dvornik, ibid.

да на северној обали Црног мора изграде нову равнотежу снага. Компликована структура готијске епархије пропала је давно пре 900. Списак епископија које потпадају под цариградску патријаршију, сакупљен за време Лава VI (886—912) говори да је византијска црква у севернопонтијској области била приморана да се повуче у области непосредно уз саму обалу — у питању су кримске епископије Херсон, Боспор, Готија (сада ограничена само на планинску зону полуострва), Сугдеја и Фула, Севастопољ на источној обали Црног мора.[13] Што се тиче Таматархе, на полуострву Таман, после VIII века, па све до седамдесетих година IX уопште се не помиње. Тада се јавља као пређашња епископија Зикија.

Упркос оваквом утврђивању, византијска црква је наставила са сврставањем својих мисионарских снага на обалама Црног мора. У писму архиепископу Боспора, патријарх Фотија с великим поштовањем према језичким суптилностима изражава своје задовољство што Црно море, до тада тако непријатељско *(аксинос)* сада постаје не само пријатељско *(евксинос)*, већ и побожно *(евсевес)*.[14] Није ово празно хвалисање: као што ћемо видети, Херсон је и у X веку важан канал за ширење грчког хришћанства на север. На западнокавкаској обали, абазгијска црква и даље опстаје као моћна предстража мисионарства морем блиско повезана са Цариградом. У X веку Абазгија се сматра ваљаном штићеницом Византије, а у *Књизи о церемонијама* њен владар почашћен је титулом *ексусиастес*[15], неком врстом царског намесника. Поверење које је Византија указивала абазгијској држави било је оправдано — почетком X века дало је значајну помоћ у обраћању Алана у византијско хришћанство. Алани су још од VI века покорни сателити Царства северно од средњег Кавказа. Константин Порфирогенит истиче колико су корисни у спречавању евентуалног напада Хазара на Крим.[16] Њихов владар, који је такође био *ексоусиастес* у византијској хијерархији био је у рангу вишем од краља Абазгије и половином X

[13] H. Gelzer, "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum', *Abhandlungen der philos.-philol. Classe der König. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXI (1901), стр. 551.
[14] *PG*, 102, 828—9.
[15] *De cerimoniis*, II, 48, стр. 688.
[16] *DAI*, гл. 11, стр. 64.

века био је један од три царска вазала почастован титулом царевог „духовног сина" (остала двојица били су бугарски цар и јерменски краљ).[17] Најстарији спомен хришћанства међу Аланима потиче с краја IX века, када је монах Евтимије с витинијске планине Олимп почео да покрштава у тим крајевима. Изгледа да је посао био дуготрајан и мучан. Значајан датум у овом процесу означава покрштавање њиховог краља почетком X века, што треба приписати патријарху Николи Мистику и његовом кандидату Петру, првом архиепископу аланском. Изгледа да је Петар био спутан удаљеношћу епископије, размирицама са Евтимијем и сталним враћањем верника на паганске обичаје. Никола му је писао охрабрујућа писма,[18] уверавао свог нестрпљивог подређеног да га у Цариграду нису заборавили, саветује му да у миру живи са својим мисионарским садругом, и да буде тактичан — строгост, истиче, је добра када се примењује на обичан народ, али треба бити јако опрезан када се на краља и племиће примењују правила хришћанског брака.[19]

И како су Алани у X веку заменили Хазаре као чувари византијских интереса на простору северног Кавказа, тако је у јужноруској степи та улога пренесена на Печенеге. То номадско племе турског порекла већ се појављивало на страницама ове књиге. До пред крај X века постали су водећа сила између Дона и доње Волге, и натерали Мађаре на сеобу у Панонију. Пошто су заузели место Хазара, ускоро су заузели и пашњаке на северном и средњем Криму и почели да пљачкају Херсон и остале византијске поседе на полуострву.

Царске су власти овај нови изазов са севера дочекале прерасподелом снага на том подручју. После Симеонове смрти 927. године и потоњег опадања бугарске моћи, нестао је тампон који је већ дуго штитио царске провинције на Балкану од упада преко Дунава, па је одбрана северне границе све више зависила од дипломатског умећа. На срећу по Царство, владавине Романа I (920—944) и Константина VII (945—959) показале су се најуспешнијим периодима у историји византијске дипломатије. Већ смо поменули шта је све постигнуто у Мађарској и северном

[17] *De cerimoniis*, II, 48, стр. 688.
[18] *Epistolae*, 52, 118, 133, 134, 135, *PG* 111, 244—8, 336—7, 352—60.
[19] *Ep.* 52, ibid., 245—8.

Кавказу. Ништа мање није значајан успех постигнут на Криму. Тада се најбоље показала делотворност византијске традиционалне политике везивања за Крим. Управо из Херсона и других византијских поседа на јужној обали царске су власти могле најделотворније да прилагоде своју северну стратегију променама које је долазак Печенега донео у степу. До средине X века савезништво с Печенезима прерасло је у камен темељац византијске политике према северу. Нема упечатљивијег спомена овог новог и хитног престројавања од првих осам поглавља у делу *De Administrando Imperio*. Константин VII је на муци да свом сину објасни да је, уколико се ово савезништво очува, византијски Крим безбедан, трговина с Русијом може да процвета, а потенцијални непријатељи Царства са севера — Бугари, Мађари и Руси — који се тресу од страха пред Печенезима, неће се усудити да нападну:

„Те закључујем (пише цар) да је увек велика предност цара Ромеја ако успе да очува мир са народом Печенега и да склопи уговоре и споразуме о пријатељству с њима, да им сваке године са своје стране шаље дипломатског представника с поклонима који доликују том народу."[20]

Ова су поглавља права ризница података о византијској северној политици у X веку и средствима која је користила да би ту политику спровела. Свакодневна преговарања с Печенезима била су у надлежности управитеља Херсона. Посебна посланства која Константин помиње, и чија је дужност била да проведу дипломатске разговоре на високом нивоу, долазила су из Цариграда. Путовали су или преко Херсона, или су се с Печенезима састајали на ушћу Дунава. Предводили су их високи представници власти, звани *басиликои*, обично високи дипломати и чланови византијске обавештајне службе. Кримски градови, као и централне власти, надали су се користи од ових мисија. Као што Константин указује, Печенези „служе" становницима Херсона и цару „у Русији, Хазарском царству и у Зикији, и свим подручјима која леже даље од ових".[21] Из његовог навода схватамо да је и Херсон снабдевао номаде из степе византијским луксузним производима; Печенези, како сам каже, од Херсонаца за своје услуге

[20] *DAI*, гл. 1, стр. 48.
[21] *DAI*, гл. 6, стр. 52.

добијају „унапред договорену надокнаду . . . у виду пурпурних тканина, трака, сукна ретког ткања, златног броката, бибера, црвене односно 'парћанске' коже, и друге робе коју траже". С негодовањем примећује да је њихов апетит према овој роби незасит. Не знамо поуздано да ли је византијски утицај на Печенеге у овом раздобљу ишао и даље од материјалних предмета, али можемо да закључимо да њихови таоци, који су редовно стизали у Цариград где се о њима старао високи чиновник министарства спољних послова, нису увек били имуни на хришћанску и царску пропаганду коју су ширили њихови домаћини.

Штавише, тешко је поверовати да царски *василики* у своје периодичне посете Печенезима средином X века нису водили и мисионаре, или из Херсона или из Цариграда, а ипак нам није познато да је у то време Византија покушавала да покрсти Печенеге. Познати немачки мисионар, св. Бруно од Кверфурта, који је међу њима провео пет месеци 1008. године, описује их као „*ominum paganorum crudelissimi*".[22] Први подаци о грчком хришћанству међу Печенезима потичу из средине XI века и то са Балканског полуострва, где су извесном броју Печенега византијске власти дозволиле да се населе. Убрзо су Византинци схватили да не могу рачунати да ће им њихови пагански и номадски савезници у степи стално „служити". И заиста, 969—970. Печенези се придружују Свјатославу у антивизантијску коалицију. Суочени са стварним или могућим непријатељем на границама Царства, цариградски државници обично су тражили начина, вероватно урођеним политичким нагоном, да неутралишу ту опасност склапањем савеза са народом који живи у позадини. Једини народ који је у X веку могао да се мери са Печенезима били су Руси. Истина, и они су могли да представљају опасност по Византију, и то већу него Печенези, али су царски државници имали разлога да сматрају да ови нису отпорни на утицаје византијске цивилизације и да ће Царство успети да их стави под своје скуте.

Њихово име — Руси — потиче од имена народа који су у IX и X веку Словени називали *Рус'*, Грци *Рос*, а Арапи *Рӯс*. У то време реч Рус је имала три различита

[22] *Epistola Brunonis ad Henricum regem, Monumenta Poloniae Historica*, I (Лвов, 1864), стр. 224.

значења, која су се понекад преклапала. Била је то одредница за шведске Викинге, или Варијаге, који су Волгом, а касније и Дњепром, ишли у своје трговачке походе на југ, и до средине IX века под својим надзором држали већи део речног пута од Балтика до Црног мора. Повремено се то име односило и на Варијаге и на њихове поданике, Источне Словене који су, сетимо се, боравили у западним и средишњим областима простора који данас називамо европским делом Русије. Постепено је добило и географски призвук одређујући територију коју смо поменули (настањену финским племенима и Источним Словенима), а којом су владали Викинзи. На овом месту не треба да се бавимо сложеним и још увек спорним проблемом — коју и какву улогу су имали Скандинавци и Словени у стварању руске државе у IX веку. Међутим, следеће моменте треба нагласити: руска држава са Кијевом, одређеним да буде главни град у другој половини IX века, рођена је *ex nihilo* доласком Варијага, привредни и друштвени темељи постављени су у претходним вековима када су Словени у басену Дњепра, под покровитељством Хазара, имали значајну улогу у трговачком животу западног дела евроазијске степе; тамошњи словенски трговачки слој, а могућно и земљопоседничка аристократија, имали су виталну економску и друштвену улогу у Кијевској Русији под викиншким господарима; с обзиром да су ови потоњи углавном били у мањини, током следећа два века утопили су се у своје словенске поданике. Писац ове књиге исто тако непорециво сматра да су скандинавски освајачи ујединили растурена племена Источних Словена у јединствену државу, географски и привредно ослоњену на водени пут Балтик—Црно море, државу којој су дали своје „руско“ име. Овај процес описан је у *Руском летопису*, најстаријем руском историјском изворv, насталом у касном XI и почетком XII века. Обележавају га три фазе. Средином IX века једна скупина Варијага из Скандинавије осваја градове северне Русије, и на тај начин потчињава територију која се пружала од језера Ладога до доњег тока Оке и била насељена словенским и финским племенима. Према хроници водила су их тројица браће од којих се најстарији, Рјурик, сместио у Новгороду.[23] Убрзо потом завршена је и друга фаза, када су два викиншка племића, Асколд и Дир, отпловили низ Дњепар и од Хазара отели Кијев.[24] И на крају, 882. године, Рјуриков рођак, Олег, спаја Новгород и Кијев у јединствену државу, и на тај начин завршава политичко сједињавање већег дела воденог пута Балтик—Црно море, од Финског залива до тачке на Дњепру, око сто миља северно од брзака. Кијев је прогласио главним градом своје државе и објавио, како хроника наводи, да ће отада град бити „мајка свих градова Русије“.[25]

[23] Повесть стр. 18; Cross, стр. 59—60.

Најранији записи о односима Руса и Византијског царства потичу из прве половине IX века. Из франачких *Бертинијанских анала* сазнајемо да је 839. године скупину странаца који су се одазивали на име *Рос* византијски цар Теофило послао западном цару Лудвигу Немачком с молбом да им помогне да се преко франачке територије врате у властиту земљу, будући да су им директан пут кући препречили непријатељски расположени варвари. У току испитивања странци су открили да су Швеђани. Пошто су му северне границе у то време пљачкали страшни Нормани, Лудвиг је дао да се Руси затворе.[26] Не зна се шта је с њима било на крају, али је из саме приче јасно да је група викиншких „Руса“, могућно дипломатских изасланика, али вероватније трговаца, стигла у Цариград 839. године. До тог тренутка, а можда и нешто раније, Византинци су Русе познавали као опасне гусаре и нападаче. У средњовековним документима чија је поузданост порицана и често била под сумњом (али све већи број научника сада прихвата наведене чињенице) описана су два напада Руса на византијску територију током прве половине IX века. Прича се да су током једног Руси заузели Сугдеју на југу Крима и опљачкали обалу од Херсона до Боспора. У другом документу описан је њихов напад на град Амастриду, на северној обали Мале Азије.[27]

Тек 860. године Византинци срећу свог новог непријатеља изблиза, на домаћем тлу. Флота од две стотине руских бродова, 18. јуна те године неприметно улази у Босфор, окреће се против Цариграда и напада град с мора. Напад је изведен са изузетно тачним познавањем војног стања

[24] Повесть стр. 18—19; Cross, стр. 60.
[25] Повесть стр. 20; Cross, стр. 61.
[26] *Annales Bertiniani*, *MGH*, *Scriptores*, I, стр. 434.
[27] В. Г. Васильевски, *Жития св. Георгия Амастритского и Стефана Сурожского;* Труды, III, Санктпетерсбург, 1915).

Византије у том тренутку — царска флота била је у водама Средоземља, у борби против Арапа; војска је, под царевим заповедништвом, била на путу ка граници Мале Азије. Византинци су били потпуно изненађени. Градска предграђа, обала Босфора и Принчевска острва били су сасвим беспомоћни пред суровим харањем варвара. У царевом одсуству префект града и патријарх Фотије, епарх византијске цркве, имали су дужност да бране град и да бодре грађане. У цркви Св. Софије, духовном средишту Царства, Фотије се обраћа уплашеном народу, охрабрује их и опомиње да окају грехе. Сачуван је текст његове проповеди и у његовим речима, и поред реторских улепшавања, наслућујемо ужасни страх који је обузео Цариград пред овим дивљим странцима под бедемима:

„Шта је то? Какав је ово ужасан и тежак ударац и бес? Зашто нас је погодио тај страшни гром са најдаљег севера? . . . Неки народ је допузао са севера, као да напада други Јерусалим . . . а тај народ је жесток и немилосрдан, гласа који подсећа на урлање мора . . . Тешко мени, који видим бесно и дивље племе како се без страха разлива градом, и пустоши предграђа, уништава све, разара све, поља, куће, стада, стоку, жене, децу, старце, младе, забада мач у све, без милости над било чим, не штедећи ништа . . . О граде, који владаш скоро целим светом, каква ти се то разуларена војска, простачки опремљена, руга као робу.“[28]

Овај напад, који Фотије пореди са громом из неба због неочекиваности и брзине, није дуго трајао. Руси су, изгледа, прекинули опсаду и пре него што је Михаило III, којег је заповедник града упозорио, пожурио да врати војску из Кападокије. Византинци су свој спас приписали сили већој од војске и утврђења. У проповеди одржаној после краја опсаде, патријарх објављује да је једна од најстаријих цариградских светиња, плашт који је, наводно, припадао Богородици, свечано пронесен дуж градских бедема, после чега се непријатељ повукао, исто онако ненадано као што је и дошао.[29]

[28] Photius, *De Rossorum Incursione, Homilia* I, *Fragmenta Historicorum Graecorum,* ed. C. Müller, V (Парис, 1870), стр. 162—7; енгл. прев. C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople* (Кембриџ, Мас, 1958), стр. 82—95.
[29] *Homilia* II, ibid., стр. 169—70; Mango, стр. 102—3.

Први руски напад на Цариград дубоко је потресао Византинце — изгледа да ни народ ни државници Источног Рима никад нису заборавили како су се једва спасли. Драматичне патријархове речи изговорене у једном тескобном тренутку у историји Царства оставиле су трајан утисак, толико трајан да 1422. године, када је Цариград био под турском опсадом, један епископ грађанима држи проповед састављену искључиво од цитата преузетих из Фотијеве две хомилије поводом руског напада 860. године.[30] Више од једног века Руси су заузимали истакнуто место у кући страха коју је створила плодна машта народног предања. По народном веровању, био је то нико други до разорни народ Гога и Магога који је, што сви знају, Александар Велики затворио у кавкаске планине. Зар није Језекиљ прорекао њихову најезду са севера? Те његове речи јамачно су много наводили у Цариграду тог лета 860: „Опет ми дође ријеч Господња говорећи: Сине човјечји, окрени лице своје према Гогу у земљи Магогу, кнезу Роша“ (Језекиљ, 38, 1—2, Септуагинтска верзија). Зар тај страшни народ Роша није исто што и *Ros*, ти нови освајачи са севера које је Фотије описао као мрачне и ником знане? А византијски државници, који у све те бајке нису морали да верују, на руски напад одговорили су на свој особени начин. Осећај хитности прожимао је владине кругове; било је потребно да се одмах предузму мере да се спрече нови напади Руса. Вероватно је пре краја 860. године из Цариграда ка Хазарима пошло посланство које је предводио Константин. Као што смо већ видели, политички циљ вероватно је био војни савез против Асколда и Дира, викиншких владара на средњем Дњепру који су и извели поморски напад на Византију.

Овом дипломатском окружењу Кијева уследио је покушај покрштавања Руса. Убрзо после 860. године изасланици Руса крштени су у Цариграду,[31] а Фотије у својој енциклици 867. упућеној источним патријарсима поносито објављује да Руси, који су раније по суровости превазилазили све остале народе, сада живе под духовном влашћу византијског епископа, као „поданици и пријатељи“ Царства.[32] Избор те две одреднице *(ипекои и проксени)*, које датирају још из класичних старина, врло је значајан —

[30] Х. Лопарев, „Церковное слово Дорофея, митрополита Митилинского“, *Византийски Временник,* XII (1906), стр. 166—71.
[31] Theophanes Continuatus, IV, 33, стр. 196.
[32] *PG* 102, 736—7.

прва је означавала поданике-савезнике Атине, а друга се односила на појединце које је нека страна држава именовала својим „пријатељима“, почасним грађанима, како би се рекло. Образац који смо тако често пратили у обраћању варварских народа у византијско хришћанство, у случају с Русима поново је примењен: У очима Фотије, будући да су прихватили хришћанску веру и епископа из Цариграда они су, без обзира на стварну независност својих владара, били грађани византијске заједнице народа, па према томе и поданици цара. Ове верске и политичке везе ојачане су око 874. године када су Руси склопили и формални споразум са Византијом и прихватили архиепископа, којег у њихову земљу шаље патријарх Игнатије.[33]

Положај и овлашћења овог прелата нису нам позната, али се може закључити да су била слична овлашћењима архиепископа кога је исти Игнатије отприлике четири године пре тога послао да руководи бугарском црквом. Природно је претпоставити да је живео у Кијеву где су, ако се може веровати руском летопису, Асколд и Дир у то време заједно владали. Није нам познато ни да ли је иједан од ова два кнеза формално прихватио хришћанство, нити нам је могуће да у одсуству доказа пратимо судбину ове прве византијске црквене организације на руском тлу. Највероватније је касније током истог века њу потопио талас паганства који је збрисао про-хришћанске кијевске владаре и заменио их супарничком групом Скандинаваца из северне Русије, које је предводио Олег. Међутим, као што ћемо видети, овај мостобран византијског хришћанства на средњем Дњепру вероватно никад није сасвим уништен, јер је хришћанска заједница опстала и чак се увећала, бар у самом Кијеву, током педесет година пре коначног руског покрштавања крајем X века.

До 900. године на балтичко-црноморском воденом путу већ је чврсто укотвљена држава коју модерни историчари зову Кијевском Русијом. Међутим, изгледа да су Олег и његови непосредни наследници свој нови главни град сматрали само почетним кораком на путу ка примамљивијим хоризонтима. Та викиншка глад за војним пустоловинама и жудња за плоднијим и топлијим просторима на југу одражавала се и на њихову спољну политику. Цариград, тај бајословни Миклигград северњака, и даље је био исто

[33] Theophanes Continuatus, V, 97, стр. 342—3.

онолико пожељан као и 860. Пет пута су у X веку Руси започињали рат с Византијом; бар три пута су кретали на главни град. Године 907. Олег је с великом флотом отпловио ка Цариграду. Према *Руском летопису*, једином извору података о овом подухвату, Руси су кренули да уништавају палате и цркве по предграђима и да убијају становнике. Потом су, видевши да су Византинци ланцем затворили пролаз ка Златном рогу, подигли бродове на точкове, развили једра и, уз помоћ погодног ветра, пребацили их копном према граду. Запањени овим призором бродовља које плови копном, Византинци су хитно затражили примирје. Олег им је извукао астрономски висок данак и, пре него што је своју армаду вратио кући, на врата Цариграда причврстио је свој штит, као „знак победе“.[34] Чудна је ово прича и уопште није толико нетачна колико би се по неким детаљима могло закључити. Изгледа да је хроничар, засигурно неки руски монах, који је све то записао бар сто педесет година после самог догађаја, мало знао и о топографији Цариграда и о војним правилима. Његов се извештај вероватно ослања на викиншку сагу у којој су чињенице, иако украшене песничком слободом, биле доста веродостојне. Олег је очигледно ставио бродове „на точкове“ и пренео их преко копна, али не зато да би запањио Византинце овим невероватним призором (као што хроничар, изгледа, мисли), већ да би заобишао ланац који му је затварао прилаз Златном рогу. Викинзи су вешто вукли своје бродове копном између две реке, и нема сумње да се Олег прихватио исте стратегије коју је искористио и султан Мехмед II 22. априла 1453. године, када је, због препреке коју није могао да уклони, део своје флоте превукао преко копна (исто тако с развијеним једрима) преко полуострва Галата, од Босфора до Златног рога. Могућно је да је и епизода са Олеговим штитом веродостојна, али је руски летописац погрешно разумео њено значење. Нормани из западне Европе имали су обичај да подигну штит, или да га ставе на неко видно место, као обредни гест који објављује крај рата. Исто тако је вероватно Олег обесио свој штит на капију Цариграда, али не у жељи да истакне увредљиво знамење победе, већ да означи своју намеру да са Византијом склопи мир. И заиста је убрзо затим склопљен мировни споразум између Руса и Царства. Његове су одреднице извесно одговарале Русима, али нису биле толико по-

[34] Повесть стр. 23—5; Cross, стр. 64.

годне колико би било логично, јер њих увек намеће освајач. Шовинистички набој руског летописца готово стално присутан у приказивању ратовања његових сународника против Византије, иде у прилог закључку да подухват из 907. године, иако са руског становишта релативно успешан, није ни у ком случају био огроман тријумф, у шта би он желео да нас увери.

Олегови изасланици и византијске власти 2. септембра 911. године у Цариграду потписују споразум. У словенској верзији, текст се налази у *Руском летопису,* наведене су и одредбе које се очевидно односе на прелиминарни споразум закључен 907. године, непосредно по завршетку рата.[35] Уговор се углавном бави трговином и законским питањима које намеће присуство руских трговаца у Цариграду. Додељен им је повлашћен положај — добили су потпуно ослобођење од царинских дажбина, посебан смештај у предграђу Св. Маманта (данашњи Бешикташ, на европској обали Босфора) и бесплатну храну за шест месеци, што представља двоструко дужи период од устаљеног ограничења боравка страних трговаца у граду. Посебном одредбом добили су право на неограничен број купања, највероватније на инсистирање Нормана који су, на подругљиво запрепашћење њихових сународника из јужне Русије, а Византинце и да не помињемо, били навикли на северноевропска купатила слична турским. Неколико чланова уговора прописивало је које мере треба предузети у случају личних сукоба између Руса и Византинаца, где су утврђене одговарајуће казне за убиство, телесну повреду и крађу. Свака уговорна страна обавезивала се да пружи помоћ трговцима који доживе бродолом. Другом одредбом потврђено је (или, можда, подвучено) право Руса да служе као најамници у царској војсци, што се може повезати с чињеницом да је седам стотина Руса учествовало у огромном, али неуспелом поморском подухвату који је 911. године против Крита водио византијски адмирал Химерије.

Иако се међу руским трговцима који су у X веку по неколико месеци боравили у Цариграду највероватније налазио и по који Словен, већина су ипак били Скандинавци. И поред велике жеље да одрже трговину, Византинци су из горког искуства знали да ове ратоборне северњаке треба

[35] Повест стр. 25—9; Cross, стр. 65—8.

држати што даље од себе. И зато је у уговор ушла одредба по којој су Руси могли да улазе у Цариград само кроз једну капију, ненаоружани, и највише педесеторица одједном, па и тада у пратњи представника византијских власти.

Што се тиче природе трговинских односа између Руса и Византије, *Руски летопис* се задржава на податку да је Олег из Цариграда донео „злато, свилене тканине, воће, вино и разни накит".[36] Осим злата, које је јамачно било потврда делимичне победе, остала роба је била део устаљених извозних артикала из Византије у Русију и друге земље источне Европе. Све сами луксузни предмети, намењени владајућем слоју који је већ научио да цени кројачке и кулинарске дивоте византијске цивилизације. О стварима које су из Русије стизале у Цариград знамо из других извора. Ту су били робови, крзно (дабар, самур, хермелин, црна лисица и веверица), восак и мед из шума средњих и северних области земље.

Уговор из 911. године био је тек први у низу споразума закључених између Византије и Русије током X века, и због тога представља значајно обележје у историји њихових односа. Тим уговором нису престала непријатељства између Кијева и Цариграда, али нам он казује да су варијашки господари Русије и њихови словенски поданици преко трговине, дипломатије и личних веза увучени дубље у привредну и политичку орбиту Византије. Ове везе су неизбежно подстицале културну размену — руски трговци и најамници, дипломатски изасланици из обе земље, стално су путовали између Кијева и Цариграда и преносили идеје, уверења и моду. С друге стране, византијски државници имали су оправдане разлоге да своје везе са Русијом искористе ради стављања овог варварског и још претежно паганског народа под двоструки надзор — и цркве и Источно-римског царства. С овог становишта, 911. година је значајна за европску историју и стога што је исте те године француски краљ Карло Блесави норманском војводи Ролу, споразумом из Сен Клера-на-Епти, доделио језгро будућег нормандијског војводства, што је најавило асимилацију Нормана у свет западног хришћанства. Пошто су претходне године освојили одлучујућу победу над Данцима код Тетен-

[36] Повест стр. 25; Cross, стр. 65.

хала у Стратфордширу, Енглези су заузели Лондон и Оксфорд наговештавајући поновно освајање дела Енглеске која је била под данском управом. Ова подударност показује нам да се викиншка плима истовремено повлачила и на Дњепру, на Сени и на Темзи, и још више истиче исти образац који је уследио после скандинавских најезди на источну и западну Европу.

Уговор закључен између Олега и Византије поштован је тридесет година. За наредни рат између Руса и Царства чује се тек 941. године. Као и претходне битке из 860. и 907. и овај рат је био викиншка експедиција у великом стилу. Олегов наследник, Игор, изненада се појавио са својом флотом у Босфору и почео да пустоши прилаз Златном рогу. Још једном су Руси брижљиво одабрали време за напад — царске снаге биле су заузете на другом месту — морнарица у Егејском мору, војска у Јерменији. На брзину су сви опозвани, а дужност одбране Царства Роман I је поверио двојици изузетних војсковођа, главном министру Теофану и Јовану Куркуасу, легендарном јунаку ратова с Арапима. Пошто су истерани из Босфора, Руси су се искрцали на витнијску обалу и почели да пљачкају од Никомедије до Хераклеје. Док су се повлачили, њихове бродове је напала византијска морнарица под руководством Теофана. Руска армада била је уништена. Преживели су се дуго сећали ужасних призора грчке ватре, која је пресудила битку — збуњени извештај који су, на повратку кући, пренели својим сународницима сачуван је у *Руском летопису:* „Грци имају нешто што личи на муњу са небеса и када то избаце, запали се ватра; зато их нисмо потукли".[37] На челу опремне војске Варијага и Словена, укрцане на бродове, Игор је кренуо из Кијева да се освети за свој пораз. Међутим, изасланици цара Романа успели су да поткупе и Русе и њихове дунавске савезнике Печенезе. Те, 941. године, Византинце је њихова обавештајна служба војног заповедника Херсона благовремено упозорила. „Чувајте се", Херсонци су упозорили цара, „Руси долазе на небројеним лађама; бродови су им прекрили море".[38]

Крајем 944. године, после два византијска посланства за Кијев и једног руског за Цариград, Игор је склопио споразум са Царством. Одредбе тог споразума, које наводи *Руски летопис,* показују колико је од 911. године измењена равнотежа снага између две силе. Победничко Царство сада може да наметне строже услове свом савезнику и трговинском ортаку. Руски трговци више нису ослобођени царинских дажбина и изричито им се забрањује да купују веће количине свиле, скупље од педесет златника; забрањено им је и да презиме у Св. Маманту. Кијевски владар постарао се да буде што даље од Херсона и осталих византијских поседа на Криму, и да његови поданици по повратку из Цариграда зиму проведу на острву Березан на ушћу Дњепра; водио је рачуна и да се не мешају у посао херсонских рибара у тој области,[39] што је био сигуран знак да је дошло до сукоба интереса Византије и Русије на северној обали Црног мора. Упркос тако ограничавајућим одредбама, споразум из 944. године сведочи да обе земље високо цене своје трговинске везе. Значај овог споразума као историјског документа још више подвлачи чињеница да је настао у исто време када и детаљан приказ руских трговинских експедиција за Цариград, који се налази у IX поглављу *De Administrando Imperio.* Могуће је да је податке за то поглавље сакупио један од *василики* којег је цар Роман послао у Кијев 944. године да ратификује споразум са Русима.

Из споразума се може закључити да хришћанство има све већи утицај на владајуће кругове Кијевске Русије. Један број изасланика који су потписали уговор у Цариграду били су хришћани, а *Руски летопис* помиње и хришћанску цркву која у то време у Кијеву опслужује бројну заједницу Варијага и Хазара.[40] Нема доказа да је ова заједница постојала без прекида од друге половине IX века, али могућно је да се хришћанство никад није потпуно угасило у Кијеву после 867. године, о чему сведочи и једна прича из *Руског летописа:* када су Олегови посланици дошли у Цариград 911. године да ратификују споразум са Византијом, цар Лав VI је одредио неке званичнике да им покажу знаменитости града; водили су их да виде палате, препуне лепих и скупоцених предмета, цркве са најпознатијим хришћанским светињама, а водичи нису пропуштали ниједну прилику да им „проповедају своју веру и подучавају их правој религији".[41] Можемо бити сигурни да је врхунац овог оби-

---

[37] Повесть стр. 33; Cross, стр. 71—2.
[38] Повесть стр. 34; Cross, стр. 72—3.

[39] Повесть стр. 34—9; Cross, стр. 73—7.
[40] Повесть стр. 39; Cross, стр. 77.
[41] Повесть стр. 29; Cross, стр. 68—9.

ласка била црква Св. Софије, под чијим су сводовима, као што из многих извора знамо, душе варвара биле толико обузете лепотом и величанственошћу хришћанског Рима, да су после тога многи пагански народи били покрштени. Св. Софија је непосредно пре те посете била украшена низом сјајних мозаика, па није тешко замислити какав је утисак на руске изасланике произвео један од најлепших. Високо горе у нартексу приказан је њихов домаћин, цар Лав Мудри, у ставу обожавања пред Христом Пантократором који седи на престолу и држи отворену књигу јеванђеља на којој је исписано: „Ја сам светлост света". Постепено је ова хришћанска и царска пропаганда, и у Цариграду и у Кијеву, рушила културну изолацију руских владајућих слојева. Године 957. византијско хришћанство добило је најславнију обраћеницу до данас — Игорову удовицу, кнегињу Олгу. Владарка је пошла у мировну мисију у Цариград, где су је примили цар и царица. Или пре, или после ове посете главном граду Византије, постала је хришћанка и узела име царице Јелене, жене Константина VII, које је на симболичан начин одражавало њену нову духовну и политичку везу са царским двором. На повратку у Русију, Олга није била кадра да своју веру наметне свим својим поданицима; само је утрла пут коначном тријумфу византијског хришћанства у Русији што ће бити остварено за владавине њеног унука.

Олгин пријем код цара описан је у *Књизи о церемонијама,* коју је сакупио њен домаћин Константин VII Порфирогенит.[42] После два формална пријема, када је примљена стојећи, прво код цара а потом код царице, уследио је опуштенији сусрет када је седела у друштву цара и царице и њихове деце и када је, на цареву заповест, могла да прича „о чему год је желела". Касније истог дана приређена је гозба у њену част и тада је позвана да седи за царичиним столом заједно са дворским дамама највишег ранга, од којих је свака имала титулу *зосте патрикиа* (што би грубо преведено значило „опојасана"). У то време право да седи за царским столом било је намењено само онима који су потицали из првих шест сталежа дворске хијерархије. После гозбе послужен је десерт на златном столу за којим је Олга седела у друштву цара и његове породице. Ова различита места, режирана са толико пажње према симболичким детаљима које је Константин желео да унесе у све дворске церемоније, графички одражавају Олгин нови однос са византијским владарима. Њено место за царичиним столом уз дворске даме говори о њеној спремности да постане духовна кћи царичина и да призна врховну власт Константина VII. Истовремено, необична част која јој је изравно указана знак су да се њој, а потом и њеној земљи, даје високо место у породици владара и народа којима је цар на челу. Ма колико привремено, Русија је ступила у византијски комонвелт на главна врата.

[42] *De cerimoniis,* II, 15, стр. 594—8.

Међутим, Византија није била једини циљ Олгине црквене политике. Из једне западне хронике тог доба сазнајемо да су изасланици „руске краљице" — у ствари, била је намесник док њен син Свјатослав није постао пунолетан — дошли у Немачку, на двор Отона I, са молбом да им се пошаљу епископ и свештеници. Немачки краљ (који ће ускоро постати цар) тек је почињао са својом експанзијом чији је крајњи циљ било укључивање целе источне Европе у немачко царство. После две године, један немачки бискуп послат је у Кијев, али је у том часу Русија била у агонији паганске реакције, те је непожељни мисионар био приморан да се врати кући.[43]

Не знамо шта је Олгу потакло да затражи немачке црквене великодостојнике само две године после одласка у Цариград. *Руски летопис,* где је приказ њеног боравка у том граду препун невероватних а понекад и смешних података, вероватно позајмљених из неке варјашке саге, саопштава нам да је после њеног повратка у Кијев дошло до хлађења односа са Византијом. Каже се да је цар пригоговорио што није одржала обећање и послала најамничку војску, робове, восак и крзно, а Олга се у одговору наводно жали на третман византијских власти, које су приморале руску флоту у њеној пратњи да извесно време буде укотвљена код Златног рога, пре него што је пуштена у град.[44] Ови су подаци вероватно тачни: лако је веровати да су царске власти спровеле строге безбедносне мере за сву њену многобројну пратњу, и да је то сметало поноситој кнегињи. Могућно је и да се, по угледу на Бориса Бугар-

[43] *Continuatio Reginonis, MGH, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum,* стр. 170, 172.

[44] Повесть стр. 45; Cross, стр. 83.

ског, надала да ће за своју будућу цркву обезбедити већу слободу него што је цар био спреман да да, те се, разочарана, окренула Западу. И поред тога, неоспорно је да је Олга несумњиво први руски владар који је схватио да хришћанство може помоћи при уласку међу цивилизоване народе Европе. Пошто јој је хришћанска вера била водиља у спољној политици, иступила је за још један корак ближе интегрисању у хришћанску заједницу. Међутим, та двојност њене верске политике говори да је главни проблем остао нерешен. Свет хришћанства пред Русијом се појављивао у лику двају царстава — Византије и Немачке — и оба су желела да им се ова моћна земља потчини. Западно царство, које су недавно обновили и успоставили саксонски краљеви Немачке, управо је започињало своју експанзију према средњој, северној и источној Европи. У другој половини X века римска црква је, као његов духовни сарадник, постигла запажене успехе: покрштавање балтичких Словена, оснивање биокупије у Прагу, обраћење Пољске, ширење хришћанства на Скандинавију — западни хришћански свет је победнички напредовао ка Русији, по трагу немачког *Drang nach Osten*. Источно царство имало је непорециву власт у источној Европи, где је покрстило балканске Словене и део угарског народа, и у више наврата покушало да покрсти Русе. Средином X века Русија је стајала на раскрсници између ова два хришћанска царства у одсудном тренутку своје историје: хоће ли се коначно приклонити Византији или Риму?

Одговор на ово питање одложен је за наредних тридесет година. То одлагање делимично је условљено јаком антивизантијском политиком Олгиног сина Свјатослава, чије смо ратовање против Царства описали у једном од претходних поглавља; делимично је и последица утицаја паганства које је, судећи по оскудним подацима у изворима, повратило снагу у периоду између 960. и 985. године.

Сила водиља која је била иза овог оживљавања паганства не може се са ситурношћу идентификовати, али постоје чињенице које говоре да је треба тражити, бар делимично, међу Варијазима у пратњи кијевских владара. Међутим, морамо се чувати да ту слику не поједноставимо превише: нема доказа да су Варијази, као тело, представљали организовану антихришћанску и антивизантијску странку у Русији, као што је био случај с вођама старобугарских кланова у Бугарској у IX веку. У ствари, као што смо већ видели, до средине X века многи руски Варијази већ су примили хришћанство и, путујући између Цариграда и Кијева, преносили византијску цивилизацију у Русију. Међутим, неки њихови сународници у Кијеву очевидно су били јако привржени својим паганским уверењима и пошло им је за руком да свој утицај пренесу на тако типично викиншког владара какав је био Свјатослав.

Ова антивизантијска варијашка фракција, потпомогнута паганским најамницима из Скандинавије, изгледа да је у почетку владавине Свјатослављевог сина Владимира била водећа сила у Русији. Негде око 980. године, убрзо после ступања на власт у Кијеву, Владимир је на брегу крај своје палате поставио читаву галаксију паганских идола о чијим именима (наведеним у *Руском летопису)* и функцији већ дуго расправљају и лингвисти и историчари. На челу овог пантеона био је Перун, бог грома и муње (чији су атрибути могућно комбинација једног словенског божанства и скандинавског Тора), направљен од дрвета, сребрне главе и златних бркова. Овим су идолима људи приношени на жртву.[45] Веома је значајно да ти први подаци о организованом паганском култу у Русији потичу из времена непосредно пре његовог формалног угушивања — неколико година касније, хришћанство је постало званична вера руске државе. Вероватно постоји веродостојна аналогија са ситуацијом у Бугарској у IX веку, где је, као што смо приметили, паганство постало свесно и агресивно антихришћанско управо у време када је било на заласку. Ову би аналогију могла да подупре и примедба да је михољско лето паганства у обе земље дошло истовремено са прогоном хришћана. Руски хроничар наводи да је једног Варијага хришћанина линчовала нека гневна банда у Кијеву, јер је одбио да му сина жртвују паганским идолима. Најстарији руски мученик долази из Византије.[46]

У *Руском летопису* испричана је прича о коначном покрштавању Руса. У том извештају на чудан начин су помешане чињенице и фикција (потоња вероватно увећана накнадним уметањима у рукопис). И са становишта стила, прича је необична мешавина изравне приче, опширног тео-

[45] Повесть стр. 56; Cross, стр. 93—4.
[46] Повесть стр. 58—9; Cross, стр. 95—6.

лошког тумачења и сочне ироничне лакрдије. Прича гласи да су 986. године кнеза Владимира у Кијеву посетили мисионари из иностранства. Прво су дошли посланици од Бугара са средње Волге, који су били муслимани. „Ти си мудар и опрезан владар", рекли су му, „али немаш веру; прими нашу веру и поштуј Мухамеда". Али, када је Владимир сазнао да ислам забрањује својим верницима да пију вино, спласнуло му је одушевљење: „Пиће је", одговорио је речима које летопис претвара у стихове, „за Русе весеље; без њега не можемо да живимо". Са сцене нестају Бугари, али се уместо њих појављују папини изасланици. Нема података из којих је разлога одбачено и њихово учење, и они су се вратили у своје земље. Затим стижу посланици хазарског кагана, мисионари јудаизма. Руски владар их је на превару натерао да признају да Јевреји немају своје земље и да су расути по свету „због својих грехова". „И хоћете да делимо исту судбину?" реторички је упитао Владимир. То је, вероватно, био крај хазарске мисије. Најзад је стигао један грчки „филозоф", изасланик Византије. Он побија доктрине и Рима и Јевреја, на груб начин погрдно говори о Мухамеду, а као одговор на Владимирова теолошка питања, одржи говор од близу пет хиљада речи. Зачудо и после овог ученог, мада местимично чудновато неправоверног излагања начела византијског хришћанства, Владимир се још колеба и, по наговору својих саветника, одлучује да пошаље емисаре не би ли више сазнали о свим тим религијама. По свом повратку у Кијев, изасланици подносе следећи извештај о обављеном испитивању:

„Бугари се клањају и седну, гледају амо-тамо, као смушени; међу њима нема весеља, само туга и страшан смрад. Вера им није добра. Онда смо отишли Немцима и видели смо како држе службу у цркви, али тамо нисмо видели ништа лепо. Потом смо отишли Грцима (односно у Византију) и они су нас одвели на место где се моле свом Богу; и нисмо знали да ли смо на небу или на земљи, јер на земљи нема таквог призора и такве лепоте и не знамо како да га опишемо; знамо само да је тамо Бог међу људима."

Овом блиставом сведочанству литургијског умећа Византинаца претходи пасус у којем хроничар описује како су Владимирови изасланици примљени у Цариграду. Сазнајемо да их је примио цар Василије II, и пошто су му

рекли разлог своје посете, наредио је патријарху да обуче своју одежду и да ради њиховог духовног окрепљења одржи свету службу. Русе су одвели у цркву, сасвим сигурно Св. Софију, где су остали „на широком простору" (вероватно испод главне куполе) да се диве литургији и певању.

Човек би очекивао да ће после овог извештаја Владимир и његови саветници одлучити да хришћанство приме од Византије. У оригиналној верзији овај је догађај могућно представљао врхунац приче, али у садашњој, која вероватно потиче из друге половине XI века, кнежево крштење је још једном одложено. У последњем чину драма и сцена се селе на Крим. Владимир је са својом војском пошао на Херсон. Руси су успели да граду пресеку довод воде због чега је морао да се преда. Онда је Владимир послао изасланика Василију II, тражио да се ожени његовом сестром Аном и запретио да ће, уколико буде одбијен, са Цариградом урадити исто што и са Херсоном. Цар је био приморан на пристанак, и невољна принцеза, жртвована интересима царске дипломатије, послата је морем на Крим. Тамо је венчана за руског владара, пошто је њега, претходно, крстио херсонски епископ. Владимир је са својом царском невестом отпутовао у Кијев, где је наредио да се становници Кијева покрсте у Дњепру и да се збаце сви пагански идоли. Гиздави кип Перуна везан је за коњски реп и уз ударце дванаесторице наоружане моткама, срамно је довучен до реке и у њу бачен. На месту идола подигнуте су цркве у Кијеву и другим руским градовима; уз помоћ свештеника који су стигли са принцезом Аном и оних које је Владимир довео из Херсона, хришћанство је проглашено за државну религију.[47]

Ето то је традиционална прича о руском покрштавању, како је испричана у *Руском летопису*. То је основни извор свих наших знања о овом догађају, о којем тадашњи византијски писци зачудо ћуте. Очигледно да не можемо све чиниоце ове приче да прихватимо онакве какви су нам приказани. Уколико желимо да је критички испитамо, две одлике ове хронике морамо стално имати на уму. Прво, документ се састоји из више слојева, написаних у различита времена током XI и почетка XII века, а аутори су

[47] Повесть стр. 59—81; Cross, стр. 96—117.

понекад имали сасвим различите погледе на описане догађаје. Тако, на пример, они провидни изговори којима се одлаже Владимирово покрштавање док не заузме Херсон и не ожени се Аном наговештавају да је текст документа касније дотериван. Друго, састављачи ове хронике, већином руски монаси, један за другим раде на књижевном материјалу и усменој традицији разноликог порекла; да би пребродили разилажења у изворном материјалу и да би прича била што поучнија и драматичнија, били су спремни да се ослоне на аналогију, да мешају сличне догађаје из различитих раздобља и да појединости једне приче преносе у другу. Исход обично бива прича која се ослања на чињенице, али је дотерана и у оквирима очекиваног.

Ово се свакако односи на извештај о страним мисионарима на Владимировом двору. Не може се веровати да су са кнезом водили наведене разговоре, нити да су сви — Бугари, папски легати, Хазари и Византинци — стизали у Кијев једни за другима, као просци у некој бајци. У причи, међутим, јамачно постоји здраво језгро истине: можемо бити сигурни да је Владимир имао прилике да слуша проповеднике различитих религија, који су жудели да баш за своју веру придобију владара земље чија су се моћ и међународни углед током X века непрестано увећавали. И извештај о руским посланствима у друге земље много је дотеран: без обзира на бројне савремене писце који, изгледа, верују да је руски приступ религији у средњем веку био превасходно естетски, тешко је поверовати да је Владимир одлучио да прихвати грчко хришћанство само зато што су му изасланици испричали причу о лепоти византијског обреда. И овде, међутим, постоји здрава срж приче. Она нам појашњава онај снажан утисак који су дивоте Цариграда остављале на свест и машту руског народа, и на песнички начин нам описује шта их је то у византијском хришћанству узбудило и гануло: стара литургија, која је руске изасланике у Св. Софији толико очарала чудесним призором да је хроничар опште покрштавање у својој земљи приписао управо тој лепоти, и што и даље представља највиталније и најдуговечније наслеђе које је Русија преузела од Византије.

У другом делу приче, у којем је описано како Владимир заузима Херсон, затим његово крштење и венчање, лакше је препознати стварне чињенице, с једним важним изузетком: дан и место крштења. По хроници су за крштење заслужни кримски свештеници и византијска невеста. Могућно овај део приче потиче од неког херсонског патриоте и његове жарке жеље да увелича улогу коју је његов град одиграо у покрштавању Руса. Остали део хронике може се проверити и допунити независним сведочењем арапског историчара из тог времена, Јахје из Антиохије,[48] и подацима из неколико других негрчких извора. Ево како се догађаји могу реконструисати.

Почетком 988. године Византија је у великој опасности. Побуњени генерал Варда Фока, господар целе Мале Азије, прогласио се за цара и пошао на Цариград; узурпаторова војска се утаборила на источним обалама Босфора и претила нападом на престоницу. Предвиђајући овакву опасност, Василије II је мало пре тога исте зиме послао изасланике у Кијев са молбом за хитну помоћ. По одредбама уговора склопљеног између Свјатослава и Царства 971. године, Руси су се обавезали да Византији пруже војну помоћ када јој буде потребна. Владимир је одмах послао корпус од шест хиљада Варијага. Овај експедициони корпус стигао је у Цариград у пролеће 988. и ситуацију преокренуо у корист Василија II, који је и потукао свог супарника у биткама код Хрисопоља (988) и Абидуса (989), и на тај начин спасао престо. Пошто су обавили задатак, руски најамници су наставили да учествују у историји Византије: многи од њих су остали у Цариграду и постали део варијашке гарде, цареве личне гарде која је бранила палату а понекад учествовала и у византијским ратним походима.

Владимир је сада за своје услуге могао да тражи високу награду. Заузврат Василије II му је обећао руку своје сестре Ане, уз само један услов: да његов будући зет постане хришћанин. Владимир је пристао на то, вероватно током зиме 987—988. Да ли је покрштен у Русији по закључењу овог споразума са Византијом, како се може закључити по неким руским изворима, или је, како *Руски летопис* пише, покрштен годину-две касније у Херсону пре венчања. По мишљењу овог аутора, због супротстављених појединости, на то се питање не може одговорити са сигурношћу. Две верзије можда би могле да се измире ако претпо-

[48] *Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d' Antioche*, прев. i Kratchkovsky, A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, XXIII, стр. 423.

ставимо да је Владимир пре кримског похода дао прво, могућно обредно јемство да ће постати хришћанин, а да је цео свети чин крштења обављен касније у Херсону. Ово прихватање хришћанства у две фазе, уводној и коначној, можда би могло да објасни и разилажења која налазимо у документима о времену и околностима Олгиног крштења. Можда је и она прошла кроз уводни обред пријема у хришћанску заједницу у Кијеву, а коначно крштење одложила до одласка у Цариград. Таква двостепена покрштавања позната су међу Скандинавцима у то време: обраћеници би пре формалног крштења пролазили кроз уводни обред који је новацима допуштао да се друже с хришћанима и који се у документима назива *prima signatio*.[49]

Да би се схватио прави значај цареве одлуке да своју сестру да за Владимира, потребно је знати какви су били брачни обичаји владајуће куће у Византији. По измишљеној, али погодној традицији, која би требало да потиче још од Константина Великог, био је забрањен брак између потомака царске породице и „варвара". Пре овог догађаја цар Константин VII поново је отворено указао на ту забрану у делу *De Administrando Imperio*, и то у поглављу које се одликује великом политичком тежином. Забрана се није односила само на франачке краљеве. Цар свог сина упозорава да се одупре сваком „чудовишном захтеву" о брачној вези који долази од „лукавих и непоштених племена са севера". Сматра да ову доктрину етничке искључивости треба да објасни аргументима који, мада оличавају осионост Византинаца према странцима, могу чудно деловати када се зна да их износи монарх који је хинио да верује у универзалност Царства којим је владао:

„Јер сваки народ има различите обичаје и разнолике законе и институције, и требало би да усклади оно што му одговара, треба и да установи и развије из истог тог народа друштва која ће омогућити стапање живљења. Као што се свака животиња пари у свом стаду, тако и сваки народ не треба да венчава и да општи с другим расама и другим језицима већ са својим племеном и својим говором. Јер отуда потичу природни склад мисли и веза између појединаца, пријатељски разговор и заједнички живот; али страни обичаји и различити закони могу насупрот да роде непријатељства и свађе и мржњу и несугласице, које опет не могу да зачну пријатељство и дружење већ пркос и раскол."[50]

Константин је, наравно, знао да је неколицина његових претходника одобрила сличне бракове из политичких разлога. Не тако давно, признаје, Роман I је дао своју унуку за цара Бугарске, и на ту *mésalliance* гледао је с нескривеним гађењем — Роман је био „прост, неписмен човек", који је требало да води рачуна и да се не руга „римском народном обичају". У овом случају постојала је бар олакшавајућа околност: византијска принцеза која је 927. године удата за бугарског владара није била *порфирогенита*. Та титула *порфирогенитус* (порфирородни, „рођен у пурпуру") додељивана је свој деци византијских владара рођеној за време њихове владавине, и она су представљала предмет посебног поштовања. Када би се неки страни владар усудио да тражи руку порфирородне принцезе, по правилу би био охоло одбијен, што је искусио и Лиутпранд Кремонски када је посетио Цариград 968. године као изасланик Отона I с циљем да преговара о царској невести за сина немачког цара. „То је нечувено", одговорила му је влада Нићифора II, „да се кћер рођена у пурпуру једног цара такође рођеног у пурпуру уда за странца"[51]. Ана, Владимирова невеста, била је ћерка Романа II, рођена док је отац био на престолу, па према томе *порфиророднa*. Очигледно је Василије II био у очајничком шкрипцу, а Владимир спреман да примени најјачи дипломатски притисак да би владајућа породица из Кијева добила ту изванредну част, која је двадесет година пре тога била ускраћена немачком цару, чији је ранг био много виши по међународном положају и моћи.[52]

---

[49] Види W. Lange, *Studien zur christlichen Dichtung der Nordgermanen* (Гетинген, 1958), стр. 179—81.

[50] *DAI*, гл. 13, стр. 74.

[51] Liutprand, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, XV, ed. J. Bekker, *MGH*, *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, стр. 184; енгл. прев. Wright, стр. 244.

[52] Спорно је питање да ли је Владимир први страни владар ожењен једном порфирогенитом. Види G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (Оксфорд, друго издање 1968), стр. 296—7 и 304; R. Jenkins, *Byzantium, The Imperial Centiries, AD 610—1071* (Лондон, 1966), стр. 293—5.

Пошто је прихватио, односно предузео све не би ли примио хришћанство и тиме испунио свој део нагодбе, Владимир је своју невесту чекао у Кијеву. Ана, међутим, није долазила и Владимир је, вероватно, посумњао да се Василију II, пошто је отклоњена опасност по престо, односно угушена побуна Варде Фоке, више не жури да испуни своје обећање. Зато је одлучио да га на то примора. Напад на Цариград био је пун ризика и скуп подухват, па је Владимир решио да удари на оно што му је било ближе — на византијске поседе на Криму. Надаље се све одвија како је у *Руском летопису* и записано: Владимир заузима Херсон (989), шаље ултиматум Василију II, Ана стиже на Крим, руског владара покрштавају (под претпоставком да већ није крштен код куће) и у Херсону се он венчава са својом византијском младом. Према томе, ма где да се одиграло крштење и венчање, овај кримски град одиграо је одлучујућу улогу у христијанизацији Русије. Стога се с правом може рећи да је Херсон, дугогодишњи центар византијског мисионарства међу паганима северно од Црног мора, заробио свог освајача. Владимира и његову невесту са Крима су за Кијев испратили локални свештеници, који су у почетку имали водећу улогу у изградњи руске цркве. У знак помирења и добре воље, Владимир је елегантним гестом вратио Херсон цару, уместо традиционалног поклона који младожења даје породици своје супруге.[53]

Те околности и непосредни исход Владимировог покрштавања постављају низ спорних питања, којима се накратко морамо позабавити. Вероватно су мотиви његовог покрштавања били различити, и тешко би се могли сврстати по значају. У *Руском летопису* овај се догађај приказује превасходно као чудотворно дејство божанске милости на његов пријемчиви ум и душу. Повучен је живописан, мада неоправдан контраст између суровог и неумереног живота у незнабоштву и неизмерне побожности и великодушности у доба кад влада као хришћанин. С овим се приступом сложила и хагиограска традиција руске цркве, која га је уздигла до свеца „равног апостолима". С тим у вези треба само запамтити да нема доказа да његово покрштавање није било искрено. Преко утицаја своје бабе Олге, која га је и подигла, и неколико жена хришћанки, Владимир је, вероватно, упознао хришћанску заједницу у

[53] Повесть стр. 80; Cross, стр. 116.

Кијеву много пре него што је одлучио да се одрекне паганства. Овоме иду у прилог и неке друге, нерелигиозне чињенице. Озбиљан разлог за одлуку да прихвати оно што руски хроничар зове „грчком вером" вероватно је била и могућност женидбе царевом сестром „рођеном у пурпуру", чиме би увећао међународни углед своје земље и свој лично, проширио трговинске, дипломатске и културне везе између Русије и Византије и, на крају, али не и последње по важности, била је то прилика да учврсти властиту политичку моћ у словенско-варијашком краљевству путем њихове заједничке покорности цркви чији је он световни заштитник.

Све до своје смрти 1015. године Владимир је надзирао изградњу цркава и увођење епископија у главним градовима земље. Највећи број ових епископија установљен је у близини, или на самом путу од Црног мора до Балтика, који на тај начин добија значајно место и у руској црквеној историји, какво је дуго пре тога имао у привредном и политичком животу земље. Нема сумње да је, бар за његове владавине, у црквама углавном било свештенство из Цариграда и Херсона. Неки су покушали да установе да ли је Владимирова црква била под јурисдикцијом бугарског патријарха у Охриду, под Римом или независна. Ни једна теорија не може да издржи испит објективне критике. Документи из тог времена или ништа не помињу или су изузетно непрецизни. Али, узимајући у обзир околности може се без веће сумње претпоставити да је од Владимировог покрштавања руска црква стављена под управу цариградске патријаршије. Те околности су следеће: изјава Јахје из Антиохије да је Василије II Владимиру послао епископе да крсте и њега и његов народ; улога свештеника са Крима у христијанизацији Русије; подизање прве камене цркве у Кијеву од стране византијских градитеља; Владимирова женидба царевом сестром; чињеница да Владимир на крштењу узима име Василије, у част свог кума. Све ове појединости јасно указују на исти закључак.

Други проблем представља језик свете службе у руској цркви, не само непосредно после Владимировог покрштавања, већ током сто двадесет пет година пре тога, колико у Кијеву, с кратким прекидима, постоји хришћанска заједница. Је ли то био грчки или старословенски? Пре Владимировог доба нема поузданог одговора на ово питање.

Посредним доказима можда се можемо приближити одговору. Почеци руског хришћанства датирају из шездесетих година IX века, те се временски поклапају с моравском мисијом Константина и Методија и покрштавањем у Бугарској. У X веку Русија је имала прилично блиске политичке односе са Чешком и Бугарском, па би природно могло да се претпостави да су ове везе и заједничке језичке и етничке нити између Источних Словена на једној страни и Западних и Јужних Словена на другој, омогућиле ширење словенских књига до Кијева, или из пређашњих територија Велике Моравске, или из Бугарске. Неке су књиге, заједно са свештеницима који су их користили, можда стигле и из Цариграда где су, као што смо видели, византијске власти у IX веку изградиле центар словенског народног хришћанства за потребе мисионарских подухвата изван северних граница Царства. Истина, нема непосредних доказа да су византијски мисионари у Русији намерно потицали словенску народну традицију, међутим, њено брзо ширење после 989. године, потпуно искључивање грчког из литургије — и то у време када руску цркву воде свештеници постављени из Цариграда — говори нам да су царске власти, без обзира какво су мишљење о томе гајили поједини Византинци, признале да је народна традиција Ћирила и Методија, која се већ толико исплатила у Бугарској, једина традиција која се може наметнути њиховим моћним а далеким северним преобраћеницима.

Стога изненађује чињеница да се словенски текстови на народном језику писани између 867. и 988. године, нађени у Русији, или изузетно ретко помињу или се налазе у документима сумњиве веродостојности. С друге стране, нема сумње да је хришћанска заједница у Кијеву, која је опстојала готово без прекида током целог овог раздобља, имала способне свештенике, разумљиво Свето писмо и литургију која је могла да задовољи потребе покрштених Словена и Варијага који су говорили словенским језиком. Другим речима, могућно је да је још пре Владимировог покрштавања ова заједница знала за словенску литургију, за преводе делова Светог писма на словенски језик, и за свештенике који говоре словенским језиком. Не би било мудро овој народној традицији приписивати неко изузетно место пре краја X века: у кијевској литургији јамачно је коришћен и грчки, поред словенског, бар пре Владимировог доба. Тек после званичног преласка Русије у хришћанство заиста се ужурбано ради на изградњи цркве на словенском језику. Ту је дужност на себе преузео сам Владимир. *Руски летопис* нам каже да је кнез, чим су грађани Кијева покрштени, „наредио да се сакупе племићка деца и подуче књизи".[54] У тим првим руским школама за које знамо, највероватније се није предавало на грчком, иако је та Владимирова *jeunesse dorée*, изабрана за висока места у руској цркви сигурно и научила нешто грчког. Међутим, из контекста овог пасуса јасно је да под тим „подучавањем књизи" летописац мисли на учење књижевности на словенском језику. Бистрији ђаци, вероватно већ одрасли људи до 1000. године, представљали су језгро прве образоване хришћанске елите земље. Током следећих педесет година они ће написати прва дела руске књижевности.

На овом месту треба да размотримо и последње питање: какво је дејство Владимировог покрштавања на политичке односе Русије и Византије? Или, да то кажемо на други начин: које је место хришћанска Русија заузела у византијској заједници народа? До следећег поглавља мора да се одгоди опширан одговор који претпоставља познавање руско-византијских односа од 1000. до 1453, али неколико уводних напомена неопходно је дати на овом месту. Пре 989. године, осим раздобља када је Олга владала Кијевом као хришћанка (957—969), руски владари су себе дакако сматрали независним у сваком погледу: уговори склопљени са Царством у X веку ово потврђују. Нису ни Византинци полагали право на било какву јурисдикцију, замишљену или стварну, над паганском Русијом. Средином X века, у Византији су сматрали да су се њихови пређашњи „поданици и пријатељи" који су уочи првих покрштавања 867. године били почаствовани оваквим називом, поново вратили незнабоштву. У најбољем случају могли су их сматрати потенцијалним члановима заједнице, али само дотле док су постојали изгледи да ће се вратити хришћанству. У *Књизи о церемонијама* Русија је стављена у исту класу са Мађарима и Печенезима, а њиховом владару додељена је једна титула архонт. Протокол је налагао да се сва преписка са Царством упућена њему класификује као „писмо", за разлику од „наредби" које су из Цариграда добијали хришћански штићеници Византије на Кавказу, „најугледније ђурђи-

[54] Повесть стр. 81; Cross, стр. 117.

јански *куропалатес*“ и „сјајни *ексусиастес* из Абазгије“.[55] Олгино покрштавање и признавање свеколике цареве власти, вратило је Русију у комонвелт за наредних дванаест година. Међутим, после њене смрти, владајући слојеви у Кијеву поново усвајају и незнабоштво и антивизантијску политику. Владимирово примање византијског хришћанства и његов брак са царевом сестром доводе и њега и његову земљу у један нови однос са Царством. Као што је преко брака постао царев зет, тако је и по крштењу, када је добио име Василије, постао његов духовни син. Према томе, Владимирово место на хијерархијској лествици хришћанских владара било је слично месту које је Петар Бугарски стекао 927. године. Било је чак и више због брака са *порфирородном* принцезом. Човека просто вуче да установи да ли је нови ранг руског владара и формално признат додељивањем неке византијске титуле, по аналогији са Петром који је прихваћен као василеус односно цар после венчања са Маријом Лекапин. Извори из тог доба о овоме ништа не говоре, али према једној касно-средњовековној руској традицији, Владимиру је византијски император доделио титулу цара. Овај доказ није утемељен, мада није неверован. Међутим, нема сумње да је после 989. године Русији додељено високо, али подређено место унутар источноевропске заједнице. У једном од следећих поглавља наћи ће се и натукница да су и Владимир и његови средњовековни наследници, иако у политичким питањима сасвим независни од Византије, сматрали да цар и поглавар православне хришћанске заједнице по божанском праву имају неку врсту метаполитичке јурисдикције над Русијом. Византинци су, са своје стране, прелазак Русије у хришћанство могли да сматрају великим успехом. Било је потребно више од једног века да се то оствари, али су на крају мисионари и дипломати Источног Рима придодали византијском комонвелту и хришћанском свету територију која је по величини превазилазила и саму Византију.

[55] *De cerimoniis*, II, 48, стр. 687—91.

7.

ЈЕМСТВА ЗАЈЕДНИЦЕ

До сада је ова књига рађена према једном регионалном обрасцу. Сусрет Царства и народа источне Европе посебно је обрађен у три одвојене географске области: на Балканском полуострву, у земљама средњоисточне Европе с југа омеђеним Дунавом и Савом, с истока Карпатима и Трансилванским Алпима, и на северу Судетима и Рудном гором, и на крају, на највећој територији чије су границе биле на северној обали Црног мора, Кавкаском ланцу и на двема линијама повученим отприлике од Финског залива до доњег тока Волге, с једне стране, и Дунавског ушћа, с друге. Ове три области захтевале су посебну обраду не само због разноликости пејзажа, економских услова и политичке историје, већ и због веома различитих околности у којима су њихови становници дошли у контакт с Византијским царством. Обрада двеју области довела нас је већ скоро до 1000. године — Василије II завршио је с освајањем Балкана 1018. године, а коначно обраћење Руса у хришћанство обављено је 989. за време истог цара. То су два значајна обележја историјског процеса којим се ова књига бави. У случају средњоисточне Европе, наш извештај покрива још две стотине година, јер не може се разговарати о ћирило-методијевској традицији у Чешкој, и утицају византијске цивилизације на културу средњовековне Мађарске, а да се прича не продужи до 1100. године у првом случају, и негде око 1200. у другом. Ипак је тачно (а односи се на сваку од ове три области) да године непосредно пре или непосредно после 1000. представљају прекретницу у историји узајамних односа Византије и њених северних суседа.

Читаоци су сигурно запазили да се историје ова три региона често преклапају. Ево само три примера: сеоба номада преко степа јужне Русије доноси опасност балканским провинцијама Царства кад год је граница на доњем Дунаву несигурна и рањива; зато византијски дипломати задужени за сектор северног Кавказа и Крима сматрају да им је највећа брига обезбеђивање одбране Балкана. Друго, моравска мисија Ћирила и Методија у блиској је вези с догађајима на Балкану: припремљена је делимично и зато да би се сузбила опасност која је претила Царству од могућног ширења франачког утицаја на источне области полуострва, а довела је до настанка словенског народног хришћанства у Бугарској. Треће, исту ту ћирило-методијевску традицију, јамачно уз благослов Византије, прихватила је и Русија и на тај начин заувек учврстила везу са Чешком, с једне стране, и Бугарском, с друге.

Ова три примера говоре да везе између три области о којима говоримо нису само „спољашње" и зависне од кретања народа, појединаца и идеја с једног краја северног фронта Царства на други — оне су и „суштинске" јер кретања често условљавају или жеља северних племена и народа да освоје византијске поседе, или пак, жудња цариградских државника за надзирањем и потчињавањем тих стварних или могућих непријатеља, а понекад и оба та чиниоца заједно. У сваком случају, кретање народа и регионалне међувезе које из њих настају не могу се разумети изван историје Византије. Три области о којима говоримо развиле су још блискије међусобне везе када су народи који су у њима живели прихватили византијску културу и постали чланови међународне заједнице којој председава цар Источног Рима.

Што се источне Европе тиче, ова заједница народа територијално је најраспрострањенија била почетком XI века. До 1000. године већ је основана заједница држава и народа која се простирала од Финског залива до јужног Пелопонеза, од Јадрана до Кавказа, и све су те државе и народи у различитој мери били потчињени византијској цркви и Византијском царству. И тада је ова источноевропска заједница достигла дотад невиђено културно и политичко јединство. Иако су у другој половини XII века политичке везе озбиљно ослабљене, а крајем XIII века готово прекинуте, њено културно јединство не само да је

преживело катастрофалне догађаје 1180—1240. године, већ је стекло и један нови садржај и нову снагу у касном средњем веку.

Настанак византијског комонвелта у источној Европи почетком XI века као препознатљивог културног и политичког ентитета, надамо се да оправдава нови метод који од сада користимо у размештају и обради нашег материјала. У преосталом делу књиге приступ предмету биће глобалан, а не регионалан, синоптички а не фрагментаран. У интересу јасноће, везе Царства с појединим народима источне Европе у овом и следећим поглављима и даље ће бити обележене посебним поднасловима. Штавише, овај приказ ни у једном случају неће потценити политичке, друштвене, и у мањој мери културне разлике, које су постојале и повећавале се у оквиру ове источноевропске заједнице. Ипак природа наше теме све више ће захтевати да се стави прави нагласак на оне обједињавајуће чиниоце који, упркос многим притисцима и разарајућим склоностима, византијском комонвелту омогућавају да опстане све до краја средњег века као једно мање-више кохерентно друштво.

Можда би на овом месту помогао кратак географски и етнички приказ источне Европе у првој четвртини XI века. До 1018. године у Византијско царство укључено је цело Балканско полуострво све до доњег и средњег тока Дунава, Драве, источних обронака словеначких Алпа и истарске границе. Те византијске територије у Европи (Апулија, Калабрија, источна Сицилија и Крит не улазе у ову књигу, иако су део Царства) настањује пет различитих раса. Две расе, Грци и Словени, који заједно чине већину становништва Балкана, већ су дале значајан допринос политичкој и културној историји средњовековне Европе. Трећа раса, становници далматинских градова који говоре латинским језиком, и даље с поносом свесни свог римског порекла, полако се утапају у Словене из околних подручја. Остале две расе, Албанци и Власи, тек ће учинити свој непогрешиви поновни улазак на сцену средњовековне историје Балкана. Албанци, вероватно, као што смо видели, потомци старих Илира, још су затворени у својим горским склоништима у језгру византијске драчке теме. Власи, чији романски дијалекат, сличан данашњем румунском, указује на њихово порекло од староседелаца југоисточне

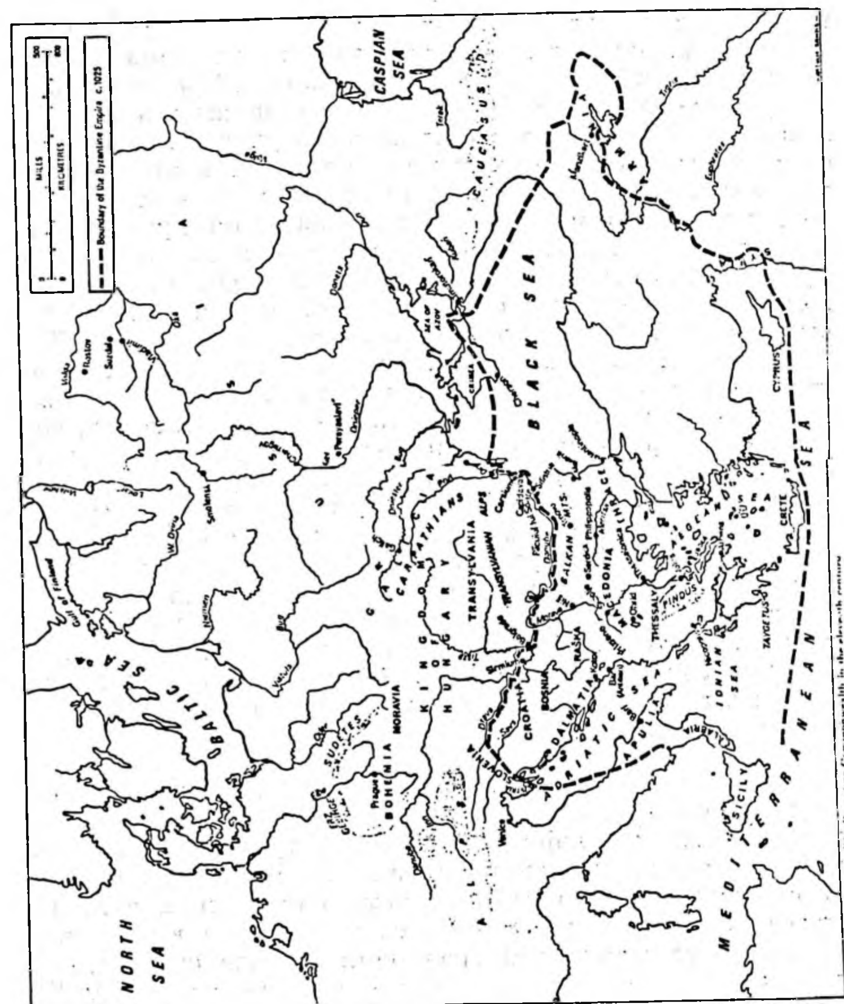
Европе који су били делимично романизовани када је Рим држао ову област, појављују се у византијским изворима из XI и XII века у готово истом руху као и данас — горостасни пастири, који своја стада оваца и коза селе између зимских станишта у долини Тесалије и летњих пашњака на Пинду и Грамосу. Њихове сезонске сеобе касније су посведочене и у другим деловима Балканског полуострва. Византинци их највише знају по сиру и ручно тканим огртачима које цене и хвале сиромашнији слојеви у Цариграду, по њиховом одбијању да плаћају порез и њиховој неизлечивој непокорности. Јеврејски путописац Бењамин из Туделе, који стиже у Грчку у другој половини XII века, овако описује тесалијске Влахе: „Брзи су као кошуте, па се стуште с планина да пљачкају и пустоше Грчку. Нико не може да се попне да им се супротстави и ни један владар не може њима да влада... Сасвим су ван закона“.[1]

Изван северних граница Царства живело је неколико народа, који су почетком XI века с Византијом били повезани културом или религијом. Чеси су са Византијом имали најтању везу ове врсте. То су углавном биле посредне везе настале преко ћирило-методијевске традиције која је у XI веку у Чешкој још увек била жива. Међутим, путеви комуницирања Чешке са Византијом, иако још увек отворени преко Мађарске, полако су се затварали, и мада се средином XII века чешки краљ Владислав прогласио вазалом *(лизиос)* цара Манојла Комнина[2], верски и политички живот Чеха већ је извесно време био окренут ка Немачкој и Риму.

Југоисточно од Чешке, Мађарска краљевина и даље је била под јаким културним и верским утицајем византијске цивилизације. На истоку земље, између Тисе и Карпата овај је утицај био широко распрострањен, али ни у дворским круговима није био занемарљив, јер су бар два мађарска краља у XI веку, изгледа, признала врховну власт византијског цара. Већи део источног дела Мађарске чинила је Трансилванија, а рана историја ове области сасвим је непозната. Између 106. и 271. године она је била срж римске провинције Дакије. Мађари су је окупирали у

[1] *The Itinerary of Benjamin of Tudela.* Критичко издање, превод и коментар M. N. Adler (Лондон, 1907), стр. 11.

[2] John Cinnamus, *Historia,* V, 8, ed. A. Meineke (Бон, 1836), стр. 223.

Византијски комонвелт у XI веку

време сеобе у средњу Европу, а у XI веку припојена је мађарској круни. Током хиљаду година после римског повлачења из Дакије, у Влашкој, Молдавији и Трансилванији догађало се нешто, за науку још увек нејасно и спорно. што је коначно довело до настанка румунског народа. На овом се месту нећемо бавити том познатом контроверзом, обележеном јаким политичким и националистичким призвуком, чији су главни протагонисти савремени румунски и мађарски историчари. Тешко се може посумњати да Румуни, који, као и балкански Власи, говоре романским језиком, потичу делимично од римских колониста који су ту дошли у II и III веку, а делимично од староседелаца Дакије. Ови романизовани Дачани повукли су се у забачене пределе Карпата после повлачења римских легија јужно од Дунава, и тамо су, у свом планинском прибежишту, сачували свој језик и — упркос каснијим примесама словенске крви — свој етнички идентитет. Део румунског народа могућно да су покрстили Бугари, вероватно крајем IX или почетком X века. Од Бугара су они узели и словенску литургију и ћирило-методијевску књижевну традицију. Међутим, изгледа да је ово обраћање било површно. Тек у XIV веку појављује се организован политички живот у двема румунским кнежевинама, Влашкој и Молдавији, и тек тада цариградска црква и култура преовладавају на овим просторима, и Румуни са закашњењем улазе у византијску заједницу народа.

Крећући се на исток од Румуније долазимо до северно-понтијске области. Грчки градови на јужној обали Крима, односно градови у којима се говорило грчким језиком, и готске насеобине у планинама даље на север, у XI веку су још припадали Византији. Источно од Крима, с друге стране мореуза Керч, налазила се мала руска кнежевина — град Тмуторокан. Овај град, који је због свог чудног положаја, неизвесне прошлости и изненадног значаја у XI веку на необичан начин очаравао руске историчаре, први пут се помиње под грчким именом Таматарха у VIII веку у попису византијских епископија у Хазарском царству. Иако га од кијевске Русије раздваја огромно пространство степе, изгледа да је Тмуторокан био једна од главних тачака непосредног контакта Руса и Византинаца у XI веку. Најкасније до 1118. године град је, јамачно са својим залеђем, био под царским суверенитетом. А што се тиче Кијевске Русије, од краја IX века није се много променила

ни њена територија нити измешано словенско, финско и скандинавско становништво. И даље велики речни пут од Балтика до Црног Мора, жестоко брањена од све већег притиска степских номада, она служи као политичка кичма и привредна жила куцавица младе руске државе, која своје трговачке интересе и културна стремљења усмерава на југ, ка Цариграду.

Сви горе набројани народи имају једну заједничку особеност: или су грађани Царства, или, преко утицаја Царства на њихову веру, културу и институције, чине део византијског комонвелта. Нису они сви у исто време постајали грађани Византије или престајали то да буду, нити су у исто време заснивали или прекидали везе са њом, мада су у XI и првој половини XII века били најближе оснивању јединствене заједнице. Међутим, пре 1100. године Чеси су иступили с византијског обзорја (осим једног кратког раздобља половином XII века) а Румуни, иако су под утицај византијског хришћанства ступили у X веку, све до средине XIV нису успоставили ближе везе са Царством. Можда нам пет следећих примера може помоћи да појаснимо различите односе који су народе источне Европе везивали за Византију: асимилација словенских насеобина у Грчкој; насилно укључивање Бугарске у Царство после победе над њом; слабије, али ипак опипљиво подјармљивање српских територија; прилично теоретска зависност руске кијевске државе од византијског цара; и на крају — положај царских варијашких најамника.

1. *Словени у Грчкој*

У једном од претходних поглавља назначене су главне етапе по којима византијске власти у IX и X веку најпре покоравају а потом цивилизују Словене, који су у великом броју населили Епир, Хеладу и Пелопонез. Све до прве половине XI века изузетно је успешна била царска политика насељавање византијских сељака-војника у *склавиније*, установљавања широке мреже епископија и парохија на југу Балканског полуострва, и инсистирања на употреби грчког језика у цркви, у војсци и локалној управи. Византинизација Словена у Грчкој до тог је времена била потпуна. Само су у забитим областима јужног Пелопонеза, све до краја средњег века, словенска племена задржала свој

језик и осећај етничке посебности. Та јогунаста племена били су Милинзи, на обронцима планине Тајгет, и Језерити, на северној и источној обали Лаконског залива, од Гитиона до залива Ватике поред рта Мали. Оба племена неколико пута су дизала побуну против византијске власти, а у другој половини XIII века добили су локалну аутономију и право да носе оружје. Ово је, међутим, био изузетак. Осим у та два изолована џепа, словенски језик у Грчкој вероватно до краја XII века више није постојао. Хришћанство и углед византијске цивилизације успели су да заједно апсорбују и хеленизују Словене. Вероватно је словенска раса, касније допуњена Албанцима, до данашњег дана остала јака компонента у грчкој популацији; али ова хипотеза, иако могућна, тешко да се може доказати. Данас, све што је у Грчкој остало од етничке премоћи Словена у VII и VIII веку јесте прилично велики број имена места словенског порекла. Што се осталог тиче, брза асимилација Словена речит је доказ виталности и утицаја грчке византијске цивилизације. С правом се каже да за варваре са запада Царство није било „непријатељ већ изазов"[3]; исто се може рећи за Словене у Грчкој после 800. године.

2. *Владавина Византије у Бугарској*

Захваљујући освајањима и победама Василија II, до 1018. године цела Самуилова бугарска држава припала је Византијском царству. Новоприпојена територија издељена је у теме, као и друге царске области. Срж Самуиловог царства, Македонија, постаје бугарска тема са средиштем у Скопљу. Територија између доњег тока Дунава и планина Балкана, постаје тема Паристрион, односно Парадунавон. Недавно откривени подаци говоре да је ова тема, с главним градом у Силистрији, у ствари основана после победоносних похода Јована Цимиска 971. године и да њена континуирана историја има само кратак прекид за време бугарских освајања крајем X века.[4] Трећа тема, Сирмиум, вероватно је образована на западу, на средњем Дунаву и доњем току Саве. Ове административне мере подржавали су и неки

[3] C. Dawson, *The Making of Europe* (Лондон, 1939), стр. 84.
[4] E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, "Nouvelles recherches sur le *Limes* byzantin du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Лондон, 1967), стр, 179—82.

други кораци који казују о намери Василија II да чврсто у својим рукама држи покорену територију: преживели мушки чланови Самуилове породице и известан број бугарских племића доведени су у Цариград, пожењени Византинкама и потом отпослани у забачене војне постаје у Малој Азији и Јерменији. Охридски патријарх, то верско знамење бугарске независности, спуштен је на ранг архиепископа. Безобзирна моћ „Бугароубице" живо је приказана у осликаном венецијанском псалтиру Василија II из XI века, где цар стоји у свечаном орнату окружен арханђелима и прима круну од Христа, а подно ногу у понизној покорности бугарски главари пузе по прашини.

Будући да је сада бугарски отпор сломљен, цар је себи могао да приушти великодушност. Према једном византијском хроничару из XI века, цар је сматрао да Бугари треба да задрже административни систем по којем се владало у Самуилово доба. На несрећу, хроничар остаје на само једном примеру: бугарским сељацима и даље је било дозвољено да порез плаћају у натури — годишње је требало да властима предају одређену количину жита, проса и вина, и били су ослобођени обавеза наметнутих становницима осталих византијских области који су порез морали да плаћају у новцу.[5] С друге стране, више знамо о црквеним мерама које је за Бугарску смислио Василије II. Трима повељама објавио је да је Охридска архиепископија аутокефална, односно независна од јурисдикције цариградског патријарха, а под њом су се налазиле све епископије, међу којима и многе византијске, које су припадале царствима Петра и Самуила.[6] Архиепископу су додељене многе повластице и постављао га је лично цар. Ово последње, наравно, казује до којих се граница протезао надзор Византије над бугарском црквом после освајања. Међутим, у датим околностима, то је био уступак локалним осетљивостима. Охридска аутокефалност требало је да сачува бугарску цркву од патријарховог уплитања. Њен је архиепископ био на високом месту у хијерархији византијске цркве и током неколико векова задржао је водеће место на средњем и северном Балкану. Одмах после победе, на овај положај

[5] Scylitzes-Cedrenus, II, стр. 530.
[6] H. Gelzer, "Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche", *Byzantinische Zeitschrift*, II (1893), стр. 40—66; *FHB*, XI, стр. 40—7.

постављен је рођени Бугарин, што говори колико је далеко Василије II био спреман да иде у сусрет извесној локалној аутономији за своје нове бугарске поданике.

Царева одлука да Бугарима дозволи да, унутар царске власти, очувају неке своје националне институције, представљало је чин правог државништва. Да су ову умерену политику наставили и његови наследници, можда је она могла да доведе до потпуне асимилације Бугарске, а можда ни савремени бугарски историчари националистичке школе, који јадикују над потоњим обртом Василијеве политике, нису сасвим доследни — питање је да ли би без тог обрта дошло до бугарских побуна широких размера против византијске власти, па и до поновне самосталности њихове земље у позном средњем веку.

Треба, међутим, запамтити да је политика неколико византијских влада према Бугарској у XI веку била уско повезана са политичком, економском и војном ситуацијом у Царству. Владавина Василија II означава високу тачку византијске моћи. До 1025. године, године његове смрти, византијске границе биле су непробојне; племство, гладно земље и хронично непослушно, што је његовим претходницима задавало много муке, обуздано је законодавством и царевим ауторитетом; државна каса била је пуна; штићеници и сателити Византије, унутар њених граница и изван њих, умирени су силом и дарежљивошћу царевом, а углед и чар њене цивилизације увукли су их у орбиту Византије. После 1018. године, Василијева политика према Бугарској спровођена је с позиција моћи.

Педесет година касније слика је измењена и не може се препознати. Царске одбрамбене утврде у Европи и Азији су срушене. Царство је на ивици привредне пропасти. Будући да је оданост Византији озбиљно подривена, поданички народи Балкана дижу побуне и налазе се у стању врења. Овакву ситуацију изазвала је јака војна, економска и друштвена криза која је Византију обузела између 1025. и 1081. године. О узроцима ове кризе историчари су много расправљали у последње време. Међу значајнијима свакако је осипање сеоског становништва, поспешено јаким сушама и глађу, и неминовним падом пољопривредне производње. Осим тога, неколико узастопних влада занемаривало је војску дајући предност цивилном племству Цариграда над

војном аристократијом из унутрашњости, а цар је све чешће давао имунитет земљопоседницима, који су подривали систем војних поседа, раније једног од главних извора моћи Царства. Збирно дејство ових чинилаца нигде није било тако погубно као у византијским бугарским провинцијама.

Безобзирна пореска политика заведена је с циљем да се обузда привредна криза. Овом политиком посебно је тешко погођено бугарско сељаштво, не само стога што су на новоосвојеној територији византијски порезници прибегавали изнуђивању, већ и зато што су чести ратови и освајања за становништво представљали додатно финансијско оптерећење. По наредби Јована Орфантрофа, свемоћног министра Михаила IV, Бугари су лишени повластице да порез плаћају у натури; Бугарска је тако постала део фискалног система Царства. Ова мера изазвала је велику побуну на северном Балкану. У Београду је за цара Бугарске проглашен Петар Дељан, вероватно Самуилов унук. За кратко време побуњеници су заузели Ниш, Скопље, Драч, Никопољ и Сердику и продрли дубоко у Тесалију. чак до Димитријаде (Волоса). Нису успели да освоје Солун, те Византинци 1041. године угушују побуну, која је иначе ослабила због неслоге међу вођама. Био је то злокобан знак све већег незадовољства балканских народа и показало се да је само прва пукотина у тврђави, коју је Василије тек нешто пре двадесетак година изградио на северу полуострва. Бугарским побуњеницима придружили су се Албанци и Грци, а сама побуна помогла је Србима на јадранској обали да убрзо потом потврде своју независност. Срби су имали важну улогу још у једној бугарској побуни која је избила 1072. Угушена је такође силом оружја. Царство је још увек било способно да обузда бунтовништво својих поданичких народа на Балкану, али су Словени са полуострва све мање били спремни да њихови локални управитељи или домаћи кнежеви буду потчињени Цариграду.

Суштина војне ситуације на Балкану у XI веку може се наћи у промењивој историји стратешки важне области која се налази између доњег тока Дунава и планине Балкана. Победе Јована Цимиска и Василија II које су збрисале Бугарску, уклониле су тампон који је заустављао, а некад и сасвим спречавао степске народе да упадну на Балкан. Безбедност полуострва сада је зависила само од војне

спремности византијске провинције Паристрион. После победе над Свјатославом 971. године Јован Цимиск је утврдио доњи Дунав да би се обезбедио од даљих могућих руских упада преко реке. У недавним ископавањима у Добруџи, румунски археолози открили су колико су задивљујуће размере ових утврђења: нису само поново изграђене старе римско-византијске тврђаве код ушћа Дунава — Диногеција, Карсиум, Капидава — већ је изграђена и нова поморска база на дунавском острву Пекујул луи Суаре, осамнаест километара источно од Силистрије. Није нам познато шта се догодило с овим утврђењима пред сам крај X века, када је Бугарска надзирала ову област, али су негде око 1000. године тврђаве поново у рукама Византије. Археолози су открили да су бар једну, Пекујул луи Суаре, градитељи Василија II од поморске базе претворили у копнену тврђаву, што је било условљено новим војним стањем на доњем Дунаву почетком XI века. У овом делу, Царству више није претила руска поморска сила, већ номадски и земље гладан народ — Печенези.

Упади Печенеза на Балкан после 1034. године учестали су и постали опасни. Међутим, тек 1047. године постало је очевидно да царски лимес на доњем Дунаву пружа слаб отпор. Следећих шест година Печенези застрашујуће ревно пустоше Тракију. Једном приликом стижу чак до околине Цариграда. Византијска влада покушава да ову напаст отклони на већ опробани дипломатски начин: искористивши убојиту свађу Тираха и Кегена, двојице вођа хорди Печенеза, цар Константин IX дозвољава Кегену и његовим поданицима да се населе на византијској територији, даје му три тврђаве на јужној обали Дунава под условом да реку брани од напада свог супарника и сународника, додељује му чин патриција и убеђује га да прими хришћанство. Нове поданике-савезнике Царства покрштава монах Евтимије. После нових борби између Кегена и Тираха, византијски државници позивају Тираха да и он дође на Балкан, и велики део његовог народа насељава у долинама око Сердике и Ниша. Вођа Печенеза позван је са пратњом у Цариград где су сви покрштени.[7]

Овај закаснели покушај да се с Печенезима поступи како прописује *De Administrando Imperio* није Царству донео ни привремено олакшање. Друге хорде Печенеза

[7] Scylitzes-Cedrenus, II стр. 581—7.

стално су вршиле притисак на области у доњем току Дунава и њихови упади у Тракију трајали су све до половине XI века. За своје ретке победе Византинци нису могли да захвале царској војсци, која се у то време показала слабом у војним сукобима, већ предузимљивости локалних управитеља и обласних заповедника. Нова пошаст стигла је на Балкан 1064. године — Узи, турско номадско племе из јужноруске степе, које је кренуло на Дунав пречицом, преко територије Печенеза, пројурило је Бугарском, Тракијом, Македонијом, па чак и Грчком. Толики је страх био од њиховог харања, да је локално становништво било у искушењу да се исели. На срећу Царства куга је десетковала њихову хорду, за коју се говорило да броји 600.000 људи. Они Узи који нису помрли нити се повукли преко Дунава, насељени су на царској територији у Македонији и, по речима једног тадашњег писца, „постали су савезници и поданици" Византије.[8]

Почетком седамдесетих година XI века Византија готово да је била на ивици пропасти. Истовремене катастрофе код Манзикерта и Барија (1071) завршиле су се губитком скоро целе Мале Азије и последњих поседа у јужној Италији. Следеће године побунили су се Бугари и Срби, а команданти теме Паристрион, изазвани одлуком владе да трговину житом прогласи државним монополом, објавили су своју независност. По речима једног савременог историчара, Царство је лишено своја два крила — Мале Азије и Италије — а и у срцу на Балканском полуострву, претила му је опасност.[9]

Ситуација у овим суморним данима личила је, донекле, на стање с почетка VII века. Што се северне границе Царства тиче, ова криза седамдесетих година XI века била је у извесном смислу и више и мање злокобна. Та граница није потпуно пала, као у случају аварско-словенских најезди. Штавише, изузетним дипломатским и војним трудом, Византија је успела да током следећих двадесет година поправи ситуацију и да наредних сто година Дунав држи као користан лимес. За ово је углавном заслужан цар Алексије Комнин (1081—1118) који је вештином војсковође и проницљивом спољном политиком много постигао у обнављању растурене структуре Царства. Међутим, сада је

[8] Ibid., стр. 654—7.
[9] L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance* (Париз, 1948), стр. 277.

недостајала унутрашња потпора и политичка еластичност, које су јој у VII и VIII веку помогле да преброди најтежу кризу с почетка своје историје. И даље опадање војних добара, све чешће давање имунитета приватним земљорадницима, стално присутна финансијска криза и све већа улога италијанских поморских република у византијској трговини — сви ти чиниоци чије је заједничко дејство постало тако очевидно у XII веку, онемогућили су било какву трајнију обнову ткива Царства. Истина, Алексије је успео да савлада три велике несреће: норманске најезде, први крсташки поход и нападе Печенеза. Печенези, у рату с Византијом готово непрекидно од 1086, стигли су под зидине Цариграда 1090. године. Цар се за помоћ обратио турским Куманима, најновијим номадским насељеницима у јужној Русији, који су у то време били у степама између Дона и доњег тока Дунава. У изузетно жестокој бици 29. априла 1091. године код брда Лебунион покрај ушћа Марице, Византинци и њихови савезници Кумани потукли су Печенезе и буквално их збрисали. Тако је само у једном дану отклоњена најозбиљнија опасност са севера с којом је у XI веку Византија била суочена. Истовременим повратком царске управе у Паристриону, започиње — последње — раздобље византијске власти на доњем Дунаву и северном Балкану.

Трагови настајања система политичких и економских односа који личе на западноевропски феудализам, од друге половине XI века налазе се и у Бугарској и у другим деловима Византијског царства. Основни вид односа је *пронија*, начин на који власти уступају добра (најчешће земљу) световним великашима, на условно коришћење, обично у замену за војну службу, са свим приходом који може да се убере и правом на коришћење. Поседници ових имања често су добијали повластице и ослобођење од дажбина и других обавеза. Крајем XI и током XII века, упоредо с великим црквеним имањима и зависним сељацима (међу највећим била су имања архиепископа охридског и манастира Бачково у Родопима), у Бугарској, а посебно у Тракији и Македонији, нарочито су биле раширене световне *проније* које су уживали припадници византијског племства. Није лако одмерити дејство оваквих кретања на однос Бугара према византијским господарима. У прво време, сељаци који су се у тешким временима одрекли своје независности и постали најамници или робови неког земљопоседника, јамачно су с олакшањем примали свој

нови положај јер их је бар спасавао глади. Међутим, у немирним условима XI века у многим областима се њихова економска беда стално погоршавала, поготову када се има у виду политика централне власти да изнајмљује сакупљање пореза, а земљопоседницима даје неограничено право располагања сељацима. Зато су њима, као и другим слојевима бугарског друштва, византијски *пронијари* сигурно личили на стране експлоататоре.

Сасвим је природно запитати се колико су дуалистички јеретици у Бугарској — богумили и павликијанци — користили ово антивизантијско расположење. Модерни историчари уопште нису јединствени у уверењу да су бугарски богумили подстрекачи побуна у XI веку (у најмању руку, бар су учествовали у њима), као и да су помагали Печенезима у нападима на Византију. Тешко је приклонити се оваквом ставу. Истина, као што смо већ видели, богумили су проповедали учење о грађанској непокорности, усмереној против установљеног поретка у цркви и држави. Штавише, њихов је покрет добио нови подстицај у XI веку и тада се, необуздан границама, раширио по целом југоисточном делу Балканског полуострва. У последњој четвртини века, секта је добила ослонац и у самом Цариграду и јавно суђење и спаљивање њиховог вође Василија, на Хиподрому, (око 1110) представљало је *cause célebre* тога доба. Међутим, треба да се подсетимо да богумилска друштвена анархија и испољавање њихових верских и моралних убеђења није уопште политички програм, као што ни насиље ни крвопролиће нису у складу с њиховим веровањем у урођену грешност материјалног света нити с њиховим идеалом хришћанског сиромаштва. Можемо прихватити да су бугарски богумили у XI и XII веку наставили да се противе установљеној православној цркви и хијерархијској структури друштва којим управљају византијски господари њихове земље, а да при том нису безрезервно прихватали став да људским оружјем бране своје идеале. Павликијанци су нешто сасвим друго. Настањени углавном у Тракији, посебно бројни у Филипопољу и околини (Ана Комнин, ћерка цара Алексија тврди да су крајем века били готово једини становници тог града)[10], вероватно су до тада изгубили многе јерменске особине и измешали се са Грцима и

[10] Anna Comnena, *Alexiad,* XIV, 7, ed. B. Leib, III (Париз, 1945), стр. 180.

Словенима. Међутим, задржали су свој ратоборни дух и своју спремност да се на најмањи изазов дигну против византијских господара. Неколико пута у другој половини XI века они дижу буне, у савезништву са непријатељима Византије — Печенезима и Куманима. Неки су 1114. године враћени правој вери, после напорних теолошких расправа са царом Алексијем, о чему је његова ћерка оставила побожан и вероватно веома пристрасан приказ. У целини, та спремност павликијанаца да се боре против византијске доминације говори о неуспеху царске политике да трачке тврђаве насели јеретицима доведеним из Азије.

На крају треба да се позабавимо још једним питањем у овом прегледу византијске власти у Бугарској. Да ли је освајачка сила спроводила политику културне асимилације? Уколико јесте, с каквим успехом? Докази из средњовековних докумената невероватно су мршави и неуверљиви, и због тога се око тог питања модерни историчари не слажу. Највећи број изгледа да је уверен да су Византинци одлучно и систематски покушавали да униште бугарску националну традицију, а посебно да из бугарске цркве искорене литургију на словенском језику. Нема сумње да су византијске власти учиниле све што им је било у моћи да Бугарску уклопе у административно устројство Царства. После поделе земље на теме постављени су византијски званичници на највише војне и цивилне положаје у земљи. Ове су мере очигледно биле предузете да би се предупредили сепаратистички покрети, а они који су касније избили беспоштедно су угушени. Ови покушаји политичке асимилације требало је да добију потпору у деловању охридског архиепископа. Међутим, одлука Василија II да на то место рукоположи рођеног Бугарина показала се само као привремена мера. После 1037. године сви његови наследници били су Грци. О њиховом културном деловању ништа тачно не знамо. Често се претпоставља да су у својој епископији спроводили исту смишљену политику неговања грчког као званичног језика, што су Византинци успели да наметну својим словенским поданицима у Грчкој. Вероватно су подстицали и употребу грчког у литургији, чему су очевидно и сами били наклоњени из жеље за престижом. Нема, међутим, ниједног доказа да су охридски архиепископи покушали да затру словенску литургијску традицију, што би им у XI веку тешко и пошло за руком, нити, пак има разлога да мислимо да су ови свештеници били лишени

основног здравог разума, односно и последње честице обзира према духовној добробити њихове паству. Напротив, има разлога да верујемо да је књижевна традиција Климента и Наума и њихових учитеља Ћирила и Методија, у Бугарској гајена бар уз прећутну сагласност грчких архиепископа. Према томе, за прилично велик број познатих рукописа на старословенском, вероватно преписаних у XI веку (у неким случајевима у XII) филолози сматрају да потиче из македонских и источно-бугарских *скрипторија*. Међу њима је глагољички *Codex Assemanianus*, *Psalterium Sinaiticum*, *Euchologium Sinaiticum* и *Rila Fragments*, и ћирилички *Codex Suprasliensis*, *Savvina Kniga* и *Codex Eninesis* (који је откривен 1960). Потоњи процват црквене словенске књижевности у Бугарској у позном средњем веку тешко да би се могао разумети уколико не прихватимо да постоји бар некакав континуитет у овој културној традицији у време византијске владавине.

То гледиште да охридска архиепископија није била средиште антисловенског деловања, иако је представљала канал за ширење византијске културе на средњем и северном Балкану, поткрепљује и једини расположиви, разрађени документ о стању бугарске цркве у том периоду. Обимна преписка Теофилакта, охридског архиепископа од око 1090. до око 1109. године, живо слика сва искушења с којима су били суочени грчки свештеници у свом свакодневном управљању једном огромном и етнички страном епископијом.[11] Тај изузетан човек, рођен на Евбеји, учио је у Цариграду код чувеног филозофа Михаила Псела, потом и сам подучавао претендента на престо, и касније одржавао блиске везе са византијским двором. Теолог не малог угледа, у време када су расправе између римске и византијске цркве (око 1090. године) често биле веома јетке, написао је расправу у којој је оштро критиковао своје грчке свештенике због клевета и вређања обичаја латинског хришћанства.[12] Не знамо у којим је околностима постављен за архиепископа охридског, али се с много вероватноће може претпоставити да на то није гледано с претераним одушевљењем. Његова су писма, од којих су многа упућена високим цариградским чиновницима, пуна неумерених и плачних жалопојки због прогона у ту мрачну предстражу

[11] Theophylact of Ohrid, *Epistolae*, PG 126, 308—557.
[12] Idem, *De iis quorum Latini incusantur*, ibid., 221—49.

Царства. У једном од тих писама тугује што мора да живи међу „нечистим варварским робовима који смрде на овчију кожу“, и пореди себе са Зевсовом птицом, орлом, осуђеном да живот проведе међу жабама. Своју бугарску епископију описује као „каљаву мочвару“ а њене становнике као „чудовишта“.[13] Тешко ће нас уверити да је ревни пастир или милостиви *Kulturträger*. Али, треба се чувати брзоплетих судова о Теофилакту. Такво је расположење спадало у конвенционалну реторику великог броја византијских мандарина које је оскудност живота у провинцији терала да своју сурову и просту околину пореде с далеким чарима Цариграда и Солуна. Крајем XII века Михаило Хонијат, учени атински митрополит, понижен открићем да његова паства коју чине бедни сељаци народског говора не схвата његову блиставу представу старих Грка, записао је следеће значајне речи: „И сам постајем варварин после дугог боравка у Атини“.[14] Није сасвим вероватно да је Теофилактов однос према његовом бугарском стаду био баш тако избирљив као што је у писмима представљао. И њих, и себе, бранио је прилично жустро од изнуђивања локалних византијских порезника и у својим се писмима жалио на „неподношљиво понашање тих пљачкаша“.[15] Био је довољно далековид и схватио је да ће се бугарски сељаци дићи на побуну уколико их често буду изазивали. Стога је цариградским властима саветовао да се према њима опходе опрезно и одмерено, „да бедници на крају не изгубе стрпљење“.[16] Још упечатљивија је чињеница да је овај византијски свештеник, тако презирног односа према свом словенском стаду, написао житије Климента Охридског, на основу једног ранијег словенског житија истог свеца. У том делу он издашно и здушно хвали св. Ћирила и Методија.[17]

И ово је довољно да схватимо да с опрезом треба да примамо распрострањено тумачење Теофилакта као фанатичног непријатеља словенске културе. Изгледа да само преко једне непристрасне студије о његовом раду у Охриду можемо да дођемо до оно мало података о византијској по-

[13] Ibid., 308—9, 508.

[14] Michael Choniates (Acominatus), *Works*, ed. Sp. Lambros, II (Атина, 1880), стр. 44.

[15] Theophylact of Ohrid, *Epistolae*, ibid., 405, 409—16.

[16] Ibid., 425.

[17] *Vita S. Clementis*, II: Milev, стр. 78—98.

литици у Бугарској између 1018. и 1185. године. Из тог сведочанства сазнајемо да власти из Цариграда и њихови локални заступници на „терену“ нису ту политику спроводили толико далеко да би забрањивањем бугарског језика и књижевности систематски поткопавали културу бугарског народа, иако им је циљ био да Бугарску потпуно увуку у византијску политичку структуру. Улога Охрида у преношењу византијске цивилизације балканским Словенима у средњем веку тешко да би била толика да две књижевне традиције, грчка и словенска, нису наставиле да упоредо живе у школама и манастирима и да се међусобно преплићу у двојезичној средини.

На политичком плану се показало да уопште није успео покушај апсорбовања Бугарске у Царство. Често произвољни потези локалних византијских чиновника, пореска политика изнуђивања, беда сељаштва у многим деловима земље, која је због страних најезди постајала још гора, и популарност дуалистичких секти, сви ти чиниоци појачавали су већ постојеће незадовољство византијском владавином. Сразмерна лакоћа с којом су Бугари повратили своју независност 1187. године доказ је неуспеха свих настојања Византије да словенске државе на Балкану силом држи поробљене. На културном плану је Византија имала више успеха. Охридски архиепископи углавном су заслужни што је неколико потоњих векова Македонија била водећи центар византијске цивилизације на полуострву. После века и по стране владавине, многи су Бугари вероватно гајили јак отпор према „Грцима“ и ономе што су ови заступали. Међутим, у образованим и друштвено повлашћеним слојевима, могућно да је било оних који су прихватили обрасце мишљења и понашања увезене из Цариграда. Према једном тадашњем византијском писцу, током прве половине XIII века један бугарски племић из Филипопоља наговарао је грађане Мелника у североисточној Македонији да се предају никејском цару служећи се следећим аргументом, очигледно зато што је царев син оженио ћерку бугарског цара:

„Цар већ дуго (каже он) влада нама, јер наша земља припада Византијском царству... И сви ми, рођени у Филипопољу, по раси смо чисти Византинци. Међутим, визан-

тијски цар би заправо имао право да нама влада чак и да смо Бугари."[18]

Године 1185. два брата, Петар и Асен, вероватно из влашке (или можда куманске) породице у византијској служби, дижу буну у северној Бугарској. У рату против Византије, који следи (1186—1187), побуњеници односе победу и цар Исак Анђео приморан је да призна независну бугарску државу између планина Балкана и доњег тока Дунава. Окончана је византијска власт над овим територијама, која је трајала читавих 165 година. Друго бугарско царство, како модерни историчари називају ову државу, сматра да је законити наследник Борисовог, Симеоновог и Петровог царства. Упркос духовним правима Охрида и Цариграда, установљена је независна архиепископија у Трнову, новој престоници, и први архиепископ крунисао је Асена за цара.

3. *Византијско сизеренство и Срби*

Убрзо после Василијевог освајања Бугарске известан број независних словенских земаља и кнежевина у северозападним и средишним деловима Балкана предао се Царству: Хрватска, Босна, Захумље, Дукља и Рашка. Укљештене између византијских тема Сирмиума, Далмације, Драча и Бугарске, оне нису формално припојене, већ им је дозвољено да задрже своје локалне кнежеве који су признали сизеренство цара. Ово сизеренство најслабије и најноминалније било је код Хрвата, које цареви политички интереси углавном нису занимали али су се због властитих циљева мешали у ствари византијске Далмације. Суочено са успоном млетачке силе на Јадрану — република Св. Марка и даље је теоретски признавала византијску врховну власт — Царство је приморано да 1069. године, иако задржава номинални надзор, владавину над далматинским поседима препусти хрватском краљу. Хрватска је, међутим, сувише далеко од Цариграда, сувише је велика могућност њеног краља да самостално делује, а оданост римској цркви сувише извесна да би византијско сизеренство било реално. Крунисање хрватског владара Димитрија Звонимира које

[18] George Acropolites, *Historia*, 44. ed. A. Heisenberg, I (Лајпциг, 1903), стр. 76—7.

су обавили изасланици папе Гргура VII 1075. године, и преузимање хрватског престола од стране мађарских краљева 1102, запечатило је оријентацију Хрватске према средњој и западној Европи, и заувек је уклонило из сфере византијског утицаја (осим кратког раздобља у другој половини XII века). Босанци и Захумљани били су послушнији штићеници Царства у већем делу XI века. Византија је свој надзор спроводила обично преко српских кнежевина на истоку. Захумљани у Херцеговини били су унутар сфере византијског утицаја од друге половине IX века, осим једног кратког периода када су се приклонили Симеону Бугарском. Северно од Захумља, између горњег тока Неретве, Дрине и Саве лежала је Босна. У делу *De Administrando Imperio* први пут се помиње као посебна област српске државе[19], и њена историја у овом раздобљу прилично је замагљена. У касном средњем веку Босанци ће изградити моћну државу, али у овом тренутку затворени у планинским висовима и висоравнима играли су безначајну и периферну улогу у византијској заједници народа и то једино преко својих трговачких и политичких веза са Србима на обалама Јадрана.

У овом су раздобљу Срби били најзначајнији и најнепослушнији поданици Царства на западном Балкану. Током прве половине XI века прва српска држава која достиже међународни статус јавља се у приобалном подручју око Скадарског језера и Которског залива, и протеже се дуж обале све до полуострва Пељешац, а у унутрашњост до планина северне Албаније и Црне Горе. Најпре је била позната као Дукља, а касније као Зета. Три њена узастопна владара представљала су озбиљан изазов Византији. И управо у Зети, ништа мање него у Бугарској, настали су словенски покрети отпора владавини Византије. После једног неуспелог покушаја да се отресе царског надзора у Зети, неколико година касније, 1042, кнез Стефан Војислав потукао је војску под командом војног управитеља Драча и то истим средствима планинског ратовања које ће касније с успехом користити његови црногорски наследници у борби против Турака. Пошто је осигурао своју самосталност, припојио је суседне територије Травуније и Захумља. Његов син Михаило (око 1052. до 1081.) нанео је још један ударац

[19] *DAI*, гл. 32, стр. 160.

утицају Византије на јужној јадранској обали. Све до тада овај утицај водила је грчка митрополија у Драчу чији су посленици играли водећу улогу у христијанизацији Дукље и већ су почели да преузимају црквени надзор над целом земљом. На све потезе Драча Михаило је одговорио споразумом са папом да се латинско седиште у Бару на обали подигне на ниво надбискупије и да се њима додели јурисдикција над свим осталим бискупијама његове земље. Пошто је обавио своју антивизантијску политику, осигурао је политичку независност земље 1077. године, када је, по примеру краља Димитрија Звонимира хрватског, од Гргура VII примио краљевску круну и на тај начин постао папски вазал. Михаилов син Константин Бодин, придружио се бугарској побуни 1072. године и у Призрену је проглашен за бугарског цара. После угушивања буне неко време је био у византијском заробљеништву одакле је коначно побегао и вратио се да влада својом земљом негде око 1082. године. Наставио је да спроводи политику својих претходника и настојао да територију земље шири на рачун Византије, док у исто време негује блиске односе са Римом. Краљевини Зети сада су припојене Рашка и Босна, а папа је Бодина описао као *»filius noster... rex Sclavorum glorissimus«*.[20]

Међутим, златно доба Зете било је при крају. Победе цара Алексија над норманским освајачима у Албанији и на Јонском мору поново су успоставиле византијску власт у овом подручју. Између 1085. и 1090. године Алексијеве трупе победиле су Бодина и заробиле га и његова земља враћена је под царску власт. Почетком XII века Зета упада у политичку анархију и вођство средњовековног српског народа ускоро прелази на рашке владаре.

Географски положај Рашке, првобитног језгра српских станишта на Балкану, већ је раније описан. Своје име које се у средњовековним западним изворима појављује као *Rascia*, изводи из имена једне притоке Ибра на којој је, у близини данашњег града Новог Пазара, био главни град ове кнежевине, тврђава Рас. Ту је било седиште великих жупана, владара Рашке, који су постепено локалним поглаварима, односно жупанима наметнули своју власт. Од

[20] P. Kehr, „Papsturkunden in Rom", *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philolog.-histor. Klasse*, 1900, стр. 148.

краја XI века па све до 1180. године углавном су били поданици цара, мада су се сваки час и све чешће бунили. Током XII века, искористивши ратове Византије са Мађарском, почели су да шире своје границе на исток према Нишу и на југоисток према Македонији. Овај је покрет, чији ће се обим још проширити током следећих две стотине година, довео средњовековну српску државу у ближи контакт са средиштима византијске управе и културе на Балкану. Владаре Рашке у овом раздобљу постављала је и смењивала царска влада и имали су задатак да Царство снабдевају помоћним трупама. Њихове буне Византија је сматрала издајством, па је тако и поступала. Најпознатији догађај био је 1172. године, када се велики жупан Стефан Немања, пошто га је Манојло Комнин потукао у бици, пред царем појавио босоног и непокривене главе са ужетом везаним око врата и мачем у левој руци. Мач је предао цару, а онда се подно његових ногу бацио на тле.[21] После овог сценског испољавања царске свемоћи Немања је приморан да као потучени побуњеник учествује у Манојловом тријумфалном уласку у Цариград. Ови симболички гестови потпомогнути су употребом силе, али су зато доносили жељено дејство — по повратку у Рашку српски владар је био послушни царев вазал.

Слично Бугарима, убрзо по смрти цара Манојла Срби су порекли непосредну византијску власт (1180). Искористивши мађарске и норманске нападе на територију Царства, Стефан Немања припаја део далматинске обале, укључујући и сам град Котор, који је раније припадао Византији. Његове антивизантијске намере испољиле су се и у подршци бугарском устанку, и у пријатељском пријему Фридриху Барбароси (у Нишу 1189), који је са својим немачким трупама ишао у трећи крсташки рат. Овом су приликом и Бугари и Срби понудили верност цару са запада, као и војну помоћ против Византије. Међутим, Фридрих није имао воље да одступи од свог главног циља и на те предлоге је одговорио са великом резервом.

Пошто су немачки крсташи безбедно прешли Босфор, Византинци су 1190. године последњи пут покушали да поново освоје северни Балкан. Користећи се већ опробаним

[21] Cinnamus, *Historia*, VI, II, стр. 287—8; Nicetas Choniates, *De Manuele Comneno*, V, 4, стр. 207.

стратешким планом, цар Исак Анђео је послао флоту на доњи ток Дунава, а војску повео из Месемврије у северну Бугарску. После кратке и неуспеле опсаде Трнова, византијске снаге су изненађене током повлачења и углавном потучене у једном кланцу планине Балкан. Исте те године цар је пошао на Србију, у чему је имао више успеха. Потукао је Немању на Морави и натерао га на примирје. Услови споразума по српског владара били су повољнији но што би се могло очекивати: дозвољено му је да задржи велики део византијских земаља које је припојио, а по споразуму цар је признао постојање Србије као независне државе. Први пут у историји склопљен је брак између владајућих породица Византије и Србије. Немањин син Стефан оженио је Евдокију, нећаку цара Исака. Неколико година касније Стефан је добио титулу севастократора, једну од највиших у византијској хијерархији, ранг који је чуван за чланове владајуће породице и са собом носио повластицу обраћања са „царско величанство". Ништа мање него брак, ова је титула била знак да је крајем XII века Србија укључена у византијску заједницу народа.

Везе Рашке и Византије помаже и епископија у Расу, основана још у X веку, а од 1018. законито зависна од Охридске архиепископије. Утицај римске цркве, који се ширио у унутрашњост из латинских бискупија на Јадрану, ипак се јако осећао у земљи током целог XII века. Један од примера овог црквеног дуализма је и Немањино двоструко крштење — прво га је покрстио латински свештеник у родној Зети, а затим православни епископ у Расу. Међутим, византијско хришћанство пуштало је корене. Његова привлачност очитује се у одлуци Немањиног најмлађег сина Растка да тајно побегне с очевог двора на Свету Гору и да се замонаши под именом Сава у грчком манастиру Ватопед. И Немањини властити верски нагони, које је потхрањивао епископ у Расу, ускоро су га одвели синовљевим путем: 1196. године је абдицирао у корист другог сина Стефана севастократора и ступио у сопствену задужбину, манастир Студеницу. Ускоро је Симеон, што му је сада ново име у вери, одлучио да се придружи Сави на Атосу. Ту су отац и син учинили дело које ће имати далекосежне последице по историју њихове земље и целе источне Европе. У овом међународном центру православног хришћанства основали су српски манастир Хиландар, који је убрзо

постао значајна жижа средњовековне српске књижевности и духовности и место на којем су се Византинци и Словени сусретали.

4. *Русија и Царство у XI и XII веку*

Односи Русије и Царства били су у исто време и једноставнији и сложенији него везе које су у овом раздобљу, због зависног положаја, везивале српске кнежевине и Византију. Крајем X и у првој половини XI века, Русија је била значајна војна сила усмерена на ширење своје територије на запад, способна да одбије и коначно победи Печенезе (1036), који су се од тада окренули Балкану, што је имало ужасне последице по Византију. Очигледно је да кијевске кнежеве, чија је држава од Византије била одвојена стотинама миља морем и степом, нико није могао приморати да у било каквом значајнијем смислу прихвате непосредну власт византијског цара. И када је после 1054. године руска држава почела да показује склоност ка деоби, због чега се у наредном веку распала на неколико независних кнежевина, неке су биле толико моћне да су могле да одрже своју сувереност и воде независну спољну политику. Штавише, руски владари сматрали су да законска основа њихове власти не почива на неким измишљеним повластицама које им византијски цар додељује, већ искључиво на њиховој припадности владајућој породици која потиче од св. Владимира (па преко њега и од Рјурика) на чему се заснивају сва права политичке власти, и на непосредном овлашћењу самог Бога. Међутим, односи руских кнежева и византијских царева нису били, а нису ни могли бити, односи равних. На идеалном, „метаполитичком" плану, руски владари — *архонтес Росиас* — како су сами себе називали на грчком језику на властитим печатима, признавали су да византијском цару припада највише место у хришћанском свету, што је прећутно признао Владимир после крштења. Ово признање наговештено је разликом коју *Руски летопис* прави између *кнеза*, домаћег руског владара, чија је власт ограничена на сопствену државу, и *цара* који једини има јурисдикцију над свим хришћанским народима: „Свевишњи поставља цара и кнеза и даје им власт над оним што Он жели ... И тако је старац Исаија рекао: ,Згрешили су од главе до ногу' односно од

цара до обичних људи".[22] Учење о царевој васељенској власти изгледа да су без поговора прихватали образовани слојеви у Кијевској Русији. Као што ћемо видети, ово је објављено у законику византијског канонског права по којем је званично успостављена руска црква. Исто толико јасно и отворено изречено је и у једном другом византијском тексту који је, у својој словенској верзији, нашироко познат у источној Европи у средњем веку, а у Русији за њега знају још од XI века. То дело, једна дидактичка расправа из VI века коју је ђакон Агапит написао за Јустинијана I, описује цара као „господара свих људи" и одређује његова искључива права: „У бити свог тела цар је као и сваки човек, али је по моћи своје службе сличан Богу, Господару свих људи, јер на земљи нема нико виши од њега".[23] Касније ћемо видети да је неколико руских владара у позном средњем веку отворено признавало цареву врховну власт. У XI и XII веку то није тако јасно изречено, али није ни сасвим занемаривано.

Непосредни контакт Руса и Византинаца током XI века одржаван је преко руске колоније у Цариграду, византијских свештеника у Кијеву и оних који су за њих радили, архитеката, сликара и трговаца који су у Русију долазили из Византије; преко Херсона и Тмуторокана и Свете Горе која у то време постаје водеће средиште монаштва и ходочашћа источног хришћанства. Као и у X веку, трговина игра велику улогу у овим односима. Од робе која се из Византије извози у Русију у документима се помињу тканине, накит, предмети од керамике, стакла, бибер, маслиново уље, вино, воће, иконе и предмети коришћени у литургији, пре свега ствари које ће задовољити раскошни укус владајућих слојева или служити у цркви. Трговачки извоз из Русије у Византију и даље се односи на робове, крзна, восак и мед. Комерцијална политика Царства према Русији у основи је задржала свој „колонијалистички" карактер.

Трговачки односи нису увек погодовали добросуседским везама. Свађа између руских и византијских трговаца у Цариграду, у којој је убијен један угледни Рус, изгледа да је била непосредан повод последњег великог рата Русије

[22] Повесть, стр 95; Cross, стр. 130. Cf. Isaiah, I, 6.

[23] Agapetus, *Expositio capitum admonitoriorum*, XXI, *PG* 86 (1), 1172.

и Царства, који је с великом жестином вођен 1043. године. Прву битку овог рата Псел, учен човек и државник, посматра у друштву самог цара, описује је као „побуну Руса", последицу „јарости и беса" које је та „варварска раса" увек осећала према „надмоћности Ромеја".[24] Иако су неки историчари грчку реч *хегемонија* у овом контексту тумачили у значењу „царства", сасвим је могуће да Псел мисли на традиционално византијско право на политички суверенитет над Русијом. Флоту од четири стотине бродова под командом новгородског кнеза на Цариград шаље његов отац, кијевски владар Јарослав. За ову прилику трупе су сакупљене у Скандинавији те је напад попримио застрашујуће одлике познатих викиншких пљачкашких похода. Пошто су изненадили Византинце, Руси су се појавили на северном улазу у Босфор. С на брзину сакупљеном флотом, у сусрет им уз мореуз плови цар Константин IX. Велики сукоб сада је неизбежан. Цар је наредио да се ухапси и протера сваки руски трговац у Цариграду и сви варијашки најамници стационирани у престоници, јер се сумњало да подржавају, чак и сарађују са нападачима. У поморској бици вођеној близу улаза у Босфор, Руси су потучени захваљујући здруженом учинку грчке ватре и правовремене буре. Покољ је био огромних размера, а многобројним руским заробљеницима одсечена је десна рука, што је потом јавно изложено на зидинама Цариграда. На исход рата уопште није утицала победа руске флоте над једном византијском ескадром крај тракче обале. Великом делу нападачких снага које су покушале да се копном врате кући, пут је пресекла војска под командом војног управитеља Паристриона. Око осам стотина војника одведено је у Цариград где су ослепљени — традиционална византијска казна за оне који дижу буну против државе. После рата уследили су дуготрајни преговори — 1046. године преостали руски заробљеници су пуштени и закључен је мировни споразум. Том приликом, или можда касније, договорено је да ће једна византијска принцеза, највероватније ћерка Константина IX Мономаха, поћи за млађег сина кијевског кнеза Јарослава.

Дете рођено у овом браку 1053. године истакнута је личност руске историје. По имену Владимир, од деде цара

[24] Michael Psellus, *Chronographie*, XC, ed. E. Renauld, II (Париз, 1928), стр. 8.

наследио је презиме Мономах. Владимир Мономах био је изванредан државник, војсковођа, писац и човек и поређен је с енглеским краљем Алфредом. Док је он владао као кијевски кнез (1113—1125) Русија је повратила део своје моћи и стабилности које је изгубила у претходних педесетак година захваљујући гложењу кнежева и нападима степских номада. У његовом се породичном стаблу види до које мере брачне везе, у раздобљу пре монголске најезде у XIII веку, везују руски двор са владајућим династијама Европе. Његова је мати била византијска принцеза, један стриц је оженио ћерку пољског краља, једна тетка удала се за норвешког краља, друга за Анрија I Француског, а трећа је постала жена мађарског краља. Владимир је оженио ћерку енглеског краља Харолда, његов најстарији син ћерку шведског краља, ћерка се удала за краља Мађарске, а унука за једног члана царске породице Комнина.

Неколико бракова склопљено је између чланова владарских кућа Византије и Русије, а највећи број у XII веку када је Царством владала династија Комнина. Треба истаћи да су у такозваном предмонголском периоду руски кнежеви склопили више брачних веза са земљама средње, северне и западне Европе, него са Византијом или осталим словенским земљама на Балкану и то највише у XI веку, када је мало Руса било свесно све већег расцепа између источног и западног хришћанства. Од девет поменутих бракова само су два била склопљена са византијским принцезама, односно принчевима и тај однос углавном се протеже кроз цео предмонголски период. Али, с друге стране, трговинске, дипломатске и културне везе Русије са средњом и западном Европом у овом раздобљу, без обзира колико блиске, нису биле толико присне и сталне као везе са Византијом. У једном каснијем поглављу говорићемо до које је мере Русија била постепено прожимана византијском цивилизацијом, а сада се можемо за тренутак зауставити да бисмо указали на један необичан пример византијског утицаја на свест Руса. Кијевски кнез Изјаслав који је протеран после једне народне побуне, 1069. године покушава да се на силу врати у свој главни град уз помоћ пољске војске. Скуп грађана се обраћа кнежевом брату за помоћ и прети да ће, уколико их нико не буде бранио, спалити град и „отићи у земљу Грка“.[25]

[25] Повесть стр. 115—16; Cross, стр. 149.

Руску оданост Царству одржавали су пре свега митрополити кијевски, представници духовне власти цариградских патријарха и, уколико су били поданици Византије, радили су за политичке интересе својих царских господара. У зависности од притисака локалних кнежева — који су понекад могли да буду замашни — држали су надзор над руском црквом. Истина, у другој половини XI века изгледа да је њихова јурисдикција била ограничена новим почасним митрополијама у Чернигову и Перејаславу, које су биле везане директно за Цариград. Могућно су византијске власти отпочеле и прихватиле ову поделу руске цркве да би задовољиле сепаратистичке склоности кнежева ова два града на југу Русије. Уколико су и учињени, ови су уступци имали неког дејства само двадесетак година. Већ 1100. најкасније, цела земља је поново уједињена под црквеном влашћу кијевског митрополита. Он је често имао прилично велики утицај у политичким питањима и много је примера који говоре да су се митрополити и њима потчињено свештенство, епископи и игумани значајнијих манастира, жестоко мешали у политику не би ли окончали размирице међу кнежевима, утемељили јединство земље, или помирили градске фракције. Истина, локални владар је обично био признат као носилац општег права на заштиту и надзор над црквом своје државе, али у питањима доктрине, приватног и јавног опхођења, власт свештеника била је непорецива. Више руских првосвештеника сигурно је било у прилици да укори владаре с истим ауторитетом с којим се св. Теодосије, игуман кијевске Печарске лавре, у другој половини XI века обраћа кнезу кога је осудио за присвајање братовљевог престола: „Добри господару, дужност нам је да те прекоримо и укажемо ти на путеве спасења твоје душе, а твоја је дужност да слушаш“.[26]

Руске архиепископе углавном је постављао сам цариградски патријарх. Међутим, понекад су и патријаршија и цар, који је у томе имао велики утицај, само потврђивали кандидата кога су сами Руси одабрали. Околности ових постављења слабо су познате, али нам неки подаци наговештавају да су византијске власти, које су инсистирале да коначна одлука буде њихова, понекад биле спремне да у интересу дипломатије изађу у сусрет жељама руских

[26] *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters*, ed. D. Tschižewskij (Минхен, 1964), стр. 68; G. P. Fedotov, *A Treasury of Russian Spirituality* (Лондон, 1950), стр. 43.

кнежева. Можемо претпоставити, али због недостатка података не и тврдити да су кијевски митрополити у предмонголском раздобљу углавном били поданици Византије, са два изузетка вредна помена. Године 1051. свештеника Илариона, рођеног Руса, кнез Јарослав и сабор руских епископа бирају за црквеног поглавара кијевског. Ово именовање постаје још занимљивије јер је Иларион био истакнути научник и писац. Многи савремени историчари верују да је овај потез учињен упркос жељама Византије, а неки чак иду толико далеко да тврде да је руски владар овим желео да потврди независност своје цркве. Овај потоњи став није заснован на неким убедљивим доказима и није у складу са оним што знамо о политици и понашању и Јарослава и самог Илариона. Осим тога, не слаже се ни са овим што знамо о тадашњем руском односу према Византији. Није немогуће да су Руси изабрали домаћег свештеника не саветујући се са византијским властима. Међутим, вероватно су патријаршију наговорили да да̂ своју сагласност за изборе, или пре или пошто је Иларион рукоположен, а постоје и докази који иду у прилог оваквом тумачењу.

Следећи познати случај избора домаћег митрополита догодио се читав век касније, у сасвим другчијим политичким околностима. Овога пута се радило о побуни против права патријарха да поставља руске црквене поглаваре. До тада је земља већ била подељена на неколико суштински независних кнежевина, а свака од њих се борила за политичку превласт. Због настојања цара Манојла Комнина да их увуче у мрежу своје замршене европске дипломатије усмерене против Мађара и сицилијанских Нормана, многе руске кнежевине сматрале су да треба да се определе у том сукобу, те су неке стале на страну Византије. Кијевски кнез Изјаслав, рођак Гезе II Мађарског, према Царству је био непријатељски расположен. Без икаквог саветовања са Цариградом, 1147. године наговорио је скуп руских епископа да за митрополита изаберу ученог монаха Климента, рођеног у Смоленску. Овај произвољни потез изазвао је праву буру унутар руске цркве, још више је затровао односе између владара земље и довео до раскола између кијевске митрополије и патријаршије, који је, осим једног кратког периода, трајао пуних девет година. Утицајна мањина епископа од којих су многи били поданици Византије, сматрала је да избор Климента није по канону и да је неважећи. Исто су мислили и они руски кнежеви који су били савезници Царства, или су из неких других разлога били против Изјаслава. Тек после његове смрти 1154. године, Кијевљани су прихватили митрополита којег је послао Цариград. Иако је раскол формално зацељен, за њим је остала горчина: кијевски кнез Ростислав, 1164. године одбија да прихвати новог црквеног поглавара којег је патријарх поставио без његовог знања, и у присуству византијског изасланика прети да ће спровести нови закон по којем ће митрополита бирати и рукоположити руски епископи под надзором врховног кнеза. Могућно да су многи покорни Руси, који су уважавали и царску власт и мајку цркву у Цариграду, овај бесни излив сматрали великом бруком, те су непослушне кнежеве речи касније избрисане из свих рукописа, осим из једне тадашње руске хронике у којој је овај догађај забележен. Да би руски владар прихватио патријарховог изабраника, цар Манојло требало је да употреби све своје дипломатске вештине и неколико посланстава. У Русији, међутим, није замрла идеја да домаћи епископи бирају кијевског митрополита, и њу поново износи Андреј Богољупски, моћни кнез Владимира у североисточној Русији (1157—1174), чије аутократорско понашање много више подсећа на политику будућих московских владара него на његове кијевске претходнике. Андреј је био спреман да на овом спорном питању истраје макар дошло до отвореног раскида са византијском црквом. Суочен са неумољивом византијском опозицијом, одустао је од свог резервног плана да за Владимир обезбеди засебну митрополију која не би зависила од Кијева и која би била непосредно потчињена Цариграду.

Осим мањег сукоба на доњем Дунаву 1116. године, руски напад из 1043. био је последњи војни сусрет Русије и Царства. О њиховим политичким односима током следећих стотину година релативно мало знамо. Тек су четрдесетих година XII века Руси поново почели да играју значајну улогу у дипломатији Византије према северу. Ту су улогу увелико одредили чиниоци политичког развоја земље. Средином XII века, Русија више није јединствена држава којом управља кијевски кнез. Сада већ сведена углавном на област западно од средњег тока Дњепра, Кијевска кнежевина је и даље заузимала истакнуто место, засновано на историјском угледу њене престонице и присуству поглавара руске цркве управо у Кијеву. Међутим,

њена политичка моћ и економски напредак увелико су опали, и то поглавито из војних разлога. Године 1061. почели су нови напади на јужне границе Русије. Нови номадски освајачи, Кумани (које су Руси називали Половцима), у следећих неколико година постали су господари степе, а за кијевску Русију представљали су још већу напаст него Печенези. У току наредних сто педесет година извршили су око педесет јачих напада на долину средњег Дњепра. Периодично су пљачкани градови у овој области. И последњи руски мостобрани у степи, укључујући и удаљени Тмуторокан, пали су у руке номадима у касном XI веку. Отприлике после 1150. године јужни део речног пута Балтик — Црно море, који је сада пролазио кроз територију Кумана, Руси су могли врло ретко и накратко да користе, упркос њиховим херојским настојањима да га отворе. Будући да су Кумани заправо одсекли пут код доњег тока Дњепра, угрозили су везе између Кијева и Византије, а исцрпљујуће војевање на граници против тог паганског непријатеља на које су у XII веку јужни Руси били приморани, закочило је раст њихових политичких институција и натерало их да се корак по корак повуку са ивица степе у удаљеније шумовите крајеве. Већ четрдесетих година тог века Кијев почиње да препушта политичку и привредну власт у Русији двама новим центрима смештеним на периферији земље. На североистоку, између горњег тока Волге и Оке, један огранак кнежевске породице пореклом од Владимира Мономаха, изградио је моћну државу чија је престоница била у Ростову, потом у Суздаљу, а у другој половини XII века, у Владимиру. Ова област, која је делом и даље била погранична, касније ће постати језгро средњовековне Московске кнежевине. На супротној страни, на југозападном делу земље, у долинама Дњестра и Прута и на источним обронцима Карпата, па све до ушћа Дунава, лежала је богата кнежевина Галиција, с главним градом Галичом, тада под влашћу старијег огранка Јарослављевих потомака. Њен географски положај на трговачком путу од доњег Дунава ка Балтику, а уз царску тему Патристрион добро може објаснити чињеницу да је у XII веку од свих руских кнежевина, Галиција имала најближе везе са Византијом.

Свака кнежевина, Кијев, Суздаљ, Галиција, у овом је раздобљу водила властиту политику према Царству. Те различите политике углавном су биле одређене политичким

супарништвом кнежева и углавном успешним настојањима византијске владе да их користи као пионе на замршеној шаховској табли своје европске дипломатије.

Још раније, поводом амбиција које је Манојло Комнин гајио према Мађарској, било је говора о његовој спољној политици, чији је циљ био да поврати превласт Византије над пређашњим поседима *imperium Romanum* и који се трудио, на крају безуспешно, да направи коалицију европских држава усмерену против непријатеља Царства — најпре сицилијанских Нормана, а касније и цара Фридриха Барбаросе. Да би остварио свој циљ, Манојло је покушао и руске кнежеве да увуче у војни савез против Мађарске, с којом је између 1150. и 1167. Византија готово непрестано ратовала.

Крајем четрдесетих година XII века три су се кнеза надметала за превласт у Русији: Изјаслав Кијевски (унук Владимира Мономаха), његов стриц Јуриј Долгоруки из Суздаља и његов рођак Владимирко из Галиције. Први је био савезник Мађарске и непријатељ Византије, а остала двојица подржавали су Царство и вреди поменути да један тадашњи византијски историчар бележи овај податак и суздаљског кнеза описује као царевог „савезника“ (*симахос*), а кнеза Галиције као његовог „вазала“ (*иноспондос*).[27] На основу тога могли бисмо да закључимо да је бар овај последњи можда и формално признавао Манојла за свог господара. На источним границама Мађарске имати вазалску кнежевину чији је владар одан интересима Царства, за цара је био чист ћар. Међутим, све се изненада променило после 1152, када је Владимиров наследник Јарослав почео да се измиче из византијске орбите и приближава Гези II Мађарском. Готово истовремено положај Византије побољшао се у Кијеву — после смрти Изјаслава 1154. године, Манојлов савезник Јуриј Суздаљски заузима град и окончава црквени раскол који је уследио постављању Климента за митрополита. Односи између Цариграда и Кијева поново су се затегли после Јуријеве смрти 1157. Кнез Ростислав подржавао је свргнутог митрополита Климента и очевидно је био разјарен доминирајућим ставом византијске патријаршије, што га је и навело на онај споменути љутити испад 1164. године. Цела Манојлова политика у

[27] Cinnamus, *Historia*, III, 11, стр. 115; V, 12, стр. 235.

Русији опасно је угрожена 1164—5. године. Његов рођак, Андроник, будући цар, којег је држао у заточеништву због завере, побегао је из Цариграда на Јарослављев двор у Галицији. Суочен са застрашујућом могућношћу савеза између Галиције и Мађарске, с циљем да се Андроник доведе на византијски престо, цар је приморан на дипломатско повлачење. Помиловао је свог немирног рођака и наговорио га да се врати у Цариград (1165). Исте године једног високог византијског чиновника, свог рођака и имењака, шаље у Русију у важну дипломатску мисију. Ако се може веровати византијском историчару који је забележио његов труд, изасланик је изванредно обавио посао. Ростислав Кијевски потписао је са Царством уговор по којем се обавезао да ће слати помоћне трупе и прихватити византијског кандидата за кијевског митрополита. Заузврат, добио је дарове и, вероватно, обећање да ће се Византија са њим и његовим наследником саветовати пре именовања поглавара руске цркве. Из Кијева византијски посланик отпутовао је у Галицију где је успео да наговори Јарослава да се одрекне савеза са Мађарском и да обећа оданост Царству.

Ова навала дипломатских активности између Русије и Царства средином XII века остала је непревазиђена током следећих две стотине година, уколико смемо да се ослонимо на штуре податке у изворима. После 1165. па све до половине XIV века не чујемо ни за један сукоб, па се са сигурношћу може претпоставити да су били у пријатељским и прилично блиским односима, бар док војске четвртог крсташког рата нису заузеле Цариград. Дипломатија Манојла I учврстила је политички утицај Византије у значајнијим руским кнежевинама. Стварни суверенитет њихових владара тиме није био повређен — царске власти нису ни једног нити поставиле нити свргнуле, као што је био случај са првим кнежевима у Србији. Међутим, као чланови те идеалне „породице“ владара, којом је председавао цар у двоструком својству, *paterfamilias* и божји намесник, њему су дуговали бар теоретску оданост.

Није ни царев суверенитет над Русијом заувек био ограничен на чисто идеални посед. У доба Манојла Комнина, као што смо видели, био је много конкретније изражен — у обавези коју су руски кнежеви преузели и која се односила на слање трупа као помоћ византијској војсци, и у статусу и дужностима царског вазала, што је прихватио бар један кнез из Галиције. У овој кнежевини у XII веку најдубље је била укорењена та традиција политичке верности Византији. Негде око 1200. године, моћни кнез Галиције напао је и опустошио станишта Кумана који су, у савезу са Бугарима напредовали преко Тракије ка Цариграду. Један ондашњи византијски писац бележи да је у тој прилици Византија свој спас дуговала „најхришћанскијем од свих руских народа“ чија је „од Бога сакупљена фаланга“ престоницу ослободила опасности. Треба запамтити да овај срећни догађај он делимично приписује „изванредној оданости“ Руса према Византији, а делимично утицају који је на њих имао кијевски митрополит.[28] Значајно је и то да су Руси своју оданост Царству показали само неколико година пошто су Бугари и Срби дигли буну против Византије и на тај начин потврдили своју политичку независност.

5. *Византија и Варијази*

Последњи тип односа Византије са неким источноевропским народом много се разликује од оних којима смо се већ позабавили. Варијашки северњаци који су као најамници служили у Цариграду или у стајаћој војсци Царства, нити су на тој територији били стално настањени, нити су представљали неку стабилну етничку групу унутар византијске заједнице народа. Међутим, њихов сусрет с Византинцима по много чему сродан је теми ове књиге. Пружа нам податке о дејству византијског богатства, моћи и културе на машту примитивнијих суседа; осветљава нам, понекад врло упечатљиво, значај разлика националног темперамента и друштвених идеала у односима Византије и „варвара“; допуњава наше познавање метода које су Византинци користили у надзиравању и искоришћавању група или појединаца који су убачени у орбиту Царства; осим тога, представља једну кратку али важну епизоду у историји византијског комонвелта, захваљујући посредничкој улози Варијага у односима Царства и раносредњовековне Русије.

---

[28] Nicetas Choniates, *Historia*, стр. 691—2.

Византинци су Варијаге упознали у тој њиховој тространој улози пљачкаша, трговаца и најамника између 850. и 1050. године. Тада су и били у најближем контакту. Чланови војне пратње руских кијевских кнежева, помоћне трупе које су ти исти кнежеви куповали по Скандинавији, шведски пустолови који срећу траже у Цариграду, очаравајућем Миклигарду из нордијских сага, сви ти северњаци који су у рату или миру били увучени у орбиту Царства, дошли су на југ у потрази за послом, пленом и славом током једног продуженог покрета сеоба, које савремени историчари зову „*un long glissement ver le soleil*".[29] Иако су се у Цариграду често појављивали истовремено у више различитих обличја — руско-византијски споразум из 911. помиње их као пљачкаше, трговце и царске најамнике — истина је да су их Византинци углавном видели у ове три улоге наизменично. Године 1043. Варијази су били на челу руских трупа приликом напада на Цариград и на тај начин оживели су успомене на раније најезде Викинга које су њихове престрашене жртве поистоветиле са Гогом и Магогом. Међутим, уопште узев, Византинци су се до краја X века већ навикли да на Варијаге пре свега гледају као на веома способне најамнике. Учествовали су у поморским експедицијама на Крит 911. и 949. године, били у помоћним трупама у арапском рату у Малој Азији. Читаоци ће се сетити да је 988. године Владимир Кијевски као помоћ Василију II послао један експедициони корпус од шест хиљада Варијага. Од тада, па следећих сто година, у Византији се помиње стална услужна јединица северњака коју повремено допуњавају свежи контингенти из Русије и Скандинавије. Један број Варијага био је организован у засебне одреде унутар царске војске. У првој половини XI века налазимо их у активној служби у Сирији, Јерменији, Бугарској, Апулији и на Сицилији. Остали, стационирани у престоници, били су у чувеној варијашкој гарди чија је дужност била да брани цара лично. Ти горостаси, наоружани тешким секирама и двосеклим мачевима, у Цариграду су изазивали приличну знатижељу и коментаре, тако да о њима знамо више него о њиховим сународницима на бојном пољу. Међутим, ови други су јамачно играли значајнију улогу у војној историји Царства.

[29] M. Bloch. *La Société féodale. La formation des liens de dépendance* (Париз, 1949), стр. 62.

Цареви и кијевски кнежеви нису баш увек у овим скандинавским плаћеницима гледали чисту благодет. Према *Руском летопису*, негде око 980. године, Владимир је био суочен с почетком варијашке побуне у властитој престоници. Огорчени што је кнез одбио да им плати одговарајуће наднице, захтевали су „да им покаже пут до Грка". Пре него што ће их послати у Цариград, Владимир је послао изасланике византијском цару с поруком: „Пази, Варијази су се упутили према твом граду. Не задржавај их тамо, иначе ће изазвати исту невољу као и овде, већ их растури по разним местима, и нека се ни један не врати овамо".[30]

Ова необична прича сасвим сигурно потиче од Варијага. Није тешко замислити да су је причале, а вероватно и измислиле те незадовољне слуге када су, уместо очекиваног војног унапређења у Цариграду, послати на службу у војске по провинцијама Царства, и када су за сву своју несрећу окривили похлепност и лажљивост руског благајника: не само да их је преварио у плати, већ их је оклеветао пред царем. Ово није прва прича у *Руском летопису* која вероватно потиче из варијашких извора. У овом случају подаци су могућно тачни. Чак и у XI веку, пошто су Византинци већ научили да цене варијашку гарду у Цариграду, будно су мотрили на њихове кавге и опрезно тумачили мотиве. У другој половини тог века један византијски писац написао је расправу у којој саветује цара у погледу односа према странцима у Цариграду. Велики део вероватно се односи на Варијаге:

„Странцима (пише овај аутор) не треба давати високе чинове нити им поверавати велике државничке послове, осим ако нису краљевског порекла. У супротном врло брзо ћеш испасти будала и пред собом и пред византијским достојанственицима... Ако странци служе (само) за одело и хлеб, онда буди сигуран да ће те служити верно и одано, очекујући из твојих руку обиље у којем новчићу и мало хлеба. Ако странца почастиш рангом вишим од спатарокандидата постаће охол и неће те добро служити. Распитај се и запамти, господару, каква је тешка судбина задесила претходне владаре — господара Василија Порфирогенита (Василије II), његовог оца, деду, прадеду и цареве пре њих. Али зашто помињати оне који су одавно

[30] Повесть стр. 56; Cross, стр. 93.

прошли? Ни господар Роман Аргир (Роман III, 1028—1034) нити било који од поменутих благословених царева није унапредио Франка или Варијага у ранг патриција, нити... ипата, ни стратиофилакса. Највише би им доделили титулу спатара, па су им ипак ови (странци) служили за одело и хлеб.“

И аутор даље наводи пример највиших од свих Варијага, Харалда Хардрада који је „иако још млад, жудео да дође и ода почаст цару Михаилу“ (Михаило IV, 1034—1041) и који је, мада краљев син, био сасвим задовољан службом у стражи.[31]

Савет нашег аутора одговара традиционалној византијској пракси да сви странци настањени у Цариграду буду под сталном присмотром. Могућно је да је та политика опрезности доносила резултате: у бројним дворским побунама током XI века Варијази готово да нису учествовали. Изгледа да их унутрашња политика Царства није много занимала. Њихов однос према Византији и њеним поданицима био је сложен и вероватно двојан, као и у многих источноевропских народа. Разлика у темпераменту и друштвеном понашању између Византинаца и северњака јамачно је била сувише велика да би успоставили право међусобно разумевање. Какав-такав утисак о тим разликама можемо да стекнемо упоређујући грчке изворе са староснорвешким сагама које, и поред свих својих елемената легенде, имају доста аутентичног духа викиншког доба. Култ хладне и самоконтролисане мудрости и неповерење према незграпном понашању, тако карактеристични за византијски идеал људског понашања, тешко да је могао да се допадне смелим, импулсивним, понекад витешким северњацима, чији се често охол приступ, свадљива природа, склоност ка опојним цариградским винима и најневероватнијим причама о својим војним подвизима, исто тако није могао свидети њиховим господарима. Ана Комнина, која је високо ценила оданост и војне квалитете Варијага, приметила је да и поред све храбрости у боју, њихово понашање кваре „неискуство и жестина“.[32] Међутим, упркос овим

[31] *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, ed. Б. Василевский, В. Ернштат (Санктпетербург, 1896), стр. 95—7; нем. прев. H.-G. Beck: *Vademecum des byzantinischen Aristokraten* (Грац, 1956), стр. 138—9, 140—1.

[32] Anna Comnena, *Alexiad*, IV, 6, ed. Leib, I (Париз, 1937), стр. 160.

разликама у темпераменту, изгледа да су се Византинци и Варијази међусобно ценили. Цареви су имали довољно разлога да буду захвални својој варијашкој гарди, а Варијази су, осим материјалне користи од службе, имали прилику да се диве лепотама и богатству Миклигарда, чијем су цару с поносом служили. Како стоји у *Саги о св. Олафу*, у речима којима се варијашки *вођа обратио цару* могућно има песничког претеривања, али нема неистине: „Да преда мном ватра гори, скочио бих у њу, када бих знао да тиме, о царе, могу твоје задовољство да задобијем“.[33]

Осим оне улоге које су, заједно са Словенима, имали у настајању руске државе, основни допринос Варијага историји источне Европе био је у томе што су чинили мост између неколико њених саставних делова. Њихов непосредан допринос култури овог подручја занемарљив је: скандинавске позајмице у руском су врло ретке, и углавном се налазе у речима из домена управе и трговине, што је прилично сигуран показатељ њиховог утицаја на друштвени и културни живот Источних Словена. Али због овог сталног кретања и далекосежних политичких амбиција, били су неупоредиви преносници идеја и предмета који припадају другим културама. Због тога управо тој њиховој улози професионалних посредника много дугује космополитска цивилизација која је почетком средњег века цветала дуж речног пута од Скандинавије до Византије. У запањујућем животном путу Харалда Хардрада та улога је најочитија. За поједине његове фазе везани су трговачки друмови, дипломатија и ратовања, који су у XI веку, унутар огромне викиншке мреже комуникација повезивали западну, северну и источну Европу са Средоземљем. Видимо га како се успешно бори на страни свог полубрата св. Олафа, норвешког краља, тада команданта у војсци кијевског кнеза Јарослава, видимо га како са пет стотина ратника стиже у Цариград 1034. године, затим девет година служи три византијска цара и као заповедник варијашке гарде и на бојном пољу у Малој Азији, на Сицилији и у Бугарској; онда тајно одлази из Византије, пошто му Константин IX није услишио молбу да се врати у Норвешку; поново је у Русији у зиму 1042—3, где се жени Јарослављевом ћерком Јелисаветом, коју већ дуго

[33] *Saga of St. Olaf: Flateyjarbok*, II *(Christiania, 1862)*, стр. 380; наведено у R. M. Dawkins, “Greeks and Northmen”, *Custom is King: Essays Presented to R. R. Marett* (Лондон, 1936), стр. 41.

проси; проглашен је за норвешког краља и, како нам византијски писац тврди, „и даље је осећао оданост и привржeност према Ромејима" и поносио се својом службом у гарди у рангу спатарокандидата који му је за то доделио цар[34]; и на крају, видимо га као будућег освајача Енглеске, где је настрадао у бици код Стамфордбрица 1066. године. Његова улога преносиоца византијског културног утицаја у северну Европу поуздано је потврђена у нумизматици: готово да је извесно да се серија изузетно прецизних имитација тадашњег византијског новца појавила на данском новцу из средине XI века, пошто је у Скандинавију стигло огромно богатство за које се зна да је Харалд Хардрад сакупио док је служио цару.

Норманско освајање Енглеске, које је утолило Хaралдову последњу амбицију, било је прекретница у историји варијашке гарде у Цариграду. Седамдесетих година XI века англо-саксонске избеглице почињу да се селе у Византију и да служе у царској војсци. До краја века у царевој личној гарди били су углавном Енглези. И тада су северњаци, већ на путу утапања у словенско становништво у Русији, почели да бледе на византијском обзорју.

[34] Cecaumenus, стр. 97; Beck, стр. 141.

8.

ВИЗАНТИЈА И ИСТОЧНА ЕВРОПА У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У првој половини XIII века два су догађаја утицала на слабљење веза међу народима византијског комонвелта, које су ионако биле разлабављене успешном побуном Бугара и Срба. Прво су војске четвртог крсташког рата заузеле Цариград 1204. године, после чега су многе царске територије на Балкану — Тракија, Македонија, Тесалија, Беотија, Атика и Пелопонез — раздељене међу франачким баронима. Венеција је узела важнија грчка острва и луке, а Византија, лишена своје престонице, приморана је да на периферији грчког језичког подручја, у Епиру, северозападној Малој Азији и далеком Трапезунту, сакупи поломљене делиће свог царства. Михаило VIII Палеолог 1261. године, руководећи из Никеје, поново осваја Цариград и тако окончава кратковеко и паразитско Латинско царство. Током следећих двадесет година, последњи пут у историји, обновљено Византијско царство води у Европи и на Блиском истоку политику „велике силе", чији империјалистички циљеви подсећају на програм Манојла Комнина. Међутим, Михаилово настојање да оживи универзалистичке тежње Византије, било је кратког века и коначно безуспешно. Јужни део Балканског полуострва, осим Пелопонеза, Царство је изгубило. На кратко ће га повратити само у првој половини XIV века. Даље на север, обновљене државе Србије и Бугарске биле су непријатељски расположене, а њихови владари, који ни прстом нису мрднули када су Византију напали крсташи, били су и више него спремни да приступе коалицији против Михаила VIII (коју је организовао Карло Анжујски). Будући да су му привредне и војне снаге биле исцрпљене а спољна трговина под надзором Венеције и Ђенове, Царство је под Палеолозима убрзо изгубило одлике велике силе. После

смрти Михаила VIII 1282. године, Византија постаје једна мање важна балканска држава која се бори за опстанак пред нападима суседа. Што се тиче политике силе, византијска заједница народа више није имала никакво делотворно средиште.

Други ударац њеној политичкој повезаности нанеле су монголске најезде на Русију. Пошто је Бату, унук Џингис-кана, освојио руске кнежевине између 1237. и 1240. године — врхунац је досегнут падом Кијева 1240. године — Русија постаје политички зависна од татарских канова Златне хорде. Следећих 240 година кнежеви средње и северне Русије плаћају данак и владају по милости врховног владара турско-монголске царевине чија је престоница на доњем току Волге. Обузети најпре неопходном изградњом управе и привреде опустошених територија, и изналажењем *modus vivendi* са освајачима, а касније и са властитим политичким борбама, кнежеви су између 1250. и 1350. године живели веома далеко од Византије. Тек средином XIV века средишњи и северни предели земље поново улазе у политичку орбиту Царства, пошто су московски кнежеви, ослањајући се на покорност Хорди, одлучили да „сакупе" све руске кнежевине под своје скуте. Међутим, ма колико су те политичке везе између различитих делова комонвелта биле лабаве у XIII веку, ни четврти крсташки рат, ни монголско освајање Русије нису успели да их сасвим прекину. Православна црква држала је отворене путеве међусобног општења грчког и словенског света. Истина, у првој половини XIII века изгледало је да се византијско хришћанство сасвим повлачи пред римском црквом, будући да су њени вођи спремно искористили ситуацију насталу после успона Латинског царства у Цариграду. Бугарског владара Калојана 1204. године крунисао је за краља римски кардинал, а Калојан се заузврат обавезао на верност папи. Споразум је постигнут после пет година преговарања са Иноћентијем III, што се одвијало у атмосфери међусобне сумњичавости и претварања. Папа се присећао како је Борис напустио римску цркву 870. године, а Калојан се, упркос чињеницама, правио као да му је Иноћентије доделио царску титулу и ранг патријарха за бугарског архиепископа. Мада скривена изврдавањима и дволичностима (у огромној преписци Иноћентија и Калојана нема ни најмање алузије на разлике у основној доктрини

Источна Европа, око 1350.

западне и источне цркве)[1] ова је нагодба била осуђена на дуготрајнији ток него што је био случај са Борисовим конкордатом са Николом I. Ни Србима није требало дуго да схвате да опадање византијске моћи захтева приближавање западу, поготову што им је земља још увек била отворена утицају латинског хришћанства које се од јадранске обале ширило на унутрашњост. Негде око 1200. године, Немањин син и наследник Стефан разводи се од своје византијске невесте, цареве кћери. Касније се жени унуком Енрика Дандола, опасног млетачког дужда, који је, више него све остале вође четвртог крсташког рата, био одговоран за пад Цариграда. У време када је Калојан почео преговоре са Римом, и Стефан се јавља Иноћентију III, обећава да ће Србију ставити под јурисдикцију Свете столице и тражи краљевску круну. Постигнут је договор и 1217. године Стефана крунише папски легат. Отада је у свом народу познат као „Првовенчани". Па чак ни Руси, који су упркос свом пређашњем разилажењу са Цариградом око начина постављања кијевских митрополита показали најдоследнију оданост византијској цркви, нису били имуни на привлачности Рима. Покушавајући да се отресу татарског јарма, и уздајући се у крсташки рат који су припремали у Риму, Данило, кнез Галиције и Волиније нуди се да призна папску превласт. Године 1253. крунишу га за краља круном коју шаље Иноћентије IV. Овај се краткотрајни напор да се западна Русија доведе у орбиту латинског хришћанства завршио одлагањем крсташког похода и поновним успостављањем татарског надзора над Даниловим територијама.

Упркос овим тактичким маневрима, изгледи римске цркве у источној Европи нису били тако добри како је изгледало, што ће врло брзо показати будући догађаји. Латинско царство у Цариграду није могло да наметне своју хегемонију на Балкану. Никад се није потпуно опоравило од пораза пред Калојаном у бици код Адријанопоља 1205. године. Што се тиче словенских народа, њихова спремност да прихвате папску јурисдикцију била је условљена политичким мотивима, јер ни Бугари, ни Срби, ни западни Руси

[1] Папино писмо Калојану, архиепископу трновском и другим бугарским великодостојницима: *PL* 214, 825, 1113—15, 1116—18; 215, 156—8, 277—87, 292—4, 295—6, 705—6, 1162. *Калојаново писмо папи: PL* 214, 1112—13; 215, 155—6, 287—8, 290—2, 551—3.

нису озбиљно мислили да се одрекну православне вере коју су њихови преци примили из Цариграда. Судећи по чињеници да се у преговорима њихових владара са папством не постављају питања доктрине, промена припадности латинској а не грчкој цркви, у хришћанском свету који се још увек осећао јединственим, није питање теолошких уверења. Византијска патријаршија, традиционални чувар православља, истерана је из Цариграда, али је уточиште нашла у Никеји чији су се владари сматрали законитим наследницима византијских царева. После пада Цариграда црквена политика словенских владара источне Европе све више се усмерава према Никеји. Грчки патријарси Никеје, са своје стране, поздрављали су, а могућно и потицали, ове *démarches*. Прихватање од стране Руса, Срба и Бугара, који су их коначно признали за законите вође православне цркве, много је помогло њиховим световним господарима, никејским царевима, да одбране своје право на политичко наслеђе Византије. У Никејском периоду (1204—1261) ове три нације добиле су црквене повластице које су у различитим степенима увећале аутономију њихових цркава. Нема сумње да су ови уступци изнуђени од ослабљеног Царства у изгнанству дипломатским притисцима. Међутим, те повластице, путем којих је оданост цркава патријаршији оснажена у тренутку када је заједнички притисак папства и латинских крсташких држава претио да разори јединство православног хришћанског света, служе као пример реализма и дипломатске вештине коју су византијске власти показале у општењу са народима источне Европе.

Најскромније повластице додељене су руској цркви. Негде око 1250. године руски монах Кирил, којег је кнез Галиције послао у Никеју да буде рукоположен као кијевски митрополит, вратио се достојно посвећен у Русију. Постављење домаћег свештеника, без обзира на преседан, није било уобичајено. Као што ћете се сетити, век пре тога Руси су се узалуд трудили да византијске власти убеде да прихвате овакву праксу. Будући да су се сасвим редовно у кијевској митрополији током следећих сто година византијски и руски свештеници смењивали, један византијски писац с правом тврди да је између две земље закључен формалан споразум којим је предвиђено да сваки други митрополит у Кијеву буде рођени Рус.

Највеликодушнији уступци у Никеји учињени су Бугарима. Изгледа да Калојанов наследник Борил (1207—1218) није придавао велики значај римској јурисдикцији. То се може закључити по податку да је сабор, сазван у Трнову поводом снажног оживљавања богумилства у земљи, поштовао след источне, а не западне цркве. Његов наследник, Јован Асен II (1218—1241) коначно је прекинуо зависност бугарске цркве од Рима. У Галипољу је 1235. године потписао уговор о савезништву с Никејским царством, по којем је бугарској цркви призната аутономна патријаршија, углавном номинално под никејским патријархом. Основни разлог за ову повластицу без преседана откако је Византија између 927. и 971. признавала бугарску патријаршију, готово сасвим сигурно је политички. Никејском цару Јовану III Дуки Ватацу био је потребан савезник на Балкану у борби против Латинског царства и грчке епирске државе, која је још увек била супарник у погледу византијског наслеђа. Вероватно су слична размишљања изнудила уступке које је његов претходник, Теодор I Ласкарис, учинио српској цркви и које су по обиму биле негде између руских и бугарских.

Положај српске цркве, номинално потчињене Риму од 1217. године, у суштини под јурисдикцијом охридске архиепископије, чије је седиште било унутар граница епирске државе, био је неодрживо двојак. По свему би требало да је Сава по повратку у Србију из Свете Горе 1208. године (на захтев брата, краља Стефана) био против братовљеве проримске политике. Негде око 1217. године Сава је поново на Светој Гори, а две године касније, вероватно по Стефановом налогу, путује у Никеју и од цара тражи дозволу за успостављање независне српске цркве. Пошто је подржавао сваки потез усмерен на слабљење епирског супарника, Теодор I је наговорио свог патријарха да се сложи са Савиним захтевом. Сава је рукоположен за архиепископа српског и вратио се кући да изгради и успостави своју аутокефалну православну цркву. Рад на установљавању нових епархија и манастирских школа — од којих су најчувеније у Студеници, очевој задужбини, и Жичи, седишту архиепископије — прекинуо је двапут, због нових путовања на Блиски исток. Прво путовање га је поново одвело у Никеју, где је успео да потврди аутономију српске цркве пред њеним пређашњим поглаваром, охридским

архиепископом. Или тада, или приликом претходне посете 1219. године, Сава је од никејских власти добио још један уступак — српске архиепископе ће убудуће рукоположити домаћи епископи, и то без саветовања са патријархом. Независност српске цркве ограничавала је једино обавеза (наметнута и Бугарима 1235) да приликом литургијске комеморације на првом месту буде патријархово име. На свом последњем путовању, Сава је 1235. године умро у Трнову. Посмртни култ у којем његова лична светост, јединствени учинак његовог рада за цркву и нацију, и породичне везе са оснивачем династије Немањића добијају једнак значај, уздиже Саву, уз оца Немању, на непревазиђени ниво међу свецима и јунацима српског народа.

Ти уступци, које је никејска влада учинила Србији, Бугарској и Русији, требало је да послуже као противдејство центрифугалним силама које су у XIII веку претиле да расточе византијски комонвелт. Значајно је што су сви ти уступци црквене природе. Ни тада, нити касније (са кратким изузетком у раздобљу између 1261. и 1282, када је Михаило VIII владао у Цариграду) Византија није била у могућности да у источној Европи спроведе хегемонистичку политику ни војним, ни политичким, нити дипломатским средствима. Међутим, као једна упечатљива супротност све већој немоћи владине спољне политике, византијска црква у последња два века историје Царства, преузима улогу главног заступника и спроводника царских традиција Источног Рима. Васељенска патријаршија углавном је заслужна што је комонвелт током касног средњег века још имао опипљиво устројство. Патријаршија је широм источне Европе неговала и подржавала стални углед и утицај византијске цивилизације. Претежно с успехом радила је на одржавању оданости словенских православних цркава Цариграду, а нарочито када је у другој половини XIV века заступала став да је цариградски епископ духовни вођа свих хришћана. Понекад је и присилним средствима потврђивала учење о царској васељенској власти и успела је у овом раздобљу да прошири своју јурисдикцију на румунске крајеве северно од Дунава. Улога цркве као објединујуће силе најбоље се може осветлити прегледом односа Византије и источноевропских земаља током XIII и XIV века.

I *Византија и Бугарска*

Друго бугарско царство достигло је врхунац војне и политичке моћи за време Јована Асена II (1218—1241). Победивши епирског владара у бици код Клокотнице (у Тракији) 1230. године, он га је уклонио као озбиљног претендента на Цариград, посредно ослабио Латинско царство, а Бугарску устоличио као водећу силу на Балкану. Бугарски монарх имао је разлога да се хвалише, о чему сведоче и речи уклесане на стубове једне цркве у Трнову:

„Ја, Јован Асен, у Христу Господу верни цар и автократор Бугара... пошао сам у рат против Ромеја, победио Грке и заробио и самог цара кир Теодора Комнина и све његове *бољаре*. Освојио сам сву земљу од Адријанопоља до Драча — грчку, албанску и српску. Само градове у близини Цариграда и сам Цариград држе Франци, и они су се, међутим, потчинили мојој царској власти, јер немају другог цара осим мене. Само захваљујући мени опстају, јер тако је Бог наредио“.[2]

Та последња тврдња претерано је надобудна: Латини још тридесет година владају у Цариграду а највећу корист из битке код Клокотнице извукао је никејски цар. Јован Асен II заиста је под својим надзором држао готово целу Тракију и Епир. По жељи да заузме Цариград, по освајањима на јадранској обали, подсећа нас на стремљења и достигнућа Симеонова. Сличност ова два бугарска владара не ограничава се само на то. Као и његов претходник из X века, Јован Асен II живи у свету византијског политичког мишљења; његов споразум са Никејом из 1235. године говори о привржености источном хришћанству. И он сања о словенско-грчком васељенском царству са средиштем у Цариграду и с њим на престолу. У двема повељама из 1230. године, себе назива „царем Бугара и Грка“.[3] Први део титуле (други свакако не) изгледа да су признавале никејске власти. Међутим, у једном се он разликовао од Симеона, па чак и од свог ујака Калојана: својом агресивном политиком они су распршили мржњу између Грка и Словена (Калојан је, као одмазду за пређашња недела

[2] В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове,* III (Софија 1940), стр. 587—96.
[3] И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина,* II (Софија) стр. 40—2, 320—30.

Василија II, „бугаро-убице“, отишао тако далеко да себе назове „ромеоубицом“), док је, за разлику од њих, Јован Асен своје империјалистичке амбиције ублажио широком трпељивошћу, због које је био омиљен бар међу својим грчким савременицима. Георгије Акрополит, никејски државник и историчар, написао му је „карактеристику“ којој нема равне у постојећим византијским оценама страних владара на Балкану: „Никад на свој народ није мач подигао, нити је себе упрљао убиством Византинаца, као што су претходни бугарски владари чинили. Због тога су га волели, и то не само Бугари, већ и Византинци и други народи... Међу варварима био је најбољи“.[4]

После смрти Јована Асена II Бугарска нагло губи водећу позицију на Балкану. У току једног кратког раздобља иницијатива поново прелази у руке Византије. Надајући се, изгледа, да ће повратити власт Царства над Бугарском и Србијом и обновити балканску политику Василија II, Михаило VIII је самосталне цркве ових двеју држава подвео под јурисдикцију охридске архиепископије (1272). Године 1279. византијска војска упада у Бугарску, стиже готово до Трнова, и продире до доњег тока Дунава. Међутим, Михаилову црквену политику руши опозиција коју је у источном хришћанском свету изазвао његов пристанак на краткотрајну унију са римском црквом, закључену у Лиону 1274. Словенске цркве поново освајају независност, а византијске трупе се повлаче после свог последњег продора у историји, северно од Балканских планина. Ни Царство, ни Бугари више нису могли да у политици балканских сила играју активну улогу. Опадање Бугарске поспешиле су монголске најезде, после чега у другој половини XIII века Бугарска плаћа данак Златној хорди. Значајну улогу одиграле су поједине провинције у саставу бугарске државе, настојећи да се одвоје, што је коначно и довело до отцепљења западнобугарске кнежевине у Видину (1281—1323). До почетка XIV века стварну моћ на Балкану имају Срби, а после победе код Велбужда 1330. године, они стичу непорециву превласт. Упркос овом политичком помрачењу, бугарски владари се сматрају наследницима царских традиција Јована Асена II. Утицај Византије на бугарску државу и друштво достигао је

[4] George Acropolites, *Historia,* ed. A. Heisenberg, I (Лајпциг, 1903), стр. 43, 64.

врхунац крајем XIII и у XIV веку. Повеље које су издавали цареви „Другог царства“, по својој терминологији и правном поступку, показују до које мере је њихова земља усвојила управни и фискални систем Царства. Титуле и повластице племства, имунитети дати манастирима, обавезе зависних сељака, порези и глобе, откривају да се не ради само о сагласној терминологији, него и о суштинској истоветности са византијским узорима у већини случајева. У погледу културе, Бугарска је у XIV веку у много чему била византијска провинција, зависна од верских, књижевних и уметничких центара у Цариграду, Солуну, и на Светој Гори. Политички идеолози из Цариграда и Трнова сложно су веровали да две земље припадају јединственој наднационалној заједници. Истина, понекад им се процена места држава унутар те заједнице није слагала. Иако су признавале титулу василевс Трновски, цариградске власти су традиционалним начином истицале подређени положај овог цара одређујући га као духовног сина византијског автократора.[5] Бугари су, опет, с времена на време покушавали да обрну однос и свом владару подаре васељенску власт. У том изузетно доследном и разметљивом облику, цар Јован Александар (1331—1371) себе назива „царем и автократором свих Бугара и Грка“. Ова се титула појављује на новцу, на повељама, у списима његових поданика и у два чувена рукописа која је сам наручио, и који су половином XIV века преписани и осликани у Трнову.

Први рукопис је црквенословенски превод византијске *Светске хронике* Константина Манасија. На једној минијатури овог рукописа која се чува у Ватиканској библиотеци, Јован Александар је приказан са круном и жезлом, царским црвеним ципелама на ногама и златним ореолом око главе. Знамење божанског порекла његове власти је Христов лик с његове десне стране и анђео који слеће с неба и једну мању круну ставља на његову царску дијадему. Исте појединости, тако својствене византијској теорији царске власти, јављају се и на једној другој минијатури истог рукописа, где бугарски цар — могућно се ради о опонашању портрета Манојла Комнина, вероватно из оригиналног грчког рукописа — стоји поред краља Давида.[6] У другом рукопису, књизи Јеванђеља, тренутно у Британском музеју, налази се слика Јована Александра са свим државничким знацима царске власти, у друштву супруге и двојице синова.[7] Ови најлепши сачувани примери илуминација бугарских рукописа сведоче до које је мере традиција византијског царског портрета прихваћена међу балканским Словенима у средњем веку.

Право које Јован Александар полаже на власт над „свим Бугарима и Грцима“ наговештава империјалистички програм истоветан Симеоновом, и програму Јована Асена II. Нема никакве сумње да уверење о сагласности неба за владавину Византијом има корена у традицији чије се порекло може следити још од X века. Међутим, постоји значајна разлика између става Јована Александра II и његових претходника у остваривању тог наднационалног суверенитета. Симеон и Јован Асен II настојали су да освоје Цариград. У XIV веку, без обзира на све слабости Византијског царства, Бугари нису гајили наду да ће извојевати такву војну победу. У њиховим универзалистичким стремљењима средиште православног комонвелта није више Цариград, већ Трново. Дворски преводилац Јована Александра ово јасно казује у двема глосама које уноси у своју словенску верзију хронике Константина Манасија. Овај византијски писац из XII века био је водећи заступник идеје да је Цариград — Нови Рим, јер је, као седиште правог васељенског цара у божанској идеји надмашио „стари“ пропали Рим на западу. Константиновом приказу како Вандал Гејзерик 455. године пљачка Рим следи класично представљање теорије *renovatio imperii:*

„И, ето, шта се десило старом Риму. Али, наш Рим цвета и увећава се, јача и подмлађује се. Да Бог да да расте увек — о, царе који њиме владаш — јер има тако блиставог и сјајног цара, највећег од свих владара, с безброј победа, Манојла Комнина ... Да десет хиљада сунаца обележи његову власт.“[8]

---

[5] Ostrogorsky, *Staatenhierarchie,* стр. 51, п. 16; F. Dölger, Byzanz *und die europäische Staatenwelt* (Етал, 1953), стр. 156—7.

[6] I. Dujčev, *The Miniatures of the Chronicle of Manasses* (Софија, 1963), pl. 1, 33.

[7] Б. Филов, *Миниатюрите на Лондонското евангелие на Царь Иван Александра* (София 1934) сл. 136.

[8] Constantine Manasses, *Compendium Chronicum,* стихови 2546—2552, ed. I. Bekker (Бон, 1837), стр. 110—11.

Бугарски преводилац буквално је пренео овај високопарни византијски панегирик, осим на два места: речи „наш Рим" (односно Цариград) заменио је речима „наш нови Цариград" (односно Трново) и име Манојла Комнина заменио са „Александар, најблагороднији и најмилостивији, поштовалац монаха и заштитник сиротиње, велики цар Бугара".[9] Значење ових глоса јасно је: седиште вечног Рима, жижа и знамење власти цара који „влада свима", који се — како је цео источни хришћански свет веровао — једном преселио са обала Тибра на обале Босфора, сада је напустио своје друго станиште и преселио се на север, у престоницу бугарских царева. Овај појам вечног Рима стално у сеоби, има корена у идеји о *translatio imperii* у којој су Византинци покушали у средњем веку да нађу подршку претходној и једноставнијој теорији *renovatio* царства. Бугари су је само један корак даље одвели. Ова слика универзалног хришћанског устројства једном је нагнала двојицу бугарских владара да покушају изградњу грчко-словенског царства са средиштем у Цариграду. Пошто више није било физичких могућности да се то оствари, идеолози Јована Александра позивају се на пусте жеље да се средиште „обновљене" царевине премести у Трново. С једне тачке гледишта, ово схватање бугарске престонице као „Новог Цариграда" представља први забележени прекршај источноевропског поимања византијске васељене. Међутим, у једном другом смислу ова словенска верзија *translatio imperii,* из XIV века доказује да је и у источноевропском свету, далеко од модерног политичког мишљења, свест о наднационалној византијској заједници народа и даље управљала људским умом.

Ови империјалистички снови нису имали много практичног дејства на односе Бугарске и Царства. У другој половини XIV века обе земље биле су суочене са страшнијом и озбиљнијом стварношћу. Отомански Турци, настањени у Европи од половине века, брзо су прегазили оно што је остало од византијске територије, потукли Србе у две велике битке, на Марици (1371) и на Косову пољу (1389) и освојили Бугарску. Трново је 17. јула 1393. године пало пред војском султана Бајазита I. Друго бугарско царство престало је да постоји, и пре краја века цела земља била је у рукама Турака. Скоро пет стотина година Бугарска ће бити једна од провинција Отоманског царства. Међутим, тај последњи покушај измирења оданости наднационалном православном комонвелту и државних стремљења да унутар те заједнице игра главну улогу, није заборављен у источној Европи. Сто педесет година касније, пошто је и само Византијско царство пало пред Турцима, руски панегиристи Московске кнежевине користе ту чињеницу да је Бугарска полагала право на политичко наслеђе Цариграда и стварају властиту, још чувенију теорију да је „Москва Трећи Рим".

[9] *Die slavische Manasses-Chronik,* nach der Ausgabe von J. Bogdan (Минхен 1966), стр. 99—100.

2. *Византија и Србија*

Опадање византијске моћи на Балкану двоструко је утицало на односе Царства и Србије. Током већег дела XIII века, српска спољна политика несигурно се колебала између противстављених интереса моћнијих суседа: склапани су савези, понекад с Епиром или Никејом, понекад с Мађарском и Анжујцима са Сицилије и из Напуља. И у културном погледу, Србија је у XIII веку задржала своје место између латинског и грчког света, место које је за узор имало Немањино двоструко крштење и поступак његовог сина који је истовремено примио краљевску круну од Рима и самосталну цркву од Никеје. Византијски утицај који се ширио из суседне Бугарске, а посебно из Македоније уз Вардар, најјаче се осећао у долини реке Ибра и у равници Косова, историјским језгрима државе Рашке. Односи са западом одржавани су преко српских градова на обали а и близу Јадрана, посебно преко Бара и обалских градова изван граница државе, Дубровника и Драча који су имали блиске везе са Италијом. Ситуација је почела да се мења крајем XIII века, када је ширењу српске државе на југ у Македонију уследило припајање византијске територије што је саму Србију довело у непосредну близину царских градова на обали Егејског мора. То ширење, које је достигло врхунац средином XIV века освајањем Стефана Душана, довело је земљу у блиске односе са светом грчког језичког подручја. Од тада па све до турских освајања, Срби су остали унутар византијске орбите, иако нису прекинули пређашње везе са својим западним суседима.

У XIII веку Византија је свој утицај на Србију ширила углавном преко цркве. Српска архиепископија, са својом управном аутономијом блиско повезана с круном и народом, много је више поштовала образац источног хришћанства него латинског света, где су националне цркве већ одавно превазиђене. Постхумни култ св. Саве помогао је да српско хришћанство остане у вези са верским центрима у којима је он бивао: Светом Гором, Јерусалимом, Цариградом и Трновом. Из бугарске престонице, где је преминуо, тело му је пренето у Србију 1237. године, у краљевски манастир Милешеву. Ово светилиште постало је средиште његовог култа који је крајем средњег века добио међународни значај, чак и изван граница православног словенског света. Вероватно је на тој гробници у Милешеви Твртко I, католички владар Босне, крунисан за краља 1377. године, у закаснелом покушају обнове већ готово покојне српске државе. У потоњим вековима обожавање српског просветитеља, пренесено у легенду и поезију, било је од велике помоћи у очувању оданости народа православној цркви и осталим националним институцијама. Снага овог народног култа показала се више пута у српској историји, нарочито 1595. године када су турски господари одлучили да тело св. Саве однесу из Милешеве и спале га.

Дејство византијске културе на Србију у XIII веку умањено је не само због географске удаљености Рашке, смештене усред полуострва, већ и због западне трговине, латинског верског утицаја, и постојане снаге домаћих словенских традиција. О њима, истина, недовољно знамо. Због одсуства сталног пребивалишта владара и обичаја српских краљева да се, попут средњовековних мађарских и немачких владара, стално селе из једног замка у други, из једног манастира у други, мора да је било теже изградити властити двор и владу по византијском узору, или украсити престоницу, попут царева у Преславу и Трнову, која би подсећала на Цариград. Све до пред крај XIII века, двор српског краља био је прилично једноставан и примитиван. Народни сабори су једине домаће институције из тог времена, осим цркве, о којима имамо нешто више података. У X и XI веку ова су већа, слично првим франачким скупштинама, већ постојала у приморским областима Дукље. Касније их налазимо у Рашкој, где их чине представници племства, државних чиновника и свештенства, а сазива их краљ у званичним приликама као што су крунисање или абдикација, прописивање нових закона, рукоположење архиепископа или оснивање манастира. Ови су *сабори* у много чему слични пређашњим дукљанским саветима. Колико дугују византијским представничким скупштинама, на које у неком смислу подсећају, није толико очито. Њихов политички значај изгледа да је био у обрнутој сразмери са свечаним чином и учесталошћу одлучивања. Ниједан српски владар није их тако често сазивао и са таквом помпом и церемонијом, као Стефан Душан. Међутим, док су се први владари из династије Немањића, изгледа, уистину саветовали са својим саборима у државничким пословима, у време свемоћног Душана они су, у складу са византијском самодржачком традицијом, били лишени сваког политичког права осим потврђивања одлука које је монарх већ донео.

Културни односи Србије са западом најочитији су у уметности. О томе ћемо говорити у једном од наредних поглавља. На пољу економије и религије ове су везе у XIII веку још увек биле веома блиске. Тиме се објашњава периферни положај Србије у византијском свету у том раздобљу. Значајан западни елеменат у српском средњовековном друштву били су „саски" рудари, који су вероватно дошли из Мађарске и радили у богатим рудницима сребра, олова, бакра и гвожђа. Из ових рудника у другој половини века Србија је почела да црпи своје богатство; најчувенији су били Ново Брдо, источно од Косова поља, и Рудник, на северу земље. Рударски градови, које су основали „Саси", развили су облик градске управе коју су могућно, како се у последње време тврди, позајмили и остали средњовековни српски градови, од којих су многи имали аутономне повластице непознате у византијским градовима.

Напредак српског рударства условио је брзи развитак спољне трговине земље. Врло мало те трговине одвијало се са Византијом. Рударски производи углавном су транспортовани морем у западну Европу. Посредници у овој трговини били су трговци са јадранске обале, поглавито из Котора и Дубровника. Из Котора, који је српској држави припадао између 1186. и 1371. године, стизали су финансијски чиновници и цариници, и дипломатски представници за мисије у стране земље. С друге стране, Дубровник који је до 1205. године био у зависном положају према Византији, а потом под врховном влашћу Венеције све до 1358.

делимично латински, делимично словенски град, аутономних институција и великих поседа у јужној Далмацији и велике поморске традиције, под притисцима Венеције био је приморан да за своју трговачку делатност тражи излаз у унутрашњости Балкана. И тако Дубровчани постају главни предузимачи у српском рударству и посредници у извозу. Дубровачки и которски трговци и занатлије редовно су саобраћали трговачким путевима који су Србију из унутрашњости повезивали са обалом. Њихова је заслуга што је српска привреда постала део европске трговачке мреже и што су српски градови и манастири упознали западну културу, посебно романичку уметност.

Попут индустрије и трговине, и религија је обезбеђивала везу средњовековне Србије са западом. Уз српску православну цркву чије је архиепископско седиште средином XIII века премештено из Жиче у Пећ, постојале су и латинске бискупије под управом Рима. Смештене на јадранској обали, или уз њу, административно су биле подељене у три групе: надбискупију барску, која је заједно са својим изборним седиштем непосредно потпадала под Свету столицу, бискупију которску, која је имала јурисдикцију над Латинима у српској унутрашњости (укључујући и Сасе рударе) и зависила је од бискупије Барија у Апулији, и бискупије требињска и захумска (херцеговачка), под надбискупијом дубровачком (чије је седиште било изван српске територије). У овим српским приобалним подручјима било је много бенедиктинских самостана. Верски дуализам, који се огледа у истовременом постојању православних и римских дијецеза у земљи, очитује се и у црквеној политици српских владара, који су претежно, иако одани православној цркви, одржавали добре односе са папством — од десет чланова династије Немањића који су Србијом владали између 1168. и 1371. једног је крстио римски свештеник, једног је крунисао папски легат, један је био под утицајем католичанства своје жене Французкиње, један је пришао римској цркви (истина, после абдикације) а тројица су, не спроводећи у дело коначну одлуку, изразила спремност да признају папин примат. У понеком од ових потеза измирења јамачно је било доста политичког опортунизма, посебно у случају Стефана Првовенчаног, чије се заклињање на верност римској цркви поклопило са падом Византије после четвртог крсташког похода, и Стефана Душана, који је био спреман да призна папски

примат уколико заузврат буде именован за „капетана хришћанског света" против Турака. Међутим, известан број ових српских владара изгледа да је искрено веровао да прихватање папске јурисдикције није непомирљиво с оданошћу традицијама православне цркве. Као што смо већ видели, исто су мислили и бугарски монарси тог времена, што нам, опет, говори да у касном средњем веку, бар међу балканским византијским обраћеницима, свест о расколу у хришћанском свету није била у значајнијој мери, односно, није уопште била присутна.

Ново раздобље српско-византијских односа почело је за време краља Стефана Уроша II Милутина (1282—1321), Немањиног праунука. Југоисточна граница српског краљевства, која се наслањала на византијску Македонију, готово се уопште није померала од Немањиног времена. Само је његов син Стефан припојио један узан појас територије, довевши до Шар-планине. У првим годинама Милутинове владавине, српска војска је прешла преко овог планинског ланца и освојила велики део северне Македоније, са Дебром, Велесом и Штипом. У средишту освојене области налазио се град Скопље. Овај потез имао је две значајне последице. Прешавши планину први пут у својој историји, Срби су прешли вододелницу између Дунава и Егејског мора, а освојивши базен Тетово—Полог, добили су надзор над горњим деловима Вардара. На тај начин отворен је пут ка даљем ширењу према југоистоку, низ реку према Солуну. Политика српске државе од тог часа дефинитивно је окренута према Византијском царству. Друго, заузевши Скопље, Срби су најзад добили град који је по свом стратешком положају, чудесним утврђењима и старој слави био погодан да буде национална престоница. Захваљујући свом положају у средишту Балканског полуострва, попречно на трговачком путу Морава—Вардар и свом претежно грчком становништву, град као да је био предодређен да постане метропола уједињеног балканског царства. Милутиново ширење на Македонију, омогућено економским напретком земље преко рударства и трговине, с једне стране, и надуваним кесама и амбицијама земљопоседничког племства, није само његову краљевину успоставило као велику силу на Балкану, већ је Србију укључило у политику Царства, због чега ће њена касно-средњовековна култура у свим својим основним одликама носити печат Византије.

Овај печат се ускоро очитовао на друштвеном животу земље. Два византијска посланства посетила су Србију у XIII веку и царском двору саопштила своје утиске. Упадљива је разлика између ова два извештаја. Године 1266. изасланици Михаила VIII путују на двор Уроша I у намери да склопе брачни уговор (што им није пошло за руком) између цареве кћери и сина српског краља, Милутина. Били су разочарани оним што су видели. Краљевски двор био је „скроман и јадан"; били су запањени похабаном одећом краљеве снахе, савијене над преслицом. Неповољан утисак био је обостран, јер је и српски монарх био ужаснут раскошем посланикове пратње и имао је ироничне примедбе на њему непознати призор евнуха који су били у пратњи византијске принцезе.[10] Тридесетак година касније истакнути државник и научник Теодор Метохит полази у Србију у нову брачну мисију, као посланик Андроника II. Његов је задатак да краља Милутина наговори да се ожени царевом петогодишњом ћерком Симонидом. Брак је уговорен (и по свим правилима спроведен) 1299. године, и склопљен је споразум по којем су све ослобођене македонске територије Милутину предате као мираз. Метохитова слика српског краљевског двора много се разликује од утисака првих посланика из 1266 — Милутинова свечана одећа, каже, украшена је бисерима и драгим камењем, а раскош његовог двора, с одобравањем примећује, сасвим је византијска.[11] Политичка оријентација Србије према Византији већ је била толико јака да неколико писаца у блиским везама са званичним круговима отворено потврђују универзалну власт цара. Тако панегиричар Милутиновог двора, будући архиепископ Данило II каже да је *василевс* цариградски „васељенски цар Новог Рима", а један Данилов ђак га у истом смислу описује као „православног васељенског цара, кир Андроника".[12]

На врхунцу Милутинове владавине, све већи утицај Византије у Србији није се очитовао само у дворским церемонијама и политичком мишљењу образованих слојева. Што је више византијске територије припадала у Македонији, њеним су владарима управне, правне и фискалне институције Царства бивале све познатије и све више су их усвајали. После 1300. све већи број дворских титула, државних служби, пореских и правних израза, позајмљених од Византије, појављује се по српским документима. Нешто је још у свом грчком облику, а нешто у словенском преводу. Важан тренутак је увођење византијског начина држања земље у закуп. После смрти Василија II 1025. године распало се старо устројство тема. Уместо слободне заједнице сељака-војника до друге половине XI века у Византијском царству превладала су два типа држања земље: с једне стране је велико наследно имање цивилног или војног великопоседника, а с друге царски посед који се, углавном за војне услуге, истакнутим Византинцима или странцима додељује на коришћење, ослобођен од државних пореза. Овај други систем звао се пронија (буквално „брига") а онај коме је додељен звао се пронијар („који води бригу") о имању.[13] За разлику од поклона првог типа пронија се добијала на ограничено време, обично за живота онога коме је додељена, и све до друге половине XIII века била је неотуђива. Међутим, од времена Михаила VIII, пронијари су могли да своје имање и приход с њега завештају својим наследницима; на други начин није могло да буде отуђено и обавеза службе је остајала и преносила се. Ова наследна пронија много личи на западноевропски феуд. Без обзира сматрамо ли да је оправдано говорити о „византијском феудализму" — треба бар истаћи да је систем проније био искључиво својствен Византији и није увезен са запада — нема сумње да овај систем, заснован на двострукој повезаности господара имања са сељацима (пароци) који су економски зависни од њега, представља основни чинилац процеса „феудализације" који је касније у Византијском царству у толикој мери увећао моћ земљопоседничког војног племства на рачун централне власти.

Већ смо поменули да се систем проније крајем XI и у XII веку шири на Тракију и Македонију. Вероватно је постојао и у Другом бугарском царству, иако се не може с извесношћу тврдити, због оскудних извора који се односе на економску историју североисточног Балкана у том раздобљу. Међутим, у Србији је потврђен и његово ширење вероватно су убрзали локални друштвени и економски чиниоци, по којима је условно власништво над земљом под

[10] George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, V, ed. I. Bekker, I (Бон, 1835), стр. 350—2.

[11] K. N. Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I (Венеција, 1872), стр. 173.

[12] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић (Загреб, 1866), стр. 126, 141, 164, 168.

[13] ВК, стр. 256.

државним надзором било прихватљиво за српско племство. Сама институција позајмљена је од Византијског царства. Значајно је да се први доказ о пронији у Србији налази у имунитетној повељи краља Милутина (1299—1300) намењеној једном манастиру крај Скопља, у области тек освојеној од Византије.[14] После Душанових освајања ова врста држања земље у Србији све је распрострањенија. Српска пронија прати византијски узор (укључујући и новостечени наследни вид), осим у два мање важна примера: док су византијски пронијари служили само круну, у неким случајевима у Србији служили су и манастирима; и док су византијски сељаци своју ренту плаћали у новцу, српски пароци господару плаћају углавном радом. Ове се разлике могу објаснити, у првом случају, византијским схватањем цара као исходишта сваколике правне и војне власти, а у другом, чињеницом да је у Србији новчана привреда била много слабије развијена него у Византији.

Док су прве три фазе историје односа Србије и Византије обележене Немањиним и Савиним призивањем грчких узора организације цркве, нестабилном равнотежом Истока и Запада која је обележавала српску политику и културу у XIII веку, и све већим утицајем Византије на српско друштво у време Милутина, четврта фаза постигнута је у време Стефана Душана (1331—1355). Политика овог најмоћнијег од свих српских владара била је усмерена на освајање Византије. И у томе је готово успео. Искористивши војно слабљење Бугарске после битке код Велбужда и грађанских ратова који су исцрпли Царство, припојио је за петнаестак година целу Македонију (осим Солуна), Албанију, Епир и Тесалију. До 1350. године српска држава простирала се до реке Месте и до залива Патрас. Византији је остријжена половина територије, а Србија је своју удвостручила. Без имало претеривања Душан је могао за себе да каже, у једном писму Млетачкој републици, да је „господар готово целог ромејског царства".[15]

Међутим, опет су два главна града на Балкану, Цариград и Солун, остала изван домашаја словенског монарха решеног да господари целом југоисточном Европом. Непосредно пре своје смрти, Душан је схватио, као и Симеон у X веку, да не може да освоји Византију без добре флоте.

[14] G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Брисел, 1954), стр. 187—97.
[15] K. Jireček, *Geschichte der Serben,* I (Гота, 1911), стр. 386, n. 3.

И док се са закашњењем припремао да је изгради, настојао је да озакони пређашња освајања и да се за будућа наоружа идеолошким оружјем. Будући да је велики део детињства, све до тринаесте године, провео у Цариграду, могло се очекивати да ће изабрати оно оружје које су пре њега користили бугарски владари стекавши, као и он, политичко образовање у свету византијских васељенских идеја. Душан се 1345. године прогласио за „цара Србије и Романије" (односно за „цара Срба и Грка", у словенској верзији). Међутим, право на врховно место у целом комонвелту захтевало је сагласност цркве, а то је, према византијским законским начелима, налагало крунисање од стране патријарха. Убрзо затим, Душан је подигао српског архиепископа на ранг „патријарха Срба и Грка", за шта је обезбедио сагласност највиших црквених великодостојника унутар граница властите државе (а међу њима је био и охридски архиепископ, и представници светогорских манастира) и бугарског патријарха. — На Ускрс, 16. априла 1346. године, на народном сабору у Скопљу, Душана је крунисао за цара новопостављени патријарх пећки. Византијске власти оштро су реаговале на овај чин двоструке узурпације. Право које је српски монарх полагао на власт над „Грцима" оповргнуто је иако је, у знак признања његових победа у Цариграду прихваћена титула „цара Срба". Озбиљније мере примењене су у области цркве: васељенски патријарх Калист после неколико година екскомуницирао је цара и његове верске вође, не само због незаконитог устањовљавања српске патријаршије, већ и због Душанове титуле и његових освајања византијске територије.

Душаново крунисање за цара дало је додатни подстрек византинизацији управног апарата његове земље, што је и иначе било неопходно с обзиром да је српска држава припајала византијске области једну за другом. После првог великог територијалног освајања — града Сера у источној Македонији — 1345. године, његове повеље су све више биле у складу са традицијама византијске дипломатије. Многе су написане на грчком. Да би решио управне и друштвене проблеме настале претварањем српске краљевине у грчко-српску царевину, Душан је издао свој чувени Законик (1349. године, а у проширеном облику поново 1354) у којем се сједињује византијско правно искуство и српско обичајно право. И овде опонаша законодавно деловање и прерогативе источноримских царева. У свом неуме-

реном увођењу византијских титула и службених положаја у дворску хијерархију и у устројство саме власти, Душан је отишао даље од свих својих претходника. Треба рећи да су неке титуле које је цар доделио својим рођацима, на пример титула кесара, деспота, и севастократора биле по традицији у искључивој надлежности византијског цара.

Погрешно би било Душаново царство сматрати једноставном копијом Византије из XIV века. По речима једног тадашњег византијског писца „пошто се прогласио царем Ромеја, (Душан) је своје варварске навике заменио ромејским обичајима", сину је препустио земљу северно од Скопља и Вардара да влада „према српском обичају" а за себе је задржао „ромејску земљу и градове" од Скопља до христопољског кланца (северно од залива Кавала), где влада како су Ромеји навикли".[16] Ова је подела власти била много више привидна него стварна. Душан је био сувише велики самодржац да би се одрекао врховне власти над било којим делом земље, а син му је у то време ионако био још дете. Занимљиво је, међутим, обратити пажњу на овај дуализам између северног дела Душановог царства, изворног језгра српске државе, где су и даље примењивани локално обичајно право и политичке традиције претходних краљева, и недавно освојених грчких и албанских земаља, од Шар-планине до Егејског мора и залива Патрас, у којима је задржана пређашња византијска управа. Услови у овим потоњим областима готово се уопште нису изменили, сем што су у неким местима локалне грчке епископе и високе чиновнике заменили Срби. У сваком другом виду Душан је решио да у овим областима своје државе влада као „наследник *(наставник)* великих и светих грчких царева".[17]

Они који се баве политичком историјом можда се питају да ли је у Душановој терминологији израз *наставник* требало да се односи само на територије које су раније припадале Византији, а сада биле у његовом поседу, или на цело Византијско царство над којим је наизглед и издалека за себе приграбио власт. Тешко би се могао наћи тачан одговор на ово питање, те је могуће да је израз намерно двосмислен. Два документа из тог времена ипак унеколико осветљавају ово питање. Из њих сазнајемо шта је цар мислио о свом уставном односу према византијском цару. Први документ потиче из новембра 1345. године. То је хрисовуља, односно царска повеља коју српски монарх издаје манастирима у Светој Гори.[18] Душан је тражио да монаси, у знак признања његове новоосвојене власти над Светом Гором, уведу редован помен његовог имена у литургији. Манастири су се с тим сагласили, али под условом да се име византијског цара увек помене пре имена српског владара. Из уводног дела Душанове хрисовуље јасно је да он прихвата услов, што значи да је само неколико месеци пре свог крунисања за цара прихватио да је његов положај унутар комонвелта подређен у односу на врховног владара, византијског цара. Наш други доказни материјал још је значајнији, јер показује да је чак и после крунисања за „цара Србије и Романије", Душан био, бар посредно, спреман да се повинује традиционалном ставу да је василевс у Цариграду једини законити господар православне заједнице народа. Јула 1351. године цар Јован V издаје хрисовуљу којом потврђује повластице манастира Хиландара на Светој Гори. У документу стоји да га цар издаје на захтев „величанственог цара Србије, вољеног... господара Стефана".[19] Та Душанова молба у име српског манастира који се налази унутар граница његове државе није само пука учтивост. Ако се подсетимо и да је издавање хрисовуља у Византији сматрано видљивим знаком царске власти, а прихватање повеље од стране оног коме је упућена знаком његовог покоравања, могли бисмо да закључимо да је, упркос својим властољубивим стремљењима ка васељенској власти, „цар Срба и Грка" још увек сматрао непорецивим мишљење да онај који влада у Цариграду јесте једини законити господар хришћанског комонвелта.

После Душанове смрти 1355. године царство је почело нагло да опада. Његов син и наследник, цар Урош, није успео да своју многонационалну државу спасе од распадања на бројне независне кнежевине. Једна од њих, чији је историјски значај тек недавно сасвим оцењен, још шес-

[16] Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia,* XV, 1, том. II, стр. 747.

[17] А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права* (Београд, 1926), стр. 128.

[18] А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара* (Београд, 1936), стр. 28—34.

[19] "Actes de Chilandar, publiés par L. Petit", *Византийскии Временник,* XVII сл. (1911), стр. 292.

наест година спроводила је Душанов програм српско-грчке сарадње. Кратки век ове државе обележава почетак последњег раздобља историје српско-византијских односа. У тој кнежевини налазио се велики део источне Македоније, од Вардара до Месте и од кланаца Струме до егејске обале. У њеним оквирима налазило се и полуострво Халкидик са Светом Гором, али не и Солун, нити обалски градови између ушћа Струме и Месте. Према томе, њена се територија готово, савршено поклапала са пређашњом византијском темом Стримон, и главни град је био Сер. По свом уређењу и управи, серска држава је много ближа византијском узору него што је Душаново царство икад било. Пријатељски односи које је са Цариградом успоставио њен владар деспот Јован Угљеша, омогућили су да анатема против српске цркве буде скинута и да се обнови општење са васељенском патријаршијом, најпре у серској држави (1368) а неколико година касније и у целој Србији. Задивљујућа виталност византијске традиције, која је преживела сваки војни сукоб и политичку расправу између Царства и његових балканских суседа, на тај начин се, уочи турског освајања, још једном поново потврдила.

Та се традиција сада заиста могла призвати као средство ојачавања веза комонвелта против непријатеља. Византија је тих година и Словенима и Грцима личила на бедем православне вере. Један бугарски хроничар, у свом извештају о поразу отоманске војске пред Монголима код Анкаре 1402. године (писаном управо у том часу) размишља о срећној судбини Цариграда: „по милости Божјој" пише, „свети град је до сада био спасен свих непријатеља".[20] Овај осећај солидарности имали су и многи значајни Византинци. Пређашњи цар Јован Кантакузин у преговорима с легатом папе Урбана V 1367. године, изјављује да и поред повремених непријатељских излива, Бугари, Срби „и слични" „наша су браћа по вери (*омописти*)".[21] А претходне године, истакнути писац и државник Димитрије Кидон, још непосредније говори о везама које уједињују његове сународнике са балканским Словенима. Истина, мање га је занимао војни савез с њима, и више је волео

[20] J. Bogdan, "Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung", *Archiv für slavische Philologie*, XIII (1891), стр. 534.

[21] J. Meyendorff, "Projets de concile oecuménique en 1367", *DOP*, XIV (1960), стр. 170—1.

да улаже у савез с латинским силама. Међутим, и он признаје да су Бугари и Срби „народ сличан (*омиус*) нама, одани Богу, који су са нама више пута делили судбину".[22]

Ове закаснеле снове о спасавању византијске заједнице народа сједињеним напорима хришћанских снага југоисточне Европе ускоро су распршиле победе Турака на Балкану. Бугарска престоница пала је у руке султановим трупама 1393. године. У двема великим биткама Срби су изгубили остатке своје средњовековне царевине. Пораз на Марици 1371. био је крај независне српске државе, а после битке на Косову пољу (1389), коју ће касније традиција да пренесе у поезију и мит, северна српска кнежевина, између Шар-планине, Мораве и Дунава, постаје вазалска држава (турског) султана. Њени су владари одржавали политичке и културне везе са Цариградом и, будући да их је цар устоличио с високом византијском титулом деспота, говори о њиховој оданости комонвелту. Један од тих владара, Ђурађ Бранковић (1427—1456) доживео је да му већи део земље заузму Турци. Његова велика тврђава Смедерево на Дунаву последње упориште српске независности, пала је пред војском Мехмеда II 1459. године.

3. *Византија и румунске земље*

Равница између доњег Дунава, Карпата и Прута, још од постанка Источног римског царства служила је или као пролаз, или као привремено пребивалиште освајачима из евроазијских степа, о чијим смо односима са Византијом, у рату и миру, говорили у првим поглављима ове књиге. Тек крајем средњег века имамо податке о стабилним друштвима и организованом политичком животу у овој области. У XIV веку, када почиње полако да се диже непробојна магла која је обавијала ранија збивања у том подручју историчар, осетивши чвршће тле под ногама, постаје кадар да открије обрисе двеју румунских држава: Влашке, између Трансилванских алпа и доњег тока Дунава, и Молдавије, између источних Карпата и Прута. У обе области изгледа да је настанак локалних институција и почетак уређеног политичког живота повезан са борбом кнежева

[22] Demetrius Cydones, *Oratio pro subsidio Latinorum*, *PG* 154, 972.

да се ослободе мађарске власти: Влашкој је то пошло за руком 1330, а Молдавији 1365. Тек тада су румунски владари, стекавши довољно моћи, амбиција, независности и богатства, били потакнути да поузданим везама са Византијом увећају свој углед код куће и учврсте своје место међу другим државама. Није им уопште било неопходно да траже узор у понашању пређашњих источноевропских владара. И без тога су знали да је први корак организација цркве под византијским покровитељством.

Византинцима су, бар из три разлога, румунске кнежевине биле занимљиве. Први је био трговина. У касном средњем веку Цариград се веома ослањао на увоз сировина, посебно хране, из земаља око Црног мора. Влашко и молдавско жито превожено је у Цариград бродовима из Вичине, крај ушћа Дунава, и из Акермана са ушћа Дњестра. Године 1360—61. спомиње се да мед, восак и вино стижу у цариградско предграђе Перу из луке Хилије, на ушћу Дунава. Велика количина византијског новца, недавно откривена у северној Добруџи, такође говори о трговини Царства са земљама око доњег Дунава у XIV веку. Иако је корист коју су Византинци од тога имали била умањена зато што су у то време трговину преко Црног мора надзирале Ђенова и, у нешто мањој мери, Венеција, Царство је јамачно поздрављало и подржавало ове трговинске односе са Влашком и Молдавијом.

Други разлог живље византијске политике северно од Дунава у овом раздобљу лежи у амбицији васељенске патријаршије да учврсти и прошири своју превласт у источној Европи. Вероватно се византијско хришћанство већ неко време ширило из Бугарске у суседне земље између Дунава и Карпата, међутим, ма колико то било вероватно, ипак је само хипотеза. Први потврђени датум у историји румунске цркве пада у 1359. годину. Те су године византијске власти поставиле влашког митрополита са седиштем у Арђешу, новој кнежевској престоници на јужном подножју Трансилванских алпа. Сличан статус молдавска црква досегла је 1401. године, када је, после дуготрајне расправе са Цариградом о начину постављања црквеног поглавара, патријаршија прихватила румунског кандидата за митрополита Сучаве, пребивалишта молдавских кнежева. Стварање ове две митрополије, „угровлашке“ и „молдовлашке“, како их је називала византијска канцеларија,

представљало је на неки начин победу васељенске патријаршије која је, док је Царство тонуло у своју коначну пропаст, успела да успостави своју власт између доњег тока Дунава и јужних граница Пољске. Румуни су, са своје стране, преко две уређене цркве под јурисдикцијом Цариграда, добили међународни статус, упоредив са местом њихових источноевропских суседа, и за себе осигурали закаснели улазак у византијску заједницу народа.

Недовољно је поузданих података о политичким везама двора у Арђешу и Сучави са Византијом, али иако су данашњи научници склони да им придају само маргинални значај, нема сумње да су Мирчеа Стари Влашки (1386—1418) и Александар Добри Молдавски (1400—1431) са Цариградом одржавали односе који нису били само духовне природе. Византијски утицај на румунску културу, о чему ће бити речи у једном каснијем поглављу, и који је био јачи у Влашкој него у Молдавији, није био тако непосредан као у земљама балканских Словена. О томе нам најбоље сведочи чињеница да је црквенословенски био литургијски језик румунске цркве све до пред крај XVII века.

Трећи разлог заинтересованости Царства за румунске земље био је војни, па према томе и најпрешнији. Пред крај XIV века, и у првој половини XV, Византинци су имали само једну наду за спас своје престонице од турске напасти — сву наду полагали су у мађарску круну. Влашка и Молдавија, иако у нешто мањем обиму, одржавале су блиске везе са суседном мађарском облашћу Трансилванијом, па се могло очекивати да ће имати улогу у антитурским походима који су смишљани у Будиму. Тако је Мирчеа Влашки пратио краља Жигмунда у борби која је завршена страшним поразом хришћана код Никопоља на Дунаву (1396). Управо трансилвански генијални војник, Јанко Хуњади, заједно са мађарским краљем предводио је хришћанске снаге које су, после турске победе над Србијом, потучене у бици код Варне 1444. године. Неуспех тог „похода на Варну“ запечатио је судбину југоисточне Европе. Влашки отпор Османлијама брзо се распао пошто је 1462. земљу освојио Мехмед II, освајач Цариграда. Молдавија је очувала независност још пола века, захваљујући свом владару Стефану Великом, покровитељу манастира, учености и уметности, којег је због победа над Турцима и одбране дунавске границе папа назвао »*Athleta Christi*«. После његове смрти

1504. године, Молдавија постаје вазалска држава Отоманског царства, те тако и последњи комадић византијског комонвелта у југоисточној Европи губи своју независност.

4. *Византија и Русија*

У касном средњем веку, Русија је Византији вероватно више значила него икад раније од X века. За то су постојала три главна разлога. Будући да су Византинци сада, суочени са финансијском пропашћу своје земље, све више морали да се ослањају на помоћ са стране, сировине и новац из Русије донекле су били неопходни привреди Царства. На другом месту, пријатељски политички односи са Русима, у свету у којем се смањено Царство опкољено непријатељима на Балкану борило за живот, вероватно су цариградским властима личили на једино здраворазумско решење. И на крају, византијска патријаршија је, борећи се да политичку немоћ Царства надокнади ширењем властите јурисдикције, руску цркву и њену многобројну паству сматрала стожером своје духовне политике у источној Европи. Руси су, са своје стране, упркос неколиким кризама због којих је њихова верност Византији пољуљана, и даље Цариград сматрали духовним и управним средиштем православног хришћанског света. Ово поклапање заједничких интереса и обострана привржeност истој верској и културној традицији, опстали су у XIV и првој половини XV века, а Русији је то, опет, обезбеђивало место у византијској заједници народа.

После једног привременог помрачења, проузрокованог монголским најездама и латинским освајањем Цариграда, трговински односи Царства са Русијом поново су оживели у XIV веку. Већ смо поменули коју су улогу у том оживљавању играле ђеновске колоније Кафа и Солдаја на јужној обали Крима. Преко њих су крзна из средње и северне Русије, а вероватно и восак и мед, превозили за Цариград, а византијске тракине, италијанско оружје и хартија извозили у московску државу. Главни трговачки пут из Москве у Цариград у овом раздобљу ишао је дуж Дона до луке Тана на његовом ушћу, затим преко Азовског мора до Кафе или Солдаје, а одатле преко Црног мора до Синопе и одатле у Босфор. Године 1379. једно московско посланство превалило је овај пут за два и по месеца. Други пут је водио од Новгорода и других северозападних градова Русије преко литванске територије до Акермана а одатле морем за Византију. Те путеве нису користили само трговци и дипломати, већ и руски ходочасници на путу за Цариград и друга света места још даље од Цариграда, Свету Гору и Јерусалим. У време када се у царској благајни, како с ученим сарказмом примећује један византијски научник у XIV веку, није било ничег сем „ваздуха, прашине и епикурејских ,честица'",[23] Византији је руски новац значио колико и сировине. Ослабљен недавним земљотресима, 1346. године срушио се један део Св. Софије. Московски владар послао је велику суму новца да се обави поправка.[24] Године 1398. опет је послат новац да се помогне Цариграду који је у то време био под турском блокадом. Како је рекао један тадашњи руски хроничар, „намењено је као добровољни прилог онима у љутој невољи".[25] Оба поклона добијена су захваљујући посредовању поглавара руске цркве, који је 1400. од свог надређеног, византијског патријарха, примио захтев да хитно отпочне с новим сакупљањем новца. Своје руске вернике требало је да убеди да ће им се у веће заслуге уписати прилог за одбрану Цариграда него за изградњу цркве, помоћ сиротињи или спасењу заробљеника: „јер овај Свети град", пише патријарх, „јесте понос, узданица, светиња и слава хришћана целе *васељене*".[26]

Тај труд царских власти да обезбеде ову помоћ од Руса — макар и само финансијску — преко свог главног духовног заступника у земљи сасвим је у складу са пређашњим традицијама византијске дипломатије. Међутим, у XIV веку нова и сложена политичка ситуација у Русији ставила је царске државнике пред непријатну дилему. Две су се политичке структуре појавиле у руским земљама које је око 1300. године сачињавао скуп ситних практично независних кнежевина, надмећући се за наклоност Источних Словена: велико Литванско војводство и Московска кнежевина. Литванско војводство се ширило од свог језгра око Вилне и на средњем току Њемена на исток и југоисток, и постепено апсорбовало територију западне Русије.

[23] Nicephorus Gregoras, *Hist. Byz.*, XV, 11, том II, стр. 790.
[24] Gregoras, *Hist. Byz.*, XXVIII, 34—36, том III, стр. 198—200.
[25] *Полное собрание русских летописей*, XI (Москва, 1965), стр. 168.
[26] *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, ed. F. Miklosich, I. Müller, (Беч 1862), стр. 361.

Велики литвански кнежеви су око 1362. године дошли на место Татара као господари долине средњег Дњепра и до краја века границу су померили све до Црног мора, а на исток до стотињак миља од Москве. Још увек мања, Московска кнежевина се јавља као неприкосновени вођа кнежевина из средње Русије и са све већим убеђењем и ауторитетом тврди да су у њој оваплоћене политичке и културне традиције Кијевске Русије. Митрополит — поглавар цркве био је моћно знамење овог континуитета. Истина, његово је седиште пресељено из Кијева у Владимир (1300), а одатле у Москву (1328), али ове узастопне селидбе још нису имале законски значај и овај прелат све до средине XV века задржао је своју традиционалну титулу „митрополита кијевског и целе Русије". У пракси су се митрополити у XIV веку, без обзира да ли су били рођени Руси или византијски поданици, поистовећивали са политиком и стремљењима московских кнежева. Пошто су канови Златне хорде у својој верској трпељивости руску цркву ослободили пореза и заштитили њена имања, митрополити су велики део свог моралног угледа ставили у службу московских владара и њихових настојања да у средњој и североисточној Европи стекну политичку превласт. Много се теже може доказати коју је улогу црква одиграла у ширењу уверења да је московски кнез сам довољно снажан да се супротстави Татарима и једног дана ослободи земљу. То уверење као да је оправдано 1380. године када су руске трупе под вођством Димитрија, московског кнеза, потукле велику татарску војску код Куликова. Могућно су панегиричари из XV века преувеличали улогу цркве у припреми психолошког основа за ову прву значајнију руску победу над азијским господарима, јер су је поздравили као јединствен тријумф Московске кнежевине и хришћанске вере. Међутим, вероватно су духовни вођи дали свој благослов оваквој политици националног отпора.

Византијска влада имала је у виду све ове промене које су утицале на равнотежу сила између горње Волге, Балтика и Црног мора. Штавише, до почетка XIV века постало је јасно да су велике војводе литванске, супарници Москве у борби за политичку превласт у Русији, гајили наду да ће своје противнике лишити предности која је била у томе што је у Москви било седиште поглавара руске цркве; надали су се највише да ће византијске власти убедити да седиште митрополије преместе у Литванију,

или да бар у њиховој земљи оснују засебну митрополију — Византинци су били суочени са следећом дилемом: да ли је традиционална политика најбољи начин да се одржи власт патријаршије по којој је руска црква под само једним свештеником, постављеним из Цариграда? Ако је тако, треба ли да живи у историјском седишту у Кијеву, који је од 1362. године литванска територија, или у Москви? Или би, на основу реалне процене снага структуре моћи у источној Европи, требало да постоје одвојене митрополије, једна у Москви а друга у Кијеву? Избор између ове три могућности није био лак. У прилог московском решењу ишла је традиција, административна повољност и уважавање моћи и финансијских могућности московских кнежева. Међутим, и на супротној страни је било убедљивих разлога. У XIV веку у литванским владајућим слојевима били су претежно незнабошци, који су имали досадну навику да Византију уцењују претећи да ће прићи римској цркви. Ако их приволе православном хришћанству, цариградске власти би могле да се надају оживљавању великих мисионарских традиција патријаршије и у византијски комонвелт могли би да укључе велика нова пространства источне Европе. Борба између про-литванских и про-московских партија у Цариграду трајала је готово цео тај век, а сваку партију су њени штићеници обасипали обећањима, претњама и новчаним митом. Са запањујућом и срамном ревношћу цариградски патријарси би установљавали посебне митрополије у Литванији (а често и у Галицији) да би их после неколико година или деценија поново укинули. Врхунац је достигнут 1354. године — јуна месеца московског кандидата Алексеја цар Јован VI Кантакузин и патријарх Филотеј поставили су за „митрополита Кијева и целе Русије". Само неколико месеци касније, после абдикације Кантакузина, нови патријарх Калист рукоположио је Романа, кандидата литванског владара Олгерда, под условима који су, изгледа, били толико двосмислени да су и свештеник и његов световни покровитељ полагали право на јурисдикцију над целом Русијом. Годину-две после тога изгледа да се у Цариграду одиграло право надметање између ова два супарничка прелата, у којем је московски однео делимичну победу: Романова јурисдикција ограничена је на Литванију, а Алексеј је задржао титулу „митрополита Кијева и целе Русије". Ова колебљива политика, окончана тек 1408. када је литванска дијецеза подређена Москви, није ишла у прилог већој популарности византијских власти ни у Литва-

нији нити у Москви. Кажу да је паганин Олгерд, разумљиво увређен, изјавио да више воли да обожава сунце него ђавола похлепности којем су се цариградски патријарси предали, па је због тога и одустао од покрштавања свог народа у византијско хришћанство.[27] Све преостале наде Византинаца да Литванију припоје комонвелту срушене су 1386, када се Олгердов син Јагело покрстио у римској цркви и оженио пољску краљицу. Преко овог брака Литванија је сједињена с пољском краљевином и изашла је из византијске орбите упркос великом броју руског становништва унутар њених граница.

Иако се показало да су Московљани на крају победили, ни они нису били задовољнији овим сумњивим маневрима. С истим недостатком канонске пристојности коју је 1354. године испољио његов претходник Калист, патријарх Филотеј је 1375. поново у складу с Олгердовим жељама, рукоположио његовог кандидата Кипријана за „митрополита Кијева, Литваније и Русије" још за живота Алексеја, законитог поглавара двају од ова три седишта. Руси су се осећали дубоко пониженима овом увредом њиховог омиљеног митрополита. „Велики метеж" и „побуњеничко понашање" у целој Русији поводом овог догађаја оставили су дубок утисак чак и на Византинце.[28] Огорчење је било још веће када је после Алексејеве смрти 1378. године, примивши огромно мито од руских изасланика који су прекршили своја овлашћења, патријаршија за Алексејевог наследника поставила једног од тих изасланика, чијим је именом на превару замењено на указу о инвеституври име правог кандидата који је у међувремену умро. Збрканост која је после овог срамног чина настала у руској цркви окончана је тек 1390. године када су Московљани прихватили Кипријана као руског митрополита.

Од московских владара, који су у више наврата у другој половини XIV века били жртве оваквих махинација византијске дипломатије, није се могло очекивати да буду благонаклони према цариградским властима, а посебно према цару, чији је утицај на постављање руских митрополита углавном био и више него очигледан. Стога не изненађује да је њихова верност Византији слабила. Негде између

[27] Gregoras, *Hist. Byz.*, XXXVI, 41, том III, стр. 521.
[28] *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, II, стр. 14.

1394. и 1397. године Антоније IV, цариградски патријарх, шаље писмо Василију I Московском, у којем га прекорева што је митрополита натерао да царево име изостави из панахида руске цркве. Патријарх је даље замерио московском владару што је с ниподаштавањем помињао василевса. Посебно озбиљне примедбе имао је на Василијеву изјаву: „Имамо цркву, али немамо цара." Антоније истиче да је признавање патријархове али не и цареве надлежности над Русијом само по себи противуречност: јер „хришћани не могу имати цркву, а немати царство. Црква и царство су јединство и заједница и немогуће их је раздвојити". Да би руском владару указао на тешке грешке у поступцима и да би обавио своју дужност „васељенског учитеља свих хришћана", патријарх свечано понавља основно начело византијске политичке филозофије. „Свети цар", пише он, „није као други владари и управитељи других области... Он је миропомазан светим миром и посвећен као *василевс* и *автократор* Ромеја — а тиме и свих хришћана". Ти други владари „које у другим народима навелико зову краљевима" имају само локалну власт; само *василевс* је господар и владар *васељене*", „васељенски цар", „природни краљ" чије законе и прописе признају у целом свету. Његова васељенска власт исказује се литургијским поменом његовог имена у црквама хришћанског света. Патријархово писмо очито наговештава да је московски кнез, прекинувши ову праксу у својој земљи, намерно одбацио саме темеље хришћанског закона и власти.[29]

Мало је докумената који с таквом снагом и јасноћом изражавају суштинску теорију средњовековног византијског комонвелта. Писмо патријарха Антонија класично је излагање доктрине универзалног источноримског царства, којим влада *василевс*, наследник Константина и божји наместник, врховни законодавац хришћанског света, чија се власт простирала, бар у духовном и „метаполитичком" смислу над свим хришћанским владарима и народима. И чињеница да ова свечана и пркосна објава вере стиже из престонице државе суочене са политичким и војним сломом, само наглашава запањујућу снагу и сталност политичког виђења које прожима целокупну историју Византије и које су до тада спремно прихватали народи источне Европе.

[29] Ibid., стр. 188—92; енгл. прев. E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium* (Оксфорд, 1957), стр. 194—6

„Учење о једном васељенском цару", пише један истакнути византолог, „никад није било постављено тако силовито и с толико ватрене речитости као у овом писму које је цариградски патријарх послао у Москву из града под турском блокадом."[30]

Какав значај треба да дамо одбијању московског владара да пред крај XIV века прихвати васељенска права царева? На ово питање најбоље ћемо одговорити ако размотримо до које су мере и у којем смислу та права признавана у Русији пре и пошто је Василије I примио патријархово писмо. Подаци у средњовековним руским литургијским књигама на жалост нису довољни да би се одредило да је царево име доследно спомињано. Међутим, већ смо наводили да с разлогом можемо да верујемо да су руски кнежеви с почетка средњег века признавали цару врховно место у православном хришћанском свету. О томе нема непосредних доказа, и то с разлогом: ма колико да су искрено уважавали Цариград и његове највише власти, ови су владари увек опрезно чували властите политичке повластице и, у оквиру ограничења наметнутих од стране монголских господара у XIII и XIV веку, жудели су да владају својим народом. У документима касног средњег века ипак су сачувани извесни подаци о њиховом односу према цару. На крају XIII века неки руски владар прича да је носио титулу византијског двора — „царски трпезник" — што у најмању руку говори да је он признао цару право да такве титуле додељује својим кнежевима-штићеницима. За истог владара се прича да је своје „смерно поштовање" упутио цару Андронику II.[31] Иако се у овом покорном обраћању може назрети прижељкивање византијског писца који бележи овај догађај, веродостојност титуле можда не треба доводити у питање. Следећи подаци потичу из средине XIV века. У једном писму Симеону, великом московском кнезу, од септембра 1347. године, цар Јован Кантакузин пише: „Да, царство Ромеја, и најсветија велика црква Божја (цариградска патријаршија) — као што и сам пишеш — извор су васцеле побожности и уче нас закону и прочишћењу".[32] По овоме се може закључити да постоји и једно раније, данас непостојеће писмо руског владара византијским властима, у којем он отворено признаје законодавну власт византијског цара над Русијом. А 1452. године, годину дана пре пада Цариграда, велики московски кнез Василије II обраћа се овим речима византијском цару Константину XI: „Примио си свој велики царски скиптар, своју очевину да би потврдио своје царство свим православним хришћанима и да пружиш велику помоћ нашем руском поседу и свој нашој вери".[33] Иако је заогрнута дипломатским језиком, та идеја о извесним правима византијског цара у Русији очевидна је у оба ова текста. Природа ових права није поименично назначена ниједним уговором нити споразумом, али је њихова суштина одређена византијском збирком канонског и царског права која је у средњем веку у Русији веома поштована, и не само у Русији, већ у целој источној Европи. Од руских црквених великодостојника чувара и тумача ових закона могло се очекивати, посебно ако су византијски поданици, да својим верницима улију поштовање и према „васељенској цркви" (како су у то време Руси називали цариградску патријаршију)[34] и према врховном месту цара у целом хришћанском свету. Прецизне уставне одредбе, као што смо већ истакли, не могу помоћи у одређивању политичких односа појединих делова византијског комонвелта према Цариграду. Руски владари сигурно никад нису допуштали, сем у црквеним питањима, да се цар непосредно меша у унутрашње ствари њихових кнежевина; њихов однос према *василевсу* разликовао се од њихове опипљиве покорности кановима Златне хорде који су им између 1240. и 1480. године наметнули данак и који су их устоличавали. Али, истовремено има и јаких разлога да верујемо да су руске власти, од покрштавања до пада Византије, с јединим изузетком Василија I Московског, бар прећутно признавале цара као поглавара хришћанске заједнице народа, дозвољавајући да у том својству по божанском праву има извесну јурисдикцију над Русијом, па, према речима патријарха Антонија „хришћани не могу имати цркву, а немати царство".

[30] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, стр. 554.

[31] H. Haupt, "Neue Beiträge zu den Fragmenten des Dio Cassius", *Hermes*, XIV (1879), стр. 445.

[32] *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, стр. 263.

[33] *Русская историческая библиотека*, VI (Санктпетерсбург, 1880), 577.

[34] За израз „васељенска црква" види F. von Lilienfeld, "Russland und Byzanz im 14. und 15. Jahrhundert", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 110.

У дејству патријарховог писма на Василија I немамо непосредних података. Вероватно је убрзо царево име враћено у панахиде руске цркве, јер већ 1398. године московске власти за одбрану Цариграда шаљу велику суму новца цару Манојлу II. Као што смо већ видели, и поштовање са којим наследник Василија I ословљава цара наговештава да се, докле год Цариград буде у рукама хришћана, Руси неће бунити против уређене хијерархије византијске заједнице народа.

Преглед руско-византијских односа у позном средњем веку показао би да је однос Руса према Византији у овом раздобљу изразито двосмислен: њихов презир према недоличним методима којима су византијске власти прибегавале приликом постављења руских митрополита није их спречио да дају замашне суме новца за градитељске и војне потребе Цариграда. Зловољно разметање Василија I против царске власти не би требало да прикрије чињеницу да су и његов претходник и његов наследник признавали *василевсу* васељенску јурисдикцију. Ова емотивна крајност руског схватања „Грка", овај сложени амалгам привлачности и одвратности, присутан је у целокупној историји руских односа са Царством. Неке смо почетне знакове већ описали, а чудновати пример из каснијег раздобља налази се у двојезичном речнику који је у XV веку саставио један руски путник и записао своје утиске о непознатом византијском окружењу. Према „мудром грчком језику" који се мучио да научи, гајио је само поштовање, али је у целини сматрао да су Грци „тежак народ, непријатељски и непријатан".[35]

Међутим, у Русији је, као и у другим земљама комонвелта, накупљено наслеђе политичког неповерења и личне нетрпељивости које су Византинци тако често изазивали, бледело пред визијом онога што је Византија представљала у доменима ума и духа. Свугде је било очито колико су безгранично ове земље дуговале византијској цивилизацији. Религија и право, књижевност и уметност, сведоче о чињеници да су народи источне Европе раније, а и у то време, били ученици Источног Рима. И ни на једном другом месту изван Царства није Цариград толико дубоко и толико широко поштован као у средњовековној Русији. Нигде није толико потресно очито уверење да је Цариград једини извор праве вере, као у записима руских ходочасника који су пред крај средњег века тамо путовали.[36]

[35] M. Vasmer, *Ein russisch-byzantinisches Gesprächbuch* (Лајпциг, 1922), стр. 25, II. 341—2, стр. 26, II. 376—9, стр. 27, I. 384; Л. С. Ковгун, *Русская лексигография епохы средневековья* (Москва—Лењинград 1963), стр. 326—89.

Та слика Цариграда као Новог Јерусалима потамнела је и делимично изгубила сјај у Русији после Фирентинског сабора, којим је обележена прекретница у односима московске кнежевине и Византије. Овај сабор је 6. јула 1439. године објавио унију источне и западне цркве. Пошто је са само једним гласом против потписан Акт о унији, грчка делегација, у којој је било неколико истакнутих теолога, а предводио је цар Јован VIII, формално је византијску цркву обавезала да прихвати оне римске доктрине, укључујући и папину врховну власт, које је до тада источно хришћанство одбацивало. Нема сумње да је њихова спремност да их прихвате делимично мотивисана надом да ће на тај начин обезбедити војну помоћ запада против све опаснијих турских претњи Цариграду. На Фирентинском сабору била је и руска делегација, предвођена Исидором, митрополитом Кијева и целе Русије, којег је три године пре тога патријарх поставио у Москви. Ватрени присталица уније, Исидор се 1441. године вратио у Москву као кардинал и апостолски легат. Литургијски помен папе Евгенија IV изазвао је огорчени бес Московљана због понашања њиховог митрополита на сабору, које су осудили као издају православне вере. По наредби Великог кнеза Василија II, Исидор је приведен и затворен. Годину дана касније побегао је у иностранство, могућно са знањем руске владе. Од тада Московска кнежевина отворено одбацује фирентинску унију.

Московљани, који су упорно одбијали сваку сагласност са латинском црквом у питањима доктрине, прихватање Фирентинске уније од стране највиших византијских власти доживели су као тежак ударац. После четири и по века непорецive верности цариградској цркви нису били припремљени на изненадно сазнање да „цар није прави, а ни патријарх није прави", како је језгровито рекао поглавар руске цркве 1451. године.[37] Забуна је била тим већа

[36] *Itinéraires russes en Orient*, франц. прев. B. de Khitrowo, I, I (Женева, 1889).

[37] *Русская историческая библиотека*, VI, 559.

јер је свргнутом Исидору требало хитно наћи заменика. И тако је још једном питање митрополита целе Русије постало кључно питање односа између Русије и Византије.

После Исидоровог бега из Москве, пред Русима су стајала три могућа правца деловања: могли су да прекину канонске везе са патријархом, с образложењем да је прихватањем Фирентинске уније постао јеретик, и да сами изаберу новог црквеног поглавара; могли су да тај избор обаве и не поричући патријархову јурисдикцију у нади да ће византијске власти на крају довести до тога да одобре избор; или су, пак, могли да рачунају на време, да се праве да их се унија грчке и латинске цркве не тиче, а у међувремену да од Цариграда траже дозволу да изаберу и рукоположе свог митрополита у Русији, надајући се да ће антиунионистичка партија Византије, тада у успону, ускоро стећи надзор над владом. Први начин је био сувише револуционаран за конзервативне и послушне московске свештенике и нема никаквих података који би потврдили да су Руси 1441. године озбиљно размишљали о потезу који би их одвојио од цркве мајке. У ствари, прибегли су трећем, а потом другом начину. Године 1441. Василије II пише писмо патријарху, поздравља га као врховног господара православне цркве и учтиво и бојажљиво тражи писмено одобрење да руски епископи изаберу митрополита Русије. На крају тог вешто сроченог писма руски владар изјављује да намерава и даље да одржава блиске односе хришћанске Русије и „светог цара“ и уважава патријархову јурисдикцију.[38]

Није нам позната судбина овог писма. Није чак извесно да је икад послато. Следећих седам година Русија је без митрополита. Биле су то тешке године за Василија — грађански рат је био у току, а 1445. он је неколико месеци био у татарском ропству. Да би се окончала ова безизлазна ситуација, децембра 1448. године повучен је следећи потез и Сабор руских епископа, који је сазвао Василије II, бира руског епископа Јону за митрополита целе Русије.

Коцка је бачена. Јонино рукоположење било је непосредан изазов патријарховој надлежности. Изгледа да су Руси, чак и овако касно, били изузетно потресени последицама властите смелости. Утицајна мањина Московске кнежевине сматрала је Јонино постављење неканонским. У тескобној тишини, Руси су три године очекивали одговор од Византије. Коначно, 1452. године Василије II пише последње писмо Цариграду, насловљено на цара Константина XI. По тону је одавало исто онолико уважавања као и писмо из 1441. године. Отишао је чак тако далеко да призна да по природи свог положаја цар има извесну надлежност и над Русијом. Међутим, иза већ искусног језика московске дипломатије у овом се писму јављају две нове ноте — самооправдање онога што је и у самој Русији сматрано чином духовне непослушности, и натукница, истина прикривена али усмерена, на чињеницу да је велики део византијског друштва и даље против владине унионистичке политике:

„Преклињемо твоје Пресвето Величанство да не мисли да смо оно што смо учинили, учинили из дрскости, нити да нам за зло узме што твоје височанство нисмо пре тога обавестили. Учинили смо то из пуке потребе, а не из охолости и дрскости. У свему се држимо старе православне вере коју смо примили, а тако ћемо и даље чинити... све до судњега дана. Наша руска црква и света митрополија руска траже и моле благослов свете, васељенске, једине и апостолске цркве Св. Софије, Божје Мудрости, и покорна јој је у свим стварима старе вере; и наш отац, господин Јона, митрополит Кијева и целе Русије, такође моли од ње сваколики благослов и слогу, сем у недавно насталим несугласицама.“[39] Догађаји који су се великом брзином одигравали показали су да је последњи покушај Руса да учине немогуће и помире своју традиционалну оданост цркви и цару Византије и невољност да и даље зависе од унионистичког патријарха, био сасвим излишан. Мехмед II је 5. маја 1453. године отпочео с опсадом Цариграда, и 29. маја град је пао. Са Византијским царством срушила се и Фирентинска унија, коју већина становништва није волела. Грчка црква се вратила православљу. Писмо Василија II остало је у московским архивима, непослато. Нестала је теолошка препрека зависности Русије од цариградске цркве, али је на њено место ступила политичка, коју је, у очима московских владара, свесних расподеле снага, било још теже премостити: њихова црква је сада била у власти

[38] Ibid., 525—36.

[39] Ibid., 583—4.

муслиманске државе, а патријарха је устоличавао отомански султан. И тако је руска црква задржала своју аутономију *de facto* стечену 1448, која је 1589. уз општу сагласност других православних цркава, претворена у аутокефалну патријаршију.

Закључно поглавље у историји руско-византијских односа, које покрива дванаест година пре пада Царства, осветлиће колико су изузетно они били чврсти. Од свих источноевропских народа који су се покоравали цариградској цркви, Московљани су се највише противили латинском хришћанству — они никад не би себи допустили она дипломатска улагивања којима су се Бугари и Срби бавили с времена на време. По њиховом мишљењу, потписавши Фирентинску унију, Грци су издали православље. Па чак и тада су Руси учинили све што им је било у моћи да избегну раскид са својом канонском зависношћу од патријаршије, па су и даље врховно место у хришћанском свету приписивали чак и унионистичком цару. Византинци су у Русији темељно обавили свој посао — и кроз сва искушења и ударе који су угрожавали односе између Москве и Цариграда Руси су остали верни комонвелту, све док је Царство постојало.

Међутим, ова слика захтева извесно објашњење. Нешто се јамачно променило после Фирентинског сабора у традиционалном односу Руса према Византији. Следећих двадесет година постепено се у Москви развило ново тумачење односа Русије према Царству. Не зна се тачно шта је претходило, и свесно је срочено тек после пада Цариграда. Међутим, историјски мит на којем почива изгледа да је негде између 1441. и 1453. године отелотворен. Претпоставке мита крајње су једноставне — пошто су потписали фирентински декрет под условима које је папа наметао, Грци су издали православну веру, а цар и патријарх упали у јерес; основни разлог овог жалобног пропуста била је грчка љубав према новцу, јер их је папа срамно поткупио; насупрот томе, православна вера сачувана је у Русији захваљујући Василију II који је раскринкао издајицу Исидора и потврдио праву веру својих предака. Супротност између трагичне недоследности Византинаца и надахнуте оданости Руса помаже овом миту да оде и даље: како одолети искушењу и не приписати право Москви, а не више Цариграду, право да по божјем провиђењу буде средиште хришћанске вере. Не знамо

када је овај корак учињен, и када су Московљани почели овако да посматрају Русију — не више на периферији византијске заједнице народа, већ као само средиште и срце православног хришћанства. Као што ћемо касније видети, овај је став у блиској вези са развитком пост-средњовековног руског национализма, и на њему ће бити заснована теорија о „Москви, трећем Риму". Међутим, мора се нагласити да московски идеолози Василија II још нису били спремни да извуку закључке из свог тумачења грчке продаје у Фиренци и своје вере у историјску судбину властите нације.

9.

ЧИНИОЦИ РАСПРОСТИРАЊА КУЛТУРЕ

I

Уколико је прочитао претходна поглавља, читалац је већ упознат са многоструким и променљивим односима земаља источне Европе и Византије у средњем веку. Дошло је време да сакупимо растурене нити наше студије и да изблиза размотримо Византијску заједницу народа у целини, њено устројство и деловање, снаге које су те различите делове држале на окупу и оне притиске и ударе због којих је повремено кохезија јењавала, али ћемо се и даље бавити политичким везама периферних области и центра у Цариграду. Од сада, међутим, нагласак ће бити углавном на културним чиниоцима, јер се у области културе најјасније уочавају природа и виталност овог међународног друштва, релативно истих изгледа а различитог историјског искуства.

Да је неки образовани поданик Византије требало да одреди на чему се темељи премоћ Царства над народима источне Европе, он би без оклевања указао на два елемента: православну цркву и универзалну власт цареву. Уколико га, осим тога, занима спољна политика или међународни односи, па, према томе, зна политичку филозофију садржану у *Књизи о церемонијама*, могућно би поменуо и хијерархију која постоји међу подређеним државама и која се послушно и складно окреће око престола врховног самодршца у Цариграду, чија власт, по ритму и поретку, пресликава хармонично кретање које је васељени доделио њен Творац. Појам византијске *васељене* имао би снажан верски призвук, јер колико је цар божји намесник на земљи, а царство устројено по узору на царство небеско, толико је и наднационална хришћанска заједница од бога постављени заштитник једине праве православне вере, одређена да ту улогу има до судњег дана и доласка антихриста. У овим идејама, које представљају идеолошку основу и морално оправдање византијске спољне политике, модерни историчар препознаје троструки утицај — Рима, хеленизма и хришћанства. Егоцентрично уверење, блиско многим Византинцима, да се у начелу, њихово царство поклапа с цивилизованим светом, наслеђено је од Римљана, те и име *Ромеји*, којим с поносом сами себе називају, оваплоћује њихово замишљено право на искључиво наслеђе традиција римске империје. И тако је чврсто укорењен овај појам универзалног царства са средиштем у Цариграду, да су га и најљући непријатељи Византије прећутно прихватали. По истом узору је и Симеон Бугарски кројио своје империјалистичке планове и себе одредио као „Цара Бугара и Ромеја". Сличну титулу „Цар Србије и Романије" силом је присвојио Стефан Душан — и она се темељи на истом аксиому јединог православног царства у хришћанском свету. Зато су у Византији с јетким презиром гледали на титулу немачких краљева. Према Лиутпранду из Кремоне, када су папски изасланици 968. године у Цариград донели писмо упућено „цару Грка", у којем папа Отона I помиње као „узвишеног цара Римљана", Византинци нису могли да сакрију гнев:

> „Каква дрскост", они узвикују, „васељенског цара Ромеја, јединог Нићифора, великог августа, назвати ‚царем Грка', а тамо неког варварина ‚царем Римљана'! О небеса! О земљо! О море! Шта да радимо с овим лопужама и злотворима?"[1]

То што Византинци немачког владара називају варварином одводи нас у један нови свет идеја. У њиховим очима, варвари су била она племена и народи који су живели у помрчини изван граница Царства и који по својој култури, вери и начину живота нису припадали *васељени*. Однос Византинаца према тим нижим врстама без закона на исти начин утиче на теоријске основе њихове спољне политике као и римско учење о универзалности царства. И само постојање варвара представља срамотну повреду царског суверенитета. Тако су Византинци, са својом особито грч-

[1] Liutprand, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, XLVII, стр. 200—1. енгл. прев. Wright, стр. 263—4.

ком склоношћу ка рационализацији природних појава, приморани да објасне и оправдају ограничења цареве васколике власти — варвари се данас, тврде, можда налазе изван власти Царства, или у побуни против њега, али су потенцијално и идеално његови поданици. То што њихови поседи нису део *васељене,* ствар је божје благости, божанска *икономиа,* и једног ће дана морати да одају пошту свом законитом суверену.

Појам „варварина", па и сама реч, пореклом су из грчког језика. У класично доба, Грци су реч *варвари* придавали народима који су говорили непознатим и неразумљивим језицима и који нису мислили грчки, нити су се грчки понашали. У том културном контексту Византинци су користили појам „варварина". Источно римско царство имало је толико различитих раса да је било немогуће направити било какву значајнију етничку разлику између *Ромеја* и варварина. Истина, Византинци су и даље не-грчке језике називали „варварским" и често су се претварали да их презиру због њихове незграпности и непријатног звука. Међутим, оно што је *Ромеје* издвајало, била је припадност православној цркви и оданост цару. Варварин је био паганин, нити непосредно потчињен царевим законима нити посредно, преко припадности византијском комонвелту, његовој власти. У теорији, паганин који је примио православну веру више није био варварин. Према једном писму из VII века, то је био случај са бугарским владарем Кувратом;[2] а један византијски хагиограф негде око 1300. године износи то још јасније: „Господ који је биће створио ни из чега и вратио децу Аврамову из камена, може и од варварина да начини свеца".[3] Чак и овакво теоретско прихватање искупитељске моћи хришћанства понекад је сувише отворено за надмено фарисејство Византинаца — не само да су „варварином" сматрали западног цара, папиног „вољеног духовног сина", већ су истим именом називали и православне народе, посебно када би ови заборавили на своју дужност потчињавања цару и ратовали против њега, као што је био случај са Русима 1043. године. Да би помирили своје уверење у дату надмоћ *Ромеја* који говоре грчки са прихваћеним учењем да су пред богом сви хришћански народи једнаки, Византинци су понекад користили и израз „полу-

[2] ВК, стр. 78.

[3] Constantine Acropolites, Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον, *Analekta Hierosolymitikes Stakhyologias,* I (Санктпетерсбург, 1891), стр. 406.

-варвари" *(миксобарбари)* да опишу оне народе и појединце по чијем се пореклу или понашању види да су недовољно савршено асимиловани у културну заједницу Источног Рима. Исти израз може се применити на поданике Византије који заборављају цивилизоване обичаје и окаљани су везом са правим „варварима", или на странце који су већ на путу да прихвате грчку цивилизацију. Као пример овог првог типа могли бисмо да наведемо царске граничне трупе на доњем Дунаву у XI веку. Могући пример другог типа био би Симеон Бугарски, који је својим вредним учењем у Цариграду стекао надимак „полу-Грк".

Римски појам васељенског царства и грчки, односно хеленистички, појам „варварина" добили су у византијској спољној политици и трећи део који је тој политици дао смисао и моралну подлогу. Потекао је из јудео-хришћанске традиције. Византинци су веровали да је политичко устројство овог света део божјег васељенског плана и тесно повезано са причом о човечјем спасењу. Будући да је универзално устројство ромејског царства на срећу утрло стазу победничком походу хришћанске вере, онда и *Ромеји,* изабрани народ који је цар Константин посветио Христовој служби, треба да жању што је први Рим посејао и да Јеванђеље пренесу свим народима света. Тако је *pax Romana* изједначен са *pax Christiana* и спољна политика Царства блиско је повезана са мисионарским радом византијске цркве. Већ смо се срели са доста примера овог споја, и ретко се може тачно рећи, у било којем од тих примера, да ли су мисионари послати из Цариграда превасходно били заступници источно-римског империјализма, и до које мере су били кадри да политичке интересе Царства подреде духовном благостању својих варварских обраћеника. Јамачно је овако подвајање и њима и онима који су их слали, изгледало сасвим нестварно.

Та основна начела византијске спољне политике била су део дипломатског програма чији смо замршени образац који се стално понавља већ научили да препознајемо — одбранити границе Царства тако што ће се у корену сасећи напади варвара с друге стране Дунава, проширити што више границе византијске политичке и културне превласти стварањем ланца држава штићеница дуж граница, чију оданост треба осигурати вером и признавањем политичке надмоћи цариградског цара. То су очито били стални ци-

љеви византијске политике у источној Европи. Од датих прилика зависило је којим ће методима варваре натерати да приступе Царству. Најједноставнији начин и у честој употреби пре финансијске кризе у XI веку, био је новац. Верујући да сваки човек има своју цену, царске власти све од Јустинијана I до Василија II плаћале су огромне износе својим источноевропским суседима. У многим случајевима тај новац је плаћан на име данка, који су варвари мачем изнудили. Византинци су, међутим, у жељи да избришу горко понижење због својих војних неуспеха, више волели да ове исплате сматрају неком врстом царске великодушности — надокнадом за услуге Царству које су примаоци извршили, или ће тек извршити. На тај начин је данак постао још једно средство везивања варвара за Царство. Веза се очитовала и у титулама које су њихови владари добијали у оквиру хијерархије царског двора. Ова политика имала је три главна циља: да повлађује таштини византијских сателита, да их политички веже за Царство, и да одреди ранг одређеног владара и његовог народа у оквиру комонвелта, којим ће бити задовољни Византинци, иначе осетљиви на питања протокола. Исти циљ имали су и други методи, на пример повремена дозвола варварима да се населе на стварној или могућној територији Царства, даровање византијских невеста и инсигнија њиховим владарима.

Код куће би све учинили да на варварске владаре или њихове изасланике моћ и величанственост Царства остави утисак. Високи чиновници који су управљали спољним пословима Византије — *magister officiorum* а, после VIII века, начелник дворског церемонијала и логотет дрома — знали су на који начин да нађу спој између усавршених свечаности и потреба војне безбедности. Историчари разумљиво воле да наведу Лиутпрандов чувени опис пријема у царској палати 949. године — огроман престо који би се изненада, помоћу неког скривеног механизма, заједно са царем уздигао до свода; позлаћено дрво са бронзаним птицама које певају; механичке лавове који ричу и репом ударају о под.[4] Највероватније су изасланици мање умишљених народа источне Европе били запањени и застрашени оваквом изложбом технолошких умећа Византије, али имамо података да су исто толико били импресионирани и цариградским палатама, а посебно црквом Св. Софије.

[4] Liutprand, *Antapodosis*, VI, 5, стр. 154—5; Wright, стр. 207—8.

До сада смо се у овој књизи срели с већим бројем техничких термина које су византијски писци користили за описивање места појединих источноевропских народа повезаних са Царством. После свог првог покрштавања шездесетих година IX века, Руси су били *ипекои* („поданици") и *проксени* („државни пријатељи") Византије.[5] У XII веку руски кнежеви Суздаља и Галиције били су царев *симахос* („савезник") односно *ипоспондос* (буквално „под уговором");[6] израз *симахос* (множина *симахи*) коришћен је и за Русе и за Узе у XI веку, за Мађаре у XII, а за бугарског владара у XIII;[7] реч *ипоспондос* (множина *ипоспонди*) употребљавана је у VI веку за кавкаске Цане, и за Бугарску после освајања Василија II.[8] У сличном контексту коришћена су још три израза: *енспондос* („савезник", упореди са *спондаи* „свечани уговор") за кримске Готе у VI веку и за бугарског владара који је осим тога био и *симахос;*[9] одговарајући израз *мистофорос* („најамник", „плаћеник") користили су за владара Утигура у VI веку;[10] а *катекос* („послушан", множина *катеки*) за Цане у VI веку и Србе у XII.[11]

Сви ти технички изрази посматрани унутар одговарајућег контекста углавном имају исто значење. У рановизантијском периоду, бар три израза: *енспонди*, *ипоспонди* и *симахи* употребљавани су уз *федерати* и *socii populi Romani*, самосталне поданике Римског царства који су по уговору (*федус*) закљученим са Римом, чували границе Царства за редовну новчану надокнаду, директну царску заштиту и право на самоуправу.[12] С обзиром на језички конзервативизам Византинаца, не би било мудро придавати сувише велики законски значај понављању ових термина. Међутим, ако се има на уму основни континуитет римско-ви-

[5] ВК, стр. 222.

[6] ВК, стр. 275.

[7] Scylitzes-Cedrenus, II, стр. 465; ibid., стр. 657; Cinnamus, стр. 299; Nicetas Choniates: Sathas, *Bibl. gr. medii aevi*, I, стр. 95.

[8] Agathias, *Hist.* V, 1, ed. Keydell, стр. 164; *Byz. Zeitschrift*, II (1893), стр. 44.

[9] Procopius, *De aedificiis*, III, 7, стр. 101; Nicetas Choniates, loc. cit.

[10] Agathias, *Hist.* V, 24, стр. 195.

[11] Agathias, V, 1, стр. 164; Cinnamus, стр. 236, 299.

[12] D. Obolensky, "The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy", *Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines*, I (Београд, 1963), стр. 56—8.

зантијских институција, свакако ће нам се учинити значајним што Византинци, суочени с проблемом одређивања статуса својих источноевропских сателита, не могу ништа боље да смисле, него се враћају староримској управној терминологији. Пошто ствари тако стоје, место које ти народи штићеници заузимају унутар византијског комонвелта може се бар у извесним границама схватити у светлу римског појма *foederatio*, којим је одређиван статус поданика-савезника Царства. По том концепту Византинци су могли да заштите своје универзалистичке тежње, а да их опет не стављају у први план; с друге стране, „варвари" су, добивши већи углед од законите везе са Царством, и даље могли да задрже своју политичку аутономију.

Римски појам *foederatio* на тај начин опет се показује као кориснији критеријум за одређивање односа између Византије и народа источне Европе него западни средњовековни концепт сизеренства и вазалства и модерна разлика између суверених и зависних држава. Међутим, у крајњем случају сваки покушај одређивања ових односа тачним правним терминима вероватно би сувише поједноставио и искривио њихов прави смисао. Могућно би се избегла потешкоћа с којом су се неки историчари срели — да се објасни како су средњовековни народи источне Европе мирили своју политичку независност са чињеницом да су признавали врховну власт цара, уколико се њихове везе са Царством не посматрају са становишта модерних међудржавних односа, нити као сукоб „национализма" и „империјализма", већ у контексту византијског комонвелта, те наднационалне заједнице хришћанских држава чије је средиште био Цариград, а источна Европа периферни посед.

II

Средиште и периферија ове области повезани су били друмовима и трговачким путевима које смо описали у првом поглављу књиге. Византијско царство, као поморска сила током великог дела своје историје, наследило је трговачке везе које су још од давнина повезивале Средоземље са Азијом и континенталним делом Европе. Попреко постављена у односу на велике артерије трговине и сеоба, опредељена — или осуђена — својим географским положајем да игра улогу светске силе, Византија је била суочена с

неизбежном чињеницом да се сви ти давнашњи путеви отварају према источном Средоземљу. Према томе, као одговор на северно и источно усмерење трговине од Црног, Егејског и Јадранског мора, континентални народи Европе и Азије користили су ове канале да продру према Средоземљу. Често се догађало да су и поред надзора над унутрашњим крајевима трговачких путева, били у искушењу да за себе присвоје и онај крај који излази на море. Стога се у историји Балкана, и у средњем веку и у савремено доба, стално понавља тема силаска средњоевропских и словенских најезди са севера полуострва низ долине Марице, Струме и Вардара у намери да заузму ушћа ових река на обали Егејског мора. Тако су и Викинзи почетком средњег века користили речни пут од Балтика до Црног мора за своје ширење према Средоземљу, а Источни Словени су касније ратовали не би ли задржали надзор над доњим током Дњепра и отворен главни пут саобраћаја са Византијом. Као што смо видели, после ових сеоба народа долазило је кретање у супротном правцу, од југа на север, које су потицали цариградски државници с циљем да те исте народе укроте и цивилизују. Кретање роба, људи и идеја према Средоземљу и од њега, слично ритмичном пулсирању живог срца,[13] довело је периферију овог света у блиску везу са средиштем на Босфору и византијску цивилизацију носило је рекама, морима и преко равница до најудаљенијих граница источне Европе.

Поређење ове наизменичне струје која тече у Средоземље и из њега са откуцајима срца, може нам помоћи да боље схватимо природу овог процеса културног распростирања. Народи источне Европе обично се нису задовољавали само нападом на територију Византије, нити трговцима и робом коју су слали у приморске градове Царства. Осим земље и раскошних предмета, желели су да усвоје и цивилизацију царевине. Њихова жеља да је досегну показује нам да је позајмљивање ретко било пасивно. Према томе, покрштавање многих источноевропских народа није било само резултат царског мисионарства и дипломатског деловања. Пре тога често су стизали изасланици у Цариград с циљем да прикупе податке о византијском хришћанству или да у име својих паганских владара преговарају о

[13] F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Париз, 1949), стр. 556.

условима под којима га могу примити. Иако по многим појединостима изгледа измишљена, прича о посланствима које Владимир Руски шаље да би утврдио веродостојност тврдњи својих суседа, живописна је слика активне потраге варвара за вишим облицима културе. Осим тога, ма колико да је јак почетни нагон да се прихвати *in toto* култура повезана са вишом снагом, богатством и духовном узвишеношћу, при том од изузетног угледа, источноевропска друштва никад нису примала византијску цивилизацију у целини. У сваком појединачном случају прилагођавана је у свом новом периферном окружењу домаћим потребама и условима, и то путем једног процеса одабира у којем су различити чиниоци прихватани, одбацивани или преобличавани. Тај процес који културни антрополози зову распростирањем или акултурацијом (у зависности од тога да ли посматрају кретање појединих културних особености или непосредни контакт између култура у целини) изузетно је сложен. Имајући у виду којим подацима и којим методима располаже, историчар тешко може да обухвати и одреди његову целину. Документи који су му доступни врло ретко су недвосмислени. Друштва су обично у толикој мери уронила у своје властите традиције да много више примећују разлике него сличности између себе и својих суседа; осим у питању упечатљивих одлика, као што је религија, на пример, друштва имају склоност ка умањивању значаја и врло брзо забораве страни извор своје културе; стога и не треба да нас изненади што често уопште нема података о културним позајмицама. Као што је Фернанд Бродел запазио у својој историји културног распростирања, сувише често нам недостају адресе и налепнице, а понекад и сам садржај, и омот.[14] За сада, треба само да запазимо ону креативну улогу коју су источноевропске земље „примаоци“ играле у ширењу византијске цивилизације и да покушамо да, где год можемо, на конкретним примерима одредимо чиниоце уплетене у овај процес креативног позајмљивања.

Најочигледнији чинилац свакако је пређашња култура позајмљивача. На пример, етнички дуализам присутан у Бугарској и Русији пре њиховог покрштавања свакако је утицао на брзину којом је византијска култура пресађена у ове земље. У оба случаја је владајућа мањина, турски

[14] Braudel, *La Méditerranée*, друго изд. II (Париз, 1966), стр. 98.

Бугари и Викинзи, била привржена својој паганској вери, а поданици, Словени, већ су извесно време били изложени утицају хришћанства. Међутим, колико је ова расна подвојеност успоравала христијанизацију Бугарске, утолико је, вероватно, убрзавала у Русији. Старом бугарском друштву, конзервативном и окренутом континенту, ближи је био живот у евроазијским степама него на Средоземљу, те се отуда дуго опирало утицају Византије, док су отворени морепловци и трговци Викинзи који су стално путовали између Новгорода, Кијева и Цариграда, врло брзо почели да преносе византијске назоре и обичаје. Тако се у варијашкој заједници у Кијеву налазило много хришћана још педесетак година пре званичног покрштавања Русије. За разлику од њих, у IX веку у Бугарској још увек су старобугарски турски кланови предводили милитантни антихришћански покрет.

Ти преносници и заступници културног распростирања још један су чинилац који треба узети у обзир када се проучава преношење византијске цивилизације на народе источне Европе. Викинзи у пратњи кијевских кнежева и у варијашкој гарди у Цариграду током својих путовања нису носили само раскошна добра и верска убеђења из Византије у Русију, већ и елементе изражене херојске традиције, сличне норвешким сагама, која је могућно делимично настала и у свету Средоземља. Значајни трагови ове традиције налазе се у *Руском летопису*, као што смо већ видели.[15] Срели смо до сада и друге културне посреднике: македонски Словени, дуго изложени културним утицајима који су се ширили из Солуна на север, и византијски ратници које је заробио по који кан, много су учинили на упознавању Бугара са грчким хришћанством. Далматински градови који су све до XI века у целости, а од тада па до краја XII века само делимично обезбеђивали присуство Царства на обали Јадрана, играли су исту улогу у односу на Србе и Хрвате у унутрашњости. Приморски градови играли су важну улогу као културни посредници. У лукама источне Тракије — Месемврији, Анхијалу, Девелту и Созопољу — у грчким градовима на југу Крима, а пре свега у космополитским центрима као што су били Цариград и Солун, народи источне Европе долазили су

[15] A. Stender-Petersen, *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik* (Орхус-Лајпциг, 1934).

у непосредан додир са вером, уметношћу и књижевношћу Византије. Исто важи и за међународне манастирске задужбине Царства, посебно за Свету Гору и Олимп у Витинији, где су монаси из многих источноевропских земаља проучавали, преписивали и преводили дела византијске верске и световне књижевности, која су затим преносили својим сународницима код куће.

Проучавање културних посредника истиче и значај географских чинилаца у процесу распростирања. Мора, равнице, речне долине и планински прелази били су канали којима су средишта византијске цивилизације слала, као велики светионици, своје светлосне зраке у најудаљеније углове источне Европе. Ови зраци полазили су из Цариграда уз долину Марице до северне Тракије и бугарског залеђа; од Солуна уз Вардар у Македонију; из Далмације уз Зету до јужне Србије и уз Неретву до Херцеговине и Босне; уз Дњепар и његове притоке до руских градова. Брзина којом су путовали и њихова снага зависили су од удаљености и физичких препрека, од потоњих више него од првих. Све док су друштво и култура северних суседа Царства били на примитивном нивоу, византијски утицај имао је мали домет, само непосредно преко границе која је, мада никад потпуно затворена, ипак била граница. Међутим, како су народи источне Европе развијали све сложенију и истанчанију властиту културу, посебно после IX века, раздаљина је имала све мањи значај и одлике византијске културе преношене су или непосредно или посредницима преко огромних пространстава копна и мора. Много успешније задржале би их планинске баријере. Многе заједнице настањене на планинама или иза тешко доступних планина Балканског полуострва вековима су остале недирнуте овим утицајем. У овим случајевима ширење византијске цивилизације, нарочито када би га отпор ових народа успорио или прекинуо, није више личило на непрекинути светлосни сноп, већ на слабашно треперење неке удаљене звезде. Пинд и Родопи на пример, много су мање под византијским утицајем у средњем веку него далеки град Новгород у северној Русији.

Приликом проучавања распростирања културе морају се узети у обзир и друштвене, политичке и економске прилике које у земљама „примаоцима" преовлађују. У случају источне Европе, подаци о изворима често су мршави, нарочито у раним фазама сусрета са Византијом. На пример, мало знамо о непосредном учинку сеоба на друштвени и привредни живот ових народа. Мађари су врло брзо после доласка у средњу Европу постали претежно пољопривредна нација, што је јамачно поспешило њихов прелазак у хришћанство. Сличан прелазак са сточарског номадског живота на ратарство примећује се код Бугара после сеобе из јужноруске степе на Балкан, те је ова темељна промена живота вероватно ослабила отпор њиховог друштва према византијском утицају. Један византијски писац из X века има значајну опаску на њихово обраћење: „Бугари су", каже, „постали божји усвојеници и... одучили су се од живота чергара и номада а уместо тога научили су божје Јеванђеље".[16] Царски мисионари су бар из искуства знали да је много теже покрстити номаде него народ са сталним пребивалиштем. Делимично и стога што су номади за Византинце заувек остали архетип варварства.

Штавише, византијску цивилизацију најбрже и најделотворније примале су оне земље које су већ развиле, или су биле на путу да развију централизовани облик управе. Издељене и политички недовршене балканске склавиније и племена Источних Словена расута по територији коју ће касније ујединити руски кнежеви, једва да је тај утицај и дотакао. Међутим, Борис Бугарски и Владимир Руски владали су државама релативно развијене монархистичке традиције и стога су били кадри да својим поданицима личним примером и употребом силе наметну нове културне и верске обрасце. На сличан начин је византијско хришћанство почело да шири јак утицај у Мађарској после уједињења под Арпадовом династијом. Што се тиче Србије, византинизација културе и институција добила је замах тек после политичког уједињавања и јаке власти под Стефаном Немањом, крајем XII века.

Однос између развоја монархистичких институција и преласка у хришћанство био је сложен и у највећем броју већ наведених, случајева узајаман. Није само политичка централизација утирала пут византинизацији, догађао се и обрнут процес. Заједно са друштвеном идеологијом и материјалним украсима који је прате, хришћанство је омо-

[16] Jenkins, "The Peace with Bulgaria", *Polychronion*, стр. 290—1, 294.

гућило источноевропским монарсима с почетка средњег века да својој власти припишу божју вољу, да своје поданике уједине истом вероисповешћу јединствене вере, да властити статус уздигну краљевским рухом и државним церемонијалом по узору на царски двор и да преко своје новостечене везе са Византијом подигну и свој међународни углед. Штавише, само помоћу те позајмљене идеологије и културног обрасца могли су се надати да ће, као вођи данашњих „земаља у развоју", спровести жељену модернизацију својих друштава. Да би спровели тај програм преображаја, ови су владари били принуђени да се не ослањају на традиционалне друштвене прваке, који због свог застарелог устројства, племенске искључивости и конзервативних назора нису били погодно оруђе за промену, већ на друге скупине у којима су били људи отворени према новим идејама и одани политици својих владара. Последична измена владајуће елите и повећана друштвена мобилност, која се догодила у неколико источноевропских земаља раног средњег века најлакше се може утврдити у расно разноликим друштвима. На пример, у Бугарској је после Борисовог покрштавања дошло до потискивања старобугарског племства и покушаја да се јавне службе доделе Словенима, пређашњој потчињеној раси, који су дуже време били изложени утицају византијског хришћанства. На сличан начин су Словени у Мађарској, изгледа, играли важну улогу у преображају угро-финских Мађара од номада у ратаре као и у верском обраћењу земље.

Што се тиче племства у новопокрштеним земљама, њихов је однос према друштвеним променама које су долазиле са византијским културним утицајем био двојак. С једне стране, нова вера је претила да искорени њихове прастаре повластице потекле и засноване на паганском начину живота. С друге стране, увоз добара из Царства задовољавао је њихове све веће потрошачке потребе и склоност ка раскоши и омогућио им да са својим владарем учествују у друштвеном угледу који прати веће богатство и боље образовање.

Овај двојаки однос према Византији и ономе што је из ње долазило може се уочити у следећем важном чиниоцу ширења културе: људском фактору. Уколико нисмо спремни да том чиниоцу дамо његову праву тежину, цео

ће процес постати апстрактан и механички, и можда ћемо пасти у искушење да ту тежњу источноевропске елите да дође до плодова византијске цивилизације припишемо искључиво личном интересу. Такав би закључак искривио наше поимање сложене појаве чије испреплетене нити и драматични призвук имају велики историјски значај. Међутим, није лако расплести те нити. Па чак и ако му то пође за руком, историчар ће се могућно на крају наћи с низом неповезаних чињеница које готово ништа не значе када се одвојено посматрају. Може се запитати могу ли тако танане и неухватљиве појаве као што су различити приступи источноевропских народа Византији — осећајни, морални и интелектуални — икада заправо да се схвате тим методом чупања појединих нити из богатог и разноликог ткања. Али ако жели да схвати ту појаву у почетку нема другог метода осим анализе — мора да се забави посебним реаговањима ових народа на Византију и мора да покуша да их разврста надајући се да ће се на крају појавити нека разумљива слика.

Не треба да нас изненади што византијска цивилизација у свом ширењу на суседе наилази на отпоре. Друштвене и моралне вредности које је собом носила често су биле сасвим туђе обрасцима наслеђене културе тих народа и тешко би се могло десити да не изазову неповерење и страх традиционалиста. На основном плану људског осећања, непријатељско расположење делимично је било проузроковано личном одбојношћу коју су Византинци — „Грци", како су их Словени обично називали — изазивали својим ставом и понашањем. Онеспокојавајуће лицемерство њихове спољне политике и фарисејско веровање у безграничну супериорност Ромеја над „варварима", што њихови представници на страни, на пример архиепископ Теофилакт Охридски, нису уопште скривали, тешко да су могли да их омиле источноевропским присталицама. Црквену политику није увек красила трпељивост која је потакнула неколико царева, пре свега у македонском и никејском периоду, да словенским црквама доделе извесну самосталност. Борис Бугарски обратио се Риму јер цариградски патријарх није показао разумевање за тежње бугарске цркве. Чак и Руси, много послушнији потомци Источног Рима него што су били балкански Словени, замерају на непопустљивости којом патријарси устрајно траже да за кијевску столицу бирају искључиво своје кандидате, кад

год се осећају довољно јаким да то и постигну, као што презиру и лако попуштање византијских власти руском политичком и финансијском притиску, у тренутку слабости Царства. Византијска дипломатија „велике силе“, безобзирно и лукаво спровођена, изазивала је горку озлојеђеност, и то не само међу њеним жртвама у евроазијској степи. Стога уопште не изненађује што су источноевропски суседи Царства због велике вештине и сумњивих метода византијских дипломата били сумњичави према њиховим мотивима, истовремено убеђени да су Грци политички сплеткари којима не треба веровати. Афоризам који је сковао један руски хроничар у XI или почетком XII века — „Грци су остали преваранти до данашњих дана“[17] — јамачно је често и намерно цитиран, и то не само у средњовековној Русији.

Један необичан пример тог неповерења које су у источној Европи изазивали Византинци налази се у типику манастира Бачково. Ову чувену задужбину основао је 1083. године у Родопима, јужно од Филипопоља, ђурђијански изгнаник Григорије Пакуријан (син Бакуријана). Близак сарадник цара Алексија Комнина, Григорије се успео до највишег ранга. Године 1086. као главнокомандујући византијске војске у Европи, убијен је у бици против Печенега и павликијанаца. Међутим, овај исељеник са Кавказа изгледа да није много марио за поданике Царства које је тако сјајно служио а који су га тако богато наградили. Типик његовог манастира, написан на грчком, ђурђијанском и могућно јерменском, наглашава да Ђурђијанцима треба дати предност над свим осталим нацијама које желе да приступе манастиру. Штавише, ниједног Византинца не треба примити у заједницу, осим једног секретара који би био задужен за везе манастира са локалним властима. Григорије упозорава: Ромеји су „жестоки, лукави и похлепни“ и ако им се пружи прилика, заузеће манастир. „Тако шта се“, изјављује он, „већ догађало због простодушности и наивности нашег народа. Да није тога, не бисмо (ми, Ђурђијанци) пошли за њима (Византинцима) као за учитељима наше вере“.[18]

[17] Повесть стр. 50; Cross, стр. 88.

[18] “Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie”, *Viz. Vremennik*, XI, додатак 1 (1904), стр. 44—5; *FHB*, XIV, 56.

На једном дубљем нивоу свести, насилно увођење византијских образаца у паганска друштва источне Европе понекад је стварало експлозивну ситуацију у којој су нагомилане зебње проузроковане угрожавањем старог начина живота неминовно избијале у виду изненадне панике и очаја. Те зебње могу се пратити у три узастопне фазе предавања ових друштава дејству византијске цивилизације. У почетку тај утицај има вид неке далеке напасти која још увек не може да уништи вољене традиције из прошлости: опрезност и повремена примена друштвеног притиска довољни су да је држе на одстојању. Изгледа да се на овакву ситуацију односе речи које *Руски летопис* приписује кнезу Свјатославу Кијевском, којег мајка Олга покушава да наговори да постане хришћанин: „Како могу сам да приступим новој вери. Смејаће ми се сви који су уз мене.“[19] У овом случају тај страх од подсмеха био је довољно јако оружје у рукама кнежеве војне пратње којим га присиљавају да остане веран старом паганском начину живота.

У другој фази сусрета старог и новог поретка ситуација је критичнија. Традиционална култура је већ нападнута; новообраћени владари ставили су ван закона старе паганске обреде и уверења; локалне власти и њихови византијски саветници почињу јаку борбу за преваспитавање, с отвореним циљем да се старо замени новим скупом вредности, а из Борисових питања папи сазнајемо да су те нове вредности заузимале прилично велик простор људских убеђења и понашања, од хришћанске теологије и закона о браку до појединости у одевању и личне хигијене. У том тренутку, док је стара традиција, иако у повлачењу, још присутна и привлачна, а новодошавша тек треба да буде прихваћена, друштву прети незадовољство и раскол. Присталицама старе културе, ако нису вољни да је се одрекну остају само две могућности — или да свој живот заложе у очајничком покушају да униште нови поредак и његове представнике, или да потону у стање пасивног очаја, у бесплодан жал за прошлим временима. Вођи старобугарских кланова, који су, убрзо по Борисовом покрштавању и његовој одлуци да наметне грчко хришћанство свим својим поданицима, покушали да га убију и да на његово место доведу властитог изабраника, изабрали су, значи, ону прву. Тек

[19] Повесть стр. 46; Cross, стр. 83—4.

што су и сами покрштени, јамачно на силу, наредних месеци, могућно само недеља, устали су у одбрану својих драгих уверења, повластица и обичаја. Борисов лични приказ овог догађаја, забележен у папином одговору на његово писмо 866. године, показује да се нису побунили само против хришћанске религије, већ против целокупне византијске цивилизацијске творевине која је наметнута њиховој земљи. Пример друге врсте одбојног реаговања налази се у наставку приче руског хроничара о томе како је кнез Владимир, одмах после властитог преласка у хришћанство и крштења поданика, зановачио децу водећих руских породица да би их образовао. Није он био ни први ни последњи који је схватио да изграђивање новог друштвеног поретка и идеологије тражи планирану индоктринацију младих, што се најбоље постиже када се они одвоје од родитељског утицаја. Реаговање породица ових ученика на ове државне школе било је предвидиво. Руски летописац записује с особеном иронијом: „Мајке ове деце плакале су над њима, јер нису биле довољно јаке у вери и оплакивале су их, као да су мртви".[20] Иако нема помена како су реаговали очеви, што можда говори да је манастирски летописац имао предрасуда против женског света, вероватно је тиме желео да наговести да су мушки чланови руског племства већ прешли на страну новог хришћанског поретка и подржавали свог владара у борби за образовање. У овој причи жене су они тужни и беспомоћни представници породичне традиције и старе, умируће културе.

Последња степеница супротстављања византијске цивилизације и пре-хришћанске културе источне Европе одводи нас из сјаја царских дворова и великих градова, где је промена често и брза и драматична, у мрачан и наизглед непокретан свет удаљених сеоских заједница. Нација је званично хришћанска већ неколико десетина година. Пошто су први прихватили нову веру, владајући и градски слојеви упињу се да опонашају, бар у јавном животу, своје византијске покровитеље — дворски церемонијал и одећа следе цариградски узор, јавне грађевине, црквене и световне, граде се према византијском архитектонском плану, уметници и занатлије из Цариграда позвани су да их украсе, у градовима се развија књижевна традиција и образовање, а кроз рад мисионара и све веће управне централизације,

[20] Повесть стр. 81; Cross, стр. 117.

градска и племићка култура шири се и на паганску унутрашњост. Под сурови притисак ове културне најезде долазе прастари обичаји, приношење хране и животиња на жртву, магијски обреди плодности, култ ватре и других природних сила, дивља занесеност народних прослава и друштвени углед пророка и шамана. Старинска света места и народни идоли скрнаве се и руше, а хришћанске цркве подижу се на месту некадашњих светилишта. Само у релативно ретким и безначајним случајевима хришћанско свештенство, без обзира да ли је домаће или из Византије, показује вољу да паганска уверења и обичаје прилагоди заповедима нове религије. Војна сила земље гуши и спречава сваки отпор, а потоњи потрес тако је тежак да ове примитивне заједнице, чији је друштвени живот сада усредсређен на новопрописане обичаје и вредности, постепено тону у безнађе. У таквом случају потребан је још један ударац њиховој добробити, глад, суша, или одузимање имања за потребе цркве, да би се тај осећај осујећености довео до тачке кључања. Уколико се у таквим околностима међу њима појави пророк који обећава ослобођење из окова и повратак добрим старим данима натприродних моћи, окупиће се око њега у храбрости произашлој из очаја.

Међу индијанским племенима у Северној Америци у XIX веку чести су били слични покрети препорода. Неколико упечатљивих примера исте појаве забележени су у XI веку у Русији. Главна средишта немира била су на периферији земље, у шумама између горње Волге и Оке, укључујући Ростов и Суздаљ, у Белом језеру на далеком северу. Све су то пограничне области у којима су Источни Словени помешани са финским племенима. Како нам *Руски летопис* приказује, све те побуне одвијале су се по сличном обрасцу.[21] „Чудотворци" локалног сеоског порекла убедили су своје присталице у областима погођеним глађу да спроведу масакр над члановима богатих земљопоседника с образложењем да ови гомилају залихе хране. Ти ратоборни противници хришћанства (убијен је чак и један свештеник) тврдили су да поседују тајну вештину, натприродну моћ и пророчки дар. Руске световне власти безобзирно су се обрачунале са овим шаманима — неки су

[21] Повесть стр. 99—100, 116—21, 141; Cross, стр. 134—5, 150—4, 173.

погубљени или прогнани (1024), други, који су убијали богаташице, линчовани су по наређењу порезника кијевског кнеза (око 1071). Ти покрети, по својој природи пагански и сељачки, уперени су били против новог верског и друштвеног поретка наметнутог здруженим снагама цркве и државе. До које мере могу бити опасни по обе институције показују нам два догађаја негде око 1071. године. По њима се види да ови покрети нису увек били ограничени на заостале и сеоске области Русије. Један је „чаробњак" стигао у Кијев где је присталице окупио прорекавши да ће кроз четири године Дњепар почети да тече узводно, па ће Византија и Русија да замене места и „грчка земља ће бити тамо где је данас Русија, а Русија тамо где је била Грчка".[22] Без обзира што је ово пророчанство нејасно, вероватно се и без много претеривања може објаснити као израз бесомучног страха од Византије и свега што је починила, од чега мора да се у XI веку у Русији стезало срце већег броја полупоражених паганских вођа. Један други шаман појавио се у исто то време у Новгороду, „представљао се као бог, и скоро цео град је залудео, тврдећи да може да предвиди догађаје, кудећи хришћанску веру и обећавајући да ће прећи Волков (реку) наочиглед свију".[23] Буна је на крају угушена, али је пре тога пророку пришло целокупно становништво града, осим епископа, кнеза и његове пратње. Одметништво другог по важности града у Русији казује нам да будућност византијског хришћанства још није била осигурана, иако је готово сто година прошло од званичног покрштавања у земљи.

Два „чаробњака" исповедала су чудну веру. Пошто су их ухватили питали су их шта мисле о стварању човека, а они су одговорили:

„Бог се окупао, па пошто се презнојио, просушио се крпом и с неба је бацио на земљу. Тад Сатана поче да се препире с Богом ко ће од те крпе да створи човека. Па Ђаво створи човека а Бог му удахну душу. И зато, кад човек умре, његово тело иде у земљу, а душа Богу."[24]

[22] Повесть стр. 116; Cross, стр. 150.
[23] Повесть стр. 120; Cross, стр. 154.
[24] Повесть стр. 118; Cross, стр. 151—2.

За ово необично учење могу се наћи два различита извора. У првом делу наслућује се народна легенда која је још у XIX веку била жива у финским племенима између Оке и средњег тока Волге. Други део је и по суштини и по терминологији непогрешиво богумилски.

Не зна се којим су путевима основна обележја ове неоманихејске секте пренесена са Балкана у северну Русију. У руским изворима не може се наћи ниједан јасан податак о било каквом домаћем облику богумилства, па вероватно са сигурношћу можемо да претпоставимо да тај покрет у Русији никад није ухватио корена. Међутим, обилна апокрифна литература грчког порекла, која је под именом „бугарске басне" кружила средњовековном Русијом, садржи мноштво наговештаја дуалистичког мишљења. Стога је могућно да су богумилски мисионари, познати по свом ревносном прикупљању присталица, успели да из Византије или Бугарске стигну у Русију.[25] Једино можемо сигурно да тврдимо да су руски шамани, покушавајући да обнове паганску културу својих праотаца, у XI веку користили учење потекло од балканских богумила. Може се претпоставити да је тај прилив дуалистичке струје у један пагански покрет обнове донео овом чвршћу доктриналну основу, и можда је, понудивши убедљиво решење проблема порекла људске патње, северноруским сељацима олакшао осећање очаја и беде. У балканским словенским земљама, и много мање у Русији, као народни покрет отпора који се бори против теолошког, етичког и друштвеног учења једне државне цркве, богумилство нам је пример домаћег отпора наметљивој византијској цивилизацији.

Ови су нам примери показали да је византијска цивилизација у свом ширењу на земље источне Европе сусретала у различитим слојевима становништва отпор који је повремено био моћан и великих размера. Имајући то у виду, човек се може запитати зашто су те земље у толикој мери и тако спремно позајмљивале од Византије. На то питање делимично је одговорено нешто раније, у истом поглављу — одређене културне особености прихваћене су јер су биле употребљиве и корисне у решавању неког друштвеног проблема или су могле да задовоље материјалну потребу; тако је хришћанство могло да помогне да

[25] D. Obolensky, *The Bogomils* (Кембриџ, 1948), стр. 277—83.

се превазиђу унутрашња разилажења условљена расним разликама унутар земље „примаоца“; византијско учење о божанском пореклу политичке власти подупирало је тежње домаћих владара да над поданицима имају још већу моћ, а будући да су могли да користе и изворе византијских технолошких достигнућа, били су кадри да изведу тешке градитељске подухвате, на пример, да граде мостове и тврђаве. Трговинске и црквене везе са Царством задовољавале су глад владајућих слојева за раскошним предметима, дивним грађевинама и образовањем. Та жудња за лепотом и знањем и угледом који уз то припада, видећемо, била је најјачи мотив за прихватање византијске књижевности, права и уметности.

Међутим, у крајњем случају, у превазилажењу локалних отпора византијској цивилизацији највише је помогао јединствен углед који је она уживала у целој источној Европи. Све до XII века није било европске земље која је могла да се такмичи с Византијским царством, ни у богатству, ни у моћи, нити по културним достигнућима. Бити у вези с Царством, представљало је част којој су сви тежили. Свестан односа странаца према Царству којим је владао, Константин Порфирогенит се жали на „несносне захтеве и дрске прохтеве северњачких народа“ у које је убрајао Хазаре, Мађаре, и Русе.[26] Ови народи, објашњава, жуде посебно за византијским крунама, државним одорама и брачним везама са члановима царске породице. Углед Царства почивао је у приличној мери на његовој војној сили и технологији. Грчка ватра, добро знано тајно оружје којег су се поморски непријатељи плашили, изазивала је сасвим разумљиво дивљење. У истом делу Константин нам саопштава да су источноевропски народи често тражили узорке ове непроцењиве робе.

Наравно, византијски углед уско је повезан и са привлачношћу хришћанске вере. Модерни историчари имају обичај да ставе нагласак, и то с правом, на политичке и друштвене мотиве који су средњовековне владаре водили пред крстионицу. Међутим, не треба лако да одбацимо тумачење које овим догађајима дају тадашњи хроничари и хагиографи који сматрају да је покретачка снага личног уверења играла одлучујућу улогу. Било би брзоплето да

[26] *DAI*, ch. 13, стр. 66.

обраћање Бориса Бугарског, Ђуле Трансилванског и Владимира Руског сматрамо само далековидим потезима промућурних владара, који се руководе личним интересом. Оно што нам је познато о њиховом животу после крштења, иде у прилог веровању да је покрштавање било непатворено, а њихова хришћанска уверења искрена. Права природа и обим ових уверења тешко да се може одредити, јер нам недостају веродостојни подаци. У неким случајевима сигурно је упознавање са Јеванђељем и могућом духовном и моралном обновом остављало прави утисак. У другим приликама, лепота литургијске службе и за око и за ухо, умекшала би и освојила људска срца. Међу владајућим друштвима источне Европе, чија су верска и друштвена размишљања била до тада усредсређена на породицу, племе, клан или државу сигурно је било бар неколико оних који су у универзалности хришћанског гледања нашли нов и дубоко узбудљив доживљај.

Иако су неки источноевропски владари, пре свега у Бугарској и Србији, извесно време прихватили духовну власт Рима, а други народи, као Мађари и Хрвати, постепено су изашли из византијске орбите, највећи број земаља остао је веран мајци цркви у Цариграду. Ма колико да је већина тих владара понекад тешко подносила претерану и заповедничку власт васељенских патријарха, ни они нити њихови поданици нису никад озбиљно доводили у питање, бар не пре XV века, улогу византијске цркве као средишта и судије православне вере. Негде око 1347. године краљ Магнус Ериксон Шведски упутио је посланство у Новгород да архиепископу и грађанима понуди расправу о врлинама католичке и православне вере. Руски одговор краљу забележен је у следећем облику: „Ако желиш да дознаш чија је вера боља, наша или ваша, треба да пошаљеш (посланика) у Цариград, патријарху, јер смо ми од Грка примили православље“.[27]

Док су виши друштвени слојеви источноевропских народа Византинце сматрали својим саветницима у вери, однос обичног народа био је нагонски и спонтан. Упечатљиво је био изражен у обожавању Константинопоља који су Словени на свом језику звали царским градом. Цео источни хришћански свет сматрао је Цариград светим гра-

[27] *Новгородская первая летопись* (Москва—Лењинград 1950) стр. 359.

дом, не само због тога што су у њему били и цар и духовни поглавар, васељенски патријарх. Главни разлог светости лежао је у натприродним силама за које се веровало да су стално присутне унутар његових зидина: у обележјима мука Христових и небројеним светим остацима светаца, у црквама и манастирима, местима за молитву и чувеним хришћанским светилиштима, пре свега у покровитељству небеских заштитника, у Божанској мудрости, чији је храм била Св. Софија, и у Богородици, чији је покров чуван у цркви Влахерне и сматран највећом светињом. По тој аури светости која га је окруживала Цариград се могао мерити само с Јерусалимом, и често су га звали Новим Јерусалимом. Источноевропски ходочасници и путници који су у средњем веку долазили у Цариград, пред његовим многобројним реликвијама и светошћу његових светилишта осећали су исту врсту задивљености и верског страхопоштовања као и у Светој земљи. Више њих у својим описима помиње лепоту Св. Софије која одузима дах и диvoту литургијског појања у цркви: приликом посете граду 1200. године, будући новгородски архиепископ Антоније каже да „појање личи песми анђела“.[28] У његовом опису, и у извештајима других средњовековних руских ходочасника, понекад се нађе исто оно узбуђење с којим су изасланици Владимира Руског известили свог владара о утисцима које је на њих оставила служба у Цариграду: „Нисмо знали да ли смо на небу или на земљи.“ За народе византијског комонвелта Цариград није био само „светлост хришћанске вере“, већ и „град световне жудње“.[29]

[28] *Путешествие новгородского Архиепископа Антония в Царьград,* (прир. гл. Савваигов (Санктпетерсбург, 1872) 93; *Itinéraires russes en Orient,* стр. 97.

[29] L. Sternbach, "Analecta Avarica", *Rozprawy* of the Academy of Cracow, XV (1900), стр. 304; E. Legrand, "Description de l'Eglise des Saints-Apôtres", *Revue des Etudes Grecques,* IX (1896), стр. 38.

10.

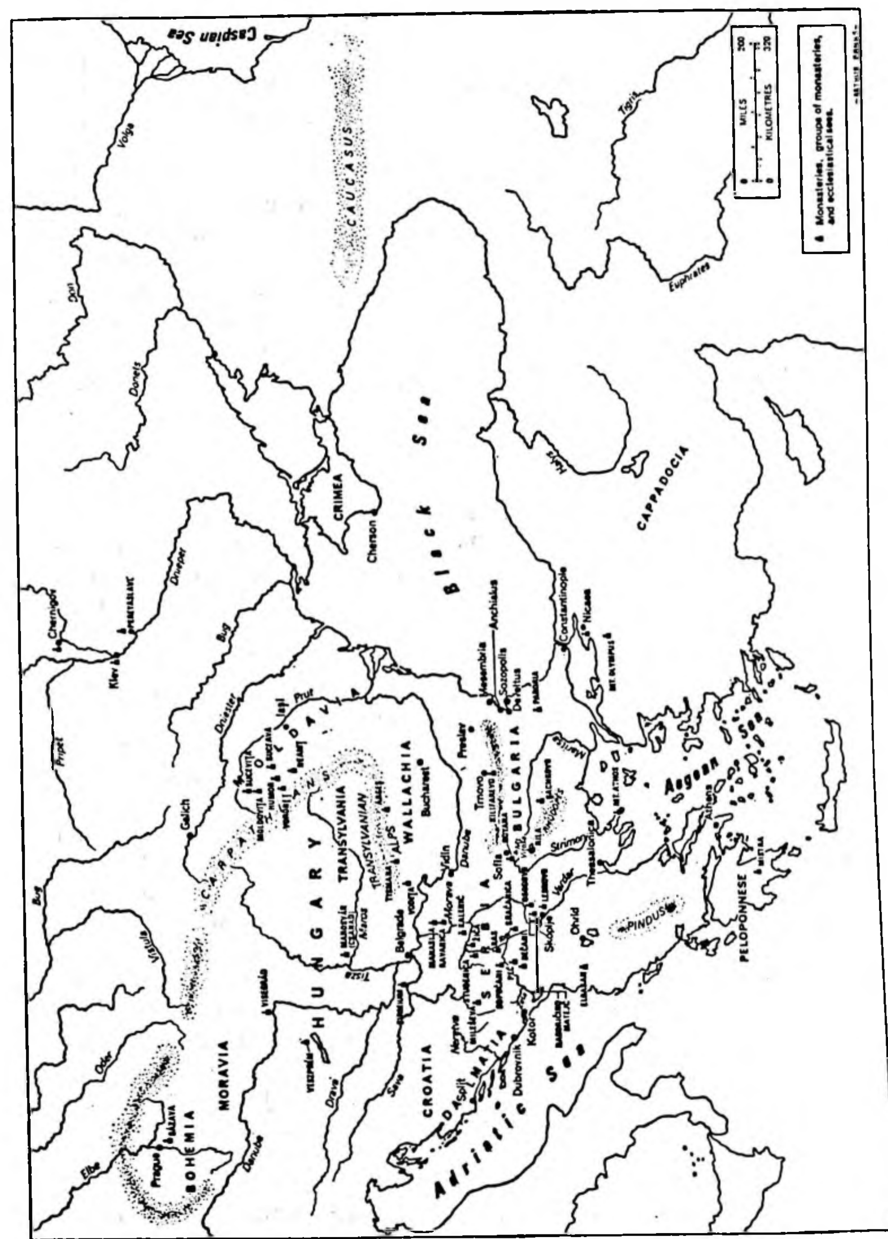
РЕЛИГИЈА И ПРАВО

У претходним поглављима описали смо географске и политичке оквире у којима се византијска цивилизација преносила на источну Европу. Такође смо покушали да објаснимо разлоге који су навели народе у тим областима да, упркос локалним отпорима, прихвате њене вредности и производе. Дошао је тренутак да размотримо резултате тог ширења, да истакнемо најважније облике византијске традиције, које су преузели источноевропски народи, и да видимо шта се са њима догодило у њиховим новим домовинама. Наше испитивање ће се усредсредити на четири области: религија, право, књижевност и уметност. Источноевропске земље су се у свим тим областима показале спремним и често пријежним ученицима Византије. Међутим, образовани слојеви тих земаља нису усвајали византијску цивилизацију једноставним пасивним преузимањем или ропским подражавањем. Већ смо навели случајеве када су, кроз додир са домаћим културним и друштвеним окружењем, кроз деловање посредника и услед географских чињеница, одређене црте те цивилизације биле измењене и прилагођене локалним условима. Избирљива и до извесне мере стваралачка својства овог преузимања неминовно су створила у византијској културној области локалне посебности и одступања, од којих су нека била изворна, а нека плод каснијег развоја. Често је веома тешко установити, или само описати, те „изворне“ црте, делом услед недостатка расположивих извора, а делом стога што још увек не располажемо мерилима за упоредна проучавања култура, која данас постепено развијају антропологи и социолози. Овај проблем је можда најлакше решив у области књижевности: релативно богатство извора, посебно у Русији, омогућава нам да у овој области ство-

римо прецизне закључке, како о врсти византијских текстова који су одабирани за превођење, тако и о погледима источноевропских писаца на односе њихових земаља са Византијом. У области уметности, где, осим у Русији, нема довољно сачуваних споменика да би се могла проследити непрекинута традиција кроз средњи век, па питање препознавања и описивања „националних школа“ постаје знатно теже; није стога чудно што се историчари уметности још нису сложили око тога да ли је у односу на средњи век оправдано говорити о особеним уметничким традицијама Бугарске, Србије, Грчке, Румуније или Русије. Сваки покушај разлучивања увезеног византијског права од већ постојећих правних традиција источноевропских земаља, неминовно ће остати само покушај, све док наша знања о словенском обичајном праву буду тако оскудна. Тешкоће са којима се суочава проучавање религије источне Европе можда су још веће: не само зато што мало знамо о средњовековном паганству у тим земљама; сама природа религиозних образаца наслеђених од Византије није допуштала битне локалне разноврсности: православно хришћанство је било веома конзервативно, замишљено као свето и нераздвојиво јединство, чији се ниједан део није могао искључити а да се при томе не оштети целина. Тај приступ је исказан у речима Јована Дамаскина: „ако почнемо да разарамо структуру цркве, чак и у најситнијим стварима, веома брзо ће се цела грађевина срушити“[1], а са подједнаком снагом то је исто поновио и патријарх Фотије: „чак и најмање занемаривање традиција“, писао је он, „води потпуном презирању догме.“[2] Према томе, бирати у области религије значи бити у опасности од јереси; грчка реч *hairesis* управо значи „избор“. Међутим, као што ћемо видети, у више делова источне Европе византијско хришћанство је стекло понешто од особене локалне ароме, свакако не услед било каквог слободног избора, већ углавном стога што су примаоци били склони да истакну неки посебни део одређене традиције, да посебно поштовање искажу некој врлини или некој врсти понашања. Ове разлике у акцентима, било да су последица наслеђених групних особина, или дејства природног и историјског

[1] John of Damascus, *De imaginibus oratio II, PG* 94, 1297, енгл. прев. E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium* (Оксфорд, 1957), стр. 87.

[2] Photius, ep. 13, *PG* 102, 724.

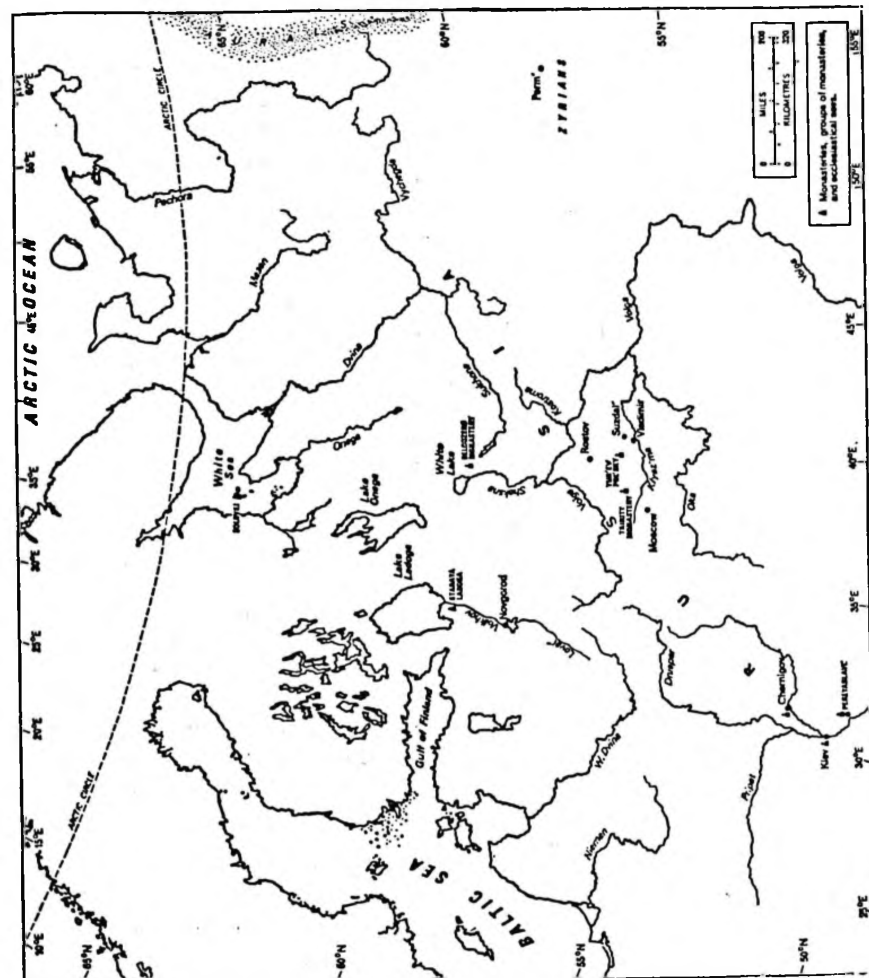
Културна средишта комонвелта, I

окружења, или и једног и другог, заслужују да буду испитане у све четири области које смо овде издвојили за проучавање. Један од циљева овог и наредних поглавља јесте да покаже да је покушај препознавања и описивања локалних „рецензија" које су се догодиле византијској цивилизацији у разним деловима источне Европе један потпуно оправдан подухват, сличан препознавању стилова у уметности, иако његови резултати могу бити несавршени и покусни. Такође ћемо указати да су те локалне различитости, са тачке гледишта једног историчара, мање значајне од заједничких образаца вредности, веровања и интелектуалних и естетских искустава које су током средњег века Бугари, Руси, Срби и Румуни преузимали од Византије.

1 *Религија*

Деловање источно-римских мисионара и пратеће успостављање територијалних цркава, довело је до пресађивања православно-хришћанске традиције Византије у земље источне Европе. Свеукупност те позајмице вероватно је најуочљивија у области монаштва. Мале различитости, које се током раног средњег века могу уочити међу манастирима у различитим деловима источне Европе, имају мали значај у односу на основно јединство формалне структуре и духовно искуство које откривају; ове разлике постају још неприметније након 1300. године, када нови талас испосништва и духовности, зачет у водећим манастирима Византијског царства, ојачава везе међу разним огранцима источноевропског монаштва. Међутим, упоредо са овом све већом јединственошћу монашке традиције, развијају се на домаћем тлу, посебно у Русији и Србији, различити облици световне и народне религије; ове мешавине византијских и локалних традиција, оличене у религиозном култу националних краљева и кнежева, далеко су уочљивије у ранијим периодима. Чини се да можемо извући закључак на основу постојећих извора, да је током средњег века, бар у области религије, византијска традиција у источној Европи постајала све јединственија.

Заједно са поштовањем монашког живота и његових следбеника, који је знатно порасло након пораза иконоборства 843. године, народи ових области наследили су од Ви-

Културна средишта комонвелта, II

зантије и трајну испосничку традицију. Она се изражавала пре свега у пустињачком животу, који је, мада више није имао кључни значај у источном хришћанству, и даље упражњаван на Атосу и у другим местима и подржаван популарним приказима живота разних анахорета Египта и Палестине — *Historia Monachorum*, Паладијева *Historia Lausiaca* као и *Patiun Spirituale* Јована Мосха. У раном средњем веку ова дела су превођена на словенски језик. Други облик, који се налази између пустињачког и организованог заједничког живота била је *лавра*, коју сачињава група пустињака који живе сваки за себе, али под управом једног игумана и који се састају недељом ради заједничког славља еухаристије. Овај облик живота постојао је и на Атосу и одатле се пренео на источну Европу посредством словенских прерада житија палестинских монаха, које је у VI веку описао Кирил из Скитопоља. Трећи облик византијског монаштва најбрже је прихваћен и имао је најдужу историју. Његов најизразитији пример је киновијски манастир, изузетно организована и централизована заједница, чији чланови живе заједно у истој згради, не поседују никакво приватно власништво и подвргнути су истоветној дисциплини молитве и рада под управом једног игумана. Киновијско монаштво, које је у IV веку свети Пахомије развио у горњем Египту, организовао је свети Василије из Кесареје, а почетком IX века св. Теодор Студит дао му је коначни облик. Студитски манастир у Цариграду, чији је он био игуман, одиграо је у источној Европи током раног средњег века, улогу која је донекле била слична оној коју је у западном хришћанству имала опатија Клини. Строгост његових прописа о заједничкој молитви, раду и учењу, била је ублажена умереношћу у упражњавању испосништва, које је, уопште узев, било одлика византијског киновијског монаштва. Манастир се бавио доброчинствима, водио школу и располагао је чувеним скрипторијама. У области литургије Студитски манастир је развио обрасце за целокупно источно хришћанство, а многе црквене песме, које се још увек користе у православној цркви, компоноване су у IX веку унутар његових зидина. Тврдило се да је његов типик, како се истиче у његовом уводу, „најбољи и најузвишенији пропис, који истовремено избегава претеривања и мањкавости“.[3]

[3] *Descriptio Constitutionis Monasterii Studii, PG* 99, 1704.

Током друге половине X века Студитски типик се уводи на Свету Гору. Свети Атанасије оснива на јужном врху полуострва велики киновијски манастир, који је богато даривао цар Нићифор Фока. Велика Лавра, како је назван, био је први студитски манастир на Светој Гори, забаченој области велике природне лепоте, која ће убрзо постати водеће средиште источнохришћанског монаштва, са манастирима који припадају нацијама са најдаље периферије византијског света, од Грузије до Амалфија. Ту ће им се ускоро придружити и Словени. Половином X века забележено је постојање бугарског манастира Зографа на Атосу. Године 1016. Руси су имали сопствени манастир на полуострву, а 1019. године они добијају и други манастир — Св. Пантелејмона. Као што смо видели, Стефан Немања и св. Сава оснивају крајем XII века српски манастир Хиландар. Ове три словенске установе — Зограф, Св. Пантелејмон и Хиландар — које и данас постоје, израшће у бујне књижевне центре, где су византијски црквени списи превођени на словенски језик, да би се касније разносили по манастирима и градовима источне Европе. Сличност између протока идеја и људи, који се одвијао од и ка Средоземљу, и откуцавања људског срца, добија још једну потврду у улози Атоса, који је привлачио из целе источне Европе људе жељне монашког живота, а затим, преко словенских манастира основаних на његовом тлу, слао натраг у њихове родне земље плодове њиховог труда и учења.

Почеци бугарског монаштва претходе времену када Атос добија свој међународни значај. Први манастири у тој земљи, основани око 900. године, углавном у Охриду и Преславу и у њиховој близини, вероватно дугују своје постојање утицају Солуна и Цариграда. Чини се да су то биле углавном владарске задужбине, саобразне византијским установама које су градили цареви и богати појединци са жељом да себи обезбеде гробницу и вечиту молитву за покој душе. Изразитије бугарски облик монаштва може се уочити тек неколико деценија касније; могло би се рећи да је тај облик на свом врхунцу негде између 950. и 1150. године. Његове две најуочљивије одлике биле су жеља да се култ пустињачког живота споји са институционалном потребом за киновијским манастирима и тежња да се сви нови манастири окупе у планинама северне Македоније.

Најраније важно средиште јужнословенског монаштва лежи у долинама горњих токова Струме и Вардара, посебно у планинским областима Витоше (јужно од Софије), Риле и Осогова (овај последњи планински ланац пресеца данашњу југословенско-бугарску границу). Све ове три области, које се налазе у средишту Балканског полуострва, везане су за испосничко деловање светог Јована Рилског, свега заштитника Бугарске. Он је провео највећи део свог живота (око 880—946) као пустињак, тежећи да продре што дубље у дивље планине и побегне од световних последица његове нарастајуће славе светог испосника и чудотворног исцелитеља. Тек пред крај живота, уважавајући жеље бројних ученика који су се окупили око њега, он је прихватио да напусти своје трагање за усамљеношћу и оснује киновијски манастир у свом последњем пребивалишту у срцу планине Риле. Његова посмртна слава и култ проширили су се на Србију, Мађарску Русију и Византију; једну од његових хагиографија написао је у XII веку један високи византијски чиновник. У сопственој земљи Јован је увек био поштован као пустињак и као оснивач Рилског манастира, највећег бугарског светилишта. Најстарије сачувано старословенско житије овог свеца, иако се не удаљава од византијских хагиографских образаца, открива, ипак, у једноставности неких детаља и у непретенциозној поетичности језика утицаје локалне народне традиције.[4]

Иста мешавина пустињачких и киновијских традиција присутна је и у култу још тројице северномакедонских пустињака, Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског. Њихови словенски животописи веома мало говоре о њиховом световном животу; чини се да су сва тројица живела у XI веку. Међутим, ту се непогрешиво види тесна веза са култом светог Јована Рилског: њихова испосничка дела збила су се у Осоговским планинама, где је Јован замонашен; а сваки од њих је повезан с оснивањем или оживљавањем једне средњовековне монашке заједнице: најчувенија од њих је манастир Лесново, који је, после српских освајања у XIV веку, поново сазидан и украшен сјајним фрескама. Уздижући култ својих

[4] Ed. I. Ivanov, *Godishnik na Sofiiskiya Universitet, ist.-filol. fak.*, XXXII, 13 (1936), стр. 28—37.

оснивача, чије су реликвије предано чували, ови македонски манастири постали су расадници народне вере, која се ширила на околину.

По свему судећи, киновијска заједница, коју у неком забаченом, обично планинском месту, оснива контемплативни пустињак, представљала је особеност бугарског средњовековног монаштва. Насупрот томе, први руски манастири готово увек су оснивани у близини градова; штавише, од неких седамнаест манастира за које се зна да су постојали у Русији пре XIII века, око две трећине су биле владарске задужбине. Главни изузетак била је кијевска Печарска лавра, водећа манастирска установа предмонголског периода. Она није имала световног оснивача, ни првотног заштитника, нити почетне задужбине. Један од првобитне братије, размишљајући поносно о спонтаном настанку манастира, записао је: „Многе су манастире оснивали цареви, племићи и богати људи, али они нису ни налик на оне основане сузама и постом, молитвом и бдењем.“[5] То је једини источноевропски не-грчки манастир раног средњег века о коме су сачувани детаљни историјски записи; мада је добар део те документације хагиографске природе, она ипак омогућава да се стекне потпуна и тачна слика утицаја византијске испосничке традиције на Русију XI и XII века.

Оснивање манастира повезано је са именом Антонија, Руса који је почетком XI века путовао на Свету Гору, где се и замонашио. Тврди се да му је игуман, који му је био и исповедник, рекао: „Врати се у Русију и нек благослов Свете Горе буде са тобом, јер ће се многи због тебе замонашити“. Антоније се вратио у Кијев и ту се сместио на прилазу граду, у једној пећини која је гледала на Дњепар. Његова слава светог пустињака проширила се по целој земљи, те се средином века око њега окупио такав број ученика да је било потребно издубити на истом месту већу пећину, која би могла све да их прими.[6] Вреди истаћи две појединости из ове приче описане у *Руском летопису*. Пре свега, Антоније је сам изабрао испосништво, и његов пустињачки узор обликовао је рану историју манастира. Друго, његова задужбина је описана као изданак светогорског

[5] Повесть стр. 107; Cross, стр. 141.
[6] Повесть стр. 105—6; Cross, стр. 139—40.

монаштва, и над њом је бдео, како се у летопису стално понавља, „благослов Свете Горе“. Наредни степен развоја манастира повезан је са Антонијевим руским учеником Теодосијем, који је био игуман око 1062—1074 године. Он је средишња личност историје раног руског монаштва. Он је увео две важне реформе, издижући манастир на површину земље и пославши једног од својих монаха у Цариград са задатком да прибави копију студитског типика. Тај *типик*, састављен у Цариграду у XI веку, највероватније као мало измењена верзија изворних правила, постао је статут Печарске лавре, чиме су поставке строго уређеног заједничког живота замениле, али нису потпуно одстраниле, индивидуалистичке пустињачке узоре св. Антонија.

Биограф св. Теодосија из XI века, упркос обилним позајмицама из грчких хагиографских списа, особито од Кирила из Скитопоља, исписује животни портрет оснивача руског киновијског монаштва.[7] Имамо утисак да је то човек искрене и смерне понизности, уравнотежене умерености у упражњавању испосништва, и знатног моралног ауторитета. Ова последња особина долази до изражаја у његовим односима са кнежевима и земаљским племством, као и у односима са његовим монасима. Било је покушаја да се Теодосијевој духовности припишу изворно руске особине, као и да се супротставе његова доброта, човекољубље и својевољно самопонижење, тамнијој и јуначкој врсти испосништва коју су упражњавали св. Антоније и његови пустињаци.[8] Ови покушаји нису убедљиви. Могуће је да су руски средњовековни писци приписивали св. Теодосију оне врлине, које су биле најпривлачније за његове сународнике. Међутим, те врлине су биле цењене и у византијској духовности и често су истицане као узори понашања у заједничком наслеђу хришћанства. Истина, на први поглед се чини да Теодосијеви киновијски идеали имају мало заједничког са ликовима неких пустињака из његовог манастира, које налазимо у *Руском летопису*[9], као

[7] *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters*, ed. D. Tschižewskij (Минхен, 1964), 20—78, енгл. прев. G. P. Fedotov, *A Treasury of Russian Spirituality* (Лондон, 1950), стр. 15—49.

[8] Види G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, I (Кембриџ, Мас., 1966), стр. 110—31.

[9] Повесть стр. 126—31; Cross, стр. 159—64.

и у једном сведочанству са почетка XIII века[10] — застрашујући испосници, који надљудским напорима сузбијају своје страсти, водећи беспоштедне битке против свеприсутног искушења у свету кога опседа ђаво. По свему овом Печарска лавра одражава традицију византијског испосништва, са његовом никад разрешеном распетошћу између контемплативног позива у коме, савлађујући своје страсти, човек може досегнути визију бога, и живота у заједници где се до спасења долази послушношћу и милосрђем према другим члановима монашке братије. Међутим, у Кијеву, као и у Византији, ове две врсте монашког живота имале су додирних тачака. Ни Антоније, ни Теодосије нису били искључиво одани својим идеалима испосништва: при томе је овај други био одани и цењени ученик првог, што је у источнохришћанском монаштву представљало најсветију међуљудску спону. У Печарској лаври, као и другим византијским киновијским установама, често је омогућавано испосницима да привремено или стално живе у манастиру, или у његовој непосредној близини. У Русији, као и у Византији (бар после VI века) преовлађивало је гледиште да је пустињачки живот, мада погодан за људе високих духовних својстава и искустава, пун опасности по обичног монаха, те да заједнички манастирски живот обезбеђује сигуран и царски пут ка светости. То мишљење је подржавао и епископ владимирски Симеон, иначе некадашњи монах Печарске лавре, који је писао: „Све што чините у вашој ћелији, било да читате Псалтир, или певате Дванаест псалама, не вреди много у поређењу са једним ‚Господи помилуј‘ отпеваним у заједници“.[11]

Непорециви углед Печарске лавре у Кијевској Русији и лични утицај неколицине њених игумана на владајуће кругове у земљи, омогућују да се објасни његова значајна улога у раном средњем веку. Епископ Симеон набројао је почетком XIII века неких педесет припадника братства који су у последњих сто педесет година били устоличени као епископи. Сигурно је да су неки од њих осећали одјеке носталгије са којом је, пишући из свог удаљеног седишта у североисточној Русији, овај црквени великодостојник описивао оданост својој *alma mater:*

[10] *Das Paterikon*, стр. 124—8, 134—49, 155—71, 179—89: немачки превод *Russische Heiligenlegenden*, ed. E. Benz Цирих, 1953), стр. 180—243.

[11] *Das Paterikon*, стр. 99.

„Заиста вам кажем (писао је он једном члану братства) да бих одмах одбацио сву ову славу и част, када бих могао бити једна од притки у огради која се простире иза манастирске капије, или када бих могао лежати као грумен земље у Печарској лаври, тако да људи газе по мени, или када бих могао постати један од бедника који просе пред његовим дверима."[12]

Историја овог манастира, бар до монголског освајања, показује како се брзо и свеобухватно могла прихватати византијска монашка традиција: три основна чиниоца у тој традицији — списи раних египатских и палестинских монаха, пустињачка пракса Свете Горе и цариградски Студитски типик — испреплели су се да би обликовали живот водећег манастира Русије раног средњег века.

Може деловати изненађујуће што монашки покрет који се развио у Македонији између 950. и 1150. године, није имао никаквог, или веома малог уплива на Србију. Могуће је да је то било последица већег броја разлога: многи манастири су основани у време када је Македонија била византијска провинција и када, по свој прилици, није имала тешњих додира са Србијом; српски манастири почели су да се развијају у другој половини XII века, када је њен центар, Рашка, била окренута поглавито ка јадранској обали; коначно, Срби су освојили северну Македонију, где су се појавили ти први јужнословенски манастири, тек крајем XIII века, када је српско монаштво већ развило своје особености. Гледано споља, српски средњовековни манастири су били различити од већине манастира Бугарске и Византијског царства: у овим земљама манастири ван градова налазили су се углавном окупљени заједно у планинским областима, као на Атосу, Витинијском Олимпу, у Кападокији и северној Македонији. У Србији су манастири обично били издвојени као самодовољне заједнице, изграђене често слично клинијским и цистерцитским опатијама средње Европе, у пошумљеним долинама, чији положај сведочи о оснивачевом осећају за природне лепоте. Ово се пре свега односи на велике владарске задужбине, од којих су многе славне по сликарству у њиховим црквама: Студеница, где је сахрањен Стефан Немања; Жича, коју је основао Стефан Првовенчани, и која је

[12] Ibid., стр. 103.

била прво седиште српске архиепископије; Сопоћани, које је саградио Урош I између 1260. и 1265. године; сва ова три манастира леже у долини Ибра, или у њеној близини, другим речима у основном језгру кнежевине Рашке. Подједнако су чувени краљевски манастири Милешева, на притоци Лима, центар култа св. Саве, Грачаница, близу Косова поља и Дечани у равници коју натапа горњи ток Дрима; први од ових манастира основан је у XIII, а друга два у XIV веку. Ниједна друга област источне Европе, изван Цариграда, не може се похвалити тако великим бројем манастира који су имали кључну улогу у животу народа. Ове краљевске задужбине ојачале су савезништво цркве и државе, које представља особени знак српске средњовековне историје. Манастири су били богато даривани земљом и добрима, а њихови игумани, које је бирао и устоличавао краљ, саветовали су га у битним државним питањима.

Без обзира какве су локалне особине ови манастири могли да стекну у својој повезаности са јавним животом, нема никакве сумње да су склоп и устројство српског православног монаштва дуговали готово све византијским узорима. Ово је добрим делом била заслуга светог Саве. Он је увео византијске манастирске обрасце у три етапе: прво је као статут манастира Хиландара на Атосу усвојио типик цариградског манастира Богородице Евергетиде, који је и сам био варијанта студитских правила; затим, по повратку у Србију, он уводи иста правила у манастир Студеницу, где је постао игуман; коначно, после путовања у Свету земљу, Сава, сада архиепископ српски, доноси у Студеницу неке делове литургијског типика манастира Св. Саве из Палестине, које су већ прихватили многи цариградски манастири. Устројство Студенице постало је узор за све остале краљевске манастире у земљи; на тај начин српско монаштво је у погледу устројства, дисциплине, литургијске праксе и духовности обележено са исте три традиције Свете Горе, Цариграда и Палестине, које су уобличиле испоснички живот средњовековне источне Европе.

Нови период у историји источноевропског монаштва наступа око 1330. године, када чувени византијски испосник свети Григорије Синаита оснива заједницу у удаљеној области Парориа у Странџа планинама југоисточне Бу-

гарске. Насупрот западном узору монашке непокретности, он је стекао своје испосничко искуство током бројних путовања по манастирима и испосницама Кипра, Синаја, Крита, Атоса, Митилене и Цариграда. Григоријева слава учитеља духовног живота брзо је привукла ученике из Византијског царства, Бугарске и Србије; током наредних двадесет година манастир Парориа је имао водећу улогу у оживљавању контемплативног монаштва, које се крајем средњег века раширило по целој источној Европи. Ово оживљавање повезано је са покретом који данашњи историчари познају као исихазам. Овај назив изведен је из грчке речи *исихиа* („ћутање"), коју су источнохришћански мистици користили за описивање стања сабраности и унутарње тишине који следе човекову победу над страстима и воде га, кроз упражњавање контемплативне молитве, ка сазнавању бога. Ова „молитва срца" постала је постепено повезана са честим понављањем „Христове молитве" („Господе Христе, Божји сине, смилуј се на мене") и са извесним телесним вежбама (као што је подешавање дисања), који су имали сврху да помогну духовном усредсређивању. Григорије Синаита био је један од водећих учитеља исихазма, али свакако није био новатор. Његова теологија, чврсто укорењена у грчкој патристичкој традицији, много је дуговала светом Јовану Лествичнику (умро између 670. и 680. године) и чувеном цариградском мистику светом Симеону Новом Богослову (949—1022). Овај „метод" контемплативне молитве личи на онај што га је крајем XIII века Нићифор Исихаст упражњавао на Атосу, мада се чини да је Григорије то научио пре посете Светој Гори. Међутим, по својој суштини то значи враћање традицијама хришћанског испосништва V века, ако не још и ранијим периодима. У овом монашком покрету позног средњег века Григорије је имао средишњу улогу. Све до његове смрти, 1346. године, манастир Парориа био је, уз Атос, најистакнутије средиште исихазма на Балкану. Међу грчким и словенским ученицима који су ту стицали своја монашка знања, налазили су се високошколовани људи, који су касније заузели истакнуте положаје у црквама својих земаља; преко њих су се учитељеви списи и усмена учења ширили по манастирима и владарским дворовима источне Европе. Овај нови, космополитски покрет обухватио је Византију, Бугарску, Србију, Румунију и Русију: монаси, свештеници, писци и уметници, који су путовали из земље у земљу — „лутали бога ради", како је то рекао један

писац XIV века[13] — наилазили су свугде на слично културно и духовно окружење; и преко те „исихастичке интернационале",[14] чији се утицај ширио далеко изван црквене сфере, различити делови византијске заједнице народа, током последњих сто година њеног постојања, повезаће се можда чвршће но икада међу собом и са својим средиштем.

У другој половини XIV века исихастички покрет је имао још једну одлику: многи од његових вођа били су истакнути интелектуалци, који су одржавали везе међу собом. Већина их је прошла монашко школовање на Атосу, или у Парорији, а понекад на оба ова места. Један од њих је био и Бугарин свети Теодосије Трновски. Он је научио испосничко умеће и упражњавање мистичке молитве код Григорија у Парорији. После учитељеве смрти он је такође лутао неко време између Византије и бугарских манастира; коначно око 1350. године он се сместио у Килифареву, на северним падинама планине Балкан, недалеко од Трнова; уз помоћ цара Јована Александра он ту оснива монашку заједницу обликовану према узору тада већ угасле Парорије. Његов ће углед ускоро од Килифарева начинити међународно познати исихастички центар; по речима његовог средњовековног биографа, „тек што се он сместио у планинском месту званом Килифарево, глас о томе се пронео не само међу Бугарима, већ и међу Србима, Мађарима и Румунима и међу онима који живе око Месемврије".[15] Упражњавање *hesychiae* није спречавало Теодосија да се активно укључује у јавне послове: тврди се да је он одиграо водећу улогу у угушивању нове провале богумилства у Бугарској; његова улога у црквеној политици тог времена пружа очигледан доказ о међународној солидарности исихастичких група источне Европе, као и о њиховој верности византијским учитељима. Подсетимо се да је бугарска Патријаршија, успостављена 1235. године, била стављена под номиналну врховну власт византијске

[13] P. Devos, «La version slave de la Vie de S. Romylos», *Byzantion*, XXXI (1961), стр. 176.

[14] A. Elian, «Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age», *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Лондон, 1967), стр. 199.

[15] *Житие и жизнь преподобного отца нашего Феодосия*, прир. Б. Х. Златарски, Сборник за Народные Умотворения, Наука и Книжнина, XX (1904), стр. 22—3

цркве. Спољни знак те превласти била је обавеза поглавара бугарске цркве да у литургији спомиње цариградског патријарха, као и да му се обраћа за посвећено уље које би се користило у бугарским црквама. Средином XIV века бугарски црквени поглавар је прекинуо са том праксом, проглашавајући тиме, у суштини, потпуну независност од свог византијског колеге. Патријарх Калист се побунио. Он је био ватрени исихаста, а обучавао се у Парорији код Григорија Синаите. Теодосије, који му је био пријатељ и школски друг, стао је на његову страну: он је осудио дело свог црквеног претпостављеног, бугарског патријарха, и подржао напоре Калиста да наметне превласт Васељенске столице бугарској цркви. Пред крај живота Теодосије је са неколико ученика напустио Килифарево и отишао у Цариград, где му је патријарх ставио на располагање један приградски манастир у коме се могао посветити контемплативном животу. Ту је и умро 1363. године.

Манастири Пароріа и Килифарево постали су расадници исихазма у источној Европи. Еутимије, Теодосијев ученик и главни помоћник у Килифареву, пратио је свог учитеља у Цариград. Он ће касније постати бугарски патријарх и одиграће значајну улогу у грчко-словенском књижевном покрету касног средњег века. Други водећи исихаста био је свети Ромил (или Роман) Видински (умро 1375. године), који је учио и код Григорија и код Теодосија. Он је умро у северној Србији, где је, са својим „синаитским" друговима из бугарске исихастирије, пренео српском монаштву касног средњег века испосничке и мистичке традиције својих учитеља.

Чини се да је, за разлику од других источноевропских земаља, исихазам продро у Србију тек касно у средњем веку и то, ако судимо по ћутњи у изворима, доста површно. Ово је понекад приписивано утицају светог Саве и чињеници да је он у својој земљи успоставио једно изузетно организовано монаштво, тесно повезано са дворским и владајућим круговима. Овакво становиште носи собом опасност од претераног упрошћавања. Тачно је да су српске задужбине по својој јавној и културној делатности личиле више на велике опатије средње и западне Европе него на пустињачке заједнице Атоса, северномакедонске манастире раног средњег века или на бугарске исихастирије. Упркос свему томе мистичка традиција имала је утицаја и на српско монаштво: свети Сава ју је искусио на Светој Гори; неке од краљевских задужбина, на пример, Студеница, имале су у свом склопу групе ћелија, у којима су одабрани монаси, живећи у лаври, могли да се посвете контемплативном животу. Штавише, у Србији XIV века видимо нагло оживљавање занимања за мистичку теологију. Не само да су у то време често преписивана дела светог Јована Лествичника, једног од водећих претеча исихастичког покрета, већ је још значајније што су средином века у Србији преведена на словенски дела водећег исихастичког богослова светог Григорија Палама. Свети Григорије (1296—1359), архиепископ солунски, био је познат по свом учењу о Непатвореној светлости, неисказивој милости која обасјава онога који се духовно преображава кроз непрекидно упражњавање „молитве срца". Ова светлост, коју он изједначава са светлошћу која је сјала на гори Табор током Преображења, представља по њему једну од „енергија" или „деловања" бога, које се разликују од његове суштине, али су ипак кадре да сједине човека са Божанском природом. Паламаино учење, које много дугује Максиму Исповеднику, било је, после извесних спорова, проглашено за православно од стране неколико сабора у Цариграду — 1341, 1347. и 1351. Оно је касније прихваћено, посредством ученика Григорија Синаите, у свим источноевропским земљама; међу њима свакако није била последња ни Србија, чији је моћни владар Стефан Душан срео Паламу на Атосу 1347. године. Међутим, узето у целини, српско монаштво је све до последње четвртине четрнаестог века остало верно обрасцу који су му наметнули краљеви династије Немањића. Тек после доласка монаха из Парорије и Килифарева српски манастири, израстајући у забаченим деловима земље, постају посвећени превасходно контемплативном животу. Ту, у шумовитим брдима доњег тока Мораве, српско монаштво, прихвативши мистичко богословље и унутарњу молитву исихаста, стапа се коначно са касном средњовековном византијском традицијом и, у освит турских освајања, суочено са друштвом у немиру, грчевито се хвата визије Непатворене светлости која је способна да преобрази свет.

Исихазам је продро у румунске кнежевине из Килифарева, а могуће делом и из Парорије. Други извор овог утицаја био је Атос, где је један од манастира, Кутлумуш, стављен (око 1385) под заштиту влашког кнеза. Године

1372, његов игуман Харитон постаје митрополит „угровлашки". Међутим, средишња личност у преносу исихазма у Влашку неоспорно је монах Никодим (умро 1406. године). Рођен од оца Грка и мајке Српкиње, он се обучавао на Атосу, а верује се да га је веома ценио исихастички цариградски патријарх Филотеј. Он је заслужан за оснивање два чувена влашка манастира: Водита (око 1374) и Тисмана (око 1385). Са својим византијским, српским, румунским и бугарским везама (он је водио преписку о теолошким питањима са трновским патријархом Евтимијем), Никодим Тисмански је био жива слика те космополитске културе чији је центар била Византија и која је, учвршћена исихазмом, повезала међу собом источноевропске манастире касног средњег века. Његов пријатељ српски калуђер Исаија био је такође међународно познати исихаста. Као игуман руског манастира Св. Пантелејмона на Атосу (на тај положај именовао га је Стефан Душан), он је предводио делегацију коју је око 1375. године српски кнез Лазар послао у Цариград и која је убедила цариградског патријарха Филотеја да повуче екскомуникацију српске цркве коју је изрекао његов претходник Калист. Исихазам је ускоро продро још даље на север, у Молдавију. Водећи средњовековни манастир у тој земљи, Неамту, основао је крајем XIV века највероватније један од Никодемових ученика. Духовни интереси његових монаха могу се сагледати из чињенице да су у наредном веку, између осталих, преписивана и дела светог Јована Лествичника и Григорија Синаите.[16]

Ми мало знамо о формалном устројству балканских и румунских манастира касног средњег века. Могло би се очекивати да ће исихасти дати предност пустињачком, или полупустињачком животу, будући да он лакше доводи до упражњавања унутарње молитве. Чини се да је ово важило за неке од његових вођа. Сигурно је да је известан број исихастија припадао манастирима типа лавре, где су монаси живели у одвојеним колибама, мада под управом једног духовног оца или игумана, и састајали се само на повременим светим службама. Међутим, парадоксално је да је исихазам допринео оживљавању киновијског монаштва у источној Европи. Један од узрока ове појаве била је нетрпељивост коју су многи водећи исихасти осећали према индивидуализму и опуштености који су владали у неким светогорским заједницама и који су крајем XIV века довели до појаве нове врсте „идиоритмичких" манастира, чији су монаси могли стицати приватна добра и бити независни од игуманове власти. Сматрало се тада да једино повратак строгом заједничком животу може зауставити ова застрањивања. Поред тога, у исихастичким круговима се сматрало да је киновион, односно киновијски манастир, неопходна школа за монаха, у којој ће се он обучити строгој дисциплини да би касније могао бити позван да се повремено или стално посвети усамљеничком упражњавању „молитве срца". Стога су многи киновини, поготово у то време, имали у свом склопу и групу осамљених монаха, који су чинили једну зависну лавру. Ова веза између киновијског и полупустињачког живота била је посебно изражена у Русији касног средњег века.

Многи рани руски манастири налазили су се у самим градовима или у њиховој непосредној близини, што их је излагало монголским нападима. Током најезде 1237—1240. године, многи су били опљачкани и уништени. Руско монаштво поново је оживело тек у другој четвртини XIV века. Овај нови полет, као и претходни, изводио је своје духовне и организационе поставке из Византије; међутим, он се вишеструко разликовао од ранијег руског обрасца. Повучени жељом за осамом вођи новог покрета су кренули ка широким дивљим шумама које су се простирале северно до Москве, изнад горњег тока Волге, све до обала Белог мора. Међутим, ови пустињаци нису могли дуго да уживају у својој осамљености: привучени њиховим добрим гласом ученици би им се прикључили и постепено би усамљеникова колиба или скровиште у шупљини неког дебла били претворени у заједницу типа лавре. Монаси би крчили шуму, сејали жито и градили село у коме би се настанили сељаци из околине. Полако би та полупустињачка група прерасла у велики *киновион*, који био поседовао земљу, стечену као поклон од државе или појединаца, а први пустињак би постајао, често невољно, његов игуман. Доста често би неко из братства, уз дозволу свог духовног оца, напуштао сад већ богати и ускомешани манастир и упућивао се даље на север, чиме би се цео овај развој понављао. Ово „бекство у пустињу", како су га називали савремени писци, довело је до стварања низа нових, већих и мањих манастира у северној Русији; а

[16] E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains* (Париз, 1947), стр. 12.

XIV и XV век, када је овај покрет био у свом пуном замаху, постали су златно доба руског монаштва. Средишња личност овог обновитељског покрета је свети Сергије Радоњешки, оснивач Тројицког манастира, седамдесет један километар северно од Москве (данас Загорск). Савремени описи испосничких и духовних одлика овог најпоштованијег од свих руских светаца, подсећају на светог Теодосија Кијевског. Међутим, два вида овог обнављања монашког живота одражавају савремене токове у византијском монаштву. Постепени прелаз од полупустињачког ка киновијском животу било је делом последица локалних економских и географских услова: растурене по шумским крчевинама северне Русије, живећи у суровим условима, *лавре* су имале највеће изгледе за преживљавање ако би се организовале као радне пољопривредне заједнице. Овај ток је несумњиво убрзан и повећаним вредновањем киновијског монаштва у Византији. Око 1354. године светог Сергија посећују изасланици патријарха Филотеја и наговарају га да у свој манастир уведе правилник о заједничком животу. После извесног оклевања он се сагласио са овим захтевом: усвојивши студитски типик. Тројицки манастир је постао узор за све друге руске киновије касног средњег века. Поред тога, тесне везе овог манастира са Цариградом омогућавале су ширење исихазма на средњу и северну Русију. Можда нам одређени доказ о томе пружа Епифаније, ученик и биограф светог Сергија, када описује мистичка искуства свог учитеља на начин који може да подсећа на Паламина учења о Непатвореној светлости; међутим, теолошке појединости овог извештаја нису довољно одређене, да би се ова веза могла проследити са сигурношћу. Очигледнији доказ нам пружа библиотека Тројицког манастира, која је у XIV и XV веку садржавала словенске преводе неких од класика исихастичке духовности.

Преко бројних братских и сестринских установа Тројицког манастира, исихастичко учење се раширило крајем XIV и почетком XV века све до најсевернијих делова Русије. Око 1400. године велико монашко средиште израста у пределу северно од горњег тока Волге, између река Шексне, Сухоне и Костроме. Најпознатији од тих манастира основао је св. Кирил (умро 1427) у близини Белог језера. Био је то строги и богати *киновион*. Један од монаха тог манастира настанио се 1429. године на острву у Белом мору, постављајући тако основе манастира Соловки: источнохришћанско монаштво досегло је границе Арктичког океана.

Овај монашки покрет касног средњег века, који је пренео византијску пустињачку и духовну традицију све до Поларног круга, није био лишен својих унутарњих напетости и сукоба. Нове киновијске установе, укључујући и Тројицки манастир, почеле су ускоро да стичу земљу и друга добра. То им је омогућило да се баве милосрђем, да привлаче представнике племства и да развију сложени и раскошни литургијски ритуал, који ће по истеку средњег века постати особени знак руске цркве; али то их је и уронило у световне послове и понекад водило ка попуштању манастирске дисциплине. Контемплативна традиција је често горела сјајнијим пламеном у малим шумским лаврама, које су Руси називали *скити*, и чији су монаси бивали све више убеђени да је земљопоседништво неспојиво са монаштвом. Водећи представник тог покрета био је св. Нил (Нилус) Сорски (око 1433—1508). Његово учење истицало је вредност полупустињачког живота у *скиту*, као „средњег“, или „краљевског“ пута између усамљеничког и киновијског монаштва, јер омогућује монаху да сједини послушност према свом претпостављеном са посвећивањем вечној молитви. Он је био под знатно јачим утицајем византијског изихазма, но и један од његових руских савременика. У једном од својих списа он нам прича о својој посети Атосу и „земљама Цариграда“ где је посматрао мале групе монаха које заједно живе и упражњавају *исихију*.[17] По повратку у Русију он оснива *скит* у близини белојезерског *киновиона* у коме је био замонашен. Мада се чини да није познавао Паламине списе, он веома много дугује осталим учитељима исихазма: најчешћи изводи које наводи потичу из дела црквених отаца (и то овим редом) Јована Лествичника, Исака, Симеона Новог Богослова и Григорија Синаите.[18] Чини се да је Нил био први духовни учитељ у Русији који је обучавао своје ученике да сједињују упражњавање „Христове молитве“ са психосоматским методама које су користили балкански исихасти. Он је био последњи истакнути средњовековни руски представник касне византијске духовности.

---

[17] F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften* (Берлин, 1963), стр. 254.

[18] Ibid., стр. 124—6.

Овај преглед источноевропског монаштва показује да су све битне одлике његове испосничке и духовне породице, као и његове организације, биле преузете из водећих монашких средишта Византијског царства, пре свих од Атоса и Цариграда и у мањој мери из Солуна. У разноликости њиховог формалног устројства и у јединству њиховог верског искуства, источноевропски манастири средњег века верно су одсликавали узоре и достигнућа њихових византијских узора. Доказе о било каквом значајнијем одступању од византијских верских образаца не треба тражити у монаштву.

Постоји, можда, једна област у којој можемо видети таква одступања. У неколико источноевропских земаља развио се култ националних владара, за који се не може наћи узор у Византији. Свакако, и Византинци су обасипали своје владаре светим атрибутима. Василевс, за чију се врховну власт сматрало да представља земаљски одраз божанске монархије на небу, био је по свом положају уздигнут далеко изнад обичних људи. Његову „светост" су појачавали како епитети са којима је описиван — *исапостолос* (раван апостолима), *агиос* (свети), па чак и (до IX века) *тиос* (божански) — тако и царска „литургија", која је била средиште дворског церемонијала и била веома слична црквеној, и миропомазање, које је од XII века постало део церемоније крунисања. Међутим, византијском цару недостајала је једна одлика, која је одржавала врховну власт многих европских владара средњег века: упркос његовом узвишеном статусу он није никад постао средиште и отелотворење националне заједнице. Разлози за то су бројни и сложени: међу њима је и расна разноликост Царства, која је, бар до XIV века спречавала развој било каквог осећаја етничке солидарности; одсуство закона о наслеђивању престола, и то упркос томе што након IX века расту идеје о легитимитету и што је постојало неколико стабилних царских династија, од којих је Македонска, која је владала од 867. до 1056. године, била далеко најомиљенија; а можда, надасве, идеја коју су Византинци преузели од Римљана и никада је нису сасвим одбацили, да је царски престо дар судбине и да се његово насилно преузимање, насилним средствима, може оправдати самим успехом подухвата. Учестаност присилних абдикација и *coups d'etat* у историји Царства наговештава да су, упркос поштовању за царски положај, Византинци — осим за

време македонског периода — ретко осећали неку јачу емоционалну везаност за свог владара.

У више земаља источне Европе стање је било сасвим другачије. Ту су, а посебно у словенским земљама, сходно локалним традицијама владарства, чији су корени сезали бар до варварских сеоба, владаре сматрали војним вођама народа и природном жижом његове етничке и верске оданости. Долазак хришћанства је можда одузео владару нешто од његових божанских и магијских својстава и прекрио га даљим и магловитијим сизеренством цариградског цара. Међутим, благослов цркве дао је нови духовни значај његовом ауторитету, као и јаче културно и политичко јединство његовом народу. Као личност која је покрстила свој народ и која влада на основу божанског права, он је сада могао да тражи за себе титулу „равног апостолима", а његови наследници, негујући култ свог светог претка, могли су да поведу своју земљу ка даљем националном самоопредељењу и да јој повећају међународни углед. У том погледу, свети краљеви и кнежеви источне Европе много више личе на краљеве-свеце раних германских држава, него на неколико византијских царева и царица, који су канонизирани због услуга учињених цркви. Има мало доказа о раширености култа националних владара у средњовековној Бугарској, али зато у Русији, и посебно у Србији он има дугу и изузетну историју.

Народни култ неких од руских средњовековних владара много дугује чињеници да су сви они припадали истој породици. Како у кијевском, тако и у раном московском периоду, сви кнежеви су били потомци истог заједничког претка. Ни гранање кнежевског стабла, ни политичке деобе у Царству у другој половини XI века, нису никада уништиле ту везу између владаоца и његових поданика, из које је потицало веровање да је династија оличење државе и симбол њене трајности. Руски народ је поштовао, а руска црква канонизирала неке од кнежева због њихове верске усрдности: пре свих „апостолске" владаре Олгу и Владимира. Други су били проглашавани свецима због њихових изузетних заслуга за цркву и народ: најистакнутији међу њима био је Александар Невски (око 1220—1263), новгородски кнез, а касније кнез Владимир, који је победио Швеђане и Тевтонске витезове, а понизио се пред Татарима да би своје поданике спасао њихових пљачки. Његов

средњовековни биограф пореди га са Самсоном, Соломоном и царем Веспазијаном.[19] Његово житије, упркос невеликим покушајима аутора да га уклопи у хагиографски калуп, у суштини је прича о војничком јунаштву. Трећу групу светих кнежева чине жртве политичких убистава, или, као у случају грчких новомученика из отоманског времена, они који су положили живот за хришћанску веру. Најпознатији међу њима био је кнез Михаило Черниговски, кога су Татари погубили 1246. године, јер је одбио да се поклони пред једним од Џингис-канових идола.

Књижевни облик ових кнежевских житија мање-више је следио хагиографске обрасце, које су руски аутори преузели од Византије. Међутим, становиште тих аутора било је изразито не-византијско. Њихов концепт светог владара, повезаног језиком и крвљу са својим народом, натприродног заштитника сопствене нације, много је ближи слици светих владара коју налазимо у биографијама из словенских земаља средње и источне Европе. Међутим, култ светог краља ће досегнути свој пуни процват у средњовековној Србији.

Слично Русима и Срби су у највећем делу своје средњовековне историје били под управом једне домаће династије. Од средине XII века, када се политички центар њихове државе премешта из приморске Зете у континенталну Рашку, па све до 1371. године, сви српски владари припадали су породици Стефана Немање. Нема сумње да су средњовековни и савремени апологети преувеличали оданост српског народа овој династији, као и заслуге појединих њених чланова; па ипак, узимајући у обзир ту идеализацију, неоспорно је упечатљив степен до кога су Немањићи у очима својих поданика били изједначени са свим постигнућима и тежњама народа. Циљ оваквог култа владаоца, којег су изградили сами владари и поколења дворских панегиричара, неоспорно је у доброј мери био политички: најпре да учврсти легитимитет рашких Немањића (можда пре свега због супарничких захтева из Зете), а затим да ојача јединство земље. Порекло овог култа треба тражити делимично у опстајању старог племенског етоса са његовим обожавањем мртвих предака; међутим, утицај цркве је

[19] В. Мансика, *Житие Александра Невского* (Санктпетерсбург, 1913), стр. 2.

најзаслужнији за даривање Немањића светачким ореолом који је превазилазио поштовање указивано било којој владарској породици у источној Европи. Опет је св. Сава тај који је поставио темеље на којима ће његови сународници касније градити. Он је око 1208. године пренео тело свог оца из Хиландара у Србију и зачео кључно веровање за српску средњовековну мисао — да добро државе зависи од поседовања чудотворних реликвија њеног светог оснивача. У својој чувеној биографији Немање, Сава је створио слику српског средњовековног владара, заштитника цркве, оснивача манастира, царевог пријатеља, опасног ратника, владара по божјој милости, који доноси мир и славу својој држави и који обнавља и шири своје наслеђе;[20] вредно је запазити да је то политичко „наслеђе" *(дедина)* замишљено као нешто уједно опипљиво и сведеније од космичког „наслеђа" *(клерономиа)* на које су се позивали византијски цареви у својим повељама. Ове стилизоване слике, ослобођене у целости хагиографских клишеа, послужиле су као узор будућим писцима, који ће наставити, све до пада српске средњовековне државе, да записују световне и духовне подвиге једне непрекинуте линије светих краљева. Заједно са житијима српских архиепископа, укључујући ту и св. Саву, ове краљевске биографије, од којих су најбоље писане у XIII и почетком XIV века, представљају главни српски допринос европској средњовековној књижевности.[21] Оне су вероватно биле под извесним утицајем византијских световних биографија, од којих су најбоље биле живот Василија I, коју је написао његов унук Константин Порфирогенит, и прича о подвизима Алексија I из пера његове кћери Ане Комнине. Међутим, снажни утицај локалних традиција осећа се у њиховој посебној мешавини породичне хронике, хагиографских и монашких идеала, као и политичких схватања, изведених из повеља српских средњовековних краљева.

[20] Списи св. Саве, прир. В. Ћоровић (Београд, 1928), стр. 151—75. Нем. прев и коментар. S. Hafner, *Serbisches Mittelalter* (Грац, 1962), стр. 27—61.

[21] Stephen the First-Crowned, *Life of St. Symeon* (Stephen Nemanja: *Светосавски Зборник*, II (Београд, 1939), стр. 15—76; Нем. превод и коментари, S. Hafner, *Serbisches Mittelalter*, стр. 65—129; Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*. прир. Ђ. Даничић (Загреб,, 1866); Доментијан, *Живот св. Симеуна и св. Саве*. прир. Даничић (Београд, 1865); Теодосије, *Живот св. Саве*, прир. Даничић (Београд, 1860).

Источноевропски култ народних владара поседовао је једну посебну црту која заслужује особиту пажњу, делимично због ње саме, а делимично стога што открива изразиту независност од византијских хагиографских и политичких узора. Она је изражена у посмртном слављењу владара који су били жртве политичких убистава и чија се смрт сматрала добровољним жртвовањем, које свесно подражава Христову жртвену смрт. Сматрани су мученицима, али не зато што би умирали за хришћанску веру, већ што су чином непружања отпора одабрали да умру као невине и драговољне жртве, подражавајући Њега, који је положивши свој живот за човечанство, постао главни узор свих мученика. Трагови оваквог веровања могу се наћи у средњовековној Скандинавији: једна од верзија о смрти Олафа, краља Норвешке (умро (1030), наводи да су га убили његови поданици „и пошто није пружао отпор, убијен је и окрућен мучеништвом".[22] Међутим, овај култ владара — мученика нашао је у словенским земљама најшири простор за свој развој. Први од њих био је св. Венцеслас (Вацлав) из Чешке. Овај чешки кнез убијен је 929. године по наређењу његовог брата Болеслава, који је желео престо. Његов рани биограф, који је средином X века писао на старословенском, отворено истиче подударност са Христовом смрћу; у каснијим житијима, написаним током сто година после његовог убиства, Вацлав се слави као мученик.[23]

Овај култ ненасиља отишао је корак даље у биографији српског кнеза Јована Владимира из Дукље. Она је укључена у латинску хронику из дванаестог века коју је писао анонимни свештеник из Бара на јадранској обали.[24] Савезник и вероватно вазал цара Василија II, Јован Владимир је принуђен да се преда и да преда себе и своје земље Самуилу Бугарском. Његово заточеништво прекинула је љубавна романса. Самуилова кћер Косара заљубила се у њега и дукљански кнез је враћен на престо, са Косаром као кнегињом. Године 1016, две године након Самуилове смрти, бугарски цар Јован Владислав га је на превару довео у Преспу и убио. Биограф описује св. Јована Владимира као личност налик Христу, која се жртвује за свој народ, која је тражила и стекла мученичку круну. На јужној обали Јадрана, од Скадарског језера до Драча, Срби, Грци и Албанци су кроз цео средњи век очували његову успомену; његове реликвије се вероватно још увек налазе у манастиру Шен Ђон (Св. Јован) поред Елбасана, који је по њему и добио име. У унутрашњости Србије његов култ је веома брзо заборављен и то највероватније из политичких разлога: рашки владари, који су полагали искључиво право на све српске земље и трудили се да успоставе прерогативе династије Немањића, без сумње су желели да потисну сећање на свеца заштитника Дукље-Зете, чији су владари некада имали превласт над већином српских племена. При том, култ владара „мученика" није био непознат у српској краљевини касног средњег века: краљ Стефан Урош III, који је 1331. године свргнут са престола и убијен по налогу његовог сина Стефана Душана, сматран је мучеником у другој половини XIV века; његов званични биограф Григорије Цамблак, игуман (око 1400. године) његове задужбине Дечана, покушавајући да пружи рационалну основу за ово веровање, примећује да „постоји више путева који воде мучеништву".[25] Веровање да невина жртва убиства може бити сматрана мучеником, поготово ако одбије да се супротстави својим убицама, прихваћена је најшире и најспремније у средњовековној Русији. Најпопуларнији и најразрађенији израз тог веровања налазимо у култу Бориса и Глеба, синова св. Владимира, које је 1015. године, из политичких разлога убио њихов брат Свјатополк. Убрзо након смрти обојицу је канонизовала руска црква. Њихов култ, који су у XI и XII веку подржавали владари Русије, природно је појачавао углед владајуће династије и у том погледу је стекао и политички значај. Међутим, има разлога за веровање да је начин на који су умрли имао непосредан и веома јак утицај на њихове сународнике и да су људи свих слојева и свих узраста убрзо постали убеђени да се побијени принчеви налазе међу божјим свецима. Очигледно сведочанство оваквог става налазимо у три биографије, настале у Русији током сто година које су следиле њихову смрт. Једна

---

[22] Adam of Bremen, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum,* ed. B. Schmeidler (Ханover, 1917), schol. 41 (42), стр. 120; енгл прев. F. J. Tschan, *History of the Archbishops of Hamburg—Bremen* (Њујорк, 1959), стр. 96.

[23] *Fontes Rerum Bohemicarum,* I, стр. 125—39, 146—90, 199—227.

[24] *Летопис попа Дукљанина, прир. Ф. Шишић (Београд,* 1928), стр. 331—41.

[25] Grigorije Camblak, *Život Stefana Dečanskoga, kralja srbskoga: Arhiv za Povjestnicu Jugoslavensku,* IV (Загреб, 1857), стр. 21.

од њих, чији је наслов *Прича и Страдање и Хвалоспев Светих Мученика Бориса и Глеба,* постала је — судећи по бројним рукописима који су преживели до данашњих дана — једно од најпопуларнијих дела руске средњовековне књижевности.[26] Нема сумње да за то добар део заслуга треба приписати њеним књижевним вредностима: прича о два убиства вођена је са тананим смислом за драмску напетост, коју појачава ауторово истицање сажаљења достојне беспомоћности младих принчева. Обојица се боје смрти и очајнички и грчевито се хватају за последње тренутке живота на земљи. Суочен са убицама, Глеб моли за милост речима које подсећају на народне тужбалице: „Смилујте се на моју младост, смилујте се господо ... Не откидајте ме од живота који још није сазрео, не жањите незрели клас. Не сеците лозу која још није сазрела ... Ово није убиство, већ сечење недозреле шуме".[27] Међутим, страва и сажаљење које ова прича жели да пренесе на читаоца, не прикрива духовно значење смрти Бориса и Глеба. Аутор приче може избегавати конвенционалну високопарност, али он ипак јасно каже да два брата, суочена са избором између отпора и смрти, намерно бирају смрт, свесно подражавајући Христа и његове мученичке следбенике.

Постоје докази да је у Византији тај национални култ владарских „страстотрпаца", како су називани у њиховим земљама, био у почетку приман са извесном неверицом. Тврди се да још 1072. године, грчки кијевски митрополит није веровао у њихову светост.[28] Међутим, докази о чудима која су се догодила поред њихових гробова, а можда и дипломатски обзири, навели су патријаршију да попусти. Није изненађујуће да је успомена на Бориса и Глеба поштована и у Чешкој, где је у XI веку чуван део њихових моштију у манастиру Сазава; сличност између њихове и смрти св. Вацлава стално се подвлачи у руским средњовековним списима; а у склопу прилично тесних културних веза које су тада постојале између Чешке и Кијева, култ чешког свеца проширио се и на Русију.

[26] *Жития святых мучеников Бориса и Глеба,* прир. Д. И. Абрамович (Петроград, 1916), стр. 27—66; *A Historical Russian Reader,* ed. J. Fennell, D. Obolensky (Оксфорд, 1969), стр. 21—51.

[27] *Жития,* стр. 41.

[28] Ibid., стр. 56.

Поштовање ових убијених владара у Чешкој, Русији и међу Србима, подстицале су државне власти, хагиографи и они којима су свеци посмртно указали милост. Веровање које је било веома раширено у средњовековној Француској и Енглеској — да владари током свог живота поседују извесне исцелитељске особине није постојало ни у Византији ни у другим земљама источне Европе. Међутим, у неколико словенских земаља, унутар византијске заједнице народа, овим убијеним принчевима, који су, веровало се, стекли мученички венац начином на који су отишли у смрт, приписивана је посмртна исцелитељска моћ. Чланови владајућих династија у својим земљама, ови поборници ненасиља постали су покровитељи и натприродни заштитници својих народа у миру и у рату. Мада у византијској традицији нема ничег сличног оваквом култу мученика, побожно обожавање којим су они надахњивали своје сународнике може послужити за оцену утицаја који је бар једно учење хришћанског Јеванђеља имало на духове неколико народа средње и источне Европе.

2. *Право*

Прихватање византијског права у земљама источноевропске заједнице може се посматрати у контексту две шире историјске појаве: ширења византијске цивилизације у тим земљама и „прихватања" римског права у целој средњовековној Европи. Ово друго питање нас овде директно не занима, мада његов очигледни значај за предмет овог поглавља не сме бити пренебрегнут. Византијско право, ма колико да је прерађивано и тумачено током историје Царства, остало је чврсто засновано на Јустинијановој кодификацији Римског права. Исто основно право које је преовлађивало у источној Европи током средњег века, а негде и преживело пад Цариграда, наставило је да живи у Италији, Шпанији и јужној Француској током „мрачних векова", и постало је у XII и XIII веку заједничко наслеђе западне цивилизације. Док је на западу, након пада Рима, историја тог права, по речима Виноградова, „фантомска прича", његово одржавање и ширење у источној Европи осигуравало је Источно римско царство, чија политичка и административна традиција није никад изгубила везу са својим римским пореклом. А у земљама источне Европе, које су се налазиле изван граница Царства, у раном средњем веку

појавили су се владајући слојеви који су били спремни и у ствари жељни да „приме" законе Византије. Ово њихово занимање за ове законе има неколико узрока. Први је чисто практичан: како су ове варварске државе стицале развијеније установе, растућа сложеност друштвених и економских односа стварала је правне проблеме који се више нису могли решавати прибегавањем традиционалном обичајном праву; процепи између живота који се мења и непомичних обичаја могли су најпогодније бити попуњени позајмицама из византијског законодавства. Ово се најприродније догађало на Балкану, где су традиције римско-византијског права које су претходиле словенским инвазијама, биле још живе у градовима и међу свештенством. Други узрок био је политички: римско-византијско право, са његовим појмом државе која је надређена појединцима и слојевима, пружало је амбициозним владарима источне Европе, који су желели да ојачају своју власт и централизују своје државе, добродошло средство за осигуравање надмоћи над свим њиховим поданицима, великим и малим. Трећи узрок био је верски: прихватање хришћанства наметало је потребу обезбеђивања збирке канонског права, које је постављало основе црквене организације и прописивало кодекс хришћанске дисциплине и понашања. *Nomocanones,* како су се звале те византијске збирке, није садржавао само црквено законодавство, већ и царске декрете о црквеним питањима. „Прихватање" римског права било је, према томе, повезано са усвајањем канонског права. У источној, ништа мање но у западној Европи, важила је изрека: *Ecclesia vivit sub iure Romano.* Четврти узрок који је олакшао ширење византијског права био је културни. Он је лежао у огромном угледу који је правна традиција Царства уживала у очима његових суседа. У том погледу ниједан варварски законик неће никада моћи да се мери по мудрости и савршенству приписаним византијским правним књигама, а посебно Јустинијановим, чији се ауторитет у правним питањима сматрао светињом и то како у Византији тако и у земљама њене заједнице народа.

Из ових уводних примедби о „прихватању" византијског права можемо извући два закључка. Прво, та појава је тесно повезана са развојем нових друштвених и политичких структура у земљама „прихвата". Друго, друштва у тим земљама имала су често веома активну и стваралачку улогу у том преносу. Селективне позајмице и прилагођавање локалним условима били су, као што смо видели, нераздвојни део процеса ширења византијске цивилизације. То се може јасно видети у области права. Средњовековни правници источне Европе, изван самог Царства, нису никад стекли довољни степен правне зрелости да би могли састављати опсежне коментаре, или стварати правне школе. У том погледу они су знатно заостајали иза својих италијанских колега из XII века. Међутим, они, или њихови политички господари, показују способност избора управо оних византијских правних књига које су биле од највеће практичне користи; они наручују њихово превођење на словенски језик, често прилагођавајући оригинал додавањем или испуштањем реченица, или читавих чланова; понекад су у те словенске верзије византијског права убацивали делове изведене из латинских извора. Можемо прихватити да се на источну, ништа мање но на западну Европу, може применити став Виноградова: „Пробијајући се кроз бројна вишебојна окна локалних обичаја, светло римске правне науке мењало се на најразличитије начине."[29]

Селективне позајмице из стране културе подразумевају способност „пријемног" друштва да одбаци оне њене видове, које, из било ког разлога, не може или неће да усвоји. У неким случајевима одређени видови византијског права наилазе у земљама усвојења на упорни и понекад успешни отпор локалних обичаја. Носиоци овог отпора често су били племићки слојеви који су нерадо одустајали од својих друштвених и економских повластица, у корист римског принципа једнакости свих грађана пред законом. Страх од губитка ових привилегија био је, као што смо видели, покретачка снага побуне бугарских племића против одлуке њиховог владара Бориса да 865. године наметне хришћанство свом народу. У свом писму папи, Борис тврди да су га побуњени *бољари* оптужили да им „даје закон који није добар".[30] Чудан случај успешног отпора словенског обичајног права византијском законодавству записан је у *Руском Летопису.* Убрзо након покрштавања, св. Владимир се суочио са провалом разбојништва у земљи. Традиционални обичај је захтевао да се убица казни системом „намирења", или новчаних казни. Византијски епископи на кнежевом двору захтевали су да се над злочинцима изврши

[29] P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe* (Лондон, 1909), стр. 18—19.
[30] *Resp.* 17, *PL* 119, 988.

смртна казна. Владимир је најпре одбио, али је касније пристао да се погубе они којима би се доказала кривица за пљачку. Убрзо је, међутим, постало очигледно да је укидање новчаних казни за овакву врсту прекршаја лишило државу једног више него потребног извора прихода. Чини се да је овај економски разлог убедио свештенство да престане да захтева примену византијског кривичног закона. По речима хронике, „епископи и старешине (града) рекоше: 'Суочени смо са многим ратовима; ако бисмо имали новчане казне могли бисмо их искористити за куповину оружја и коња'. Владимир је рекао 'Нека тако и буде'. И Владимир је живео (отада) у складу са обичајима свог оца и свог деда." Кнежево одбијање да погуби пљачкаше храничар приписује побожним побудама: „Бојим се греха", наводно је изјавио својим епископима.[31] Било шта да мислимо о овом објашњењу, ова прича без сумње одражава узастопне фазе сукоба између словенског обичајног права, које тада није признавало држави право на смртну казну, и далеко строжих казни византијског кривичног права. Како нам прича говори, византијско право је овде доживело неуспех. Сличан случај забележен је и у Србији, где смртна казна није била позната све до половине XIV века. Године 1308. дубровачки сенат тражио је од српског краља Милутина да уведе смртну казну за оне своје поданике који би били криви за убиство дубровачких грађана, и то на основу тврдње да је таква казна *»justicia quae Deo et hominibus et toti mundo amabilis est«*. Краљ је одговорио да се приликом крунисања заклео да неће пролити крв својих сународника, да нема намеру да то сада учини и да ће се радије приклонити старом српском обичају наплаћивања новчаних казни за убиство.[32] Истина, ово га није спречило, неколико година касније, да ослепи свог најстаријег сина у складу са опробаним византијским методом уклањања политичких противника.

Процењујући утицај византијске правне традиције на земље источне Европе, морамо направити разлику између црквеног и световног права. Истина, ово разликовање има само ограничену вредност, јер је византијско канонско право укључивало и царско законодавство, а у многим

[31] *Повесть*, стр. 86—7; Cross, стр. 122.
[32] *Liber Statutorum Civitalis Ragusii*, књ. VIII, гл. 58: *Monumenta historicojuridica Slavorum meridionalium*, IX (Загреб, 1904), стр. 201—2.

деловима комонвелта црква је имала и не-црквену јурисдикцију над целим друштвом. У сваком случају, *Номоканон* и световне византијске правне књиге имали су унеколико различите судбине у средњовековној источној Европи. *Номоканон* је усвајан беспоговорно и без икаквих измена. Најстарији од њих, приписан Јовану Схоластику, цариградском патријарху (565—577), преведен је на словенски у IX веку; превод је вероватно дело св. Методија. Он је по свој прилици служио потребама Ћирило-Методове мисије, као и потребама ране бугарске цркве. Нешто касније, вероватно у Бугарској X века, направљен је још један словенски превод *Номоканона*. Оригинал, који је дуго погрешно приписиван патријарху Фотију, почивао је на византијској збирци из VII века, која је садржавала такозване апостолске каноне, одлуке прва четири васељенска сабора и неких локалних синода, учења црквених отаца, као и царске указе о црквеним питањима. У Русији и Бугарској овај превод је коришћен бар до почетка XIII века. Коначно, око 1219. године, убрзо пошто је посвећен за српског архиепископа, св. Сава је превео (или преписао неку ранију словенску верзију) „Фотијев Номоканон", са коментарима грчких средњовековних канониста, томе је додао потпуни превод *Прохирона* (збирка византијског грађанског и јавног права с краја IX века), као и неколико указа Јустинијана и Алексија Комнина. Ово дело, које је он сачинио у Солуну, на повратку из Никеје, пружило је словенским народима византијског комонвелта јединствен меродаван приручник канонског и световног права. *Номоканон* св. Саве — који је међу Словенима познат као *Крмчија* — постао је основни устав српске, бугарске и руске цркве.

Теже је измерити утицаје византијског световног законодавства на земље источне Европе. Само уколико би знали степен његовог утицаја на локалне обичаје, могли би се надати иоле тачном одмеравању тог дејства. Међутим, до данашњих дана преживело је веома мало збирки обичајног права из тих области. Из Бугарске и Румуније немамо ниједну. Бугарски средњовековни извори су изразито оскудни. Међутим, готово је сасвим сигурно да је од 1018. до 1185. године, у земљама између доњег тока Дунава, Јадранског и Црног мора, које је Василије II присаједињио Царству, важило источно римско законодавство: у Византији је на снази тада био кодекс *Василика*, прерађена верзија Јустинијановог *Кодекса, који* је издао Лав VI (886—912).

Најранији доказ о постојању световног права у Румунији потиче из XV века: и то је чисто византијско право. У Србији, као што ћемо видети, извесни остаци обичајног права опстали су и у законодавству касног средњег века. Једино је у Русији преживело нешто средњовековних докумената о домаћем праву; међутим, њихов однос према увезеним византијским правним књигама је ретко када јасан. Тешко да се овде може учинити било шта осим да се опише историја византијског световног права на источноевропском тлу и да се испита, кад год је то могуће, његов утицај на домаће обичајно право.

Најранија византијска правна књига, која је „примљена" у источној Европи, нуди нам неку врсту историјског парадокса. Била је то *Еклога,* коју су 726. године издали иконокластички цареви Лав II и Константин V. То је кратки зборник главних тада важећих одредби приватног и кривичног права, са нарочитим нагласком на породичном праву. Њен нескривени циљ био је да се провинцијалцима појасне Јустинијанова законодавна дела, као што су *Институције, Дигесте, Кодекс* и *Новеле,* као и да се она ревидирају ради „повећања хуманости". *Еклога* је имала велики утицај у Царству све до седамдесетих година IX века, када ју је Василије I осудио због њеног иконокластичког порекла, као „поништавање доброг закона".[33] Међутим, занимљиво је да је ово дело, дискредитовано у Византији, остало у свом словенском преводу најпопуларнија византијска правна књига у источноевропским земљама комонвелта и то све до XIV века.

Постојале су две словенске верзије *Еклоге.* Једна је доста веран превод, настао по свој прилици у X веку у Бугарској. Међутим, он у неколико видова одступа од изворника и то на начин који наговештава намерни покушај да се норме византијског законодавства прилагоде условима словенског друштва раног средњег века. Најважније од тих одступања је изостављање поглавља које се односи на закуп земљишног власништва: ове византијске законске одредбе биле би непримењиве у условима заосталије економије словенских земаља, где је практично још увек био непознат велики земљишни посед. Друга словенска верзија је занимљивија за историчара права. Мада се састоји од релативно кратких одломака из *Еклоге,* одступања од изворника су далеко значајнија. Њен наслов је *Закон судњих људем.* У последње време је озбиљно доведено у питање њено бугарско порекло, које је дуго признавала већина научника; изнети су убедљиви докази који је повезују са Моравском IX века; чини се вероватним да је ово дело саставио Константин, или његови ученици за потребе његове мисије међу Словенима средње Европе. Од тридесет два члана, десет представља дословни превод, а деветнаест су прераде *Еклоге;* преостала три не могу се пронаћи у оригиналу. Највећи део књиге посвећен је кривичном праву. Прераде откривају две тежње: да се у случају озбиљних прекршаја сакаћење (сечење носа или ослепљивање), које предвиђа византијски текст, замени ропством и да се поред световних казни предвиђених у изворнику, наметну и црквене казне у виду дугих постова. Ови постови, праћени јавном покором, чине садржај оних чланова за које се не може наћи узор у грчкој *Еклоги.* Казнене одредбе које он прописује више одговарају латинском но византијском канонском праву, тако да упућују на Моравску као на вероватни извор бар тог дела *Закона судњих људем.*

Ова словенска обрада *Еклоге* била је распрострањена у средњовековној Бугарској. У Русији, где је преживела у великом броју рукописа, она је највероватније била усвојена у премонголском периоду; најкасније око 1280. године, она постаје део *Номоканона* који користи руска црква, и то остаје све до данашњег дана. Тек ће у XIV веку народи источне Европе доћи до још једне збирке византијског права, која ће имати сличан значај за њихову правну историју. Била је то *Синтагма,* коју је монах Матија Властар саставио 1335. године у Солуну. То је требало да буде приручник за свештенство, који је садржавао делове из *Номоканона,* као и делове световних правних књига *Прохирона и Василике. Синтагма* је по налогу Стефана Душана преведена на словенски у Србији где је уживала велики углед, као, уосталом, и у Бугарској, Русији и Румунији.

Како је „прихватање" византијског права утицало на домаће законодавство земаља источне Европе? Као што смо већ објаснили, одговор на ово питање може се дати, и то само делимично, за Русију и Србију. Први домаћи законик у Русији била је *Правда Русская* (Руска правда), чија је најранија верзија састављена у XI веку. То није системати-

[33] I. & P. Zepos, *Jus graecoromanum,* II (Атина, 1931), стр. 116.

зовани законик, већ је пре збирка правних белешки и коментара, а надасве је то приручник обичајног, и посебно кривичног права. Мада је могуће да је његово проглашење, што је први учинио кијевски кнез Јарослав, проистекло из жеље да се подражава царска законодавна делатност, и мада су научници у њему открили известан утицај *Еклоге* (преко *Судског права за световњаке),* може се рећи да, уопште узев, *Правда русская* пружа мало доказа за тврдњу о њеној заснованости на византијском узору. Казна која је предвиђена за крвну освету, одсуство смртне казне коју спроводи држава, сложени систем новчаних „намирења" за многе кривице, као и њено наметање вражде за случај убиства, далеко су од начела византијског узора. С друге стране, поменуте посебности, као и неке друге поставке кривичних одредби, откривају запањујућу сличност са франачким и англо-саксонским правом. Византијски утицај не откривамо ни у руским законицима из доба касног средњег века, од којих су најпознатије „повеље" из Пскова и Новгорода. Само је један руски правни документ очигледно заснован на византијским изворима: *Црквени статут* св. Владимира. Мада је постојећи текст претрпео измене, нема сумње да је убрзо по покрштавању Русије он био издат у облику који је био сличан данашњем. Он набраја разне категорије људи — свештених и оних зависних од цркве — који не потпадају под надлежност грађанских судова; одлука да се објаве ова правила донета је, како каже Владимир, „после консултовања грчког *Номоканона*."[34] Једна поставка Владимировог „статута" несумњиво је не-византијска: кнез је прогласио да се једна десетина прихода његове кнежевине издваја као дар његовој владарској цркви Богородице Кијевске. Црквена десетина није постојала у Византији, тако да је порекло овог прописа изазвало бројна нагађања: углавном се сматра (мада то није и опште мишљење) да је Владимир посудио ово решење од западне цркве, где је оно у то време већ било чврсто успостављено. Док код руског световног законодавства налазимо мало знакова непосредног византијског утицаја, српско законодавство касног средњег века је прожето њиме. Године 1349. цар Стефан Душан издаје свој чувени *Законик*, а 1354. га поново објављује у проширеном облику. У свим рукописима који су данас доступни, ранијој верзији претходе две византијске правне књиге преведене на словенски: скраћена

[34] *Памятники русского права*, прир. С. В. Юушков, I. (Москва, 1952), стр. 237—44.

Властарова *Синтагма* и збирка са чудним називом *Јустинијанов закон*, за које се сматра да представља скраћени облик *Земљорадничког закона*, којег је за потребе провинција, крајем VII или почетком VIII века, највероватније издао Јустинијан II. Значајно је да *Законик* не покушава да понавља ставове ових источно-римских законика, већ их у много чему допуњава. Додатни доказ да је Душан желео да заснује администрацију свог српско-грчког царства на византијском праву може се наћи у речима повеље којом је најављено објављивање законика: његова жеља је, како истиче, да „успостави законе најистинитије Православне вере, која одговара Светој Апостолској Цркви, земљама и градовима".[35] Ова жеља је била наметнута самом природом Царства у коме су Грци били бројнији од Срба и где су у новоприпојеним областима — јужна и источна Македонија, Тесалија, Албанија и Епир — живот становништва, земљопоседника, манастира и сељака дуго уређивале одредбе византијског права.

Законик, који у суштини представља допринос Душанових правника овом тројном *Кодексу*, има неоспорно одређене корене у српском обичајном праву. Међутим, данас је потпуно напуштено старо националистичко и романтичарско гледиште да *Законик* отелотворује суштину српских изворних традиција. Показало се да су многе одредбе, за које се сматрало да отелотворују старе словенске обичаје, изведене из византијског права: међу њима су чланови који се баве законском процедуром, проширују заштиту сиромашних и прогоњених и успостављају принцип: држава је изнад интереса појединаца и класа, њом управља владар, и сам подложан законима које је прогласио. У крајњој линији Душанов Законик пружа јасан доказ о снази утицаја византијске правне традиције на источну Европу касног средњег века.

Из претходног излагања постаје очигледно да је прихватање источно-римског права код народа источне Европе ојачало везе унутар византијског комонвелта. Његово преношење је неминовно имало и политички призвук. Јавно право у Византији почивало је на аксиому да је цар извор свеукупног законодавства и да његове уредбе имају свеопшту важност у целој хришћанској васељени. Прихвата-

[35] *Законик Стефана Душана*, прир. С. Новаковић (Београд, 1898), стр. 5.

јући да византијске правне књиге постану обавезне у њиховим државама, владари источноевропских земаља су се имплицитно приклонили том веровању. Чињеница да су, бар у Србији и Русији, они издали сопствене законике не побија овакав закључак. Она само потврђује — а њихови политички односи са Царством су то већ показали — да су они себе сматрали потпуно сувереним у области унутрашњег уређења својих држава. У интелектуалној клими средњег века ова сувереност је била потпуно сагласна са универзалним, мета-политичким ауторитетом који је признаван цару, врховном законодавцу хришћанског света. Степен у коме је тај ауторитет признаван у области права без сумње је био различит од земље до земље. Чини се да је византијско световно законодавство најспремније прихваћено код балканских Словена и код Румуна. У Русији се тај утицај осећао поглавито у области канонског права. Византијски *Номоканон* садржи низ исказа у којима се јасно одређује положај цара у хришћанском свету: један од таквих јасних исказа налазимо у предговору шесте Новеле цара Јустинијана, која је издата 535. године:

„Највећи благослови које је Божје човекољубље, које долази са висина, уделило човечанству, су свештенство и царски ауторитет. Свештенство води бригу о божанским стварима; царски ауторитет води и надгледа људске ствари; међутим, оба потичу из једног истог извора, и оба красе људски живот."[36]

Овакви текстови, укључени у правне књиге које су источноевропски народи преузели од Царства, не само да истичу положај византијског цара као највишег ауторитета на земљи, већ изражавају и одувек жељени, мада ретко остварени, идеал хармоније, „симфоничног" односа између цркве и државе, што је још једно наслеђе које је Византија оставила земљама источне Европе.

[36] *Novela 6, praefatio: Corpus Iuris Vivilis,* III, стр. 35—6.

11.

КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

1 *Књижевност*

У једном од претходних поглавља, где је било речи о чиниоцима који су утицали на ширење византијске цивилизације на источну Европу, истакнута је улога посредника. Значај овог чиниоца није нигде тако очигледан као у области књижевности. Ту су источноевропски народи, у тренутку преласка на хришћанство, добили и канал који је обезбеђивао редовни доток културног утицаја из грчког говорног подручја, што им је омогућило да веома брзо саздају књижевну традицију засновану на византијским узорима. Тај канал, који ће показати да поседује велике културне могућности, био је старословенски језик. Већ смо раније описали успон тог језика, који дугује свој настанак Константину-Ћирилу и његовим сарадницима, ауторима превода Новог завета и литургијских служби са грчког на словенски дијалект јужне Македоније. Улогу културног посредника обезбедио му је његов својеврсни однос како према средњовековном грчком језику, тако и према говорним језицима словенских народа. Свој успех у великој мери дугује и својим првим преводиоцима који су од њега створили префињено и танано оруђе.

У својој раној фази старословенски језик је обликован борбом да се у језик лишен било каквог књижевног наслеђа преточи богата разноврсност византијског грчког језика. Та борба против традиције грчке прозе и поезије није увек била подједнако тешка. Релативно једноставан и недвосмислен грчки језик Новог завета није постављао много тешкоћа пред преводиоце; знатно већи проблем су били литургијски текстови, са својом поетском потком, бујном

синтаксом и великим бројем апстрактних израза за које често није било одговарајућих израза на словенском. Најтежи за превод били су грчки патристички списи, чији је стил, често пун украса и замршености, био уроњен у традиције класичне реторике. Квалитет тих првих превода можемо ценити по најстаријим сачуваним рукописима на старословенском, који су настали у XI веку (а у неким случајевима и крајем X века), као и по одломку Константиновог предговора његовом словенском Јеванђелистару. У том делу изумитељ глагољског писма и стваралац старословенског језика објашњава принципе и метод којима се служио у свом преводу: он је покушао, како каже, да пружи што дословнији израз овог најсветијег хришћанског списа; међутим, разлике између грчког и словенског су такве да буквалан превод није био могућ због стила и тачности: „јер нама нису потребне речи или изрази, већ значење".[1] У својим преводима, а посебно у Јеванђелистару, Константин је доказао да је био на нивоу свог исказа: он је пренео разне нијансе значења истог грчког израза, користећи по неколико словенских речи, парафразирајући оригинал када би дословни превод замрачио значење, а понекад је измишљао словенски еквивалент за грчке реченичке обрте. Његово достигнуће, које хвале данашњи филолози, очувало је суштинске вредности словенског речника и синтаксе, а истовремено је обогатило нови језик посуђеним речима, семантичким калковима и синтаксичким и стилистичким средствима позајмљеним од грчког. Показало се да је отисак грчког језика на старословенском, па тиме и на средњовековној књижености средње Европе, неизбрисив.

Однос између старословенског и говорних језика словенског света био је много сложенији. У IX веку, у време ћирило-методијевске мисије, словенски идиоми били су веома блиски један другом, а при том су разлике међу њима биле знатно мање од оних које данас запажамо међу разним немачким или италијанским дијалектима. Словени тог времена су још били свесни да говоре истим језиком. Јужномакедонски дијалект који је Ћирило користио за своје преводе није био намењен само Чесима, већ свим Словенима. Међутим, два века касније стање се променило. Све већи број византијских списа преведених на старословенски учинио је да овај језик постане уједно богатији и сложенији. Неологизми и семантички калкови преузети из грчког ради изражавања појмова нових за Словене, као и све веће коришћење обрта посуђених из византијске прозе, а који су при том били страни синтаксичкој грађи словенских језика — посебно у грађењу сложених речи — тежили су да издигну старословенски језик изнад обичног говора и да му подаре особине достојанствености и учености. У XI веку тај процес није тако далеко одмакао: Бугарима и Русима, на пример, старословенски се морао чинити само као нешто издигнутији облик њиховог говорног језика. Међутим, већ је постојало осећање да је то свети језик, право средство за вођење дијалога између бога и човека, и једини језик прикладан за више облике књижевности. Но, то није био једини писани језик који су користили Словени. У Русији, на пример, говорни домаћи језик коришћен је у XI веку како за личну преписку, тако и за зборнике домаћег обичајног права, као што је била *Правда Рускаја* — што је утолико вредније помена што су византијске правне књиге постојале само на старословенском и што никада нису биле преведене на домаћи језик. Исту дихотомију између два писана језика, књижевног и некњижевног, запажамо и у другим средњовековним словенским земљама. Међутим, није била реткост да се ова два језика и преклапају. Чињеница да је кроз цео средњи век црквенословенски језик задржао тесну везу са говорним домаћим језиком разних словенских земаља, омогућила је известан степен прожимања између књижевног и говорног језика, које се не може наћи у историји средњовековног латинског на Западу. Црквенословенски језик је исказао способност хибридизације, која несумњиво представља једну од тајни његовог дубоког и трајног утицаја на словенске језике источне Европе, међу којима савремени руски језик свакако није на последњем месту.

Посредник може бити и мост и ограда. Успех старословенског као књижевног језика учинио је да учење грчког постане непотребно највећем броју образованих људи источне Европе. Неки од њих су га несумњиво учили, посебно ако су припадали вишем свештенству или владарским канцеларијама. Међутим, чини се да је широко познавање језика било доста ретко, посебно у средњовековној Русији. Византијски списи преведени на словенски били су пре-

[1] A. Vaillant, "La Préface de l'Evangéliaire vieux-slave", *Revue des Etudes Slaves*, XXIV (1948), стр. 8.

тежно црквеног садржаја. Збирно дејство ове две чињенице спречиће православне Словене да дођу до мисли и књижевности класичне Грчке. То је несумњиво био велики губитак и мора се признати да је старословенски језик био одговоран за сужавање опсега грчке културе која је била доступна Словенима. Међутим, неки елементи те културе ипак су се пробили кроз словенске преводе грчких списа, до којих су, као што ћемо видети, Словени дошли у средњем веку: међу њима су била византијска патристичка дела и хришћанска химнографија Царства, која много дугује традицији класичне реторике. Но, упркос томе, истина је да су световни и пагански елементи у византијској књижевности имали далеко мањи утицај на духовни свет православних Словена, као и да — са могућим изузетком владимирских образовних установа у Русији — земље источне Европе не-грчког говорног подручја нису преузеле државне школе, које су од почетка X века имале тако велики значај у византијској градској култури. С друге стране, дајући Словенима књижевни медиј који је био тако близак њиховом домаћем говорном језику, старословенски језик је битно увећао број образованих људи у источној Европи, способних да прихвате ту културу, макар то било делимично и посредно.

Морамо истаћи још једну општу одлику старословенске језичке традиције. Врхунац њених достигнућа, у смислу квалитета књижевних дела, достигнут је на самом почетку њене дуге историје, у делима прве две генерације преводилаца, то јест отприлике између 862. и 910. године. Нема сумње да се ово може приписати престижу који је старословенски уживао непосредно по свом настанку, и који је навео средњовековне словенске списатеље да језик Ћирила и Методија сматрају божанским наслеђем које се може подражавати, али се никада не може превазићи. Према томе, док се Византинцима једноставни грчки језик Новог завета вероватно чинио лингвистички далеко инфериорнијим него класични грчки, који им је био књижевни узор, дотле је старословенски, чији су речник и синтакса били обликовани према класицизирајућем средњовековном грчком језику, изгледао много бољи од примитивног македонског дијалекта на коме је био заснован. Штавише, први његови корисници су му учинили и највеће услуге. Малобројни су, ако их уопште и има, каснији преводи на тај

језик, који се могу мерити са преводима које су Ћирило и Методије и њихови непосредни ученици начинили у Цариграду, Моравској и Македонији. Чини се да је пад квалитета започео већ у првој половини X века, што се може повезати са бугарском преславском школом. Осим ретких изузетака, преводи су постајали све механичкији, а грчка синтакса је ропскије опонашана, на начин који је био веома далеко од дубоких филолошких и књижевних схватања Ћирила и Методија. Каснија историја старословенског језика биће одређена изузетном чињеницом да је он досегао врхунац као књижевни језик у годинама свог настанка, када се борио да помири посебне особине словенских језика са лингвистичким туторством грчког, и тиме стекне свој идентитет. Овде не можемо дати потпун опис каснијег развоја старословенског, нити књижевности која је на њему писана током средњег века. Наше истраживање мора се ограничити на два одвојена периода у историји источноевропске књижевности: први се протеже од позног X века до отприлике године 1100, док други чине крај XIV и почетак XV века. Поучно је пратити сличности и разлике између списа насталих током ова два периода: овакво поређење нам може помоћи да боље схватимо природу и динамику византијског културног утицаја на источну Европу.

Први период је обележен са неколико упадљивих особина. Пре свега, словенска књижевност пре 1100. године изузетно је јединствена. Она је задржала органску везу са ћирило-методијевском традицијом и користила се заједничким старословенским језиком. Овај су језик користили писци у Моравској, Хрватској, Бугарској и Русији. Књижевна традиција је до те мере била јединствена да је понекад изузетно тешко на основу језика установити порекло неког старословенског списа насталог у том времену у некој од тих бројних земаља. Тек у XII веку почиње да се цепа то језичко јединство, и, под дејством растућег притиска разних облика домаћег језика, старословенски препушта место локалним верзијама језика који филолози називају „црквенословенским“.

Јединство старословенске књижевне традиције објашњава још једну њену особину. Списе — преводе и оригинална дела настала у областима у којима се он проширио,

треба сматрати делима једне наднационалне књижевности. Националистички приступ ранијих књижевних историчара, који су сматрали да дела настала у IX веку у Македонији, у X веку у Чешкој и у XI веку у Кијеву припадају одвојеним бугарским, чешким и руским књижевностима, и даље опстаје у неким књигама, али га савремени научници постепено одбацују. Један од њих је веома добро описао ту књижевну традицију као словенску верзију византијске културе. Историја те заједничке књижевности тек треба да буде написана, а све док не будемо имали исцрпну упоредну студију посвећену њеним главним делима, сви наши закључци биће само привремени. Међутим, нема сумње да је њен наднационални карактер изузетно погодовао њеној улози културног посредника, како између Византије и Словена, тако и између појединих земаља источне Европе. Живо кружење рукописа на старословенском језику подстицало је културну размену између разних делова заједнице народа. Из Моравске ћирило-методијевски списи су преношени у Чешку, Хрватску и Бугарску; велики део превода које су сачинили домаћи преводиоци, путовао је из Бугарске у Русију; Руси су посуђивали и уклапали у сопствену књижевност дела настала у Моравској и Чешкој. Ове сталне сеобе списа, за које се раније сматрало да потичу од узастопних таласа разних „националних" утицаја, треба пре сматрати кружењем унутар једне међународне заједнице књижевног корпуса, који је њено заједничко добро. Покретачи, делатници и корисници ових културних размена били су углавном људи цркве и науке који су били пребацивани или су се пребацивали по сопственој жељи, из једне земље у другу: ови путујући *литерати*, како Византинци, тако и Словени, дали су велики допринос космополитској култури источноевропског света раног средњег века. Тај међу-словенски карактер, који су нека од дела стицала током својих сеоба, понекад им је био утиснут већ на самом почетку: у многим културним средиштима учењаци из више словенских земаља, понекад, без сумње, уз помоћ Византинаца, заједнички су израђивали преводе; такви су међународни центри били Цариград, Солун, Света Гора, Охрид, Преслав, манастир Сазава у Чешкој и Кијев. *Руски летопис* нам казује да је у Кијеву кнез Јарослав окупио 1037. године бројне писаре који су преводили књиге са грчког на словенски.[2] Трагови

[2] Повесть, стр. 102—3; Cross, стр. 137—8.

већег броја словенских језика у неким преводима који су били у употреби у Русији тог времена наговештавају да су Јарослављеви писари представљали неку врсту међународне комисије.

Превод грчких дела на словенски језик, био је, разуме се, део ширег процеса византијског културног распростирања. Можемо стога очекивати да ћемо у тој књижевној делатности наћи и додатна друштвена значења, која су, као што смо видели, постојала у сусрету Византијског царства и словенских друштава захваћених брзим променама и чији су владајући слојеви имали сопствене разлоге за прихватање бар неких делова цивилизације Царства. Све је то сада било још привлачније, јер се ова цивилизација могла заоденути у домаће књижевно рухо. Не треба се стога чудити што видимо источноевропске владаре како активно „посежу" за византијском књижевношћу; штавише, слично обрасцима које смо упознали у другим подручјима, бирају се посебни видови ове књижевности да би се задовољиле посебне потребе „пријемних" земаља, а у новом боравишту изабрана дела се прилагођавају локалним потребама. Истина је да су избор понекад одређивали Византинци, али су много чешће то чинили њихови словенски ученици. То се збило, бар у почетку, са преводима византијских црквених књига. Овај посао, који су Ћирило и Методије обавили за потребе мисије у Моравској, а наставили њихови ученици у Бугарској, опскрбио је словенске цркве готово целокупним корпусом грчких литургијских списа. Средњовековна грчка литургијска поезија, која представља највеће достигнуће византијске усмене уметности, не престаје до данашњих дана да снажно утиче на дух и осећаје православних Словена. У средњем веку њено дејство је морало бити неодољиво и за мање образоване византијске преобраћенике. Скорашња проучавања најранијих словенских литургијских рукописа показују да су први преводиоци, а посебно Константин-Ћирило, који је и сам био добар грчки песник, успели да прилагоде метричке облике и структуре оригинала слоговним захтевима словенског говора и то на начин који је поштовање према традиционалном тексту сједињавао са стваралачком оригиналношћу. Заједно са преводима грчких литургијских књига, Словени су у то време примили и мелодије које су коришћене за певане делове службе. Најранији византијски системи

потног обележавања још нису одгонетнути; међутим, јасно је да су од самог почетка словенске православне цркве прилагодиле себи основне принципе византијског појања, његову структурну организацију и мелодијски речник. То је изведено са истим склопом тачности и слободе, који је обележио Константинов превод Јеванђелистара: остајући верни основном опредељењу очувања верности смисла изворника, преводиоци музичких рукописа су се одлучили да парафразом замене дословни превод кад год је било потребно репродуковати слоговну структуру византијске мелодије.

За успостављање нових словенских цркава најважније после Светог писма било је обезбеђивање литургијских књига — најважније су биле литургија св. Јована Златоустог, св. Василија из Кесареје и Предјеосвећених дарова, *Euchologion, Horologion, Triodion, Pentekostarion, Heirmologion* и *Oktoechos.* Следећи корак се састојао у обезбеђивању средстава којима би те цркве учврстиле и шириле нову веру и браниле је од паганства и јереси.[2] Византијски мисионари и њихови словенски преобраћеници нашли су то оруђе у грчкој патристичкој књижевности. Веома је поучан избор који су они начинили у том огромном обиљу списа: већина грчких отаца чија су дела у то време превођена у целости или уклапана у зборнике, припадали су златном добу патристике, IV и V века; међу њима су били Атанасије, тројица из Кападокије — Василије, Григорије Назијански и Григорије Ниски — Јован Златоусти, Исидор из Пелузе и Теодорит Кирски. Вреди поменути да је, бар до XIII века, било преведено далеко више дела ових раних грчких црквених отаца но дела из савремене византијске књижевности. Један од разлога за овакво стање је свакако практичан: патристички корпус, са његовом доследном хришћанском доктрином, са његовом сажетом егзегезом Светог писма и његовим проповедима које су коришћене у многим приликама, био је теоријски и практични водич за источноевропска црквена лица, која су, као и њихови претходници из IV и V века, желели да наметну хришћанство немирном и још увек полупаганском свету. Осим тога, неколицина међу овим црквеним оцима уживала је изузетан углед у источном хришћанству: крајем X века бугарски свештеник Козма позива свештенство своје земље да „подражавате Свете оце и епископе који су вам претходили — мислим на Григорија, Василија, Јована и друге, чија је имена довољно само поменути да би се страх утерао у ђаволе."[3]

После Светог писма, литургијских књига и патристичких списа, Словени су најрадије посуђивали од Византије житија светаца. У то време преведен је на словенски језик највећи део званичног хагиографског корпуса грчке цркве. Ова житија, која су кружила као појединачна дела или сабрана у *менологије* по месецима црквене године, славила су врлине хришћанског јунаштва и често задовољавала жудњу средњовековног човека за дивним и чудесним. Поред монашких хагиографија, о којима је било речи у претходном поглављу, особито популарно било је *Житије светог Алексија,* преведено на словенски у X веку. Дело описује судбину младог руског племића, који напушта своју жену прве брачне ноћи и који се, после много година проведених у молитвама и посту у далеким земљама, враћа да умре у родитељском дому, где га нико не препознаје. Византијска хагиографска традиција, којој су Словени почели давати свој допринос већ од IX века, постала је убрзо заједничка баштина источноевропских народа: њен међународни карактер најбоље се види у култу светог Димитрија Солунског, који је постао један од најпопуларнијих светаца у средњовековном словенском свету, а кога су његови грчки биографи величали због посмртне одбране града од словенских напада.

Проучавање његове хагиографије посебно је занимљиво за историчара књижевности, јер показује да нека византијска дела нису привлачила Словене само својим духовним садржајем, већ и својом приповедачком вредношћу. Разуме се, понекад је тешко разликовати поучно од питоресконог: то је случај са *Варлаамом* и *Јозафатом,* хришћанском верзијом индијске приче о Буди, која је тада била преведена. Други списи, превасходно световног карактера, били су очигледно одабрани због своје књижевне или информативне вредности. Међу њима су били Флавијева *Историја јудејског рата,* и Псеудо-Калистенов *Роман о Александру,* дела која су словенског читаоца увела у свет антике, *Physiologus* и *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова, који су им пружили површна знања о природо-

[3] Popruženko, стр. 79; Puech, Vaillant, стр. 127.

словљу и географији, као и епска поема *Дигенис Акритас*, која описује ратове што су их на источним границама Византинци водили против Арапа. Сва та дела су преведена са грчког на словенски најкасније у XII веку, а нека од њих бар стотину година раније.

Међу световним византијским делима која су превођена у то време, највећи утицај имале су византијске хронике. У Источном римском царству постоје два вида историографије. На једној страни су сређени описи догађаја, дела писаца који су се трудили да подражавају идеје и стил класичних грчких историчара Херодота и Тукидида. Они су желели да буду објективни, да им израз буде дотеран и да открију узрочне везе између догађаја. Међу неких двадесетак следбеника овог правца, између VI и XV века највише је било учених световњака, високих војних и цивилних службеника и чланова царске породице. Они су разуме се писали за образоване слојеве друштва. Ти списи су били углавном познати као историје. На другој страни налазиле су се хронике, популарна дела чија је концепција историје била мање учена и више хришћанска. Њих су обично писали монаси или свештеници простим и једноставним језиком, намењујући их мање образованим читаоцима. Они су описивали историју света од Адама до писчевог времена, са жељом да укажу на улогу хришћанског Византијског царства у причи о људском спасењу, која се може пратити кроз судбине јеврејског и грчког народа, хеленистичких монархија Блиског истока и Рима. Њихове ауторе мање је занимала узрочна веза између догађаја а више њихов ток, који се могао користити да се покаже како су Византинци, народ новог Уговора, божанском вољом одређени за чуваре православне вере, чијем су тријумфу раније државе и друштва утрли пут.

Упадљива је чињеница да вероватно ниједна византијска историја није била преведена на словенски током средњег века, али да је преведен највећи део летописа. Неки научници покушали су то да објасне тврдњом да су историје биле веома тешке за превод услед њиховог класицистичког језика, а и да је њихов садржај био посвећен искључиво византијским догађајима, па да је самим тим био незанимљив словенским читаоцима. Ове тврдње нису убедљиве. Као што смо видели из примера литургијских и патристичких списа, словенски преводиоци били су потпуно

способни да се ухвате у коштац и са најнеприступачнијим узорцима грчког језика; истовремено, источноевропски писци у својим делима стално користе материјале из хроника које се односе на византијску историју, што указује да су их догађаји из те историје изузетно занимали. Њихова наклоност ка хроникама може се приписати религиозном тумачењу историје које се у њима налазило: посебно веровању да људским делима управљају натприродне силе које се исказују у земљотресима, кометама и помрачењима; да су судбина појединца и народа улог у непрекидној борби бога и ђавола; и да се откриће божанског плана историје убрзава преобраћањем народа у хришћанску веру. Ове идеје, које су снажније и живље биле изражене у хроникама но у историјама, могли су користити византијски мисионари, али и недавно покрштени Словени, који су желели да схвате значење онога што се догодило њима и њиховим земљама. Овакво схватање историје имало је и ту предност да је било непотпуно: Царство небеско и хришћанска заједница на земљи која му одговара, могу се стално ширити; а причу која је остала недовршена у византијским хроникама могу сада преузети и наставити Словени који ће, као што ћемо то видети, одмах похитати да то и учине.

Од ових дела треба истаћи два која су имала изузетног утицаја на духовну и историјску мисао средњовековних Словена. Хроника Јована Малале, писана у VI веку, обухвата време од стварања света до Јустинијанове владе. Избирљиви научници су преоштро судили о његовим слабостима: у једном недавном делу оптужен је за „недисциплиновано приповедање", „грубе непрецизности" и „аљкав стил".[4] Међутим, он је средњовековним Словенима донео извесна сазнања о старој историји и о грчкој митологији. Словенски превод овог дела, начињен у Бугарској у X веку, био је познат у Русији крајем XI века, а касније је донет и у Србију. Хроника из IX века Георгија Монаха (или *Хамартолоса*, „грешника") била је још популарнија, ако је ценити по чињеници да је два пута превођена на словенски: у XI веку (вероватно у Кијеву) и поново у XIV веку (у Бугарској). Превод је обједињавао оригиналну верзију — свеопшту историју од Адама до 842. године, са

[4] F. Dölger in *The Cambridge Medieval History*, IV, 2 (*Кембриџ*, 1967), стр. 234.

додатком који је обухватао догађаје у Византији до 948. године. Ова два дела битно су проширила географске хоризонте Словена, и дала им обрисе историје света све до половине X века, али и оквир за њихова сопствена историјска истраживања.

Преглед главних врста књижевних дела превођених са грчког на словенски током раног средњег века помоћи ће нам да уочимо још једну особеност ширења византијске културе у том времену. Многа од тих преведених дела, посебно световна, доживљавала су поступне промене у земљама које су их прихватиле. Узрок ових промена делимично се крио у деловању новог културног окружења, а делимично у обновљеним утицајима њихове матичне византијске средине. Ови утицаји, који су били последица напора компилатора и преписивача да поново приближе ове списе по облику и садржају њиховим грчким узорима и који су тежили да отклоне последице природног развоја, били су најизразитији крајем средњег века. У ранијем времену, које нас сада занима, преведена дела су имала способност да кроз поступак прилагођавања стекну нова својства и развију локалне посебности. Ово подсећа на аналогију између књижевног „превођења" и ботаничког поступка „пресађивања", и у том смислу можемо рећи да су овако пресађени списи из Византије у источну Европу донели стваралачке изданке који су наставили да живе и расту на том новом тлу. Пресађивање је, према томе, било пропраћено променама на посуђеном делу, а то је било могуће само зато што су друштва и култура „прихватних" земаља биле у стању брзих промена. На тај начин преведена дела не само што су стицала нове одлике, већ су и подстицала, неком врстом културне „осмозе", раст „оригиналне" књижевности у разним деловима словенског света.

Разуме се, „оригиналност" те књижености сасвим је релативна. У погледу књижевних конвенција и садржаја њихових дела, писци раног средњег века у Моравској, Бугарској и Србији, дуговали су веома много византијској књижевности. Међутим, њихово подражавање те књижевности било је у многим случајевима веома далеко од ропског. Један од таквих случајева, који смо већ навели — средњовековне биографије словенских владара — показује са каквом су слободом коришћени грчки хагиографски обрасци. Још неки примери ће нам показати какву су стваралачку прилагодљивост исказали обдаренији словенски писци тог времена. Са тог становишта међу најуспешнијим делима налазе се и два најранија списа на старословенском. То су биографије Констатина-Ћирила и Методија, писане у Моравској крајем IX века.[5] *Vita Constantini* сачињена пре краја 882. године, по наговору и вероватно уз помоћ Методија, посебно се истиче својом елеганцијом и јасноћом стила. Обе биографије, које доста детаљно описују мисионарско деловање и културна постигнућа двојице браће, одражавају са живописном прецизношћу различите видове византијског живота у IX веку: управу у провинцијама, систем образовања, обнову световног учења, верске спорове, домете спољне политике Царства, веру у универзални суверенитет цара, али и једноставније детаље, као што су такмичења лепоте или мода соколарства у Византији. Истовремено, та дела су прожета емотивном оданошћу словенском језику и писму, на чијем су напретку Ћирило и Методије радили са толико преданости и успеха. Показало се да је за каснији развој књижевности на старословенском језику било веома важно што су њена два најранија дела одражавала космополитски универзализам који су византијска црква и држава проповедале новопреобраћеним народима Европе.

Истим ћирило-методијевским духом одишу и рана дела настала у Бугарској и Русији. Крајем IX века, ученик двојице браће, Константин Преславски (који је касније постао епископ тог града), написао је свој чувени акростих *Алфабетски молитвеник*. Ова поема на старословенском, написана у дванаестерцу који је подражавао византијској додекасилабичкој метрици, представља лирску похвалницу словенском писму. Писац истиче своју оданост успомени на његовог ствараоца, који му је био учитељ и имењак и при том се дотиче теме која је имала кључни значај у ћирило-методијевској књижевности: словенска верзија Светог писма и литургије представља израз божанске речи која је омогућила да се и Словени нађу међу божјим народима.[6] Ту идеју да су Словени, преласком у хришћанство и стицањем светих књига на сопственом језику, постали члановн универзалне хришћанске породице, са подједнаком сна-

[5] Види III поглавље, напомена 1.

[6] Ed. R. Nahtigal, "Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovanskih izvirnih pesnitev", *Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Razprave filoz.-filol.-histor. razreda,* I (1943), стр. 56—7.

гом ће истицати руски писци XI века. Први од тих писаца чије нам је име познато био је кијевски митрополит Иларион. Његова *Проповед о закону и милости*, написана око 1050. године, представља похвалницу кнезу Владимиру, кога реторичким изразима велича због рада на увођењу праве византијске вере у његову земљу.[7] Из дела се види да је његов аутор добро познавао грчку патристичку и апологетску књижевност, док форма одаје утицај византијских царских панегирика. Иларионова оданост родној земљи спојена је са изразитим осећајем универзалности хришћанства, коме сада припадају и Руси: тај спој локалпатриотизма и нечега што би данас назвали „екуменизмом" одликује писце ћирило-методијевске традиције, чија дела симболизују словенско „преузимање" византијске културе.

Најамбициознији покушај да се нова словенска култура смести у универзалне оквире учињен је у *Руском летопису*. Уз биографије Ћирила и Методија то је ремек-дело ране средњовековне словенске књижевности. Средишња тема је историја руског народа од половине IX века до 1116. године. Упркос марљивим истраживањима генерација руских научника, историја поступног настајања овог списа још увек је несигурна. Међутим, постоји готово општа сагласност о следећим тачкама: летопис је потекао из жеље кијевског кнеза Јарослава (1019—1054) да добије историјски темељ за своју политику уједињавања и централизације земље; узастопне прераде текста су настале делимично на кнежевском двору, али много чешће међу монасима, посебно у кијевској Печарској лаври; његов данашњи облик највише дугује једном од тих монаха, Нестору, који је око 1113. године извршио детаљну ревизију дела својих претходника, и, укључујући доста нове грађе, претежно византијског порекла, битно проширио обухват летописа. Мада је средишње — и по свој прилици изворно — језгро летописа историја преобраћања Русије у хришћанство, добар део садржине посвећен је световним догађајима. Међу њима су ратови Русије против Византије и њена дуга борба против степских номада. Међутим, национални догађаји су свесно постављени наспрам шире позадине. У дугом уводу, добрим делом заснованом на словенском преводу хронике Георгија Монаха и Јована

[7] L. Müller, *Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis* (Визбаден, 1962); *A Historical Russian Reader*, стр. 1—20.

Малале, говори се о подели земље међу Нојевим синовима после Потопа и о растурању народа након градње Вавилонске куле.[8] Овај излет у далеку прошлост човечанства, који је у складу са византијским узорима, руски летописац чини са свесном намером: тврдећи да су Словени један од седамдесет два народа расутих са Вавилонске куле, он даје нову и универзалну димензију историји свог народа. Незадовољан, међутим, овим покушајем да Русе накалеми на генеалошко стабло човечанства, он чини још један корак како би открио ужу, али у културном смислу прецизнију јединицу унутар које би њихова историја могла постати разумљива. Он то проналази у заједници словенских народа. У још једној дигресији у прошлост, која се заснива на моравским изворима, он описује дело Ћирила и Методија, истичући „снагу" и „разумљивост" словенског писма, које је постало баштина целокупног словенског света. Он истиче да је сада дошао ред на Русе, који говоре истим словенским језиком, да постану духовни наследници те традиције.[9]

Очигледно је колико овакав начин мишљења дугује византијској историографији. Преведене хронике пружале су руским подражаваоцима не само чињеничну грађу, већ и саме оквире светске историје. Аутори *Руског летописа* су могли уживати описујући војне подвиге својих сународника у биткама против охолих и подлих „Грка"; они су ипак били свесни да историја „Грчког царства" има посебан значај за судбину руског народа; значајно је да датирани део летописа (укључујући и наставак до године 1118) започиње и завршава се једним догађајем из историје Византије: устоличење Михаила III и смрт Алексија I. Истовремено, вештина и довитљивост са којима руски летописац гради своје излагање, крећући се од универзалног (сеоба земаљских племена), преко општег (културна заједница словенских народа) до појединачног (историја сопственог народа), као и његов закључак да ћирило-методијевска традиција представља духовни мост између Византије и Русије, показују са каквом је стваралачком самосвојношћу он успео да прилагоди византијску историјску мисао сада већ обликованој националној свести свог народа. По обухватању разноврсне грађе, по поимању важ-

[8] Повесть стр. 9—11; Cross, стр. 51—2.
[9] Повесть стр. 21—3; Cross, стр. 62—3.

ности главних догађаја, по живости и опорости језика — споја старословенског и говорног језика — *Руски летопис* представља изузетно дело, по много чему боље од византијских хроника према којима је делимично било обликовано. Историографија је, поред уметности, област у којој су Руси дали највећи допринос култури византијске заједнице народа. Бројни летописи, настали у Русији током познот средњег века, тежили су да подражавају прво историјско дело те земље, али никада нису достигли његов квалитет.

На претходним страницама више пута се помиње ћирило-методијевска традиција. Овај израз је коришћен за означавање скупа списа, преведених и оригиналних, насталих на старословенском језику у распону од краја IX до почетка XII века, а садржавао је и једно делимично политичко, а делимично верско становиште на основу којег је одређивано место Словена у хришћанској заједници. Ово становиште се мора поближе одредити. Оно је било засновано на убеђењу да језик који се користи као средство у хришћанској литургији постаје самим тим свети језик, а да је народ који говори тим језиком подигнут на положај народа посвећеног богу. За бога су сви језици једнаки; а кроз човеков најинтимнији посед, кроз његов матерњи језик, бог долази у најтешњи додир са људском душом. Према томе, сваки хришћански народ који има сопствени литургијски језик и културу има уједно и посебно послање и пуноправно место међу члановима свеопште породице хришћанских народа. Никад, бар не током средњег века, нису ове идеје биле изнете на овако апстрактан и општи начин. Међутим, елементи оваквог становишта, примењеног на Словене, налазе се расути у списима школе Ћирила и Методија. Један од тих елемената је радост и понос због тек стечених словенских слова, на која се гледа као на израз дарежљивости божје речи. Ова мисао, већ изражена у *Алфабетском молитвенику,* посебно је речито исказана у другој старословенској поеми, *Прологу* комплетном тексту Библије, писаној такође правилним византијским дванаестерцем, а коју једни приписују св. Ћирилу, а други епископу Константину из Преслава. Народ који нема светих књига на сопственом језику писац пореди са нагим телом и мртвом душом, и жали беду оних који немају писма те не могу чути тресак грома ни осетити мирис цвећа. Окрећући се према својим сународницима песник победнички узвикује: „Слушај васцели словенски народе! Слушај реч, јер она долази од Бога, реч која храни људске душе, реч која јача срце и ум, реч која припрема све људе да упознају Бога!“[10] Можда вреди истаћи да ова песничка похвала говорног језика има паралелу у једном одељку, написаном готово у исто време на другом крају Европе, истина знатно суздржанијом прозом: „Чини ми се да би било боље, писао је енглески краљ Алфред, када бисмо и ми превели на језик који сви можемо разумети, неке књиге које су потребне свим људима.“[11]

Други чинилац тог концепта етничког самоодређења, било је веровање које су често истицали писци ћирило-методијевске традиције, да су Словени преласком на хришћанство и стицањем сопственог писма постали „нов народ“. Њихов касни улазак у хришћанску заједницу не треба посматрати као знак ниже вредности: треба га гледати у светлу Христове параболе, коју преноси св. Матеј (XX, 1—16), о домаћину који је ишао да најми раднике за обраду винограда: они који су најмљени у једанаестом сату били су плаћени као и они који су од самог почетка „подносили терет и врелину дана“. Словени, мада су касно дошли, учествовали су у духовном препороду народа који могу славити господа на сопственом језику. Овај препород је објашњаван библијским појмовима: појава словенске литургије и словенских књига сматрана је продужетком чуда празника Духова, када је Свети Дух пламеним језицима сишао међу апостоле; а овај нови празник Духова, као и онај први, подстичући јединство целог човечанства у Христу, укинуо је стару збрку језика која је потицала од Вавилонске куле. Ова мисао није била изум средњовековних словенских писаца: супротност између Вавилона и Тројице, као и вера да потоњи докида претходног, била је истицана у византијској служби Тројице, а може се наћи и у списима неколицине грчких црквених отаца; међутим, хришћанство је морало поседовати изузетно профињену способност прилагођавања да би те

[10] A. Vaillant, "Une poésie vieux-slave: la Préface de l'Evangile" *Revue des Etudes Slaves,* XXXIII (1956), стр. 7—25; R. Jakobson, "St. Constantine's Prologue to the Gospel", *St. Vladimir's Seminary Quarterly,* VII (1963), стр. 14—19.

[11] *King Alfred's West-Saxon Version of Gregory's Pastoral Care,* ed. H. Sweet, I (Лондон, 1934), стр. 6.

поставке применило на словенски говорни језик. И овде се ћирило-методијевска традиција исказала као стваралачка снага.

И овај последњи пример може послужити као илустрација животности и осећајне снаге ове традиције. Не задовољавајући се увећавањем улоге Словена унутар хришћанске заједнице, као и ћирило-методијевске традиције у мери човековог спасења, неколико средњовековних писаца отишло је тако далеко да је уздизало то наслеђе у метафизичким појмовима. За откриће и ширење словенског писма они су користили речи пророка Исаије (XXIX 18, XXXV 6, верзија Септуагинта): „И у тај ће дан глухи чути ријечи у књизи, и језик нијемога пјеваће". Помисао да „божанска киша слова" која се излила на словенске народе има одређену улогу у припреми преображења створеног света и доласка божјег царства, није страна писцима ћирило-методијевске школе. Овај осећај космичког тријумфа снажно је истакнут у уводним стиховима тридесет петог поглавља Књиге пророка Исаије, управо у оним стиховима који су коришћени за описивање дарежљивости словенске говорне традиције:

„Радоваће се томе пустиња и земља сасушена, веселиће се пустош и процвјетати као ружа. Процвјетаће обилно и веселиће се радујући се и попијевајући... Тада ће се отворити очи слијепима, и уши глухима отвориће се. Тада ће хромац скакати као јелен, и језик нијемога пјеваће... Та ће мјеста видјети славу Господњу, красоту Бога нашега."

Страст и одушевљење којим су писци раног средњег века испуњавали говорни језик, због чега су њихова дела одисала узбуђеношћу својеврсног културног пролећа, почела је да бледи током XII века. Достигнућа двојице византијских апостола међу Словенима нису била заборављена у источној Европи, а понајмање у Русији, где је и сачуван највећи део рукописа њихових биографија за које данас знамо. Крајем XIV века обновљено је занимање за дело св. Ћирила. Међутим, у то време књижевност ћирило-методијевске школе показује знаке превазиђености. Стање језика и културе у словенским земљама битно се променило од времена IX века. Јединство словенског језика било је разбијено, а говорни дијалекти у разним деловима словенског света развили су се у посебне језике. Старословенски, који је некада био *lingua franca* тог света, прошао је кроз једну сложену еволуцију: с једне стране он је упио у себе разне делове локалних говорних језика, и тиме изгубио нешто од свог прастарог јединства; с друге стране овај црквенословенски (како се сада називао) који је у Србији, Бугарској и Русији и даље коришћен за „више" облике књижевности, задржао је највећи део своје оригиналне граматичке и синтаксичке структуре, те је већ био сасвим одвојен од говорног језика тих земаља: у касном XIV веку већ је био на путу да постане мртав језик. Ове две особине црквенословенског — одсуство јединства и одвајање од говорних словенских језика — непосредно су утицале на изузетан књижевни покрет који се зачео у XIV веку у Бугарској и проширио током последњег столећа средњег века на целу источну Европу.

Зачетник тог покрета био је Евтимије, трновски патријарх од 1375. до 1393. По рођењу Бугарин, он се прикључио монашкој заједници у Килифареву, где је постао водећи ученик св. Теодосија. Захваљујући личним способностима и духовној блискости са својим учитељем, постао је истакнути представник треће генерације словенске исихастичке школе, коју је основао св. Григорије Синаита. Попут осталих вођа овог покрета, он проводи у путовањима највећи део својих зрелих година: борави осам година у манастирима Цариграда и Атоса, где упражњава *hesychia* и где у грчко-словенском окружењу ради као преписивач рукописа и писац. Године 1371. он се враћа у Бугарску, где га убрзо бирају за поглавара цркве. Као патријарх постаће познат по обиљу писаних дела, по борби за исихазам и по храбром држању пред нарастајућом турском опасношћу. Освајање Трнова од стране султанове војске 1393. године означава крај независности бугарске државе и цркве, а завршна слика (коју ће исписати један од његових ученика) Евтимија који на свом путу ка изгнанству пролази улицама престонице, окупан сузама и праћен жаљењем верника, представља одговарајући споменик овом последњем великом црквеном достојанственику у средњовековној историји балканских Словена.

Евтимијева међународна слава и утицај били су највећи у области учености. Његова главна оставштина потомству била је целокупна ревизија литургијских списа, заснована на доследном и јасно промишљеном језичком

програму. Овај програм, ако је судити по исказима његових ученика и по Евтимијевим списима, укључивао је темељно преиспитивање улоге црквенословенског језика и његовог односа према грчком. Полазна тачка било је убеђење да су опште добро и морал, као и чистота православне вере, зависни од тачности и књижевних вредности светих књига. По мишљењу Евтимија и његових сарадника ове књиге су биле тужно недостатне у оба вида. Претходни преводиоци са грчког или су услед незнања погрешно разумели изворник, или су га, књижевно неотесани, пренели на груб и незграпан језик. Каснији преписивачи, услед грешака и одсуства сарадње, све су то учинили још горим: по речима једног од Евтимијевих следбеника дошло се дотле да „ако би неко сакупио стотину књига не би био кадар да нађе две са истоветним правописом и језиком“'[12] Овакво стање било је двоструко за жаљење: оно је указивало на тужно опадање квалитета писања, а грешке и одступања у светим списима неоспорно су погодовали јереси. Сматрало се да је ова друга опасност била посебно изражена: у XIV веку у Бугарској забележено је неколико јеретичких покрета, а видели смо да је и сам св. Теодосије узео учешћа у борби цркве против богумилске секте.[13]

Евтимије је предложио два лека: да се изврши повратак граматици, правопису и интерпункцији оригиналних превода Ћирила и Методија, и да се морфологија и синтакса црквенословенског преобликују што приближније грчком језику. Теоретску основу и практичне последице ове реформе описао је његов посредни ученик Константин из Костенеца. Пошто је учио код једног од Евтимијевих ученика у манастиру Башково у Бугарској, он је отишао у Србију, где је написао своје чувено дело *О словима*.[14] Ово је дело једног слабог историчара и језичког педанта. Он је веровао да је језик Ћирила и Методија био у суштини руски, са додацима из шест других словенских језика; да свети језици чине породицу у којој хебрејски, грчки и словенски имају улоге оца, мајке и деце; такође и да словенски списи морају у сваком погледу да прате

[12] В. Јагић, *Рассуждение южнословянской и русской старины о церковно-славянском языке* (Санкптерсбург 1896), стр. 108.

[13] ВК, стр. 361.

[14] Јагић, *Рассуждение,* стр. 95—199.

грчке узоре. Он не само да је истрајавао на буквалном превођењу грчких списа, спремно жртвујући јасноћу смисла жељи да се постигне тачна еквивалентност између два језика, и то не само између појединих речи већ и између појединих слова; он је такође тражио да се правопис усклади са правописом најранијих словенских списа и да се истовремено прилагоди акценатским правилима грчког језика.

Константинов језички програм, који је вероватно био строжа верзија Евтимијевих књижевних реформи, може нам се чинити као есенција педантерије. Међутим, по много чему — наиме по идеализацији старословенске прошлости, као и по позивању на ауторитет византијских узора — он је симптоматичан за погледе и тежње источноевропских интелектуалаца с краја средњег века. У мутном свету балканске политике турске победе су могле деловати као последица духовне разједињености и моралног опадања хришћана. Осећај неминовне пропасти и одговарајуће уверење да је данашње време битно горе од славне прошлости, били су прилично раширени у Византији. Став да је опадање морала последица погрешног исписивања рукописа може данашњем духу изгледати претеран; међутим, ако ти рукописи садрже свете списе хришћанске вере и ако погрешни преводи могу бити одговорни за доктринарне грешке, тада овакав закључак не звучи тако страно средњовековном човеку. Било је извесне логике у тврдњи Евтимија и његових следбеника да се чистота православне вере може поново успоставити и очувати ако би националне разлике црквенословенског могле бити превазиђене враћањем на њихов заједнички извор, на језик Ћирила и Методија. Верујући да се њихова културна баштина може спасти књижевном стандардизацијом, они су потражили узор у другом извору, истом оном који је дао облик и суштину ћирило-методијевској мисији међу Словенима: у грчком језику и светим списима византијске цркве. Преводи и оригинална дела Евтимија и његове школе, која су пренета из Бугарске у Србију, Румунију и Русију, и која су навела писце у тим земљама да их подражавају, поставила су основе за нови књижевни покрет. Овај покрет је имао неколико заједничких особина са претходним ћирило-методијевским покретом: имао је међународни карактер; користио је словенску књижевну традицију за ширење византијске цивилизације; био је у тесној вези и

у извесној мери заснован на посебној идеологији. Та идеологија није више била обликована ћирило-методијевским идејама о етничком самоопредељењу. Њени корени су се налазили у погледима позновизантијског света.

Постоје убедљиви разлози за веровање да је један од извора Евтимијевих језичких и књижевних реформи био исихазам. Сам Евтимије је био ватрени исихаста и одржавао је тесне личне везе са другим члановима те верске школе на Атосу, али и у Цариграду, Румунији и Русији. Чињеница да су он и његови ученици истицали обредну чистоту и строгост и да су жудили за сагласношћу са грчким изворима, у пуном је сагласју са програмом исихаста, који су тежили да обнове и прочисте литургијски живот и који су истицали примат византијске цркве у питањима вере и црквене дисциплине. У обилној жетви нових превода, која је изникла из Евтимијевих реформи и постала заједничко добро источноевропских народа, истакнуто место имали су испоснички и духовни списи радо виђени у исихастичким круговима, као што су била дела Јована Лествичника, Симеона Новог Богослова, Григорија Синаите и Григорија Паламе. По свом облику и садржини, Евтимијеви хагиографски списи били су рађени по обрасцу *Житија* која су писали исихастички цариградски патријарси Калист I и Филотеј; и он је користио животе светаца да би величао идеал *исихиа;*[15] а од својих грчких узора посудио је нови стил хагиографског и панегиричког писања, које ће бити у великој моди у источној Европи током наредних сто година: стил пун украса, реторичан и пун емоција, са тежњом да се испреплету прича и теолошка размишљања и да се при том конкретна и чињенична грађа смањи на минимум, са жељом да се предмет дела издигне изнад историјских непредвидљивости на једну безвремену и свеопшту раван.

Друга особина овог новог покрета било је његово антикварство. У раном средњем веку, као што смо већ видели, ћирило-методијевска традиција је покренула свеже стваралачке снаге у словенским земљама источне Европе. Хришћанска култура која се тек рађала у тим земљама одговорила је на утицај византијске цивилизације примљене преко те традиције развојем локалних особина, уporедивих са домородним изданцима на пресађеном деблу. Особина „гледања унапред", која је красила тај процес, објашњава очигледну животност и „младалаштво" књижевности на старословенском. Насупрот томе, већина „евтимијевских" писаца касног средњег века окреће свој поглед ка прошлости. У немирном свету, у коме се осећало да је права култура у опадању, где је православна вера била у опасности од јереси, где чак ни интегритет хришћанске заједнице народа није више био сигуран, они су полагали све своје наде у повратак златном добу: добу које оличавају прастара традиција Ћирила и Методија и неоспорни ауторитет Византинаца, чије је прихватање донело толике користи њиховим прецима. Они су истицали да им је циљ да обнове и прочисте ту културну баштину. Две важне особине овог покрета могу се објаснити том обузетошћу прошлошћу: дословност и сервилност у преношењу византијских списа на словенски, што је у великој супротности са самопоуздањем и самосвојности раних ћирило-методијевских превода, и истовремено рађање нове историјске свести, која се подједнако исказује у занимању московских писаца за културу кијевске Русије и у вери државника и идеолога Бугарске и Србије да су управо њихове земље предодређене да преузму политичко наслеђе Византијског царства. У тој тежњи ка идеализацији прошлости можемо назрети семе једног гледања које ће касније постати плодоносно у европској ренесанси.

Вреди истаћи још један контраст између источноевропских књижевних покрета раног и касног средњег века. Први од њих, потчињен мисионарским идеалима Ћирила и Методија, усмерен је ка преношењу византијске вере и цивилизације што ширем кругу словенских преобраћеника и ученика. Чињеница да је тада старословенски био веома близак говорним језицима, битно је олакшала његово ширење. Први писци ћирило-методијевске традиције заиста су сматрали да је разумљивост словенског писма његово највеће преимућство. У том погледу, покрет касног средњег века веома је различит. Подстичући архаичне и извештачене реченичне обрте, као и грчку семантику и фразеолошке калкове, вође тог покрета свесно су покушавали да раздвоје свети и учени језик од простог говорног језика. Они су у доброј мери успели у свом науму. Црквенословенски, којег су развили, имао је веома

[15] E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius* (Беч, 1901).

богат речник и бујну синтаксу; међутим, њега је било тешко разумети без претходног учења. Овај езотерични језик и књижевност ослоњена на њега, постали су забран једне црквене и учене котерије, једног источноевропског мандарината. Било је то веома далеко од победничке вере ученика Ћирила и Методија да је изум словенског писма испунио Исаијево пророчанство да ће неми проговорити и да ће глуви чути „речи из књиге".

Неколико чинилаца олакшало је ширење ове касно-средњовековне „евтимијевске" рецензије византијске културе. Један од њих је и књижевна сарадња, посебно активна током XIV века, између словенских и грчких монаха у главним верским и културним средиштима византијског света. Ову сарадњу поспешила је исихастичка традиција, која је привлачила људе из разних земаља у те чувене расаднике духовног живота. Ту су преписивани и сравњивани рукописи, ту су Грци, Срби, Бугари, Румуни и Руси размењивали књижевна дела и преводе византијских списа на црквенословенски. Такви су центри били цариградски манастири (посебно Студитски), Атос, Солун, Метеорски манастири у Тесалији и бугарске исихастирије у Парорији и Килифареву. Други чинилац који је овом покрету дао заиста међународне размере, био је обрнути процес ширења људи и рукописа дијем источне Европе. Многе од тих монаха, који су се након завршене посете или обуке враћали кући, пратиле су избеглице, а међу њима и многи истакнути црквени или учени људи, који су желели да побегну пред турским освајањем. Ово кретање ка северу добило је посебан замах после косовске битке (1389) и пада Трнова (1393). Бугарски следбеници Евтимија побегли су у северну Србију; Срби у румунске кнежевине; Грци и балкански Словени у Русију.

Историчари који истрајавају на схватању да је средњоевропски свет тог времена био збир различитих националних култура, често пренаглашавају улогу ових учених избеглица у ширењу византијске цивилизације у њеном касно-средњовековном словенском обличју. Да бисмо њихову улогу сагледали у правом светлу, морамо прихватити да су се ти учени људи кретали унутар одређене културне сфере, чије је јединство, које се могло сагледати још у IX и X веку, било непосредно пре тога ојачано ширењем исихазма и Евтимијевих књижевних реформи. Селећи се

с краја на крај византијске заједнице народа они нису били суочени са тешким проблемима прилагођавања: они су очекивали да нађу, и најчешће су и налазили сличне услове за свој учени или црквени рад. Неки од њих су били истакнути интелектуалци који су дали велики допринос земљи која их је прихватила; међутим, важно је схватити да они нису били толико новатори, колико наследници једне идентичне верске и књижевне међународне традиције.

За илустрацију улоге ових досељеника може нам послужити културна историја Румуније. Никодим из Тисмане, чија је манастирска делатност у Влашкој већ била запажена, узоран је представник те космополитске културе XIV века.[16] Он је, као и друге избеглице из Бугарске, Србије и са Атоса, који су пренели исихастичка учења и списе Евтимијеве школе северно од Дунава, дао битан допринос развоју словенске књижевности у Молдавији и Влашкој XV века. Међутим, основе за овакав развој биле су постављене знатно раније. Верује се да се још у X веку словенска књижевност проширила из Бугарске на земље између доњег тока Дунава и Карпата. Међутим, тек се у XIV веку почела развијати књижевност на црквенословенском језику у двема кнежевинама, и то под покровитељством кнежевских дворова Арђеш и Сучава, и младе румунске цркве. Све до друге половине XV века ова се књижевност састојала готово потпуно од превода са грчког и од списа добијених од балканских Словена. Прво иоле значајније самостално дело јесте хроника састављена на двору Стефана Великог Молдавског (1457—1504). Црквенословенски ће остати званични језик румунске цркве и кнежевских канцеларија све до касног XVII века. Његов друштвени положај и углед појачавала је чињеница да је он, осим као литургијски језик, био неразумљив за необразоване. Чини се да је он, слично француском језику на европским дворовима, током свог тог времена био коришћен и као говорни језик на румунском двору, међу племством и у ученим круговима. Он је остао живи симбол те аристократске космополитске културе која је била канал за ширење византијске цивилизације током касног средњег века.

[16] ВК, стр. 361—2.

Посебно је значајна улога балканских емиграната у културном животу Русије. Један од њих био је и бугарски монах Кипријан Цамблак. Он је поседовао уобичајено беспрекорну исихастичку предспрему: периоде монашке обуке у Килифареву под св. Теодосијем, као и у Цариграду и на Атосу, и дугогодишње пријатељевање са Евтимијем из Трнова. Године 1375. он је устоличен у Кијеву, где је одиграо значајну улогу у политици византијске патријаршије према Литванији и Московској кнежевини. Од 1390. до 1406. он је био митрополит Москве и целе Русије. Као поглавар руске цркве он је подстицао притицање јужнословенских рукописа у књижнице руских манастира, и покренуо је прикупљање прве свеобухватне хронике Московске кнежевине, која је укључивала историјски материјал прикупљен из разних крајева земље. Његов уреднички рад на том летопису, који је истицао улогу Москве као стожера националног јединства и значај старог кијевског наслеђа за њену историју, показује да је овај бугарски црквени великодостојник добро схватао идеолошка и политичка уверења владара своје нове домовине.

Исту прилагодљивост локалним условима показује и други познати исељеник, Србин Пахомије. Он је провео неких педесет година у Русији, где је и умро око 1484. године. Своје политичке наклоности на различит начин је стављао у службу својих новгородских и московских покровитеља. Највећи део његових списа су нове прераде у евтимијевском реторичном стилу постојећих житија и панегирика руских светаца.

Овај нови начин писања, од руских књижевних историчара назван „другим јужнословенским утицајем“ (како би разликовали овај покрет од претходног таласа „бугарског утицаја“ који је запљуснуо њихову земљу у X и XI веку), имао је већ и једног истакнутог домаћег следбеника. Руски монах Епифаније, назван Мудри, написао је између 1396. и 1420. године два изузетна житија посвећена Стефану Пермском и Сергеју Радоњешком.[17] Стефан је био руски монах који је у далеким североисточним крајевима земље, крајем XIV века, покрстио Киријане или Коме, (народ близак Финцима), измислио за њих посебан

[17] *Zhitie sv. Stefana, episkopa Permskogo*, ed. V. Druzhinin (Хаг, 1959) (репринт); *Die Legenden des Heiligen Sergij von Radonež*, ed. N. Tikhonravov (Минхен, 1967) (репринт).

алфабет и превео литургијске књиге на њихов језик. Епифаније повлачи паралелу између његовог дела и дела св. Ћирила, словенског апостола, наговештавајући са прилично московског шовинизма, да су заслуге св. Стефана веће, јер је Ћирилу помагао брат Методије, а Стефан је могао да се ослони само на божју помоћ. Међутим, Епифаније, који је добро познавао грчки, није само ропски подражавао књижевне конвенције јужнословенске школе. Градећи у извесној мери на основама старијих традиција руске књижевности, он је развио посебан стил, за који је сковао погодан израз „ткање речи“, и који је довео до таквог степена префињености и техничког умећа какав није постојао код његових балканских узора. Његово афектирано украшавање, понављања и пренаглашени исказ нису нарочито привлачни за данашњег читаоца; међутим, многи ће моћи да науче да цене, посебно у *Житију св. Стефана*, уравнотежену грађу, ритмичку прозу, ефекте благогласја и танано играње речима. Епифанијеви списи верно одсликавају неколико основних значајки црквенословенске књижевности с краја средњег века: њену аристократску префињеност, њену тежњу да на савремене појаве гледа *sum specie aeternitatis*, као и жељу да преобрази случајне појаве овог света у једну слику сређене духовне лепоте.

Изглед и каријере водећих личности овог покрета указују на још једну особину својствену космополитском словенско-византијском свету у коме су живели. Расути широм источне Европе, они су ипак остајали у међусобној вези. Многи су исказивали исту привржeност духовној *alma mater*, рецимо Атосу или Килифареву. Многи од њих су имали личне везе са Евтимијем из Трнова, који је унутар овог покрета уживао исти онакав ауторитет какав су Ћирило и Методије и њихови непосредни следбеници почетком средњег века уживали међу Словенима. И коначно, они су, било непосредно, било преко Евтимија, одржали контакт са верским и културним животом Цариграда, чије су хагиографска књижевност и исихастичка духовност остале узори за целу источну Европу.

Као закључак можемо поменути каријеру једног од најистакнутијих Евтимијевих ученика, јер нам она указује на невероватни опсег тог међународног покрета људи. Григорије Цамблак, нећак митрополита Кипријана, био је по

рођењу Бугарин. Пошто је провео неколико година на Атосу, он је на самом крају XIV века постао монах у манастиру Дечани у Србији, где је, на прописани начин, писао биографију краља Стефана Уроша III. Између 1401. и 1406. године, он ради као свештеник у Молдавији. Затим одлази у Литванију у службу тамошњег владара који жели да у својој држави успостави независну православну цркву са седиштем у Кијеву. У нади да ће убедити руске и византијске власти да прихвате овај план, Григорије путује у Москву и Цариград. Под јаким притиском московских власти патријаршија одбија да потврди раздвајање руске цркве и екскомуницира Григорија. Не обазирући се на забрану, Григорије се враћа у Литванију, где га локални епископи рукоположе за кијевског митрополита (1415). Три године касније он ће имати запажен наступ на западу као изасланик свог литванског владара на сабору у Констанци, са посебним задатком да преговара о унији са римском црквом. Међутим, иако се тврди да је пољубио папи ноге, он је одбио да прихвати његова учења. И то је последња добро описана договоштина овог ученог и амбициозног црквеног великодостојника. Умро је око 1420. године.

2. *Уметност*

Историја византијске уметности у источноевропским земљама започиње њиховим преласком у хришћанство. Византијски градитељи и сликари пратили су траг царских мисионара и дипломата, и слати су, истина често на захтев новопокрштених владара, да граде и украшавају цркве у њиховим земљама. Процес је започео у другој половини IX века. Византијска уметност, која се споро опорављала од иконокластичког доба, када су сви људски ликови били избачени из храмова, започињала је тада једно од својих најсјајнијих раздобља. Овај период, који обухвата X и XI век, често се назива по имену династије која је била на власти у Цариграду од 867. до 1056. године, „македонска ренесанса". Цркве су у то време грађене и украшаване према изричитим формалним обрасцима. Њихов облик, најчешће коцка над којом се уздиже купола, подражава популарно схватање устројства свемира. И систем унутарње декорације почива на идеји да је црква слика свемира. Композиције у мозаику — који је у то време био омиљени материјал — стварају пажљиво уређену скупину слика, распоређених по силазној хијерархији која симболизује божје свеопште царство на небу и на земљи: Христос Пантократор, у сјају свог престола и у пратњи анђела налази се у куполи; његова мајка, која моли за људски род, налази се у апсидалној конхи; сцене из Христовог живота на земљи, одабране у складу са литургијским следом главних црквених празника, налазе се у нишама и на доњим потпорним луковима; и у трећој и најнижој зони, налазе се фигуре светаца. Овај топографски симболизам, који је представљао узор иконографске шеме византијске цркве X и XI века, изражавао је васељенску природу хришћанске вере, сведочио је о теологији отеловљења, како су је наново одредили противници иконоклазма, и истицао литургијску функцију грађевине у којој се драма људског спасења поново одиграва кроз слављење еухаристије. Исти овај иконографски образац понављан је, у целости или делимично, у већини цркава грађених почетком средњег века унутар византијске заједнице народа. Стил њиховог сликарства одражавао је две супротстављене традиције које су обликовале уметност македонске ренесансе: елегантни академски и класични стил, чији се корен налази у хеленистичким традицијама које су неговане у великим градовима Царства; и строжи, свештенички и трансцедентални стил, који се везује за манастире и који води порекло из Сирије и Анадолије. Однос између ових двеју традиција — дворске и монашке — мењаће се кроз историју уметности Византије и источне Европе. У случају неких ремек-дела, као што су мозаици у Дафни поред Атине (око 1100. године), оне ће бити измешане са савршеним умећем.

Последње стваралачко доба византијске уметности пада у време XIV и почетком XV века. Зидно сликарство тог времена показује нову мешавину класичног и манастирског стила, чије су главне одлике емотивна обрада садржаја, појачани смисао за ритам и драмску напетост, елеганција цртежа и наклоност ка описним сценама и питорескним детаљима. Међутим, недавно је постало јасно да је та „ренесанса Палеолога" имала своје корене у комнинској уметности XII века. Једно од ремек-дела те уметности, мозаик Деизиса у јужној галерији Св. Софије у Цариграду, са својим деликатним обликовањем, нежношћу и достојанством ликова, наговештава низ одлика за које се раније сматрало да представљају изуме краја средњег

века. Уметност Палеолога, чија су главна дела верског карактера, раширила се из Цариграда и Солуна све до најудаљенијих граница византијске заједнице народа. Са изузетком слика у цркви Хора (Кахрије-џамија) у Цариграду и у Мистри на јужном Пелопонезу, највећа дела која су очувана до данас налазе се у словенским земљама Балкана, у Румунији и у Русији. На исти начин као и књижевни и монашки покрети тога доба, ова ће уметност дати печат јединства и космополитизма култури источне Европе с краја средњег века.

За расправу о уметности источне Европе важно је и питање покровитељства. Градњу и украшавање цркава и световних грађевина наручивали су углавном локални владари, племићи, црквени великодостојници и игумани великих манастира. У раном средњем веку, када је за такве подухвате било потребно доводити византијске уметнике и занатлије, мало је било покровитеља, осим владара, довољно богатих да плате високе цене, које су јамачно тражили ови страни мајстори. А те цене свакако није смањивала жеља владара да увећају свој углед богатим украсима и раскошним парадама. Способност владара да поднесе те трошкове зависила је од његове политичке моћи, а ова моћ од степена централизације његове државе. Према томе, и у области уметности уочавамо исту појаву коју смо сусрели при проучавању ширења других видова византијске цивилизације: снага продирања те културе била је непосредно сразмерна расту дворског друштва склоног луксузу, као и централизацији политичких установа у земљама њеног „пријема". Штавише, најчешће је владарски покровитељ одређивао избор уметничких програма. Док су домаће црквене власти природно давале предност темама које славе духовни и испоснички живот, световним владарима није увек било довољно да свој верски жар изразе украшавањем цркава своје државе сликама које сведоче о истинитости хришћанске вере: они су били склони да у одређеним приликама одаберу садржаје према њиховом политичком или националном садржају. Ово коришћење уметности у делимично световне сврхе можемо илустровати са два примера. Саборна црква Св. Софије у Кијеву, чији је камен темељац положен око 1037. године, и око чијег датума завршетка још трају спорови, садржи бројне фреске: један циклус, у централном броду, осликан око 1045. године, приказује кнеза Јарослава и његову

породицу, чиме слави руску владарску династију у очима свих верника; други, далеко необичнији садржај појављује се на зидовима и сводовима двају степеништа у кулама, која су водила на балкон одакле су, највероватније, кнез, његова родбина и дворјани пратили службу божју. Неке од тих слика, датираних у прву четвртину XII века, представљају сцене које се догађају на хиподрому у Цариграду: у арени наступају акробати, жонглери и борioци, возачи двопрега су постављени за почетак трке, за то време цар седи на свом престолу у царској ложи и посматра игре. У другој сцени, цар је насликан како са круном на глави победнички јаше на белом ату. Једна фреска из овог циклуса приказује ратника како се бори са маскираним човеком, што по неким стручњацима представља епизоду из „Готских игара", врсте обредне игре која је деветог дана после Божића извођена пред царем који би тада седео за столом у присуству представника хиподромских партија Цариграда. Имајући у виду одлучно противљење свештенства у средњовековној источној Европи било каквим световним „играма", њихово представљање на сликама у некој цркви може да зачуди. Међутим, ако се сетимо да су игре на византијском хиподрому и церемоније у палати сматране симболичким величањем царског суверенитета и делом „царске литургије", која је то исказивала, увиђамо да представљање ових призора у Кијеву XII века има своје политичко и културно значење. Ове фреске сведоче о ширењу цариградске царске уметности на периферију византијске заједнице народа, дају слику обузетости маште Руса далеком славом Цариграда, и могу нам — када приметимо да је глава цара на тим сликама окружена ореолом, док ореола нема иза главе Јарослава на фрески у централном броду — пружити сликовну потврду кнежевог признавања идеалног царевог супремата.

Други пример стављања религиозне уметности у службу источноевропских владајућих слојева долази нам из Србије. У XIII веку јавља се обичај да се у српским црквама сликају и призори из живота чланова династије Немањића. Најранији пример су два циклуса слика у Студеници (око 1235. године) и Сопоћанима (1263—68), који представљају одлазак Стевана Немање на Атос, његов дочек на Светој Гори, његову смрт и пренос његових моштију у Студеницу. Скорашње проучавање ових доста оштећених фресака показује да је њихов садржај био инспи-

рисан Немањином биографијом и литургијском службом посвећеном њему, а које је обе написао свети Сава. Већи број других манастирских цркава садрже сличне историјске композиције: оне описују смрт св. Саве, пренос његових моштију у Милешеву, устоличење српских владара на народним саборима, као и њихове последње тренутке на земљи. Најпознатија од тих слика из XIII века представља мајку Уроша I, краљицу Ану, на самртној постељи, окружену члановима српске владарске породице. Ове владарске слике, чији је циљ био да пренесу духовно значење политичке моћи и да славе поједине владаре и њихове династије, биле су вероватно обликоване према групним портретима чланова царске породице, који су, како нам то преносе писани документи, постојали у Византији у доба Комнина. Међутим, њихова топла и искрена побожност потиче од урођене, а сада већ дубоко усађене оданости династији Немањића. У XIII веку те историјске композиције доживљавају свој врхунац. У наредном веку оне препуштају место апстрактнијим и шематскијим приказима краљевске породице: у црквама Грачанице, Пећи и Дечана, чланови владарске породице представљени су на великим генеалошким дијаграмима, обликованим према лози Јесејевој; а у једном случају — у манастиру Матејча у Македонији, осликаном око 1355. године, Немањићи су накалемљени на породично стабло византијских царева, што је представљало сликовни приказ Душановог полагања права на политичко наслеђе Царства.

Трећи општи проблем има посебно значење за нашу тему. До које мере је византијска уметност у свом ширењу источном Европом преузимала локална обележја? И, под условом да се могу идентификовати, да ли нам она оправдавају употребу израза „национална школа" у опису уметничких дела у разним областима византијског комонвелта? То су тешка и још увек спорна питања. У овом кратком прегледу не може се претендовати на њихово разрешење: овде ће бити тешко учинити нешто више од њиховог постављања у одређену историјску перспективу.

Једна од препрека са којом су се сукобљавали они који су желели да одговоре на ова питања биле су националне и културне предрасуде. Оне су навеле многе источноевропске научнике да пренагласе оригиналност, или да неоправдано прошире домет деловања уметности сопствене земље, а

неке византологе да гледају на уметност појединих земаља као на провинцијалне облике, да не кажемо ропска подражавања цариградске уметности. Другу тешкоћу представља уништавање уметничких дела. Нигде та појава није била толико раширена као у средњовековној Бугарској. Византинци и Руси у X веку, Турци у XIV и XV веку, сносе одговорност за нестанак многих световних и верских грађевина у тој земљи. Пљачка Преслава коју је извео Јован Цимиск 971. године, као и пљачка Кијева од стране Монгола 1240. године, лишиле су нас многих изванредних споменика. Насупрот томе, Србија и Молдавија, које су биле релативно заштићене од спољних освајања у време највеће уметничке активности, сачувале су далеко више уметничких дела. У сваком случају, у источној Европи преживело је довољно уметничких дела да би се могло сагледати да је у средњем веку у тим областима постојала превласт уметничких облика и традиција изведених из Цариграда и других културних средишта Византијског царства. Ова традиција је одражавала подједнако континуитет и променљиве облике византијске уметности од раног македонског до позног времена Палеолога. Подједнако су вредни пажње њена стална привлачност и географске границе њеног распростирања. Византијска уметност, која је слободно прелазила све политичке границе, била је све до краја средњег века основни међународни идиом од јужног Пелопонеза до обала Арктичког океана, и од северног Јадрана до Кавказа. У многим од тих области њен утицај трајао је и много дуже.

Очигледно, ова уметничка традиција није могла остати јединствена на тако широком простору. Поред обнављања, кроз која је та уметност веома често пролазила у својој постојбини, она није била отпорнија на дејство локалног окружења него други видови византијске културе. Као што смо видели, за остварење дела монументалне уметности било је неопходно покровитељство владара и црквених великодостојника. Чини се да многа од тих дела дугују свој настанак, макар и посредно, иницијативи локалних политичких власти. Стога је програм који су владари наметали уметницима бивао углавном омеђен границама њихових земаља. Према томе, локално покровитељство тежило је да у извесној мери потисне космополитизам византијских уметничких облика и да створи услове који би требало да погодују настанку „националних" школа.

Међутим, може се сумњати да је тај процес икада знатније напредовао у средњовековној источној Европи. Пре свега, границе разних држава које су чиниле византијску заједницу народа, биле су, поготову на Балкану, изузетно несталне. Сасвим је немогуће, у највећем делу средњег века, разликовати на националној основи источноевропску од западнобугарске уметности; истовремено су Македонију, која је омиљено ловиште за националистички настројене балканске историчаре уметности, током средњег века у разна времена освајали Бугари, Византинци, Срби и Турци. При том је још важније да су се зачеци „националних" тежњи увек показали као нестални и краткoвечни. Неки, на пример српска сликарска школа из XIII века, губе свој идентитет под налетом свежег уплива из Византије; други, на пример украсне скулптуре на прочељима цркава североисточне Русије из XII и са почетка XIII века, или фреске северне Србије с краја средњег века, представљају традиције које је нагло пресекло страно освајање. Коначно, поузданије је не приписивати варијације које византијска уметност исказује у појединим областима источне Европе етничким особеностима или националним склоностима, већ их треба сматрати последицом рада домаћих радионица, које су деловале саме или у групама и то у тесној сарадњи са својим световним или црквеним заштитницима. Ове радионице, чији су дужина трајања и обим деловања били веома различити, користиле су технику извођења и примењивале програме који су коначно били сви изведени из византијских узора. Разлике између њихових дела биле су, на пример, мање изразите него разлике између разних сликарских школа Италије у XIII и XIV веку. Оне су у сваком случају имале далеко мањи значај него њихова заједничка повезаност са уметничком традицијом Византије, која је, по речима једног истакнутог модерног научника, стварала у источној Европи „разна наречја, а не различите језике".[18]

Корисно је имати на уму ове опште поставке током разматрања неких од најзначајнијих дела уметника који су радили унутар те традиције на Балкану, у Румунији и у Русији.

[18] A. Grabar in *The Cambridge Medieval History*, IV, 2, str. 348.

1 *Балкан*

Ако изузмемо једну слику свеца (вероватно св. Теодора) рађену на керамици и пронађену током ископавања Преслава, која вероватно потиче из X века, најранији изузетни пример средњовековне уметности Балкана представљају фреске у цркви Св. Софије на Охриду (око 1040). Овај македонски град био је тада средиште архиепископије, коју су Византинци успоставили након што је Василије II освојио средњи и северни Балкан. Ове слике, међу којима се налази и веома ретки приказ св. Василија из Кесареје како служи литургију, веома су строге и унеколико архаичне по свом маниру. Оне се приписују утицају радионица из Солуна, града који је преко вардарске долине веома добро повезан са македонским залеђем. Наредни циклус монументалног сликарства у Македонији потиче из сасвим другог времена и друге традиције. Малу цркву у Нерезима, поред Скопља, грађену и осликану 1164. године, наручио је један члан царске породице; веома је вероватно да је главни сликар доведен из Цариграда. Много деликатније и блаже изведене него фреске у Св. Софији, ове слике се истичу изражајношћу лица и драматичном напетошћу сцена. Ове особине су посебно уочљиве у двема дирљивим представама Скидања са крста и Плача мајке божје. Слике из Нереза су део матице уметничких кретања у Византији XII века.

Следећа етапа у историји балканског сликарства обележена је у XIII веку појавом препознатљиве српске школе. Једно од њених најранијих дела јесте манастирска црква Милешева у западној Србији. Црква коју је наручио краљ Владислав, саграђена је и осликана око 1234. године. Њени сликари, по свој прилици Срби, радили су по византијском иконографском програму, али су били принуђени да га местимично мењају због велике и сасвим не-византијске висине саме грађевине: архитектура Милешеве, као и осталих српских цркава из XIII века, представља спој византијских елемената и романских утицаја из Далмације. Порекло милешевског сликарства није сасвим јасно. Стилске разлике које се у њему очитују могу делимично бити објашњене двојством дворских и монашких традиција, које је било својствено византијској средњовековној уметности: прве су оличене у сликама у главном црквеном броду, где

су људске фигуре снажно обликоване у класичном маниру и постављене на златну подлогу која подражава мозаик, као што је то случај са добро познатим Белим анђелом из Васкрсења или ктиторским портретом краља Владислава; монашки стил представљен је сликама монаха и пустињака у нартексу. Међутим, не би требало ићи предалеко са овим двојством: испосничке слике у нартексу укључују и портрет св. Саве, ктиторовог стрица, који верно следи традицију хеленистичког портрета.

Хронолошки, наредно ремек-дело балканске уметности јесте мала црква Бојана у близини Софије. Она садржи један од свега неколико опсежних циклуса средњовековног сликарства који су преживели у Бугарској. Колико је могуће судити, средњовековна уметност у тој земљи веома је мало одступала од византијске традиције, и готово да није изражавала локалне особености, које су одликовале српску уметност XIII века, чија је знатно еклектичнија природа била последица додира са Далмацијом и Италијом. Главно осликавање Бојане обављено је 1259. године, у стилу префињене цариградске уметности XI и XII века. Неколико приказа Христа, и четири портрета који представљају бугарског цара и царицу, као и ктитора цркве и његову супругу, истичу посебни лични стваралачки таленат живописца и његов смисао за реалистички детаљ.

У међувремену српска уметност напредује ка пуној зрелости. Та зрелост тријумфује на фрескама манастирске цркве Сопоћана, задужбине краља Уроша I у средњој Србији. Изведене између 1263. и 1268. године, ове фреске представљају највеће ремек-дело балканске словенске уметности. Оне се посебно истичу величанственошћу и свечаним ритмом композиције, монументалним достојанством драпираних фигура и посебним колоритом који се одликује мешањем пурпурне, зелене, плаве и окер боје. Међу овим фрескама налази се и чувено Успење Богородице, где се апостоли, у одећи старих филозофа, окупљају око тела Богородице, док се Христос, окупан трансцеденталном светлошћу, припрема да понесе њену душу на небо. Ни у једном другом преживелом делу из XIII века класична традиција, у византијској интерпретацији, није тако успешно стављена у службу хришћанства, као што је то случај са фрескама Сопоћана.

Вероватно су мајстори Сопоћана били у додиру са радионицом у Солуну, чак и ако нису у том граду обучавани. Са српским ширењем на Македонију и са истовременим окретањем културног живота земље ка Византији, почетком XIV века појачава се утицај Солуна на српско сликарство. После 1300. године, српско монументално сликарство почиње да губи своје особене црте и почиње да усваја конвенције и технике цариградске космополитске уметности Палеолога. Ова интернационализација српске уметности представља део једног ширег покрета, чији смо утицај на религију, право и књижевност већ разматрали, а који је наметнуо источноевропској култури XIV века јединственији византијски образац. Историчар који проучава српску средњовековну уметност добро је опремљен за изучавање овог процеса ширења културе: док је ранији Комнински стил пресађен на српско тле без икаквих измена, уметност Палеолога се још развијала када су њене конвенције усвојене у тој земљи, те су домаћи уметници дали значајан допринос њеном развоју. У том процесу кључну улогу су имали један владар и два сликара. Краљ Милутин је обезбедио световно покровитељство; за то време нови уметнички програм изнела су два сликара чија су имена недавно откривена: Михаило и Евтихије. Њихово порекло и националност нису познати; чини се да су они имали покретну радионицу која је између 1295. и 1321. године деловала у Македонији и Рашкој, остајући при том у тесном додиру са уметничким средиштима у Солуну и Цариграду; њихове слике — од којих су изузетни примери Св. Климент Охридски (1295) и краљева црква у Студеници (1313—1314) — илуструју разне варијанте сликарског и наративног стила Палеолога, који је досегао свој врхунац у мозаицима и фрескама XIV века у Кахрије-џамији у Цариграду.

Ови сликари „Милутинове школе“, који су радили са обе стране византијско-српске границе, били су суочени са тешким проблемом усклађивања жеље за повећавањем броја описаних сцена (у складу са владајућим маниром Палеолога), са изузетним архитектонским димензијама које су многе српске цркве преузеле са Запада. Они су покушали да нађу решење дељењем површине зидова и сводова на велики број релативно мањих простора. Ова фрагментација, коју налазимо у Старом Нагоричину (1317) и Грачаници (1318—1321), ствара својеврсну монотонију и разара равнотежу између сликарства и архитектонског оквира. Ова

тежња постаје још изразитија након Милутинове смрти (1331), када српско сликарство улази у период свог опадања које ће трајати наредних педесет година. Нико још није на задовољавајући начин објаснио чудну чињеницу да се то опадање поклапа са периодом када је српска политичка и војна моћ на свом врхунцу. Тежња да се множе наративне сцене у једну велику сликовну енциклопедију достиже свој врхунац у сликарству Дечана (1335—1350). Чињеница да су фреске Дечана сликали мајстори из Котора и са Јадрана, који су радили „у грчком начину“, показује да су се византијско-српски односи на пољу уметности тада налазили на ниској разини.

Српска средњовековна уметност ће још доживети и своје михољско лето. У северном делу земље, између Шар-планине и Дунава, у умањеној држави која је након 1389. године била вазал Турске, процветаће последњи пут на Балкану префињена космополитска култура, која ће још увек бити под утицајем Византије, али и у све тешњим контактима са средњом Европом. Владари ове кнежевине, Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, били су покровитељи уметности и личности велике ширине духа. Захваљујући релативном благостању њихове деспотовине, увећаном експлоатацијом рудника бакра и сребра на планини Рудник, они су били кадри да крајем XIV и почетком XV века наруче израду неколико дивно украшених цркава. Овај уметнички препород доста је дуговао њиховим односима са Византијом и чињеници да је северна Србија лежала на једном од путева, на долини Мораве, којим су монаси, учењаци и уметници бежали на север пред турским надирањем. Најлепше слике „моравске школе“ налазе се у манастирским црквама Раванице (око 1378), Каленића (1413—1417) и Манасије (или Ресаве: 1406—1418). Још увек преовлађују конвенције уметности Палеолога, али за разлику од српских сликара претходног периода, уметници сада избегавају претрпавање свог иконографског програма и настоје да поврате равнотежу између архитектуре и сликарства. Сликари Манасије су вероватно обучавани у Солуну. За разлику од монументалне традиције српског сликарства XIII века и наративног стила XIV века, фреске моравске школе осликане су на декоративан и помало сентименталан начин. Својом способношћу да дочарају физичку грациозност аристократског ратника и бестелесну величину испосника, оне указују на две особине српске

културе касног средњег века: њену дворску профињеност и њено настојање да у предвечерје коначних турских освајања претвори сурову стварност живота у снолику визију духовне лепоте.

2 *Румунија*

Рана историја румунске уметности потврђује горе исказано гледиште да доследна уметничка традиција може настати у некој источноевропској земљи тек онда када су њене црквене и политичке институције довољно развијене да би могле пружити уметницима трајно и одговарајуће покровитељство. Молдавија и Влашка достижу ту тачку негде средином XIV века. Тада су обе кнежевине достигле одређени степен административне централизације, одређени привредни процват, као и црквену организацију зависну од цариградске патријаршије. Тада су такође настали и први средњовековни споменици у тим земљама. У почетку они су били углавном концентрисани у Влашкој. Црква у Козији као и црква Св. Николе у Куртеа-де-Арђешу представљају изузетна дела румунске уметности XIV века. Прва од њих доследно прати архитектонски образац тадашњих цркава северне Србије. Куртеа-де-Аргеш, завршена између 1364. и 1377. године, повезана је с двором влашких кнезова и саграђена као њихова погребна црква. Њене фреске представљају најпотпунији циклус византијског сликарства доба Палеолога на румунском тлу. Недавно је доказано да су неке од фресака непосредно надахнуте мозаицима из Кахри-џамије у Цариграду.[19] У Молдавији се потпуно обликована уметничка традиција развија тек у другој половини XV века, за време владавине Стефана Великог. Производи те традиције су знатно самосвојнији и историјски значајнији од уметности Влашке. Тврђава (данас у рушевинама) и бројне цркве и манастири (од којих већина постоји и данас) које је Стефан зидао, обележавају највиша достигнућа румунске средњовековне архитектуре. Молдавски уметници су својим сликарством дали најзначајнији допринос европској уметности XVI века. И пре тога су у неким балканским земљама спољни зидови појединих цркава били украшени сликама; међутим, чини се да је прекривање

[19] P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, I (Лондон, 1967), стр. 117—24.

свих спољних зидова сложеним циклусима слика био изум молдавских уметника. Најранији пример ове технике налазимо на цркви Св. Ђорђа у Сучави (1522). За њим следе спољни украси манастира Хумор (1535), Молдовита (1537), Воронет (око 1547) и Суцевита (око 1600). Упркос тако касном датуму њиховог настанка ове слике су и даље верне византијској традицији доба Палеолога, која је само мало разблажена додатком реалистичких и лирских елемената преузетих из народне уметности.

3 *Русија*

Први јасно одређени период у историји руске уметности почиње у време преобраћања земље на хришћанство, у касном X веку, и завршава се у доба монголске најезде. Посматрано кроз значајна дела која и данас постоје то би била два века између утемељења камене цркве Св. Софије у Кијеву око 1037. године и завршетка Саборне цркве у Јурјеву Пољском у североисточној Русији 1234. године. Географски распоред споменика доста тачно одражава променљиви образац политичког и привредног живота земље: у XI веку, у складу са градским и космополитским карактером ране средњовековне културе Русије, они су усредоточени у градовима на главном току и притокама великог трговачког речног пута који води од Балтика до Црног мора; у XII и раном XIII веку, када Кијев и други градови јужне Русије губе свој водећи положај, многе грађевине, а посебно цркве, ничу у новим средиштима моћи на североисточној и западној периферији земље. Највећи део значајних дела насталих у том времену налази се сакупљен унутар три области чија су средишта градови Кијев, Новгород и Владимир.

Кнез Јарослав је учинио од Кијева уметничко средиште Русије XI века. Међу пет грађевина чије је подизање он покренуо у својој престоници, црква Св. Софије заузима почасно место. Само њено име, као и чињеница да је то постала дворска црква, главна саборна црква кнежевине, и седиште митрополита руске цркве, дају наслутити да је она по својој намени, ако не по изгледу, требало да буде копија цариградске Св. Софије. По својој архитектури она доста верно прати византијски план. Међутим, неколико својстава, које не налазимо у познатим византијским

црквама тог времена, показују да су Јарослављеви градитељи прилагодили тај план домаћим жељама и укусу: црква има повећан број апсида (пет уместо уобичајене три), два степеништа у кулама и тринаест купола. Мозаици који су, готово сигурно дело цариградских уметника, представљају добре примере византијске уметности XI века: међу њима се истичу попрсје Христа Пантократора у куполи, кога прате четири арханђела; испод њих дванаест апостола у тамбуру средње куполе; у конхи главне апсиде велика стојећа фигура Богородице, која се раширених руку заузима за људски род; причешће апостола одмах испод ње; црквени оци у доњем делу апсиде; две фигуре из Благовести представљене на бочним странама тријумфалног лука. Ови мозаици, као и други прикази из Христовог и Богородичиног живота у бочним бродовима и трансептима, пружају нам један од најпотпунијих приказа опадајуће хијерархије неба и земље, коју су сликари македонске ренесансе обично сликали на црквеним зидовима. Ове слике представљају најчистији пример византијске монументалне уметности сачуван на тлу Русије.

Друго уметничко средиште Русије, пре-монголског периода налазило се на северу земље. Камена Саборна црква у Новгороду, грађена између 1045. и 1050. године, као замена за ранију дрвену цркву, представља упрошћену верзију кијевске цркве Св. Софије, обогаћену при том извесним примесама романичких елемената. Њене куполе у облику шлема постаће типично архитектонско обележје руског крајолика почетком средњег века. У XII веку велики број цркава у тој области биће богато украшен зидним сликама. Уметници су били по свој прилици рођени Руси који су научили технику и иконографске програме од својих византијских учитеља. Један од њих био је одговоран за фреске (око 1167. године) у цркви Св. Ђорђа у Старој Ладоги на обалама језера Ладога: то је најсевернија тачка до које је досегла византијска уметничка традиција у свом ширењу према северу. Друга група сликара украсила је у духу исте те традиције, мада са извесним додатком романичких и локалних елемената, чувену цркву Св. Спаситеља Нередица у Новгороду (1199). Пре но што су биле уништене током другог светског рата, ове строге, достојанствене и монументалне слике у Нередици биле су у источној Европи један од најбољих

примера потпуног циклуса слика које покривају највећи део расположиве зидне површине у унутрашњости цркве.

Ако се за сликарство XII века у Новгородској области може рећи да, поред све суштински византијске иконографије и технике, ипак исказује неке домаће провинцијалне особине, то се не би могло тврдити за уметност североисточне Русије. Цркве грађене током друге половине тог века и у првим деценијама XIII века у Суздаљу и Владимиру, као и у области која их окружује, исказују својом архитектуром, а понекад и сликарством, монументалност и префињеност која нас, с једне стране враћа на раније кијевске традиције, а са друге на византијску уметност Комнина. Узроци тога су економски и политички. Безбедност од напада степских номада, коју је тада уживала североисточна Русија, колонизација нове недирнуте земље, развој нових пољопривредних техника, искоришћавање великих поседа од стране обично покорне аристократије, раст нових градова, пораст међународне трговине низ Волгу и уз реке које се уливају у Балтичко море — све наведене околности у трећој четвртини XII века допринеле су да кнежеви тих земаља буду најбогатији у Русији. Штавише, ове некада удаљене области почеле су да развијају међународне везе. Владимир, престоницу кнеза Андреја Богољупског (1157—1174), посећивали су, како каже савремени хроничар, „трговци из Цариграда... из (других крајева) Русије и из латинских земаља."[20] Међутим, што се тиче културе, ова гранична област је у поређењу са Кијевом и Новгородом и даље била парлог. Да би оправдао свој захтев за наслеђем некадашњих кијевских кнежева, и да би издигао положај своје кнежевине, Андреј је био принуђен да у Византији тражи своје узоре. Он је то учинио сједињујући црквену политику са уметничким програмом. Он је, као што смо видели, безуспешно покушавао да убеди патријарха да успостави посебну митрополију у Владимиру; увео је у цркву на својој територији нови празник Богородичиног Покрова, који није постојао у Византији, већ је био заснован на једној епизоди из грчког Житија његовог имењака св. Андреја, цариградског „Јуродивог"; истовремено, покушавајући да покаже да је Мајка Божја, небеска заштитница Цариграда, проширила сада

[20] *Ипатьевская летопись,* 1175: *Полное собрание Русских летописей,* II (Москва, 1962), 591.

своје покровитељство и на владимирску кнежевину (па и на целу Русију), он је донео у своју престоницу дубоко поштовану икону Богородице, сликану у Цариграду, вероватно нешто пре 1150. године. Владимирска Богородица, како ће та чувена слика бити названа, била је, све доскора, можда најпоштованија светиња у Русији: у време националне опасности, посебно током монголских најезди, она је сматрана бедемом државе.

Потврду веровања које је подржавао Андреј Богољупски — да се његова кнежевина налази под посебном заштитом Богородице налазимо и у чињеници да су све цркве које је он основао биле посвећене празницима Богородице. Међу њима су и Успенска саборна црква у Владимиру (1158—1160) и дивна мала црква на реци Нерл, посвећена новом празнику Богородичиног Покрова. Ове цркве се одликују изузетним каменим скулптурама на спољним зидовима. Скулптуре ће постати много обилније и богатије на каснијим црквама североисточне Русије, саборној цркви Св. Димитрија у Владимиру (1194—1197) и цркви Св. Ђорђа у Јурјеву Пољском (1230—1234). Осим у случају ове последње грађевине, садржај ових скулптура је углавном светован, а њихова улога апотропејска: лавови, грифони, кентаури и птице, помешани са религиозним призорима, имали су задатак да заштите цркву од злих сила. Две теме су посебно истакнуте: краљ Давид са круном и харфом и успење на небо Александра Великог; у византијској уметности оба ова предмета симболизују апотеозу краљевске и царске моћи. Многе су расправе вођене око порекла ових скулптура. Оне свакако нешто дугују романичким утицајима, који су вероватно допрли из Немачке. Међутим, како је недавно истакнуто, њихове основне особине изведене су из византијске световне уметности. Мада на територији Византијског царства до данашњих дана није остало таквих скулптура, слична вајарска дела, начињена 1250—1265, налазимо на горњем делу западног прочеља цркве Св. Марка у Венецији, а сличне садржаје, груписане на исти начин, налазимо на мозаицима Норманске Станце у краљевској палати у Палерму, насталим вероватно 1160—1170. године.[21] Готово истовремена појава на Сицилији, у Вене-

[21] А. Грабар, „Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и *Слово о полку Игорове*", *Труды Отдела древнорусской литературы,* XVIII (1902) стр. 233—71.

цији и североисточној Русији дела која припадају истој традицији световне уметности, која је без сумње потекла из Цариграда, није само чврст доказ који указује на византијско порекло скулптура на владимирским црквама; она такође показује да проучавање посебне културне црте, на коју наилазимо на периферији византијске сфере утицаја, помаже у реконструкцији целокупне уметничке традиције која је поникла у њеном средишту.

Век који се протеже између 1250. и 1350. године, у руској је уметности готово потпуно празан. Монголска најезда из 1237—1240. проузроковала је огромне људске жртве, разарање градова и опште осиромашење целе земље. Владајући земљама које су се због повећаног политичког подвајања углавном смањиле, кнежеви су били принуђени да плаћају велики данак својим татарским господарима, те нису више имали средстава да наручују значајна уметничка дела. Ово стање је почело да се мења тек у другој четвртини XIV века. Новгород се појављује као нова жижа богатства и покровитељства уметности. Захваљујући својој удаљености овај град је избегао монголску најезду. Мада је номинално био подређен Златној хорди, а политички готово све време завистан од кнежева североисточне Русије, он је постепено јачао своје градске установе, те је око 1300. године практично постао независна република. Простране земље које је стекао на далеком северу, чак до Белог мора, Арктичког океана и Урала, снабдевале су град крзнима, рибом, сољу, бакром и другим драгоценим сировинама; трговци и племство су се богатили из транзитне трговине која је Новгород учинила најзначајнијим тржиштем за производе североисточне Русије и Ханзеатске лиге. Његова локална црква, мада канонски подређена московској митрополији, одржавала је непосредне односе са Цариградом. Стога, када се током прве половине XIV века нова уметност Палеолога почела ширити из Византа на север, Новгород ју је спремно примио. Захваљујући покровитељству његових богатих трговаца, племића и црквених великодостојника, овај град је између 1350. и 1450. године постао главно уметничко средиште Русије и водећа северна предстража византијске уметности касног средњег века. Већ 1338. године, новгородски архиепископ поручује византијског мајстора за осликавање једне од градских цркава.[22]

Уметност зидног сликарства у Новгороду достиже свој врхунац током друге половине XIV века. Историја ове локалне традиције није сасвим јасна. Нема никакве сумње у њено византијско порекло. Новгорођани, који су били изузетно осетљиви на све новине које су долазиле из Цариграда, сматрали су сликање фресака „грчком" уметношћу. Међутим, они нису били противни њеном прилагођавању домаћим укусима, што је довело до тога да традиција Палеолога избаци неколико младица на овом северном тлу. Слике у манастирској цркви у Коваљеву (1380) показују у техници обликовања, класицизму фигура и смислу за покрет и сликовитост, релативно неублажен утицај балканске (цариградске, или, много вероватније, српске) уметности. Међутим, у цркви у Волотову (сликаној осамдесетих година XIV века) видимо сасвим други приступ. На њеним фрескама (које су заједно са фрескама из Коваљева уништене током другог светског рата), изузетним због њихових боја и осећаја за ритам, антички концепт људске лепоте замењен је тражењем једне „експресивне ружноће", која подсећа на касно готско сликарство.

Фреске из Волотова стилски су блиске делу великог мајстора Теофана Грка. Он је био један од оних византијских емиграната који су, као што смо видели, дали велики допринос културном животу источне Европе током позног средњег века. Пошто је најпре радио у Цариграду и на Криму, он одлази у Русију, где ће проживети неких тридесет година, и то најпре у Новгороду, а касније у Москви, где ће и умрети негде између 1405. и 1415. године. Сматра се да је он осликао неких четрдесет цркава, али његово дело сачувано је само у двема од њих — у Преображенској цркви у Новгороду и Благовештенском сабору у Москви. Новгородске фреске (1378) показују како се традиције чисте цариградске уметности могу прилагодити локалним захтевима и укусу. Оне спајају стил раног сликарства Палеолога, са неким од покушаја домаћих мајстора из Волотова. Оне, такође, одражавају дар једне

[22] *Новгородская первая летопись*, прир. А. Н. Насонов Москва —Лењинград, 1950), стр. 348.

изузетне уметничке личности, чији су портрети старозаветних пророка и хришћанских светаца својом строгом духовношћу, патетиком и ритмом унели у руску уметност једну нову, визионарску струју. Истим духом одише и седам икона које је он насликао за иконостас Саборне цркве у Москви. Њихове монументалне димензије (високе су преко два метра) представљају прекретницу у историји развоја иконостаса. Управо у Русији с краја средњег века (и у нешто мањој мери у Македонији у XIV веку), застор између главног олтара и црквеног брода, који се у византијским црквама обично састојао само од једног реда стубова повезаних парапетом, или од архитраве са два до три реда икона, постепено постаје све чвршћи да би у XVI и XVII веку то већ био прави зид прекривен сликама. Теофанове увеличане иконе представљају рани степен развоја високих и монументалних иконостаса, који ће касније, у поствизантијском раздобљу, бити пренети из Московске кнежевине на Свету Гору, а одатле у православне земље Балкана.

И поред све способности прилагођавања сопственог стила укусу руских покровитеља, чини се да је Теофан следио и даље главни ток византијске уметности Палеолога. Није нам познато да ли се он икада враћао у своју родну земљу. Међутим, поуздана прича показује да су цариградске успомене наставиле да живе у духу тог грчког исељеника. Руски хагиограф Епифаније срео је старог мајстора у Москви и дошао је да се диви његовом учењу и ужива у разговору са њим. Једног дана он га је замолио да наслика цркву Св. Софије на насловној страни књиге коју је управо писао. Тада је, казује Епифаније, „Теофан једноставно узео четкицу и брзо нацртао цркву, исту као она у Цариграду, и предао ми тај рад". Ова слика, наставља писац, уживала је велику славу у Москви: „тај лист је много значио другим московским сликарима, јер су је многи копирали, такмичећи се међу собом и позајмљујући је један другом."[23]

Теофан је могао бити у Цариграду у време Синода 1341. и 1351. године, који је одбранио учење Григорија Паламе. Неки сматрају да се у Теофановим сликама може

[23] В. Н. Лазарев, *Феофан Грек и его школа* (Москва 1961) стр. 113—14.

наслутити утицај исихастичке теологије. Нема никакве сумње да је он био веома образован човек, а чињеница да се он и у Византији и у Русији кретао у круговима у којима су исихастичке идеје биле веома присутне, чини ову везу вероватном. Међутим, њу је у пракси веома тешко доказати. Неколицина модерних научника поставила је шире питање утицаја исихазма на уметност Палеолога. Њихови покушаји да тај утицај докажу несумњиво су довитљиви, али, по мишљењу овог писца, нису убедљиви. Чини се да само једна од њихових тврдњи има довољну тежину. Она се односи на тему и иконографију Преображења. Ова тема заузима истакнуто место у исихастичком учењу; сетимо се да је Григорије Палама изједначавао зрачење Христа, када је, у присуству ученика, био преображен на гори, са Непатвореном светлошћу која обасјава човека коме је подарена визија божанске славе. Запажено је да се у источној Европи у XIV и почетком XV века знатно повећао број цркава посвећених Преображењу. Штавише, видимо да се у том времену јавља извесна промена у иконографији те библијске приче. Слава која у том тренутку обасјава Христа обично се слика у облику једне елиптичне мандорле; фигуре Мојсија и Илије представљене су понекад унутар а понекад изван ње. Три апостола у тој сцени обично су приказана како се управо буде из сна (Лука IX, 32), или како падају ничице низ брдо, преплашени призором (Матеј XVII 6). У сликама доба Палеолога два пророка су обично приказана изван мандорле, да би се истакло да само Христ зрачи „недостижну светлост која га обавија као плашт и у којој се креће Бог", како је то описао Палама. Слично томе, на сликама из XIV века, апостоли су обично приказани како главачке падају низ стрму гору: и на тај начин чува се и истиче трансцедентално преображеног Христа. Међутим, и овај иконографски аргумент није довољан да би се доказала зависност позног византијског сликарства од исихастичког учења. Једино што се са сигурношћу може рећи јесте да уметност Палеолога, уметност чији је садржај превасходно религиозан, вероватно није могла избећи утицај савременог и подједнако космополитског исихастичког покрета, који је темељно утицао на културу источне Европе крајем средњег века.

Утицај Теофана на традицију зидног сликарства у Новгороду био је кратког века. Током XV века домаћи

уметници су се све више окретали ка једном другом медију, у коме ће достићи савршенство које тешко да има премца у руској средњовековној уметности. Новгородске иконе тог времена нуде један од најбољих примера како се најрафинираније традиције византијске уметности могу прихватити и прилагодити домаћим условима. Понекад се и претерује у истицању разлика између новгородских и византијских икона. Истина је, међутим, да новгородске иконе из XV века поседују сопствену бит, која се, уз потребно искуство, може лако препознати. Она лежи делимично и у избору тема. Поред класичних тема источнохришћанске иконографије, новгородски сликари исказују посебно поштовање према неким свецима, чија натприродна заштита представља посебну домаћу потребу: међу њима се налази св. Ђорђе, ратник на коњу, свети пар Флор и Лавр, који чувају коње, Илија који напаја земљу кишом, Василије који чува стада, Параскева, заштитница трговаца, Никола који помаже морепловцима и Анастазија која бди над порођајима. Оваква специјализација доброчинстава није била непозната у византијској уметности; међутим, нигде у источнохришћанском свету средњег века она није тако доследно развијана као у иконографији Новгорода XV века. То претпоставља и код уметника и код наручиоца одређени осећај за потребе и укус пољопривредног и трговачког друштва, као и способност стваралачког промишљања иконе као посредника између материјалног и духовног света. Ове иконе поседују и јасно изражена стилска обележја. Супротстављати њихов весели оптимизам наводној строгости византијских икона, без сумње представља потцењивање разноликости ових других и претерано поједностављивање целе слике. Ипак, новгородске иконе тог времена поседују неке одлике које не налазимо тако често, нити у тако чврстом споју код византијских или јужнословенских дела. Међу тим одликама су једноставност и економичност композиције; мајсторство потеза и умеће убацивања фигура у уско одређени простор; смирену, поетичну, а ипак снажну изражајност; и, можда више од свега, пребогату палету у којој преовлађују цинобер, зелене и златне боје. Могло би се слободно тврдити да новгородске иконе из XV века, заједно са српским фрескама из XIII века, представљају врхунски допринос словенских народа источне Европе уметности византијске заједнице народа.

Досад је само једном поменута московска уметност. Мали је број њених дела насталих пре 1400. године сачуван до наших дана. Прве монументалне грађевине, на пример, кремаљске саборне цркве, настале су у последњој четвртини XV века и током првих година XVI века, те се налазе изван временских граница ове књиге. Историја московске уметности у ствари започиње именом највећег руског сликара свих времена, Андреја Рубљова, са којим можемо и завршити овај преглед средњовековне руске уметности. Рођен око 1370. године, он се замонашио и 1405. године добио позив да заједно са Теофаном ослика иконостас московског Благовештенског сабора. Нема поузданих података о томе до које је мере Рубљов био ученик старог византијског мајстора. Мада постоје битне стилске разлике између ова два сликара, постоји вероватноћа да је Теофан увео свог младог руског колегу у традиције сликарства Палеолога, које ће оставити дубок траг на његовим зрелим делима. Неколико година касније велики московски кнез поверава Рубљову осликавање Успенске саборне цркве у Владимиру, а око 1425. године он слика део иконостаса за новосаграђену цркву у Тројицком манастиру. Умро је 1430. године. Не знамо са сигурношћу које су од слика преосталих у тим црквама дело Рубљова: оне које му се могу приписати са одређеном вероватноћом исказују чисто цариградску класичну равнотежу и отмен ритам. Свему томе он додаје самосвојну јасноћу композиције и углађену мирноћу расположења. Све те одлике налазимо исказане у највишем степену у јединој делу које му се може са сигурношћу приписати: икони Светог Тројства. Никада ни пре ни касније византијска традиција на руском тлу није досегла такво зрело савршенство као у тим фигурама трију анђела који симболизују тројединог бога, и који седе савршено мирни око еухаристичког стола, изражавајући суптилним ритмом идеју склада и међусобне љубави. Ово ремек-дело средњовековног руског сликарства с правом се назива „грчка химна на словенском језику“.[24]

[24] C. R. Morey, *Mediaeval Art* (Њујорк, 1942), стр. 167.

ЕПИЛОГ

Заузимањем Цариграда од стране војске султана Мехмеда II 29. маја 1453. године завршена је историја византијског комонвелта. Његове политичке везе су, као што смо видели, постепено слабиле још од XIII века, међутим, упркос опадању византијске државе и расту моћи појединих источноевропских народа у касном средњем веку, те везе нису сасвим прекинуте. Цариградска патријаршија и даље је била средишња сила окупљања усмерена и на политичко и на верско јединство. У источној Европи нашироко је прихваћено учење које су заступали најугледнији представници патријаршије „да је немогуће да хришћани имају цркву а немају царевину“[1]. Ни политичке амбиције балканских владара, нити запрепашћење које је у Русији изазвала грчка „издаја православља“, на Фирентинском сабору нису успели да распрше прастаро веровање да је средиште хришћанске васељене у Цариграду. Штавише, ово уверење оснажено је новим и јачим културним везама којима су земље источне Европе биле везане за Византију током последњих сто година постојања Царства.

Стога је разумљиво пад Цариграда у овим земљама одмах изазвао запрепашћење и ужас. За поробљени и унесрећени град Грци, Словени и Румуни сковали су тужбалице, у стиху и прози. У једној грчкој народној песми, која вероватно потиче из друге половине XV века, описан је измишљен призор последње литургије одржане у цркви Св. Софије у присуству цара и патријарха, коју прекида долазак неверника — у очима Богородице на црквеним иконама појавиле су се сузе, а глас с неба наредио је свеш-

[1] ВК, стр. 315.

теницима да крст, књигу јеванђеља и свети олтар пренесу у западну Европу, да их Турци не оскрнаве.[2] У другој верзији исте приче, чим су Турци нахрупили у цркву, један свештеник с калежом у руци побегао је кроз врата која су се неким чудом затворила за њим. Када Грци поново освоје свој град, он ће се вратити да заврши свету службу.[3] Српска тужбалица поводом пада Цариграда, настала у то време, део је похвале српском владару Ђурђу Бранковићу (умро 1456) који је о властитом трошку саградио део градских бедема.[4] Друга песма на тему освајања „Великог града“, коју је непосредно после самог догађаја написао грчки писац Јован Евгеник ускоро је преведена на руски и постала је део књижевности Московске кнежевине. Она оплакује „славни и недостижни град, главно упориште наше расе, диvоту наше васељене, цркву Св. Софије „та небеса на земљи, тај други рај“, школе и библиотеке сада уништене и грађане Византије „свету нацију“, „васељенски народ“, који је протеран из својих домова и расут као јесење лишће. Величина свих тих несрећа изискивала је поређење са великим несрећама човечанства: римским разарањем Јерусалима, Христовом смрћу на крсту и последњим данима овога света.[5]

С јењавањем емотивног шока, овај апокалиптички поглед на разарање хришћанског царства постепено је уступао место другом односу, који су после Фирентинског сабора московски идеолози почели да подвлаче: супротност између верске несталности Грка и руске оданости православљу, што је очевидно имало за циљ да покаже да сада Москва, а не Цариград, постаје средиште православне вере. У годинама непосредно после пада Византије руски црквени оци почињу и гласно да изражавају овакву неминовност. Московски митрополит 1460. године објављује да је пад

[2] N. G. Polites, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, треће издање (Атина, 1932) бр. 2, стр. 12—13.

[3] N. G. Polites, παραδόσεις (Атина, 1904), бр. 35, стр. 23.

[4] I. Dujčev, "La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine", *Byzantinoslavica*, XVII (1956), стр. 277—8.

[5] Τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ μονῳδία ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς μεγαλοπόλεως, ed. S. P. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, V. 2—3. (1908), 219—26; cf. D. Obolensky, "Byzantium and Russia in the Late Middle Ages" in *Europe in the Late Middle Ages*, ed. J. R. Hale (Лондон, 1965), стр. 274—5.

Цариграда божја казна због грчке издаје православља у Фиренци[6], а 1492. један високи свештеник руске цркве Москву описује као „нови Цариград“.[7] На овом идеолошком плану, следећих неколико декада гради се чувена теорија о „Москви, Трећем Риму“. Њен главни заступник, руски монах Филотеј, упоређује тужну судбину Првог Рима који је давно изгубио право да влада светом због пада у јерес, и другог Рима, који је сада у рукама неверника, са судбином Московске кнежевине по божјој провидности, јер је Москва, престоница једине преостале независне православне државе на свету, сада чувар праве вере и наследница традиција Римског царства. У писму упућеном владару, великом московском кнезу Василију III, Филотеј пише:

„Знај, најпобожнији царе, да су све царевине православног хришћанства заједно у твојој царевини: ти си једини цар хришћана у целом свету... Све хришћанске царевине сакупљене су у твојој. После овога очекујемо царевину којој неће бити краја... Два Рима су пала, али трећи стоји, а четвртог неће бити.“[8]

Ову филозофију, која је руским владарима приписивала верско и политичко првенство у хришћанском свету а у држави видела лучоношу Божјег краљевства, понекад наводе као подршку мишљењу да су московски владари у XVI веку намерно и промишљено присвојили византијске Царске традиције. Неки су модерни историчари отишли још даље, покушавајући да прате дејство руског „византијског наслеђа“ кроз векове. Тврде да се ово наследство види и у деспотској природи руских политичких институција из скорашњих дана, и у убеђењу више узастопних вођа Совјетског Савеза, да ће доктрина комунистичке партије СССР свакако превазићи хришћанство, капитализам и либералну демократију и заузети њихово место у целом свету. У овим кратким завршним напоменама, аутор може само да изјави да је овакво тумачење руске историје у најбољем случају једнострано и да појам непосредног

[6] *Русская историческая библиотека*, VI (Санктпетерсбург 1880), 648, 9.

[7] Ibid, 799.

[8] В. Малинин, *Старец Елеазарова монастирия Филовей и его послания*, (Кијев 1901) стр. 50—5.

континуитета између византијских и потоњих руских политичких идеја и институција нема никакве основе у историји Московске кнежевине у раздобљу од сто педесет година после пада Цариграда.

Историчари који су износили доказе у прилог овој теорији континуитета, обично су следећим чињеницама придавали велики значај: браку који је 1472. године закључен између Ивана III Московског и Зоје Палеолог, нећаке последњег византијског цара; затим, чињеници да је Иван III — незванично — присвојио титулу цара, коју је формално преузео његов унук Иван IV 1547. године: сличностима у московском и византијском обреду крунисања, и потврђивању Филотејеве теорије о „Москви, Трећем Риму" у указу којим се установљава московска патријаршија 1589. Међутим, ни у једној од ових чињеница не налази се убедљив доказ да су Руси у овом раздобљу намерно и смишљено настојали да оживе византијско политичко наслеђе и да на њега полажу сва права. Ни Иван III нити иједан од његових наследника никад није тврдио да му је брак са Зојом давао право на то наследство. Тачно је да је после венчања Иван III ставио византијског двоглавог орла на своје печате, што су наставили и његови наследници. Међутим, треба запамтити да двоглави орао никад није био званични грб Византијског царства, иако се појављује као знамење суверенитета владара на царским портретима од краја XIII века. Штавише, Иван III није био први источноевропски монарх који је из политичких разлога користио ово знамење — већ у XIII и XIV веку појављује се као царска ознака у разним земљама византијске заједнице народа — у Србији, Бугарској, Румунији и самој Русији. Титулу цара, којом су у средњем веку Русиословљавали и византијског цара и кана Златне хорде, први је присвојио Иван III после руског ослобођења од татарске власти 1480. године; даље, Иван IV је 1576. године дао налог својим изасланицима на двору западног цара да званично траже право на титулу јер је освојио татарске „царевине" Казан и Астрахан.[9] Крунидбени обреди руских царева у XVI и XVII веку, без обзира на сличност са византијским царским крунисањем, далеко су били од истоветности: судећи по овим обредима, московски „цареви и

[9] *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными,* I (Санктпетерсбург, 1851) 604—5.

аутократори целе Русије" нису обасипани толико узвишеним атрибутима као пређашњи византијски цареви и сматрало се да њихова власт не потиче само од бога већ и од предака кнежева. И на крају, успостављање московске патријаршије, што су одобриле највише власти источне цркве, ни на који начин не значи да је Русија имала црквену превласт — Москва је добила најнижи ранг у хијерархији патријаршија, после Цариграда, Александрије, Антиохије и Јерусалима.

Уз ове негативне аргументе треба узети у обзир и мотиве и циљеве руске спољне политике пред крај XV и у XVI веку. И по њима се може закључити да тадашње власти нису претерано озбиљно узимале политичке импликације теорије „Москва, Трећи Рим". Руски дипломатски документи из тог раздобља сасвим јасно казују да су се, уместо средњовековним схватањем хијерархијског поретка међу државама којима руководи византијски цар, Иван III и његови наследници руководили појмом породице европских народа чији владари имају исти статус.

Ова пост-средњовековна идеја о великим силама није личила ни на хришћанско васељенство византијско нити на Фотијеву идеју о светској превласти Московске царевине. Штавише, циљеви руске спољне политике у овом раздобљу управо су супротни схватању да су њени владари наследници Византије. Најважнији циљ, којим су се најистрајније бавили било је враћање западних територија, некада у саставу Кијевске Русије, а у XIV веку припојених Литванији. Ова политика није имала успеха све до друге половине XVII века, а Московску кнежевину увукла је у низ ратова са Литванијом и Пољском. Да би спровели програм „Трећег Рима", требало је да Руси воде политику ширења на Балкан, што би пре или касније довело до сукоба са Отоманским царством. Рат на два фронта озбиљно би угрозио руска иредентистичка стремљења ка западу; с друге стране, пријатељски расположен султан могао би да свог вазала, татарског кана са Крима, обузда у намери да Москву нападне с југа. Стога је Иван IV 1582. године папском изасланику, Антонију Посевину, изјавио: „ми не желимо царство универзално";[10] зато се Москва оглушила на сва настојања западних сила да у XVI веку руске царе-

[10] Ibid., X, 301.

ве увуку у савез против Турака. И док су папа, свети римски цар, Млечани па и сами Грци наговарали Русе да као цену за савезништво траже Цариград који им по историјском наслеђу припада, московски владари остали су на сва та улагивања глуви и држали су се само свог наследног права на руске територије којима су њихови кијевски преци владали. „Москва, други Кијев", а не „Москва, Трећи Рим", било је знамење њихове спољне политике.

Чак и на идеолошком плану Филотејева тврдња да московском владару припада право на васељенску власт није наишла на опште одобравање. Политичко мишљење у Русији у средњем веку било је под утицајем, као што смо већ видели, једне расправе коју је у VI веку написао византијски ђакон Агапит. Русима је нарочито мио био следећи део: „По бити свог тела, цар је као и сваки други човек, али по моћи своје службе он је као Бог, Господар свих људи, јер на земљи нема вишег од њега."[11] У средњовековној Русији сматрало се да се овај навод свакако односи на византијског цара. Тек је почетком XVI века Агапитово одређење божанске природе монархових повластица почело да се примењује на московског цара. Међутим, Руси су сада ублажавали наговештај цареве васељенске власти, садржан у овој одредници. Очигледно је с тим циљем московски писац, бележећи између 1533. и 1563. године, прилагодио један други део Агапитове расправе. У оригиналу цара пореде с кормиларом који надгледа да се „брод васељенске заједнице *(панкосмиу политиас)* не разбије у таласима неправди". У руској верзији речи „васељенска заједница" замењене су речима „његово велико царство".[12] Овај непознати панегиричар московске аутократије очито је размишљао само у оквирима властите нације. Он би јамачно потписао став Ивана IV да руска царевина не полаже право на „владавину целом васељеном".

Ипак, теорија о „Москви, Трећем Риму" није била сасвим лишена историјског значаја. Очито су панегиристи „Свете Русије" поздравили замисао да је средиште православне вере и хришћанске власти после пада Цариграда пресељено у Москву. Већином су то била духовна лица, те

[11] ВК, стр. 268.

[12] I. Ševčenko, "A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology", *Harvard Slavic Studies*, II (1954), стр. 159—62.

изгледа да је теорија коју су позајмили од монаха Филотеја у овом раздобљу остала само међу свештенством. На владину политику није имала никаквог дејства. Филотејеви ставови били су веома обојени есхатолошким елементима: за њега је „Трећи Рим" био само увод — по могућности кратак — у „царство којем неће бити краја". Треба поменути да су његову теорију пригрлили шизматички староверци, које су у другој половини XVII века прогањали јер су одбијали да прихвате литургијске реформе патријарха Никона. Усред узбурканости коју су ове реформе изазвале у целој Русији, имали су још више разлога да тврде да је дошао судњи час. Уз ова апокалиптичка комешања, ово последње значајно оживљавање идеологије „Трећег Рима" открива једну другу особину руске културе XVI и XVII века: отворени национализам. Староверци су се на ломачама и у царевим мучилиштима у име свете Русије бунили против Никоновог настојања да својој цркви наметне библијски текст и литургијски обичај Грка. На њихово огромно згражање он је одговорио: „Ја сам Рус... али су ми вера и религија грчке".[13]

Слична врста национализма надахњивала је и политику руских владара, посебно после 1480. године. Идеолошка основа ове политике, развијене у затвореном и своје моћи свесном друштву Московске кнежевине из XVI века, била је много ужа од политичке филозофије византијских државника у средњем веку. У *Realpolitik* Ивана III, Василија III и Ивана IV јасно се открива њихово „окретање" од политичког наслеђа Византије. Значајно је такође и да се овај процес, започет пред крај XV века, поклапа са развијањем државне дипломатије и културних веза са западом. Два и по века касније, после западњачких реформи Петра Великог, Русија је постала — као што је то била и у XI и XII веку — интегрални део европског система држава.

Промене које су измениле културни и друштвени живот Русије у последњих три стотине година — утицај пољског образовања и понашања у XVII веку, прихватање француске књижевности и немачке филозофије у круговима интелигенције, дејство индустријске револуције, ши-

[13] W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, II (Лондон, 1873), стр. 175.

рење социјализма и марксизма — сасвим сигурно нису избрисали све трагове византијске прошлости земље. Према томе ни теократска идеја неприкосновеног светог монарха који својом државом влада у сагласју са црквом — у XVI и XVII веку овакво размишљање било је распрострањено у московској држави и, наравно, било последица византијског утицаја — није избрисао ни труд Петра Великог да црквене редове подреди држави, по узору на лутерански и западни појам природног закона. Православна хришћанска традиција, коју је све донедавно већина становништва поштовала, остаје оно главно што је Византија савременој Русији оставила у наслеђе. Природа и снага овог наслеђа не могу се разматрати на овом месту. Међутим, можда се може натукнути да је одвајањем културе виших слојева од цркве захваљујући Петровим реформама и њеним потоњим раздвајањем од убеђења и начина живота сељаштва, почетком XVIII века у целини окончано дејство утицаја византијских културних образаца на руско друштво.

На Балкану је упркос — а у извесном смислу, захваљујући — турској владавини, овај утицај много дуже опстао. Отоманска царевина преузела је више институција — на пример, фискални систем — које су постојале у Византији и балканским земљама у позном средњем веку. Први султани су се трудили да у очима својих хришћанских поданика личе на наследнике царева источног Рима. Мехмед II Освајач, преселио је велики број Грка из различитих делова земље у опустели Цариград, имена сада промењеног у Истанбул. Иако им је додељено ниже место у друштву, хришћани су у Отоманској царевини били организовани у *милет*, односно „нацију", и имали су право да се држе својих закона и обичаја. Њихова најјача веза са прошлошћу био је цариградски патријарх, а овај је великодостојник имао исте повластице и неповредивост као и његови претходници у време Византије. Султан га је сматрао и световним и духовним вођом свих својих хришћанских поданика. Као „етнарх" хришћанске *милет*, над којом је имао цивилну власт, имао је ранг високог отоманског чиновника и био је одговоран само султану. Одора му је била украшена старим царским двоглавим орлом, и његови судови правду су делили по византијском праву. Сви православни народи Балкана — с привременим изузетком Срба, који су између 1557. и 1766. имали верску аутономију — у суштини су били под његовом духовном јурисдикцијом. Много више

него у касном византијском периоду, цариградски патријарх је под турском управом био кадар да оправда прастару титулу „васељенског" патријарха.

Осим патријаршије, још су две друштвене скупине успеле да очувају византијске традиције у југоисточној Европи: грчко трговачко племство у Цариграду и румунски кнежеви у XVI и XVII веку. Ови први, познати као фанариоти, јер су живели у близини патријаршије у цариградском кварту Фанар, имали су велики утицај на црквене органе управе. Неки су чак, као Кантакузини, тврдили да потичу од византијских царских породица. А други, као Александар Маврокордат (умро 1709) успели су се на највиши ранг отоманске власти. Многи су били високо образовани и поштоваоци грчке културе, коју су активно развијали у патријаршијској академији у Цариграду. И мада су њихови погледи били све више обојени световним хуманизмом који су црпли углавном на универзитетима у Падови, Фанариоти су својом финансијском подршком образовном програму патријаршије, својим космополитским васпитањем и својим култом хеленизма, много учинили да међу султановим грчким поданицима остане жива свест о њиховом византијском наслеђу.

Овај осећај настављања византијске традиције исто тако је био јак и у румунским кнежевинама. Владари Влашке и Молдавије, пошто су се добровољно предали султану, добили су дозволу да сачувају аутономију. Иако су били вазали Порте, иако их је после средине XVI века султан доводио на престо, били су свесни свог положаја јединих преосталих хришћанских владара у југоисточној Европи. Захваљујући свом доста великом богатству од трговине властитим житом и стоком, били су кадри да дају подршку и постану покровитељи цркава у Цариграду, Александрији и Јерусалиму, и манастира на Светој Гори. По томе су, и не само по томе, себе сматрали наследницима византијских царева. Понекад су их за такве држали и неки страни корисници њихове дарежљивости. Пресликавши царски дворски церемонијал, подржавајући грчку књижевност, ученост и теологију у престоницама Букурешту и Јаши, ови су се румунски *Domni* много више бавили политичким и културним традицијама Византије него њихови руски савременици, московски цареви. Под њиховим покровитељством, које је признато у великом делу југоисточне Европе

и у хришћанским заједницама на Блиском истоку, северно од Дунава почела је да расте минијатурна Византија, коју је један румунски историчар описао као »*Byzance après Byzance*«[14]. Најупечатљивији од тих неовизантијских владара био је Васил Лупу (Вук) молдавски кнез од 1634. до 1653. године. Водио је финансије патријаршије; у најбољој традицији византијских царева, председавао сабору православне цркве 1642. године у Јашију, својој престоници, где су били и представници и кијевске и цариградске цркве; чак се прича да је смерао и сам да се крунише за цара.

У другој половини XVII века, ова два неовизантијска покрета под покровитељством фанариота и румунских кнежева у извесној мери су се спојила. У потрази за земљом у коју би могли да уложе своје богатство и територијом на којој би могли да обнове Византију, фанариоти су почели да се селе у Влашку Молдавију. Убрзо су за себе обезбедили и престоле двеју кнежевина. Током следећих сто педесет година влашки и молдавски кнежеви били су пореклом из око шест истакнутих грчких породица. Неки су, као Кантакузини, стекли велика имања и склапали бракове са припадницима домаћег румунског племства. А друге, на пример Маврокордате и Гике (ови потоњи су једна хеленизована албанска породица) постављао је султан из редова фанариота у Цариграду. Ови кнежеви, а многи су били људи широке културе, одржавали су блиске везе са Грцима у Цариграду и на тај начин обезбеђивали интелектуалне темеље румунском сну о обнови Византије.

Међутим, у погледима фанариота у XVII веку постојале су усађене противречности које су подривале и коначно уништиле неспоривост ових стремљења. Многи су били искрени хришћани, одани православној цркви. У исто време, све више су падали под утицај нове рационалистичке и хуманистичке филозофије која је била у току у западној Европи. Штавише, иако су на речима и даље подржавали космополитско наслеђе Византије, ови су фанариоти, исто тако под утицајем запада, наглашавали начело националности. Тако су и почели да заступају политику активне и често насилне хеленизације, чије су жртве биле словенске цркве на Балкану; осим тога радили су на обнови грчке нације. Исход тог програма је национална буна 1821. године и рат за независност. Ове нове идеје и програми, који су одредили интелектуални и политички развитак модерне грчке државе, нису били помирљиви са опстанком византијске традиције. Њено опадање у југоисточној Европи, условљено дејством идеја просветитељства и модерног национализма, може се датирати у последње деценије XVIII века. У преосталом раздобљу века, снага ове традиције коначно је истрошена.

На Балкану и у Русији, наравно, Византија није никад „умрла“. Читав век после 1821. године у машти грчког народа и његових државника и даље живи „велика идеја“ обнове Византијског царства поновним освајањем Цариграда. Та су стремљења коначно разбијена малоазијском катастрофом 1921—22. године. Али наслеђе Византије није никад избрисано из културног живота југоисточне Европе. У удаљенијим манастирима и сеоским заједницама у унутрашњости и на острвима, у личном веровању и заједничком богослужењу и међу сељацима и код градских становника који су остали верни религији својих прадедова, пре свега можда у светом причешћу, оној симболичној драми човековог спасења која се без икаквих суштинских измена одвија још од почетака хришћанства, православни народи источне Европе до данашњег дана сачували су живу везу са својом византијском прошлошћу.

[14] N. Iorga, *Byzance après Byzance* (Букурешт, 1935).

СКРАЋЕНИЦЕ

Cross — *Руски летопис,* превели и приредили S. H. Cross, O. P. Sherbowitz-Wetzor (Кембриџ, Мас. 1953)

DAI — Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio,* и, грчки текст приредио Gy. Moravcsik, енгл. превод R. J. H. Jenkins, друго издање (Вашингтон, 1967); II коментар приредио R. I. H. Jenkins (Лондон, 1962).

DOP — *Dumbarton Oaks papers* (Кембриџ, Мас. 1941—).

FHB — *Fontes Historiae Bulgaricae* (Софија, 1954—).

MGH — *Monumenta Germaniae historica* (Хановер, 1826—).

PG — J. P. Migne, *Patrologiae curses completus. Series graeca* (Париз, 1857—1936).

PL — J. P. Migne, *Patrologiae curses completus. Series latina* (Париз, 1844—).

Повесть — Повесть временных лет *(Руски летопис),* приредили Д. С. Лихачев, В. П. Адрианова-Перетц 2 тома, (Москва—Лењинград, 1950).

ВК — *Византијски комонвелт.*

БИБЛИОГРАФИЈА

Ово није систематизована библиографија, већ списак дела за шире проучавање.

Детаљне библиографије могу се наћи у следећим делима: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I друго издање (Берлин, 1958); H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Минхен, 1959); I. Dujčev, "Les Slaves et Byzance", *Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Штокхолм (Софија, 1960), стр. 31—77; *The Cambridge Medieval History, IV*, 1 и 2, ed. I. M. Hussey (друго издање, Кембриџ, 1966—7); G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (друго издање, Оксфорд, 1968).

I ПОГЛАВЉЕ: ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Географија и историјска географија Балкана

J. Cvijić, *La Péninsule Balkanique* (Париз, 1918).

I Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, друго изд. (Париз, 1941).

——, „L'unité balkanique", *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, I (Београд, 1934), стр. 117—39.

Geographical Handbook Series (Naval Intelligence Division, London): *Greece*, 3 тома. (1944—5); *Jugoslavia*, 3 тома (1944—5); *Albania* (1945).

A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung* (Лајден, 1939).

F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, друго изд. 2 тома. (Париз, 1966).
J.J. Wilkes, *Dalmatia* (Лондон, 1969).

Грчке колоније на северној обали Црног мора

E. H. Minns, *Scythians and Greeks* (Кембриџ, 1913).
M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Оксфорд, 1922).

Добруџа

La Dobroudja (Букурешт, 1938).
Din istoria Dobrogei, I, D. Pippidi, D. Berciu (Букурешт, 1965); II, R. Vulpe, I. Barnea (Букурешт, 1968).

Цариград: град и споменици

A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (Лондон, 1899).
Die Landmauer von Konstantinopel, I, F. Krischen (Берлин, 1938), II, B. Meyer-Plath, A. M. Schneider (Берлин, 1943) [*Denkmäler antiker Architektur*, VI и VIII].
E. Mamboury, *The Tourists' Istanbul* (Истанбул, 1953).
R. Janin, *Constantinople Byzantine*, друго изд. (Париз, 1964).
D. Talbot Rice, *Constantinople, Byzantium—Istanbul* (Лондон, 1965).
M. Maclagan, *The City of Constantinople* (Лондон, 1968).

Солун

O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique* (Париз, 1913).
——, *Thessalonique au XIV*[e] *siècle* (Париз, 1913).
A. E. Vakalopoulos, *A History of Thessaloniki* (Солун, 1963).

Друм Београд—Цариград

K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe* (Праг, 1877).

Via Egnatia

T. L. F. Trafel, *De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur* (Тибинген, 1842).
„Via Egnatia" u Pauly—Wissowa, Real—Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, V (1905), 1988—93.

P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fun de l'époque romaine* (Париз, 1937).

Путеви од јадранске обале ка унутрашњости

K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* (Праг, 1879).

Крим

G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII*[e] *siècle* (Париз, 1929).
A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Кембриџ, Мас., 1936).
A. Л. Якобсон, *Средневековы Крым* (Москва—Лењинград, 1964).
M. Nystazopoulou-Pélékidis, „Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle", *Thesaurismata*, VII (Венеција, 1970), стр. 15—51.

Евроазијски номади

R. Grousset, *L'empire des steppes* (Париз, 1939).
C. B. Киселев, *Древная история южной Сибири* (Москва, 1951). Reviewed by B. Rubin, „Das neue Bild der Geschichte Eurasiens", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, II (1954), стр. 89—120.
A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Лондон, 1973), стр. 411—60.

Русија

W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia* (Лондон, 1968).

II ПОГЛАВЉЕ: ВАРВАРИ НА БАЛКАНУ

Византијске изворе који се баве балканским Словенима објављују Бугарска и Српска академија наука: *Fontes historae bulgaricae*, I, III, VI, VIII, IX, XI, XIV (Софија, 1954—) на грчком и бугарском; *Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae soectantes*, I, II, III (Београд, 1955—) на српскохрватском.
D. Obolensky, "The Empire and its Northern Neighbours, 565—1018", *The Cambridge Medieval History*, IV, 1 (1966), стр. 473—518.

Словени и њихове најезде на Балкан

L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I (Париз, 1923).
K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, (Лођ, 1948—9).
P. Lemerle, „Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle", *Revue Historique*, CCXI (1954), стр. 265—308.
F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilization* (Бостон, 1956).

Анти

G. Vernadsky, "On the Origins of the Antae", *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), стр. 56—66.
F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (Лондон, 1949), стр. 277—86.

Јустинијанове тврђаве на Балкану

V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De Aedificiis"* (Амстердам, 1970).

Авари

H. H. Howorth, „The Avars", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXI (1889), стр. 721—810.
L. Hauptmann, „Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle", *Byzantion*, IV (1927—8), стр. 137—70.
E. Darkó, „Influences Touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins", *Byzantion*, X (1935), стр. 443—69, XII (1937), стр. 119—47.
A. Kollautz, „Die Awaren. Die Schichtung in einer Nomadenherrschaft" *Saeculum*, V (1954), стр. 129—78.
G. László, „Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars", *Archaeologia Hungarica*, XXXIV (1955).

Аварско-словенске опсаде Солуна

A. Tougard, *De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes* (Париз, 1874).
P. Lemerle, „La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii", *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI (1953), стр. 349—61.

Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори* (Београд, 1953).

Аварска опсада Цариграда 626. године

F. Barišić, „Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626", *Byzantion*, XXIV (1954), стр. 371—95.
A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I (Амстердам, 1968), стр. 173—96, 370—5.

Словенско освајање Грчке

M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland* (Берлин, 1941). [*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, philos.-hist. kl., XII.]
P. Charanis, „The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", *DOP*, V (1950), стр. 139—66.
——, „On the Slavic Settlement in the Peloponnesus", *Byzantinische Zeitschrift*, XLVI (1953), стр. 91—103.
——, „Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", *DOP*, XIII (1959), стр. 23—44.
A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Париз, 1951).
P. Lemerle, „Une province byzantine: le Péloponnèse", *Byzantion*, XXI (1951), стр. 341—54.
——, „La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire", *Revue des Etudes Byzantines*, XXI (1963), стр. 5—49.
R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism* (Синсинати, 1963).
S. Hood, „Isles of Refuge in the Early Byzantine Period", *The Annual of the British School at Athens*, бр. 65 (1970), стр. 37—45.

Само

J. Mikkola, „Samo und sein Reich", *Archiv für slavische Philologie*, XLII (1929) стр. 77—97.
G. Vernadsky, „The Beginnings of the Czech State", *Byzantion*, XVII (1944—5), str. 315—28.
G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie* (Познањ, 1949).

Оногури и Бугари

В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, I, 1 (Софија, 1918).
S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (Лондон, 1930).
Gy. Moravcsik, „Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, (1930), стр. 53—90. Прештампано у делу *Studia Byzantina* (Амстердам, 1967), стр. 84—118.

III ПОГЛАВЉЕ: БАЛКАН У IX ВЕКУ — ОПОРАВАК ВИЗАНТИЈЕ

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle* (Париз, 1926).
——, „Byzantium, Rome, the Franks, and the Christianization of the Southern Slavs", *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann и други (Келн—Грац, 1964), стр. 85—125.
M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans* (Чикаго, 1933).
D. Obolensky, „The Empire and its Northern Neighbours, 565—1018", loc. cit.
A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom* (Кембриџ, 1970).
P. Lemerle, *Le Premier Humanisme Byzantin* (Париз, 1971).

Побуне Словена на Пелопонезу

P. Charanis, „Nicephorus I, the Savoir of Greece from the Slavs (810 AD)", *Byzantina-Metabyzantina*, I (1946), стр. 75—92.
D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, II (Атина, 1953).
R. J. H Jenkins, „The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I", *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A. M. Friend, Jr.* (Принстон, 1955), стр. 204—11.

Настанак тема на Балкану

P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Париз, 1945).
J. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији* [*L'Administration Byzantine en Dalmatie*] (Београд, 1957).
H. Glykatzi-Ahrweiler, „Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IXe—XIe siècles", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LXXXIV (1960), стр. 1—3.

Поновна хеленизација Грчке

Види дела наведена под II поглављем, *The Slav occupation of Greece;* D. A. Zakythinos, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι (Атина, 1945).

Бугарска у IX веку

В. Н. Златарски, *История на българската държава*, I, 1, 2 (Софија, 1918, 1927).
S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (Лондон, 1930).
I. Sakâzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte* (Берлин—Лајпциг, 1929).

Старобугарски натписи

V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften* (Берлин, 1963).
——, „Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique", *Byzantinoslavica*, XXXII (1971), стр. 35—51.

Писмо Фотије Борису

I. Dujčev, „Au lendemain de la conversion du peuple bulgare", *Mélanges de Science Religieuse*, VIII (1951), стр. 211—26. Прештампано у делу *Medioevo Bizantino-Slavo*, I (Рим, 1965), стр. 107—23.

Писмо Николе I Борису

I. Dujčev, „Die *Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum* als Quelle für die bulgarische Geschichte", *Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, I (Беч, 1949), стр. 349—62. Такође *Medioevo Bizantino-Slavo*, I, стр. 125—48.
R. E. Sullivan, „Khan Boris and the Conversion of Bulgaria: A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society", *Studies in Medieval and Renaissance History*, III (Линколн, Небраска, 1966), стр. 53—139.

Св. Климент Охридски

M. Kusseff, „St. Clement of Ochrida“, *The Slavonic and East European Review*, XXVII (1948), стр. 193—215.
I. Snegarov, „Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida“, *Byzantinobulgarica*, I (Софија, 1962), стр. 79—119.
P. Gautier, „Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista“, *Revue des Etudes Byzantines*, XXII (1964), стр. 199—214.
Климент Охридски, прир. Љ. Исајев (Скопје, 1968).
Климент Охридски, прир. Д. Ангелов и други (Софија, 1968).

Покрштавање Срба у IX веку

Đ. S. Radojičić, „La date de la conversion des Serbes“, *Byzantion*, XXII (1952), стр. 253—6.
I. Dujčev, „Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle“, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, VII (1961), стр. 53—60. Такође у *Medioevo Bizantino-Slavo*, I стр. 221—30.

Хрвати у IX веку

F. Šišić, *Geschichte der Kroaten*, I (Загреб, 1917).
S. Guldescu, *History of Medieval Croatia* (Хаг, 1964).
N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb, 1971).

IV ПОГЛАВЉЕ: БАЛКАН У X ВЕКУ — КРИЗА ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Осим већ наведених дела Златарског, Рунсимана и Оболенског:

G. Ostrogorsky, „Die byzantinische Staatenhierarchie“, *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII (1936), стр. 41—61.
F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Етал, 1953), стр. 140—96.

Књижевни покрет у Бугарској у X веку

G. Soulis, „The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs“, *DOP*, XIX (1965), стр. 19—43.

Бугарско-византијски рат 894—6.

G. I. Brătianu, „Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thesalonique“, *Зборник Ников: Известия на Българското Историческо- Дружество*, XVI—XVIII (1940), стр. 30—6.

Византија и Симеон Бугарски

S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign* (Кембриџ, 1963).
G. Ostrogorsky, „Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos“, *Actes du IVe Congrès International des Etudes Byzantines*, I (Софија, 1935), стр. 275—86.
F. Dölger, „Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum“, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, стр. 140—58.
R. J. H. Jenkins, „The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates“, *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag* (Хајделберг, 1966), стр. 287—303.

Византијски утицаји на културу и институције у Бугарској у X веку

P. Mutafchiev, „Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien“, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1920—30), стр. 387—94.
D. Angelov, „Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien“, *Byzantinoslavica*, XX (1959), стр. 40—9.

Павликијанци

S. Runciman, *The Medieval Manichee* (Кембриџ, 1947).
N. G. Garsoïan, *The Paulician Heresy* (Хаг, 1967).

Богумили

D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo--Manichaeism* (Кембриџ, 1948).
A. Schmaus, „Der Neumanichäismus auf dem Balkan“, *Saeculum*, II (1951), стр. 271—99.
Д. Ангелов, *Богомилството в България*, друго изд. (Софија, 1969).

Руско-византијски рат 970—1.

G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle*, I (Париз, 1896); и чланци наведени у *Cambridge Medieval History*, IV, I (1966), стр. 963—4.

Византија и Самуилова владавина

G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, II (Париз, 1900).

V ПОГЛАВЉЕ: ВИЗАНТИЈА И СРЕДЊОИСТОЧНА ЕВРОПА

Ћирило и Методије и Моравска мисија

Г. А. Илински, *Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии* [An attempt at a systematic Cyrillo-Methodian bibliography] (Софија, 1934); М. Попруженко, С. Романский, *Кирилометодиевска библиография за I, 1934—40* (Софија, 1942).

Један број основних извора објављен је у *Constantinus et Metodius Thessalonicenses. Fontes*, прир. Ф. Гривец, F. Tomšič (Загреб, 1960) и A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, и: *textes et glossaire* (Париз, 1968). Главни старословенски документи, *Vita Constantini* и *Vita Methodii*, преведена су на латински (*Ibid.*, стр. 169—238), на француски (F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Праг, 1933, стр. 349—93; A. Vaillant, *Textes vieus-slaves, II „traduction et notes* (Париз, 1968), стр. 1—25, 34—43), и на немачки (J. Bujnoch, *Zwischen Rom und Byzanz*, Грац, 1958).

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle.*

——, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance.*

——, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius* (Њу Брансвик, 1970).

F. Grivec, *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven* (Визбаден, 1960).

A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom* (Кембриџ, 1970).

Cyrillo-Methodiana, ed. M. Hellmann и други (Келн—Грац, 1964).

DOP, XIX (1965), стр. 1—87, 257—65.

Велика Моравска

Magnae Moraviae Fontes Historici, I (Праг—Брно, 1966), II (Брно, 1967), III (Брно, 1969).

Ríša vel'komoravská, ed. J. Stanislav (Праг, 1935).

J. Poulík, „The Latest Archaeological Discoveries from the Period of the Great Moravian Empire", *Historica*, I (Праг, 1959), стр. 7—70.

C. Parrott, „Great Moravia in the Light of Recent Archaeological Excavations", *Oxford Slavonic Papers*, XII (1965), стр. 1—20.

J. Pošvář, „Die byzantinische Währung und das Grossmährische Reich", *Byzantinoslavica*, XXVI *(1965)* стр. 308—17.

K. Bosl, „Das Grossmährische Reich in der politischen Welt des 9. Jahrhunderts", *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, phil.-hist. Klasse (1966), VII.

Das Grossmährische Reich, ed. F. Graus и други (Праг, 1966).

I. Boba, *Moravia's History Reconsidered* (Хаг, 1971).

Старословенски и његова писма

V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, друго издање (Берлин, 1913).

N. S. Trubetskoy, *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem* (Беч, 1954).

G. Nandriş and R. Auty, *Handbook of Old Church Slavonic*, 2 тома (Лондон, 1959, 1965).

Преводи литургије на народни језик у источном хришћанству

C. Korolevskij, *Liturgie en langue vivante* (Париз, 1955).

I. Dujčev, „Il problema delle lingue nazionali nel medio evo e gli Slavi", *Ricerche Slavistiche*, VIII (1960), стр. 39—60.

Словенска литургија у Моравској

A. Dostál, „The Origins of the Slavonic Liturgy", *DOP*, XIX (1965), стр. 67—87.

Ћирило-методијевска традиција у Чешкој

R. Jakobson, „The Kernel of Comparative Slavic Literature", *Harvard Slavic Studies*, I (1953), стр. 37—55.

K. Onasch, „Der Cyrillo-Methodianische Gedanke in der Kirchengeschichte des Mittelalters", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, VI (1956—7), стр. 27—39.

Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis Byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae (Праг, 1965) [*Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, facultas philosophica*, 102].

Ћирило-методијевска традиција у Пољској

K. Lanckorońska, „Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland", *Orienaliat Christiana Analecta*, CLXI (1961).

T. Lehr-Spławiński, „Nowa faza dyskusji o zagadnieniu liturgii slowiańskiej w dawnej Polsce", *Od piętnastu wkieów* (Варшава, 1961), стр. 51—67.

Ћирило-методијевска традиција у Хрватској и Далмацији

V. Novak, „The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmatia during the Middle Ages", *The Slavonic and East European Review*, XXXII (1953—4), стр. 1—28.

J. Hamm, „Der Glagolismus im mittleren Balkanraum", *Die Welt der Slaven*, I (1956), стр. 265—75.

S. Smržik, *The Glagolitic or Roman-Slavonic Liturgy* (Кливленд, 1959).

N. Klaić, „Historijska podloga hrvatskoga Glagoljaštva u X i XI stoljeću", *Slovo*, XV—XVI (Загреб, 1965), стр. 225—81.

Однос Византије према ћирило-методијевској традицији

I. Ševčenko, „Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission", *Slavic Review*, XXIII (1964), стр. 220—36.

D. Obolensky, „Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo*, XIV (Сполето, 1967), стр. 587—609.

Расправа Храбра

A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, I стр. 57—61, II, стр. 47—9 (Париз, 1968).

A. Dostál, „Les origines de l'Apologie slave par Chrabr", *Byzantinoslavica*, XXIV (1963), стр. 236—46.

V. Tkadlčík, „Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave", *Byzantinoslavica*, XXV (1964), стр. 75—92.

Рана историја Мађара

B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I (Берлин, 1940).

Gy. Moravcsik, „Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", *The American Slavic and East European Review*, V, 14—15 (1946), стр. 29—45.

C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Кембриџ, 1968).

I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century* (Хаг, 1967).

Византијска цивилизација у средњовековној Мађарској

E. von Ivánka, „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn", *Orientalia Christiana Periodica*, VIII (1942), стр. 183—94.

Gy. Moravcsik, „The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", *The American Slavic and East European Review*, VI, 18—19 (1947), стр. 134—51.

I. Kniezsa, „Zur Frage der auf Cyrillus und Methodius bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn", *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann и други (Келн—Грац, 1964), стр. 199—209.

Политички односи Византије према средњовековној Мађарској

Gy. Moravcsik, „Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle)" *Byzantion*, VIII (1933), стр. 555—68.

——, „Hungary and Byzantium in the Middle Ages", *The Cambridge Medieval History*, IV, I (1966), стр. 566—92.

——, *Byzantium and the Magyars* (Амстердам, 1970).

F. Dölger, „Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik", у делу Παρασπορά (Етал, 1961), стр. 153—77.

R. Browning, „A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century", *Balkan Studies*, II (1961), стр. 173—214.

Мађарске круне и византијска превласт

E. Darkó, „Die ursprüngliche Bedeutung der unteren Teiles des ungarischen Heiligen Krone", *Annales de l'Institut Kondakov*, VIII (1936), стр. 63—77.

M. Bárány-Oberschall, „The Crown of the Emperor Constantine Monomachos", *Archaeologia Hungarica,* XXII (1937).

Gy. Moravcsik, „The Holy Crown of Hungary", *The Hungarian Quarterly,* IV (1938—9), стр. 656—67.

P. J. Kelleher, *The Holy Crown of Hungary* (Рим, 1951). [*Papers and Monographs of the American Academy, in Rome,* XIII].

J. Deér, „Die Heilige Krone Ungarns", *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,* XCI (1966).

VI ПОГЛАВЉЕ: ОБАЛА ЦРНОГ МОРА — ЕВРОАЗИЈСКА СТЕПА И РУСИЈА

D. Obolensky, „The Empire and its Northern Neighbours", *The Cambridge Medieval History,* IV, 1.

A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom.*

Византија и средњоазијски Турци

S. Vailhé, „Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle", *Echos d'Orient,* XII (1909), стр. 206—14.

H. B. Пигулевская, „Византийская дипломатия и торговля шелком в V—VII вв.", *Византийский Временник,* I (1947), стр. 184—214.

D. Sinor, „The Historical Role of the Turk Empire", *Cahiers d'Histoire Mondiale* I (1953), стр. 427—34.

Крим у раном средњем веку

A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea.*

I. Stratonov, „Die Krim und ihre Bedeutung für die Christianisierung der Ostslaven", *Kyrios,* I (Кенигсберг, 1936), стр. 381—95.

A. Л. Якобсон, *Средневековы Крым.*

Византија и Хазари

Библиографија извора и модерних дела која се односе на Хазаре може се наћи и у делу „The Khazars", *Bulletin of the New York Public Library,* XLII, 9 (1938), стр. 695—710, LXIII, 5 (1959), стр. 237—41.

Види I. Sorlin, „Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années", *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines,* III (Париз, 1968), стр. 423—55.

D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Принстон, 1954).

M. И. Артамонов, *История Хазар* (Лењинград, 1962).

Црквена провинција Готија

B. A. Мошин, „Επαρχία Γοτθίας в Хазарии в VIII-м веке", *Труды IVго съезда Русских Академических Организаций за границей,* I (Београд, 1929), стр. 149—56.

Gy. Moravcsik, „Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies,* Oxford, 1966 (Лондон, 1967), стр. 21—4.

Византија и Абазгија

B. Латышев, „К истории Христианства на Кавказе", *Сборник археологических статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому* (Санктпетерсбург, 1911), стр. 169—98.

Византија и Алани

Ю. Кулаковски, „Христианство у Алан", *Византийский Временник,* V (1898), стр. 1—18.

V. Grumel, „La date de la conversion des Alains et l'archevêché d'Alanie", *Echos d'Orient,* XXXIII (1934), str. 57—8.

Порекло руске државе

V. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State* (Оксфорд, 1877).

G. Laehr, *Die Anfange des russischen Reiches* (Берлин, 1930) [*Historische Studien,* CLXXXIX].

H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia* (Лондон, 1954), стр. 109—32.

Varangian Problems, у *Scando-Slavica,* додатак I (Копенхаген, 1970).

Руски напади на Цариград

A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Кембриџ, Мас., 1946).

G. Ostrogorsky, „L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907", *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), стр. 47—62.

A. Vasiliev, „The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP*, VI (1951), стр. 161—225.

M. В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений (Москва*, 1956), стр. 128—71.

Руско-византијски уговори

S. Mikucki, „Etudes sur la diplomatique russe la plus ancienne. I. Les traités byzantino-russes du Xe siècle", *Bulletin international de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, cl. de philol., d'hist. et de philos.*, VII (Краков, 1953), стр. 1—40.

I. Sorlin, „Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle", *Cahiers du monde russe et soviétique*, II (1961), 3, стр. 313—60, 4, стр. 447—75.

Олгино покрштавање и посета Цариграду

G. Laehr, *Die Anfänge des russischen Reiches*, стр. 103—6.

Т. Острогорски, „Византия и Киевская княгиня Ольга", *To Honor Roman Jakobson* (Хаг, 1967), стр. 1458—73.

Византија и Владимир Руски

G. Vernadsky, *Kievan Russia* (Њу Хејвн, 1948), стр. 56—65.

Канонски положај Владимирове цркве

V. Laurent, „Aux origines de l'Eglise russe. L'établissement de la hiérarchie byzantine", *Echos d'Orient, XXXVIII* (1939), стр. 279—95.

E. Honigmann, „The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources", *Byzantion*, XVII 1944—5), стр. 128—62.

L. Müller, *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039* (Келн, 1959).

Словенска Литургија у Русији у X веку

D. Obolensky, „The Heritage of Cyril and Methodius in Russia", *DOP*, XIX (1965), стр. 45—62.

VII ПОГЛАВЉЕ: ЈЕМСТВА ЗАЈЕДНИЦЕ

Албанци

L. von Thallóczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen*, 2 тома (Минхен—Лајпциг, 1916).

M. von Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters* (Беч, 1924).

G. Stadtmüller, „Forschungen zur albanischen Frühgeschichte", *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VII (Будимпешта, 1941), стр. 1—196.

Власи

M. Gyóni, „La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age", *Byzantinoslavica*, XII (1951), стр. 29—42.

E. Stănescu, „Byzantinovlachica", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, VI (1968), стр. 407—38.

Византија и Чешка

M. Paulová, „Die tschechisch-byzantinischen Beziehungen und ihr Einftuss", *Byzantinoslavica*, XIX (1958), стр. 195—205.

Рана историја Румуна

A. D. Xénopol, *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, I (Париз, 1896).

N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, 5 том. (Букурешт, 1937).

R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians* (Кембриџ, 1934).

Тмуторокан

N. Bănescu, „La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en ‚Russie' à l'époque des Comnènes", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XII (1941).

A. V. Soloviev, „Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes?", *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses* (Минхен, 1960), стр. 569—80.
G. G. Litavrin, „A propos de Tmutorokan", *Byzantion*, XXXV (1965), стр. 221—34.

Византијска политика у Бугарској у XI и XII веку

В. Н. Златарски, *История*, II (Софија, 1934).
Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI—XII вв.* (Москва, 1960).
D. Angelov, „Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des byzantinischen Reiches im XI.—XII. Jahrhundert (1018—1185)", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Лондон, 1967), стр. 149—66.
A. Dostál, „Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel", *Proceedings*, стр. 167—75.

Охридска архиепископија

H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida* (Лајпциг, 1902).
И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I (Софија, 1924).

Криза Византијског царства у XI веку

C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen* (Лајпциг, 1894); француски превод, Renauld и Kozlowski (Париз, 1905).
N. Svoronos, „Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 373—89; коментар H. Evert-Kappesowa и E. Stănescu, ibid., стр. 397—408.

Положај Византије на доњем Дунаву у XI веку

E. Stănescu, „La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siècle", *Зборник радова Византолошког Института* (Београд), IX (1966), стр. 49—73.

E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, „Nouvelles recherches sur le *Limes* byzantin du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 179—93.

Византија и Печенези

В. Г. Васильевски, *Византия и Печенеги*, у делу истог аутора *Труды*, I (Санктпетерсбург, 1908), стр. 1—175.
P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube* (Букурешт, 1970).

Пронија и „феудализација" Балкана

G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Брисел, 1954).
——, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Брисел, 1956).

Старословенска традиција на Балкану у XI и XII веку

W. K. Matthews, „Sources of Old Church Slavonic", *The Slavonic and East European Review*, XXVIII (1949—50), стр. 466—85.

Порекло „Другог бугарског царства"

R. L. Wolff, „The ,Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204", *Speculum*, XXIV (1949), стр. 167—206.
Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, стр. 404, 1.

Хрватска у XI веку

F. Šišić, *Geschichte der Kroaten*.
S. Guldescu, *History of Medieval Croatia*.
N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*.

Рана историја Босне

С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (Београд, 1964).

Срби у XI и XII веку

K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I (Гота, 1911).
Đ. S. Radojčić, „Srpsko Zagorje, das spätere Raszien", *Südost-Forschungen*, XVI (1957), стр. 259—84.
M. Dinić, „The Balkans, 1018—1499", *The Cambridge Medieval History*, IV, 1 (1966), стр. 519—22.
Историја Црне Горе, прир. М. Ђуровић и други, I (Титоград, 1967), стр. 381—444.

Агапетова расправа и њене словенске верзије

F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, II (Вашингтон, 1966), стр. 712—15.
I. Ševčenko, „A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology", *Harvard Slavic Studies*, II (1954), стр. 141—79.
——, „On Some Sources of Prince Svjatoslav's *Izbornik* of the year 1076", *Orbis Scriptus, Festschrift für Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag* (Минхен, 1966), стр. 723—38.

Руско-византијски рат 1043. године

G. Schlumberger, *L'Epopée Byzantine*, III (Париз, 1905), стр. 460—76.
G. Vernadsky, „The Byzantine-Russian War of 1043", *Südost-Forschungen*, XII (1953), стр. 47—67.
Г. Г. Литаврин, „Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043", Византийский Временик, XXVII, (1967), стр. 71—86.
A. Poppe, „La dernière expédition russe contre Constantinople", *Byzantinoslavica*, XXXII (1971), стр. 1—29, 233—63.

Владимир Мономах

Види његову аутобиографију и *Повесть*, I, стр. 153—63; Cross, стр. 206—15.

Бракови Руса са странцима

N. de Baumgarten, „Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes", *Orientalia Christiana*, IX, 35 (1927), стр. 1—95.
B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle* (Париз, 1924), стр. 143—78.

Византија и руска црква

Е. Голубински, *История русской церкви*, I, 1, друго издање (Москва, 1901).
D. Obolensky, „Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations", *DOP*. XI (1957), стр. 21—78.
A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku* (Варшава, 1968).
——, „Le prince et l'Eglise en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle jusqu'au début du XIIe siècle", *Acta Poloniae Historica*, XX (1969), стр. 95—119.

Политички односи између Византије и руских кнежевина

G. Vernadsky, „Relations byzantino-russes au XIIe siècle", *Byzantion*, IV (1927—8), стр. 269—76.
М. В. Левченко, *Очерки*, стр. 386—497.
O. Jurewicz, „Aus der Geschichte der Beziehungen zwischen Byzanz und Russland in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts", *Byzantinistische Beiträge*, ed. J. Irmscher (Берлин, 1964), стр. 333—57.

Византија и Варијази

A. Stender-Petersen, *Die Varägersage als Quelle der altrrussischen Chronik* (Орхус—Лајпциг, 1934).
——, *Varangica* (Орхус, 1953).
В. Г. Васильевски, *Варяго-русская и варяго-англиская дружина в Константинополе XI и XII веков, Труды*, I (1908), стр. 176—401.
R. M. Dawkins, „Greeks and Northmen", *Custom is King: Essays presented to R. R. Marett* (Лондон, 1936), стр. 35—47.
——, „The Later History of the Varangian Guard", *The Journal of Roman Studies*, XXXVII (1947), стр. 39—46.
A. Vasiliev, „The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century", *Annales de l'Institut Kondakov*, IX (1937), стр. 39—70.
S. Blöndal, „The Last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service", *Classica et Mediaevalia*, II (1939), стр. 1—26.
——, „Nabites the Varangian", ibid., стр. 145—67.

P. Grierson, „Harold Hardrada and Byzantine Coin Types in Denmark", *Byzantinische Forschungen*, I (1966), стр. 124—38.

B. S. Benedikz, „The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army", *Byzantinische Zeitschrift*, LXII (1969), стр. 20—4.

VIII ПОГЛАВЉЕ: ВИЗАНТИЈА И ИСТОЧНА ЕВРОПА У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans* (Чикаго, 1933).

F. Dölger, „Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan als byzantinisches Erbe", *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, стр. 261—81.

F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization* (Њу Брансвик, 1962).

M. Dinić, „The Balkans, 1018—1499", *The Cambridge Medieval History*, IV, 1 (1966), стр. 519—65.

Политика Михаила VIII на Балкану

D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West* (Кембриџ, Мас., 1959).

Византијски утицај на „Друго бугарско царство"

D. Angelov, „Die gegenseitigen Bezichungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien", *Byzantinoslavica*, XX (1959), стр. 40—9.

M. Lascaris, „Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine", *Byzantinoslavica*, III (1931), стр. 500—10.

Теорија „Translatio imperii"

F. Dölger, „Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner", u *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, стр. 70—115.

Србија у XIII и XIV веку

K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I.

——, „Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien", *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Kl.*, LVI (1912), LVIII, 2 (1914).

——, *La civilisation serbe au Moyen Age* (Париз, 1920).

M. Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji* (Београд, 1926).

A. Schmaus, „Zur Frage der Kulturorientierung der Serben im Mittelalter", *Südost-Forschungen*, XV (1956), стр. 179—201.

Đ. Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I (Минхен, 1962).

Српска народна већа

Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку* (Београд, 1940).

Рударство у Србији

М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, 2 тома (Београд, 1955—62).

Трговина Дубровника

K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters* (Беч, 1899).

B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age* (Париз—Хаг, 1961).

Византија и Стефан Душан

Осим дела К. Јиречека која су већ наведена:

М. Динић, „Душанова царска титула у очима савременика", *Зборник у част шесте стогодишњице Законика Цара Душана*, I (Београд, 1951), стр. 87—118.

G. Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos", *Harvard Slavic Studies*, II (1954), стр. 125—39.

——, „Byzantino-Serbian Relations", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 57—61.

Византијски утицај на средњовековну српску управу

В. Мошин, „Византиски утицај у Србији у XIV веку", *Југословенски историски часопис*, III (1937), стр. 147—60.

F. Dölger, „Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei“, *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I (Београд, 1963), стр. 83—103.

Серска област

G. Ostrogorsky, *Serska Oblast posle Dušanove smrti* [*La Principauté serbe de Serrès*] (Београд, 1965).
——, „Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 41—55.

Освајање Србије од стране Турака

С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, ново прир. С. Ћирковић (Београд, 1960); Немачки прев. K. Jezdimirović, *Die Serben und Türken im XIV. und XV. Jahrhundert* (Земил, 1897).
N. Radojčić, „Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje“, *Byzantion*, VI (1931), стр. 241—6.
M. Braun, *Kosovo, die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung* (Лајпциг, 1937).

Византија и румунске кнежевине

A. Elian, „Les Rapports Byzantino-Roumains“, *Byzantinoslavica*, XIX (1958), стр. 212—25.
——, „Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea“, у *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, ed. M. Berza (Букурешт, 1964), стр. 97—179 [са обимном библиографијом].
——, „Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 195—203.

Византија и Русија у касном средњем веку

D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages“, u *Europe in the Late Middle Ages*, ed. J. R. Hale и други (Лондон, 1965), стр. 248—75.
F. von Lilienfeld, „Russland und Byzanz im 14. und 15. Jahrhundert“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 105—15.

Московска кнежевина и Литванија у XIV веку

G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (Њу Хејвен, 1953).
J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow, 1304—1359* (Лондон, 1968).

Византијска црквена политика према Московској кнежевини и Литванији

I. Ševčenko, „Russo-Byzantine Relations after the Eleventh Century“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 93—104.
J. Meyendorff, „Alexis and Roman: a Study in Byzantino-Russian Relations (1352—1354)“, *Byzantinoslavica*, XXVIII (1967), стр. 278—88.

Руски однос према Византији после Фирентинског сабора

I. Ševčenko, „Intellectual Repercussions of the Council of Florence“, *Church History*, XXIV (1955), стр. 291—323.
M. Cherniavsky, „The Reception of the Council of Florence in Moscow“, ibid., стр. 347—59.
G. Alef, „Muscovy and the Council of Florence“, *The American Slavic and East European Review*, XX (1961), стр. 389—401.
D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages“, стр. 266—75.

IX ПОГЛАВЉЕ: ЧИНИОЦИ КУЛТУРНОГ РАСПРОСТИРАЊА

Византијски концепт хијерархије народа

G. Ostrogorsky, „Die byzantinische Staatenhierarchie“ loc. cit.
——, „The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order“, *The Slavonic and East European Review*, XXXV (1956—7), стр. 1—14.
F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt.*
A. Grabar, „God and the ‚Family of Princes‘, presided over by the Byzantine Emperor“, *Harvard Slavic Studies*, II (1954), стр. 117—23.

Византијски однос према „варварима“

K. Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner* (Минхен, 1954).

Миксоварвари

E. Stănescu, „Les ‚mixobarbares' du Bas-Danube au XIe siècle", *Nouvelles Etudes d'Histoire publiées à l'occasion du XIIe Congrès des Sciences Historiques, Vienne*, 1965 (Букурешт, 1965), стр. 45—53.

Византијска дипломатија

D. Obolensky, „The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy", *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I (Београд, 1963), стр. 45—61. Прештампано у делу *Byzantium and the Slavs: Collected Studies* (Лондон, 1971).

Културно распростирање и акултурација

„L'acculturation": *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I: Grands Thèmes* (Беч, 1965), пп. 7—102.

Јерес и друштвено отпадништво

Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e—18e siècles, ed. J. Le Goff (Париз—Хаг, 1968).

Цариград као свети град

N. H. Baynes, „The Supernatural Defenders of Constantinople", *Analecta Bollandiana, LXVII (1949)*, стр. 165—77; Прештампано у делу *Byzantine Studies and Other Essays* (Лондон, 1955), стр. 248—60.

P. Sherrard, *Constantinople, Iconography of a Sacred City* (Лондон, 1965).

X ПОГЛАВЉЕ: РЕЛИГИЈА И ПРАВО

Византијско монаштво

H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Минхен, 1959), стр. 120—40.

J. M. Hussey, „Byzantine Monasticism", *Cambridge Medieval History*, IV, 2 (1967), стр. 161—84.

Света гора

P. Sherrard, *Athos, the Mountain of Silence* (Лондон, 1960).

Le Millénaire du Mont Athos 963—1963. Etudes et Mélanges, 2 књ. (Шеветоњ, 1963—4 [са обимном библиографијом].

Монаштво у Бугарској

П. Сланкаменац, „Легенде о јужнословенским анахоретима", *Гласник Скопског Научног Друштва*, I (1925), стр. 215—33.

И. Дуйчев, *Рилският светец и неговата обител* (Софија, 1947).

Kh. Khristov, G. Stoikov and K. Miyatev, *The Rila Monastery* (Софија, 1959).

Руско монаштво

V. O. Klyuchevsky, „St. Sergius: the Importance of his Life and Work", *The Russian Review*, II, 3 (Лондон, 1913), стр. 45—59. [Превод предавања одржаног 1892]; прештампано у *Readings in Russian History*, ed. S. Harcave, I (Њу Јорк, 1962), стр. 153—64.

L. K. Goetz, *Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands* (Пасау, 1904).

A. Soloviev, „Histoire du monastère russe au Mont-Athos". *Byzantion*, VIII (1933), стр. 213—38.

N. Zernov, *St. Sergius, Builder of Russia* (Лондон, н. д.).

В. Мошин, „Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI—XII в.", *Byzantinoslavica*, IX (1947—8), стр. 55—85.

I. Smolitsch, *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen, 988—1917* (Вирцбург, 1953).

R. P. Casey, „Early Russian Monasticism", *Orientalia Christiana Periodica*, XIX (1953), стр. 372—423.

F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften* (Берлин, 1963).

G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, II (Кембриџ, Мас. 1966), стр. 195—315.

Румунско монаштво

N. Iorga, „Le Mont Athos et les pays roumains", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II (1914), стр. 149—213.

Ortodoxia, v, 2 (Букурешт, 1953).
E. Turdeanu, „Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée", *Revue des Etudes Roumaines*, II (Париз, 1954), стр. 114—44.
P. Ş. Năsturel, „Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVIe siècle", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, II (1964), стр. 93—126.

Монаштво у Србији

В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији* (Сремски Карловци, 1920).
A. E. Tachiaos, „Le monachisme serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite", *Recueil de Chilandar*, I, ed. G. Ostrogorsky (Београд, 1966), стр. 83—9.
Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности* (Београд, 1968).

Исихазам

Monk Vasily (Archbishop Basil Krivocheine), „The Ascetic and Theological Teaching of Gregory Palamas", *The Eastern Churches Quarterly*, III (1938), стр. 26—33, 71—84, 138—56, 193—214 (прештампано као сепарат 1954).
J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas* (Париз, 1959).
H.— G. Beck, „Humanismus und Palamismus", *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, стр. 63—82.
F. von Lilienfeld, „Der athonitische Hesychasmus des 14. und 15. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen russischen Quellen", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, VI (1958), стр. 346—46.
A. E. Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιατικὴν πολιτικὴν ἐν Ῥωσίᾳ, *1328—1406* (Солун, 1962).
Г. М. Прохоров, „Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.", *Труды отдела древнерусской литературы*, XXIII (1968), стр. 86—108.

Григорије Синаита и манастир Парорија

П. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.*, I, 1 Санктпетерсбург 1898), стр. 61—71, 148—61, 167—247. Прештампано, Лондон, 1972.

В. С. Киселков, „Средновековна Парориа и Синаитовият монастир", *Сборник в честъ на Васил Н. Златарски* (Софија, 1925), стр. 103—18.
Г. Аянов, „Стари монастири в Странджа", *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, XIII (1939), стр. 253——64.

Теодосије и манастир Килифарево

П. Сырку, *К истории исправления книг*, стр. 166—7, 240—411.
В. С. Киселков, *Св. Теодосий Търновски* (Софија, 1926).

Ромил Видински

F. Halkin, „Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint Romylos", *Byzantion*, XXXI (1961), стр. 111—47.
P. Devos, „La version slave de la Vie de S. Romylos", ibid., стр. 149—87.

Средњовековни култ руских кнежева

Н. Серебрянский, „Древне-русские княжеские жития", *Хтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете, 1915, 3.*
G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, II, стр. 149—85.

Александар Невски

A. M. Ammann, „Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's", *Orientalia Christiana Analecta*, CV (1936), стр. 279—308.

Средњовековни култ српских краљева

Đ. S. Radojičić, „Die politischen Bestrebungen in der serbischen mittelalterlichen Geschichtsschreibung", *Südost-Forschungen*, XIX (1960), стр. 87—102.
S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie* (Минхен, 1964).

Византијске царске биографије

P. J. Alexander, „Secular Biography at Byzantium", *Speculum*, XV (1940), стр. 194—209.

Култ убијеног владара у источној Европи

K. Górski, „La naissance des états et le ,roi-saint'. Problème de l'idéologie féodale", у *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux,* ed. T. Manteuffel и A. Gieysztor (Варшава, 1968), стр. 425—32.

Култ Св. Венцеслава у Чешкој и Русији

Ране биографије Св. Венцеслава: *Fontes Rerum Bohemicarum,* I (Праг, 1873).

R. Jakobson, „Some Russian Echoes of the Czech Hagiography", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves,* VII (1939—44), стр. 155—80.

D. Čyževskyj (Chizhevsky), „Anklänge an die Gumpoldslegende des hl. Václav in der altrussischen Legende des hl. Feodosij und das Problem der ,Originalität' der slavischen mittelalterlichen Werke", *Wiener Slavistisches Jahrbuch,* I (1950), стр. 71—86.

Култ Бориса и Глеба

F. von Lilienfeld, „Die ältesten russischen Heiligenlegenden. Studien zu den Anfängen der russischen Hagiographie und ihr Verhältnis zum byzantinischen Beispiel" у: *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik,* I (Берлин, 1957), стр. 237—71.

G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind,* I, стр. 94—110

L. Müller, „Neuere Forschungen über das Leben und die kultische Verehrung der heiligen Boris und Gleb", *Slawistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongress in Sofia 1963,* ed. M. Braun и E. Koschmieder (Гетинген), стр. 295—317 [са библиографијом].

Византијско право у источној Европи

K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves* (Париз, 1933).

A. Soloviev, „L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes", *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche* (Рим, 1955), VI (Фиренца), стр. 599—650.

——, „Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte,* Romanistische Abteilung, LXXVI (1959), стр. 432—79.

Словенски преводи Номоканона

F. Dvornik, „Byzantine Political Ideas in Kievan Russia, *DOP,* IX—X (1956), стр. 78—91.

Еклога

Текст у J. и P. Zepos *Fus graecoromanum,* II (Атина, 1931), стр. 1—62; француски прев. и коментари C. A. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens* (Cernauti 1929); Енгл. прев. и коментари E. H. Freshfield, *A Manual of Roman Law: the Ecloga* (Кембриџ, 1926).

Словенска верзија Еклоге

M. Andreev, „Le droit roman et l'Eclogue slave (Quelques considérations sur les écarts de l'Eclogue slave du droit romain)", *Bartolo da Sassoferrato, Studi e documenti per il VI centenario (Univ. di Perugia),* I (Милано, 1962), стр. 107—29.

E. E. Lipshits, *Ekloga* (Москва, 1965), стр. 21 и *passim.*

Закон „Судње људем"

Текст: *Закон Судни людем краткой редакции, Zakon Sudny lyudem kratkoy redaktsii,* прир. M. N. Tikhomirov (Москва, 1961).

J. Vašica, „Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit 'Zakon Sudnyj Ljudem'", *Byzantinoslavica,* XII (1951), стр. 154—74.

В. Ганев, *Закон Соудний людем* (София, 1959).

V. Procházka, „Le Zakon Sudnyj' Ljud'm et la Grande Moravie", *Byzantinoslavica,* XXVIII (1967), стр. 359—75, XXIX (1968), стр. 112—50.

Правда Рускаја

Правда Русская, прир. B. D. Grekov, I (Москва—Лењинград, 1940): текст, II (1947): коментари; енгл. прев. текста у G. Vernadsky, *Medieval Russian Lows* (Њујорк, 1947), стр. 26—56.

Владимирови црквени прописи

Текст у *Памятники Русского права*, С. В. Юшков, I (Москва, 1952), стр. 235—54; Енгл. превод. G. Vernadsky, „The Status of the Russian Church during the first half-century following Vladimir's Conversion", *The Slavonic and East European Review*, XX (1941), стр. 306; Франц. превод. M. Szeftel, *Documents de droit public relatifs à la Russie médiévale* (Брисел, 1963), стр. 229—45.

Законик Стефана Душана

Текст: *Законик Стефана Душана, Цара Српског*, прир. С. Новаковић (Београд, 1898); Енгл. превод и белешке M. Burr, „The Code of Stephan Dušan" *The Slavonic and East European Review*, XXVIII (1949—50), стр. 198—217, 516—39.

А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* (Београд, 1928).

——, „Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan", *Revue historique de droit français et étranger*, 4ᵉ série, VII (1928), стр. 387—412.

Н. Радојчић, „Душанов Законик и византиско право" *Зборник у част шесте стогодишњице Законика Цара Душана*, I, стр. 45—77.

Византијско право у Румунији

V. A. Georgesco, „La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)", *Mélanges Henri Lévy-Bruhl* (Париз, 1959), стр. 373—91.

G. Cronț, „La réception des Basiliques dans les pays roumains", *Nouvelles Etudes d'Histoire, publiées à l'occasion du XIIᵉ Congrès des Sciences Historiques, Vienne, 1965* (Букурешт, 1965), стр. 171—80.

P. J. Zepos, „Byzantine Law in the Danubian Countries", *Balkan Studies*, VII (1966), стр. 343—56.

XI ПОГЛАВЉЕ: КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Однос старословенског према грчком

M. Weingart, „Le vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec", *Studi Bizantini e Neoellenici*, V (1939), стр. 564—77.

A. Dostál, „Die Widerspiegelung der byzantinischen Welt in der ältesten Periode der slawischen Sprachen", *Aus der byzantinistischen Arbeit der Tschechoslowakischen Republik*, ed. J. Irmscher, A. Salač (Берлин, 1957), стр. 36—47.

K. Schumann, *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen* (Визбаден, 1958).

Ћирило-методијевски превод јеванђеља

O. Grünenthal, „Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung", *Archiv für slavische Philologie*, XXXI (1910), стр. 321—66, XXXII (1911), стр. 1—48.

E. Berneker, „Kyrills Übersetzungskunst", *Indogermanische Forschungen*, XXXI (1912—13), стр. 399—412.

A. Vaillant, „La Préface de l'Evangéliaire vieux-slave", *Revue des Etudes Slaves*, XXIV (1948), стр. 5—20.

K. Horálek, „La traduction vieux-slave de l'Evangile: sa version originale et son développement ultérieur", *Byzantinoslavica*, XX (1959), стр. 267—84.

Старословенски и народни словенски језици

B. O. Unbegaun, „La formation des langues littéraires slaves: problèmes et état des questions", *Actes du VIIIᵉ Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes* (Лијеж, 1961), стр. 135—49.

——, „L'héritage cyrillo-méthodien en Russie", *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann и други (Келн—Грац, 1964), стр. 470—82.

——, „Le russe littéraire est-il d'origine russe?", *Revue des Etudes Slaves*, XLIV (1965), стр. 19—28.

Старословенска књижевна традиција

R. Jakobson, „The Kernel of Comparative Slavic Literature", *Harvard Slavic Studies*, I (1953), стр. 37—55.

(1) *Словенски преводи византијских литургијских текстова:*

R. Jakobson, „The Slavic Response to Byzantine Poetry", *Actes du XIIᵉ Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, стр. 249—67.

M. Velimirović, „The Influences of the Byzantine Chant on the Music of the Slavic Countries“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 119—40. Cf. коментар на ово Д. Стефановића, ibid., стр. 141—7.

(2) Грчких патристичких списа

I. Dujčev, „Les rapports littéraires byzantino-slaves“, *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, стр. 411—29.

(3) Византијских хагиографија

I. Dujčev, „Les rapports hagiographiques entre Byzance et les Slaves“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, стр. 363—70.

(4) Византијских световних прича и романа

I. Dujčev, „Les rapports littéraires byzantino-slaves“, loc. cit.

G. Soulis, „The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs“, *DOP*, XIX (1965), стр. 36—7 (са библиографијом).

(5) Византијских хроника

M. Weingart, *Byzantské Kroniky v literatuře cirkevněslovanské*, 2 тома (Братислава, 1922—3).

I. Dujčev, „Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung“, у *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, ed. V. Beševliev, J. Irmscher (Берлин, 1960), стр. 51—69.

Локални изданци преведене византијске књижевности

D. S. Likhachev, „The Type and Character of the Byzantine Influence on Old Russian Literature“, *Oxford Slavonic Papers*, XIII (1967), стр. 16—32.

Vita Constantini

N. van Wijk, „Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslavischen“, *Vita Constantini*, *Südost-Forschungen*, VI (1941), стр. 74—102.

Константин Преславски и његов азбучник

A. Vaillant, *Textes-vieux-slaves*, I, стр. 68—70, II, стр. 54—7.

F. Grivec, *Konstantin und Method*, стр. 215—17.

Иларионова проповед о праву и милости

L. Müller, *Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis* (Визбаден, 1962).

Руски летопис

Повесть, II: Историјска и књижевна студија са коментаром, Д. С. Лихачев. D. S. Likhachev. Cross, стр. 3—50, 220—95.

Идеолошка основа ћирило-методијевске традиције

R. Jakobson, „The Beginnings of National Self-Determination in Europe“, *The Review of Politics*, VII (1945), стр. 29—42.

D. Obolensky, „The Heritage of Cyril and Methodius in Russia“, *DOP*, XIX (1965), стр. 47—65.

——, „Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves“, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo*, XIV (Сполето, 1967), стр. 602—9.

Пролог Светом Јеванђељу

A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, I, стр. 65—8.

F. Grivec, *Konstantin und Method*, стр. 217—21.

R. Jakobson, „The Slavic Response to Byzantine Poetry“, loc. cit., стр. 264—7.

Патријарх Евтимије и његова школа

E. Kałużniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)* (Беч, 1901). Поново изашло, Лондон, 1971.

——, *Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven* (Беч, 1901). Поново штампано, Лондон, 1971.

В. Киселков, Патриарх Евтимия (Софија, 1938).

É. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains* (Париз, 1947).

Константин из Костењеца

K. M. Kuev, *Konstantyn Kostenecki w literatur ze bulgarskiej i serbskiej* (Краков, 1950).

Књижевни покрет у источној Европи у позном средњем веку

K. Onasch, „Renaissance und Vorreformation in der byzantinisch-slawischen Orthodoxie", *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I (Берлин, 1957), стр. 288—302.

R. Picchio „,Prerinascimento esteuropeo' e ,Rinascita slava ortodossa'", *Ricerche Slavistiche*, VI (1958), стр. 185—99.

——, „Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition", *Die Welt der Slaven*, VII (1962), стр. 1—27.

Д. С. Лихачев, „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России", у *Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике: Доклады Советских учестных на IV Международном съезде славистов* (Moskva, 1960), стр. 95—151.

——, „Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века", у *Литература эпохи возрождения и проблемы всемирной литературы* (Moskva, 1967), стр. 136—82.

В. Мошин, „О периодизации русско-южнословянских литературных связей X—XV вв", Труды отдела древнерусской литературы, XIX (1963), стр. 28—106.

И. Дуйчев, „Центры византийско-славянского общения и сотрудничества", *ibid.*, стр. 107—29.

Митрополит Кипријан

Л. А. Дмитриев, „Роль и значение митрополита Киприяна в истории древнерусской литературы", *ibid.*, стр. 215—54.

Епифаније

D. Čiževskij, *History of Russian Literature from the Eleventh Century to the End of the Baroque* (Hag, 1960), стр. 167—80.

M. Dane, „Epiphanius' Image of St. Stefan", *Canadian Slavonic Papers*, V (1961), стр. 72—86.

G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, II стр. 195—245.

Григорије Цамблак

А. И. Яцимирски, *Григорий Цамблак* (Санктпетерсбург, 1904).

É. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains* (Париз, 1947), стр. 149—55.

Византијско црквено украшавање

O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration* (Лондон, 1947).

G. Mathew, *Byzantine Aesthetics* (Лондон, 1963).

Палеолошка ренесанса у уметности

P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, 3 тома. (Лондон, 1967).

D. Talbot Rice, *Byzantine Painting, the Last Phase* (Лондон, 1968).

Art et Société à Byzance sous les Paléologues. Actes du Colloque organisé par l'Association Internationale des Etudes Byzantines à Venise en septembre 1968 (Венеција, 1971).

Покровитељство кнежева и фреске Св. Софије у Кијеву

A. Grabar, „Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine", *Annales de l'Institut Kondakov*, VII (1935), стр. 103—17.

——, *L'empereur dans l'art byzantin* (Париз, 1936), стр. 62—74.

В. Н. Лазарев, „Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской. Груповой портрет семейства Ярослава", *Византийский временник*, XV (1959), стр. 148—69.

——, *Old Russian Murals and Mosaics* (Лондон, 1966), стр. 20—9, 47—65, 236—41.

Историјске композиције у средњовековном српском сликарству

С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку* (Скопје, 1934).

D. Winfield, „Four Historical Compositions from the Medieval Kingdom of Serbia", *Byzantinoslavica*, XIX (1958), стр. 251—78.

В. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле" [*Compositions historiques dans la peinture médiévale serbe*

et leurs parallèles littéraires], *Зборник радова Византолошког института*, VIII, 2 (1964), стр. 69—90, X (1967), стр. 121—48, XI (1968), стр. 99—127.

Страна и локална традиција у уметности источне Европе

A. Grabar, *L'art du moyen age en Europe orientale* (Париз, 1968).

Српско средњовековно сликарство

R. Hamann-MacLean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* (Гисен, 1963).
С. Радојчић, *Старо српско сликарство* (Београд, 1966).

Милешева

С. Радојчић, *Милешева* (Београд, 1963).

Бојана

A. Grabar, *L'église de Boïana* (Софија, 1924).
——, *La peinture religieuse en Bulgarie au moyen age* (Париз, 1928).
K. Миятев, *Роспись Боянской церкви* (Дрезден—Софија, 1961).

Сопоћани

В. Ђурић, *Сопоћани* (Београд, 1963).

Српско и македонско сликарство у првој половини XIV века

В. Р. Петковић и Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани* (Београд, 1941).
С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства* (Београд, 1955).
H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin* (Гисен, 1963).
V. Đurić, „L'art des Paléologues et l'état serbe. Rôle de la cour et de l'église serbes dans la première moitié du XIVe siècle", у *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, стр. 177—91.

Моравска сликарска школа

С. Станојевић, Л. Мирковић и Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија* (Београд, 1928).

Касно средњовековно сликарство у Румунији

I. D. Ştefánescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2 тома. (Париз, 1928).
——, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2 тома. (Париз, 1930—32).
P. Henry, *Les églises de la Moldavie du nord, des origines à la fin du XVIe siècle* (Париз, 1930).
Rumania: Painted Churches of Moldavia (UNESCO World Art series, n.d.).
M. A. Musicescu, G. Ionescu, *The Princely Church of Curtea de Arges* (Букурешт, 1967).
G. Nandriş, *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural-Painting of Eastern Europe* (Визбаден, 1970).

Средњовековна руска уметност

D. Ainalov, *Geschichte der russischen Monumentalkunst der vormoskovitischen Zeit* (Берлин—Лајпциг, 1932).
G. H. Hamilton, *The Art and Architecture of Russia* (Лондон, 1954).
V. N. Lazarev, „La méthode de collaboration des maîtres byzantins et russes", *Classica et Mediaevalia*, XVII (1956), стр. 75—90.

Св. Софија у Кијеву

O. Povstenko, *The Cathedral of St. Sophia in Kiev* (Њујорк, 1954).
В. Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской* (Москва, 1960).
——, *Old Russian Murals and Mosaics*, стр. 31—65.
Г. Н. Лонгвин, *София Киевская* (Кијев, 1971).

Нередица

В. К. Мясоедов, *Фрески Спаса-Нередицы* (Лењинград, 1925).

Архитектура XII и XIII века у пределу Владимир—Суздаљ

Н. Н. Воронин, *Зодчество северо-восточной Руси XII—XV веков*, 2 књиге (Москва, 1961—2).

Богородичина црква у Владимиру

Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, 2 књиге. (Петроград, 1914—15).
A. I. Anisimov, *Our Lady of Vladimir*, прев. N. G. Yaschwill, T. N. Rodzianko (Праг, 1928).
Н. Н. Воронин, „Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в." *Византийски Временник*, XXVI (1965), pp. 190—218.

Ковалево

В. Н. Лазарев, *Искусство Новгорода* (Москва—Лењинград, 1947), стр. 85—91.

Волотово

L. Matsulevich, *Tserkov' Uspeniya Presvyatoy Bogoroditsy v Volotove* [The Church of the Dormition of the Mother of God in Volotovo] (Санктпетерсбург, 1912).
Лазарев, *Искусство Новгорода*, стр. 79—84.

Теофан Грк

В. Н. Лазарев, *Феофан Грек*, (Москва, 1961); немач. прев.: *Theophanes der Grieche und seine Schule* (Беч и Минхен, 1968).

Почеци развоја иконостаса

В. Н. Лазарев, *Феофан Грек*, стр. 86—94.
A. Grabar, „Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie", *Зборник радова Византолошког института*, VII (1961), стр. 13—22.

Исихазам и сликарство Палеолога

G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles* (Париз, 1916), стр. 216—31.
L. Bréhier, „La rénovation artistiqe sous les Paléologues et le mouvement des idées", *Mélanges Charles Diehl*, II (Париз, 1930), стр. 1—10.

M. Vasić, „L'hésychasme dans l'Eglise et l'art des Serbes du Moyen Age", у *L'Art Byzantin chez les Slaves. Recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, I (Париз, 1930), стр. 110—23.
L. Ouspensky (Uspensky), V. Lossky, *The Meaning of Icons*. (St. Vladimir's Seminary Press, New York 1982).
Л. Успенски, „Изихазм и Гуманизм: Палеологовски расцвет", *Messager de l'exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale*, (Париз) I VIII (1967), стр. 110—27; „Изихазм и расцвет русского искусства" ibid., IX (1967), стр. 252—70.
Н. К. Голеизовски, „Изихазм и русская живопись XIV—XV вв." *Византийский Временник*, XXIX (1969), стр. 196—210.

Новгородске иконе у XV веку

В. Н. Лазарев, *Искусство Новгорода*, стр. 106—22.
——, *Novgorodian Icon-Painting* (Москва, 1969).

Рубљов

J. A. Lebedewa, *Andrei Rubljow und seine Zeitgenossen* (Дрезден, 1962).
В. Н. Лазарев, *Андрей Рублев и его школа* [Andrew Rublev and his school] (Москва, 1966).

ЕПИЛОГ

N. Iorga, *Byzance après Byzance* (Букурешт, 1935); ново издање, Букурешт, 1971.
I. Dujčev, „Byzance après Byzance et les Slaves", у делу *Medioevo Bizantino-Slavo*, II (Рим, 1968), стр. 287—311.

Туговање над падом Цариграда

G. Megas, „La prise de Constantinople dans la poésie et la tradition populaires grecques", у делу *1453—1953. Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople* (Атина, 1953), стр. 125—33.
I. Dujčev, „La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine", *Byzantinoslavica*, XIV (1953), стр. 14—54, XVI (1955), стр. 318—29, XVII (1956), стр. 276—340.

V. Grecu, „La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine“, ibid., XIV (1953), стр. 55—81.

D. Obolensky, „Byzantium and Russia in the Late Middle Ages“, у *Europe in the Late Middle Ages*, стр. 273—5.

Теорија о Москви — Трећем Риму

G. Olšr, „Gli ultimi Rurikidi e le basi ideologiche della sovranità dello Stato russo“, *Orientalia Christiana Periodica*, XII (1946), стр. 322—73.

D. Obolensky, „Russia's Byzantine Heritage“, *Oxford Slavonic Papers*, I (1950), стр. 37—63; прештампано у *Readings in Russian History*, ed. S. Harcave, I (Њујорк, 1962), стр. 93—117.

W. K. Medlin, *Moscow and East Rome* (Женева, 1952).

D. Stremooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine“, *Speculum*, XXVIII (1953), стр. 84—101.

H. Schaeder, *Moskau das dritte Rom*, друго издање. (Дармштат, 1957).

N. Andreyev, „Filofey and his Epistle to Ivan Vasil'yevich“, *The Slavonic and East European Review*, XXXVIII (1959—60), стр. 1—31.

Двоглави орао

A. V. Soloviev, „Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves“, *Annales de l'Institut Kondakov*, VII (1935), стр. 119—64.

Титула цара у Русији у XVI веку

В. Савва, *Московские цари и византийские василевсы*, (Харков, 1901).

M. Cherniavsky, „Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory“, *Journal of the History of Ideas*, XX (1959), стр. 459—76.

Крунидбене церемоније московских владара

G. Olšr, „La Chiesa e lo Stato nel cerimoniale d'incoronazione degli ultimi sovrani Rurikidi“, *Orientalia Christiana Periodica*, XVI (1950), стр. 267—302.

Византијски утицај на отоманске институције

B. Cvetkova, „Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman“, *Byzantinobulgarica*, I (1962), стр. 237—57.

Цариградска патријаршија под отоманском влашћу

T. H. Papadopoullos, *The History of the Greek Church and People under Turkish Domination* (Брисел, 1952).

S. Runciman, *The Great Church in Captivity* (Кембриџ, 1968).

Фанариоти

N. Iorga, *Byzance après Byzance*.

S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, стр. 360—84.

Опадање византијске традиције у грчким земљама

J. Campbell and P. Sherrard, *Modern Greece* (Лондон, 1968), стр. 19—43.

ИНДЕКС

32

Владимир Јанковић

САДРЖАЈ

Димитрији Оболенски

ВИЗАНТИЈСКИ КОМОНВЕЛТ

Уредник
Александар Јерков

Рецензент
Божидар Ферјанчић

Корице
Ратомир Димитријевић

Технички уредник
Сека Кресовић Бунета

Издавач
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд, Добрачина 30

За издавача
Будимир Рудовић, директор

Штампа и коректура
БИГЗ
Булевар војводе Мишића 17

Тираж 2000 примерака

1991

ISBN 86-07-00645-2